

Іван Кривуцький

За Полярним колом

Зміст

Передмова.....	3
Перші дні в концтаборі.....	7
У бригаді.....	12
Фундаменти під першу школу.....	14
Оплата праці.....	22
Професор Михайло Антонович.....	24
Версії чи правда?.....	32
Підпільний часопис.....	34
Весна 1949 року.....	36
Встаємо на ноги.....	44
Сергій Павлович Миклашевський.....	48
Йончі.....	51
Інженер-електрик.....	52
У БУРі.....	57
Не щастить – щастить.....	64
Серед інвалідів.....	65
Сотак.....	69
Скарга до ООН.....	71
Інтернаціонал.....	82
Рік 1952. Амністія.....	96
Зарплата.....	98
Наші дівчата.....	99
Капітан Болтушкін.....	103
Боротьба за місце.....	104
Древній Рим і Гулаг.....	111
Наставник.....	115
Пан.....	118
Вуйко Стефан.....	122
У лабораторії.....	123
ОУЗ – Органнізація українців Заполяр'я.....	130
Курінь УПА в Норильську.....	135
Доповнення Михайла Баканчука.....	140
Небезпечні злочинці.....	146
Николенко.....	146
Дід.....	147
Рік 1953. Генерал Семенов наводить порядок.....	148
Страйк.....	150
Голодовка.....	155
Віче.....	156
Представник Берії.....	159

Янкель	161
Генерал.....	162
Паніка на фронті	168
Колективізація.....	168
Балалайка.....	171
Останні дні страйку	174
Громадський суд	184
Покаяння.....	187
У проектній конторі.....	190
"Закувала та сива зозуля..."	195
Якщо раб не домагається.....	197
Кінець 1953 року.....	201
Перші місяці 1954 року	202
Придурком у зоні	204
Татарка.....	207
Літо 1954 року	210
Бандит Петров вирішує мою долю.....	217
Дещо про кадри	225
Навіть "кума" перестали боятися	231
Прекрасна каверна	233
Травкін начальником	235
Симулянти	240
Філенко	244
1955 рік. Гулаг розпадається.....	246
Кум-земляк	257
Шпана.....	262
Суд.....	268
Школа.....	274
Іспити	282
Розвіяні в полі вітрами	287
Лист Гриця Паламарчука	289
Дещо про Гриця Паламарчука	293
Уривок із листа Миколи Юречка від 17 червня 2001 року	294
В И Р О К.....	300
Ближче до волі	302
Юність Михайла Баканчука, Івана Кобзи та тисяч їхніх ровесників.....	316
З табірної поезії.....	329
Дещо про родину Бабіїв.	331
Висновки.....	334
Summary.....	339
Іменний показчик.....	344
Географічний показчик	360
Словник.....	370

Хто не знає свого минулого,
той не вартий свого майбутнього.
Максим Рильський

Передмова

Про більшовицькі концтабори з мільйонами людей різних національностей за колючими дротами в мирний час написано багато спогадів письменниками й неписьменниками, наукових праць – істориками, соціологами, політологами та іншими дослідниками. Державний терор, тотальне сексотство і концтабори із сотнями тисяч політв'язнів в окремих регіонах імперії були невід'ємною складовою частиною суспільства, побудованого на комуністичній ідеології. Вони ділилися на кілька режимних категорій (приблизно):

1. Виправно-трудова табори, т.зв. ІТЛ (з рос. ИТЛ – “исправительно-трудовой лагерь”).
2. КТР – каторжанські, які 1948 року перейменували на спецрежимні.
3. Центральна тюрма-ізолятор у Владимирі в Росії (Владимирський централ), куди запроторювали найнебезпечніших для комуністичної системи політв'язнів. На 25 років ізолятора в 1948 році був засуджений Президент УГВР (Українська Головна Визвольна Рада) Кирило Осьмак, який там і помер 16 травня 1960 року.

Ще були дитячі колонії для неповнолітніх. Там сиділи кримінальні злочинці переважно за дрібні крадіжки а навіть за колоски, які в повоєнні голодні роки діти по жнивах збирали на колгоспних ланах. Разом з ними відбували покарання й політичні підлітки із Західної України за співпрацю з УПА. Після 1945 року в колоніях на теренах України, як Західної так і Східної, останніх була більшість. Коли такому “злочинцеві” сповнилося 18 років, його в день народження викликав працівник спецчастини колонії і зачитував вирок, винесений судом, військовим трибуналом чи якимсь їхнім сурогатом, а найчастіше “трійкою ОСО” (з рос. “особое совещание” – “особлива нарада”). Того ж таки дня відправляли на пересильний пункт, а звідти етапом до таборів. Так “відсвяткували” своє повноліття тисячі наших хлопців і дівчат.

Внутрі кожного табору чи зони знаходилися БУРи (з рос. – “барак усиленного режима”). Крім них у великих зонах або на кілька малих – один штрафний ізолятор – “шізо”, відгороджений від будинків зони ще колючими дротами, а частіше високою мурованою стіною. У кожному шізо – кілька боксів-карцерів розмірами 1х1 м чи менше, з бетонними сирими стінами, які ніколи не ogrівалися.

Крім в'язнів за колючими дротами, були ще безконвойні. На початку п'ятдесятих років – це переважно люди, засуджені ще під час сталінського терору кінця тридцятих, яким до звільнення залишалося кілька місяців. Вони мали право жити за зоною, але не користалися ніякими громадянськими правами. Що певен

час (раз на місяць чи раз на тиждень) повинні були відмічатися в таборі або місцевій дільниці міліції. При найменшому порушенні громадського порядку, зміні політичної погоди чи настрою когось там з партійної верхівки у Кремлі, безконвойних могли повернути назад до табору.

У всіх політв'язнів з віками від 10 до 25 років (менше як 10 і більше як 25 не давали) було ще позбавлення громадянських прав на 5 років. Таким при звільненні видавали паспорти “з рогами”, тобто зі спеціальною відміткою: “На підставі положення про паспорти...” Кілька років ще після 1955-го такі люди не могли брати участі в будь-яких виборах, їх не допускали до праці, пов'язаної з вихованням молоді (заклади освіти, культури, інформації тощо), не дозволяли займати керівні посади на виробництві та інших установах, навіть якщо виконували роботи відповідної кваліфікації, не приймали до профспілок. “Чистий” паспорт видавали чомусь не після п'яти років, згідно із судовим вироком, а після восьми і то не кожному. У Советському Союзі всі підприємства, установи були державними і під контролем каральних органів, тобто НКВД, а згодом КГБ. Часто останні діяли всупереч здоровому глуздові і державним інтересам.

Я вийшов на волю у грудні 1956 року, чистий паспорт отримав рівно через вісім років, після захисту диплома в 1964 році працював у Норильську ведучим конструктором, мав доступ до документів з грифом “секретно”, за специфікою роботи повинен був знати технологію виробничих процесів (автоматизація заводів кольорової металургії), які були державною таємницею, але у відділі кадрів я числився електрослюсарем 7-го розряду. На інженерну посаду не давали згоди “органи”. Щойно в 1968 році мене оформили старшим інженером.

Майже до кінця п'ятдесятих років більшість політв'язнів, які з таборів виходили на волю, чекало заслання або поселення, тобто вони не мали права вибору місця проживання, а тільки там, де їм вказували. З “вовчим” паспортом не могли прописатися в обласних центрах, столицях республік, курортних зонах і, здається, до 100 км від державних кордонів. Нашим колишнім учасникам визвольних змагань навіть тимчасове перебування в областях Західної України було заборонене, незалежно від того, який паспорт отримав. Реабілітованим теж чинили всякі перепони в прописці.

Ще одне характерне для системи концтаборів: кримінальних злочинців засуджували на кілька років ув'язнення в таборах легкого режиму або виправно-трудових, а політичних – тільки на терміни від 10 до 25 + 5 років у таборах суворого режиму. Чим вища освіта, чесність, порядність, принциповість у людини, тим небезпечнішим ворогом вона вважалася для комуністичного суспільства. Такі навіть на волі були ненадійними і перебували під постійним наглядом.

Особливе місце займали політв'язні із Західної України. Наприкінці сорокових років у концтаборах опинилися всі найкращі, найактивніші, нескорені. За тисячі кілометрів від рідних сторін більшовики вивезли й запроторили за колючі дроти батьків із синами, матерів з дочками, а цілі родини з малими дітьми

і німеччинами старцями – на заслання. Не всім пощастило дійхати до місця призначення – багато померло в дорозі від голоду, холоду, недуг.

Ще треба пам'ятати, що більшовицька імперія, яка займала шосту частину суші земної кулі, була відгороджена від решти світу колючими дротами з тисячами сторожових вишок, на кожній вишці – вартові з кулеметами та ще й патрулі із собаками.

В'язні із Західної України з тавром “бандерівців” у спецрежимних таборах завжди становили більшість. Ставлення адміністрації до них усюди було дискримінаційним. Їх тримали на найважчих фізичних роботах, не допускали перших кілька років на керівні посади серед в'язнів, переслідували на кожному кроці. Це мало свої причини.

Якщо у Східній Україні голодомором 1933-го, тотальним винищенням інтелігенції в 1918 – 1938 роках і мільйонними непотрібними жертвами під час Другої світової війни більшовикам вдалося зламати опір населення, позбавити його історичної пам'яті, духовності, прищепити йому рабську покірність перед окупантами, то в західних областях такими успіхами вони не могли похвалитися. Відразу після закінчення війни в 1945 році УПА не дозволила більшовикам провести прискорену колективізацію із запланованим голодомором, не дала забирати в селян останнє зерно, як це робили у східних областях після війни, та ще населення Галичини й Волині врятувало від голодної смерті сотні тисяч жінок з малими дітьми зі Східної України, Білорусі, Південної Росії, а особливо з Молдови.

Бунтарський бандерівський дух зберігся в тих, що опинилися за колючими дротами, у тих, що на засланні, і навіть у решти населення, яке залишилось на рідних землях. Наші завжди були заводіями всіх акцій непокори, страйків, бунтів, повстань – часто стихійних, а в 1953 році – масових, організованих, які спричинили розвал концтабірної системи.

Світ знає про більшовицькі табори з різних літературних та історичних джерел, тільки не з українських. Я сам був свідком, як восени 1999 року історик д-р Келебей у Торонто в Канаді під час виступу наводив цитати з творів Солженіцина про поведінку наших в концтаборах. Солженіцин згадав про це тільки так, мимохідь, кількома реченнями, і читач не мав змоги пізнати і зрозуміти настрої та загальну атмосферу в багатотисячному колективі в'язнів. Західноєвропейські дослідники, кінорежисери теж користуються різними джерелами, тільки не українськими, бо їх майже нема. Спогади Данила Шумука, Євгена Грицяка, Костя Короля, Романа Загоруйка, Миколи Барбона, Богдана Когута та інших видані мізерними тиражами. Ще були статті в газетах та журналах, які я зустрічав, але цього замало. Може, десь лежать написані, тільки нема коштів, щоб їх видати. Тут велика відповідальність, навіть вина нашої держави, якою ще досі правлять ті, батьки яких чи рідні або їхні вчителі вірно служили катам нашого народу – Сталіну та Берії, були виконавцями суворих вироків учасникам визвольних змагань. Вони з яничарською завзятістю виконували волю окупантів і ще сьогодні рабської психології не можуть

позбутись.

Мою поведінку в таборі визначали деякі фактори та події – від повної апатії першого півроку до завзятої боротьби за кращі умови, де й іншим можна було би допомогти. Я пам'ятав слова мого слідчого Лимарченка (тепер генерала на пенсії ще живий у Києві), який у травні 1948 року під час слідства на вул. Короленка, 33 в Києві злобно крізь зуби процідив: “Ми знаємо, що такі як ти не будете сидіти спокійно ні в таборах, ні на волі, якщо хтось з вас колись вийде. Ми виб'ємо з ваших голів мрії про самостійну Україну”. Я усвідомлював, що ніколи не повинен припиняти боротьбу за будь-яких умов. Та ще слова Франка закарбувалися на ціле життя: “Лиш боротись – значить жить...” і “життя – це боротьба...”

Спогади я почав писати ще в таборі, коли обмінювався записками з Ганею Заячківською із 6-ї жіночої зони, але вони напевно десь пропали. Ніколи з нею не бачилися. Вона обіцяла мені написати про підпілля на Буковині, а я їй – про Закерзоння.

Найціннішими для історії були би матеріали про жіночі табори, але досі не зустрічав нічого. “Сільські вісті” кілька років тому друкували уривки із спогадів про Норильськ Оксани Камінської-Юрчук, яка живе в Нетішині Хмельницької області.

За останні роки я отримав кілька листів з надзвичайно цінними матеріалами про норильські концтабори від Миколи Юречка і Михайла Баканчука з Тернополя, а в січні 2001 року – від Івана Кобзи спогади Костя Короля із Чернівців “Моя Голгофа”. Вони підтверджують і уточнюють деякі мої здогади, багато вносять свого, чого я не знав, і суттєво доповнюють зміст твору. Вирішив у своєму тексті не міняти нічого, а їхні листи без змін розмістити повністю у відповідних місцях. Вони найбільше стосуються подій у 1953 році – вирішальному в розвалі концтабірної системи.

Дещо про себе. Народився 21 жовтня 1921 року в селі Аксманичі недалеко від древнього княжого Перемишля. 1939 року закінчив гімназію в Перемишлі, а 1941 – там же радянську десятирічку зі золотою медаллю. У липні 1941 вступив до ОУН, яка вже тоді почала активну підготовку до боротьби проти німецької окупації за створення Української Держави. Це були місяці небувалих успіхів гітлерівських армій на східному фронті, і тоді навіть сам Сталін не вірив, що більшовицька імперія коли-небудь стане на ноги.

За німців працював у Союзі кооперативів у Перемишлі бухгалтером, завідував складами, а після того, як справа допомоги євреям в гетто перейшла від польської кримінальної поліції до рук гестапо, я змушений був залишити працю і перейти на нелегальне становище. Коли євреїв знищили, майже забули про них, я влаштувався перекладачем документів при українській поліції в Перемишлі. Восени 1943 мною знову почало цікавитись гестапо, і я пішов у підпілля.

Після просунення фронту через терени Перемищини на захід в липні 1944 року ці землі опинилися під Польщею. Відразу розпочався терор різних польських банд над безборонним українським населенням за участю від міліції,

військових частин, аж до звичайних грабіжників. Найстрашнішими, кульмінаційними в околицях Перемишля були дні від 11 до 19 квітня 1945 року, коли поляки серед білого дня буквально “відстрілювали” українців, незалежно від віку і статі. За даними сьогоденішніх польських істориків тоді там було замордовано більше чотирьох тисяч осіб. Це в моїй судовій справі від 11 червня 1948 року і в Постанові президії Київського обласного суду від 22 липня 1999 року називається “...вели боротьбу проти ОУН...”, тобто польські банди. (На початку 1999 року я звертався із заявою про перегляд справи і реабілітацію. Отримав відмову).

21 квітня 1945 року наш курінь, нашвидкуруч створений з місцевих відділів самооборони, несподівано знищив найактивніше польське бандитське село Борівницю, і напади відразу припинилися. Було врятовано життя ще не одній тисячі невинних. У Борівниці серед польського населення жертв не було. Тоді й почалася моя “злочинна” діяльність. Усе до подробиць описано у спогадах “Де срібнолентий Сян пливе...”

За даними польських істориків на всьому Закерзонні (українські землі під Польщею після 1944 року) в сорокових роках від акцій польських груп загинуло більше десяти тисяч українського населення і 599 поляків – від українського підпілля. Про це не хотіли знати, навіть слухати, слідчі і судді тодішньої Радянської України, і так же ведуть себе сьогодні суди самостійної України разом з Верховним Судом.

Перші дні в концтаборі

Нас розділили по бригадах і поселили в секціях-кімнатах площею 12 x 5 м, в яких поміщалось більше як 50 осіб. З двох боків під довгими стінами стояли двоповерхові нари, а посередині був метровий прохід. Три вікна середньої величини зачинені постійно, щоб не продувало. Ніякої вентиляції. Мені дісталось місце на нижніх нарах посередині секції від внутрішнього боку – не від вікон.

З перших днів я почав шукати знайомих. Знайшов священиків Котова, Пасулька і Радя, ректора Духовної семінарії у Перемишлі Івана Кузича. Ще був Орест Підгорецький – молодий священик, не пригадую звідки, з якої області. Справив на мене дуже приємне враження. Серед інших священиків виділявся ерудицією, спокійною вдачею. Знав добре українську літературу, історію. Можна було подумати, що це якийсь учитель гімназії. Не був релігійним фанатиком. З ним було приємно розмовляти на будь-які теми. У цьому розумінні нагадував Воробкевича з пересилки в Красноярську, тільки той за характером ближчий до підпільника, ніж до священика. Володимир Росовський – мій ровесник з Перекопаної біля Перемишля, опинився в одному під'їзді, але в іншій бригаді.

Радьо і Пасулько, скільки їх пам'ятаю в таборі, по вихідних зранку до вечора грали в шахи, збирали коло себе гурт уболівальників.

Зустрів Романа Новосада, Володимира Коляду, Івана Колесника, з яким летіли разом з Австрії до Києва а потім сиділи в боксі на Короленка, 33 перед

моєю поїздкою до Москви. Отто Марек – однокамерник з Бадена коло Відня – теж опинився тут. Іван Іванович Лисенко – знайомий ще з 25-ї камери на Короленка, а з Олександром Денисовичем Дем'янченком розмовляв кілька разів на пересилці у Красноярську.

Здається, у ті дні познайомився зі Степаном Березовським, підпільне псевдо "Арсен". Він знав увесь Крайовий Провід за німців і напевно брав участь у діяльності ОУН в самому Львові. В середині тридцятих років закінчив Львівський університет, працював у видавництві Тиктора, написав наукову працю, здається, на 164 сторінки про Андрія Войнаровського, який жив на еміграції в Гамбурзі. Березовський їздив до Гамбурга і знайшов там в архівах матеріали про те, що Войнаровського за дорученням Петра І викрала група, очолювана князем Шафіровим, татарського походження. У "Радянській Енциклопедії Історії України" т.1, с.343, написано, що "... заарештований 1716 р. в Гамбурзі за вимогою Петра І і виданий рос. урядові, Войнаровський був засланий до Якутська, де й помер..." (у 1740 р.). Березовський передбачав чомусь, що в цьому таборі напевно довго не буде – кудись переведуть чи вивезуть. Було йому тоді близько тридцяти п'яти років, середнього зросту. Просив мене запам'ятати його псевдо "Арсен", бо колись, може, хтось поцікавиться. Я подробиць не розпитував з відомих причин.

Розповідав деякі епізоди з життя. Від нього я довідався, що в Тиктора через Ілька Борщака були комерційні зв'язки не тільки в Польщі, а й за кордоном зі всіма відомими видавництвами. Усі прибутки вкладав у модернізацію видавництва і фінансування неприбуткових, але потрібних українській культурі творів, періодичних видань.

Коли Березовський уперше прийшов до праці у видавництво, то збоку почав приглядатися до Борщака. Той відчув його погляд на собі й питає: "Що? Дивишся, що я жид в українському видавництві? Жид, але не паршивий".

Борщак знав добре українську літературу, історію, допомагав іншим працівникам підбирати матеріали. Вільно розмовляв кількома європейськими мовами.

У Польщі найбільш шовіністичним, навіть антисемітським, вважався краківський щоденник "Ілюстровани Кур'єр Цодзенни", або скорочено ІКЦ, перефразований на "Ічик" – популярне єврейське ім'я. Березовський розповідав, що все видавниче господарство ІКЦ належало євреям. Їх цікавили не антисемітські статті, а популярність газети, гроші, прибутки. Я пригадую єврейську приповідку: "Ваше уліци, наше каменіци" ("Ваші вулиці, наші кам'яниці").

У "Дзвоні", ч.7 і 8 за 1992 рік, надрукована стаття Володимира Радовського "Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи". Про Степана Березовського він не згадує, тільки про "історичне дослідження "Арештування Войнаровського" (Львів, 1925, с.155) Ілька Борщака.

Чи був Степан одружений – не пригадую. Ми, наскільки дозволяли обставини та час, обговорювали події в Україні за останнє десятиліття. Я ділився

думками про роботу в підпіллі, про недоліки і їх причини. Степан згадав дуже прикру історію в тридцятих роках з директором української державної гімназії у Львові. Прізвище, здається, Бабій. Польський уряд намагався з будь-яких причин закривати українські учбові заклади чи навіть товариства. У цій гімназії хтось з учнів був причетний до якоїсь терористичної акції ОУН. Чи директор виключив його, чи закликав, щоб учні не втягувалися до подібних справ, його звинуватили у співпраці з польською поліцією і вбили.

Більшість української інтелігенції, переважно старшого покоління, була невдоволена такою тактикою. Антидержавні акти ОУН тоді набирали в силі і мали великий вплив на пробудження національної свідомості народу. Директор Бабій намагався, напевно, робити все, щоб зберегти гімназію. Це ж майбутнє кількох сотень української молоді з освітою, якої так не вистачало. У видавництві Тиктора на цю тему теж велися розмови. Якийсь знайомий поляк з письменницького чи журналістського середовища сказав у присутності Березовського: "У вас і так мало інтелігенції, та ще самі себе стріляєте". Цю акцію засудила відкрито газета об'єднання УНДО "Діло" і, здається, звідти мені запам'яталася ще до зустрічі з Березовським.

Про міжнародне становище і про те, що робилося за межами Союзу, я знав більше. У 1949 році Березовського в нашому таборі вже не було, ні в Норильську. Кого я тільки не розпитував – ніхто не зустрічав.

У ті дні чи, може, пізніше, я познайомився з Ярославом Мазураком – інженером зі Львова. Можливо, що в підпіллі не брав участі, але це був типовий галицький свідомий українець з вищою освітою. Він поведився так, наче Україна – самостійна держава і ми – вільний народ, не гірший від інших. У розмовах з ним, як і з Березовським, між нами не було таємниць, а повна довіра, щирість. Такі хвилини приносили розраду, підтримували морально.

У Мазурака в Львові залишилася дружина й дитина (син чи дочка – не пригадую). При мені в таборі він почав отримувати листи від дружини, але вже з Красноярського краю. Наше знайомство продовжувалося кілька років, ми часто зустрічалися, обмінювалися думками і обов'язково він розповідав, що пише дружина. Кожного листа знав напам'ять, носив зі собою і часто заглядав до нього. Пригадую, що їхня дитина ходила до музичної школи, грала на скрипці і приносила тільки п'ятірки. Одного разу він запитав, чому я не одружений. Він знав багатьох підпільників, які завели сім'ї. Краще, коли тебе хтось чекає, діти підрастають. Пояснив йому, що не треба порівнювати моє становище з його. Він відсидить менше десяти років і вийде на волю, а мене ніколи не випустять. Ми не сперечалися, бо я розповів йому про себе за останні роки.

У шістдесятих роках я зустрів Мазурака в центрі Львова. Він реабілітований, працював за фахом, отримав помешкання, діти стали дорослими. Мазурак старший від мене на декілька років. Останній раз ми бачились у Львові на з'їзді політ'язнів у 1991 році.

* * *

На третій чи четвертий день після приїзду до Норильська різко потепліло,

хуртовину змінив дощ. Сніг почав танути, під ногами хлюпало. За кілька днів доріжки в зоні очистилися і можна було погуляти на свіжому повітрі.

Я вийшов із секції, став перед під'їздом і почав розглядати краєвид, бо під час пурги та дощу далеко не було видно. Трохи лівише від під'їзду стояв ректор Духовної семінарії з Перемишля Кузич, священник Котів і ще якийсь незнайомий. Я підійшов, привітався. Котів познайомив мене з професором Михайлом Антоновичем. Вони якраз обговорювали наше становище в таборі, що нас може чекати та як треба поводитися. Тут переважно наші селяни – малограмотні; майже нема технічних фахівців, людей не те що з вищою, але навіть із середньою освітою. Що їх чекає, яка перспектива на майбутнє і що нам треба зараз робити?

Я сказав такою загальною фразою, що необхідно намагатися пройти через табори, через усю систему так, щоб її не зачепити. Залишитися самим собою, зберегти своє "я". Відповідь сподобалася Котову, але як це зробити? Антонович і Кузич спочатку мовчали. Я сам розумів, що серед них наймолодший, хоч в цих умовах ніхто з нас не міг запропонувати нічого конкретного. У мене хоч був немалий стаж підпільної праці, конспірації.

Під час етапу в дорозі, на пересилках і за кілька днів у таборі я починав усвідомлювати, що ми опинилися в зовсім іншому світі, який важко було передбачити, зрозуміти, пристосуватись і вести якусь боротьбу за існування. Продовжував пошуки знайомих або хоч когось з близьких околиць. Прислуховувався збоку до розмов, вивчав настрої, але нав'язуватись якомусь гуртові односельців не наважувався, щоб не прийняли за провокатора. Земляки вже навчилися бути обережними.

Того дня у розмові перед під'їздом я висловив думку, що Сталін довго не проживе, а тиранія закінчується зі смертю тирана. Нам треба якось витримати кілька років, берегти людей. Пригадав фотографію Сталіна з 1946 року, коли він у Сочі зустрічався з Елеонорою Рузвельт – дружиною американського президента. На фото в якійсь американській газеті він зовсім не такий, як на портретах: низенького зросту, сутулий, сивий, обличчя дряхле, у зморшках. Професор Антонович зі мною не погодився. Сказав, що не Сталін є засновником тиранії – він тільки продовжувач її. Уся система побудована на терорі і тримається на ньому ще від 1918 року. Без терору вона не втримається. Після смерті Сталіна проіснує ще не один десяток років. Створилася ціла каста чи клас, яких ці порядки задовольняють.

Ми домовилися, що треба допомагати один одному. Передбачити щось було важко, бо ініціатива та наша доля повністю в руках тиранів та їх прислужників. Здається, тоді я розповів про події на Закерзонні за останні роки, про акцію "Вісла" і виселення всіх українців на німецькі землі в Західній та Північній Польщі. Антонович сказав, що в історії людства примусові депортації корінного населення з рідних земель відбувалися не раз, але через якийсь час люди поверталися. Таке повинно бути і з Лемківщиною.

Пізніше я часто згадував його слова у вісімдесятих роках, коли читав у варшавському "Нашому слові" про те, як лемки по одному повертаються в рідні

Бескиди. Згадувалися навіть знайомі села Пашова та Ракова у Ліському повіті. У 1989 році влітку я з сином брата Михайла – Іваном, який мешкає у Кракові і збудував прекрасну віллу в Команчі, їздили до Пашови подивитися, чи справді повертаються наші люди. Церква ще стоїть. На цвинтарі не вдалося знайти могил хлопців, які загинули в Ракові 9 березня 1947 року (в хаті в криївці). На кількох могилах з останніх років на хрестах – таблички зі знайомими українськими прізвищами, але польськими літерами. Нижче церкви біля мосту купався гурт дітей. Ми стояли, оглядали опустіле село, хребет Солонний з потічками, порослими лісом, якими колись спускалися увечері до села. Схили гір покриті молодими лісами. У Пашові, яка колись нараховувала понад двісті господарств, залишилося кільканадцять хат. Діти розмовляли між собою по-польськи і з цікавістю поглядали на нас – що за гості приїхали. Ми не підходили до них, бо на цвинтарі були поховані люди з чисто польськими прізвищами та іменами, яких у Пашові не могло бути раніше. Це, напевно, приїжджі десь "з мазурів", як у нас казали.

В окремій розмові Котів розповів мені деякі подробиці про Антоновича. Йому тоді було тридцять п'ять років. Походив з родини українських істориків, родом з Києва. До 1941 року працював у Вроцлавському університеті і читав лекції з історії Східної Європи ще в якомусь університеті – у Празі чи Берліні. Під час війни, здається, завідував Музеєм української визвольної боротьби у Празі. Там його більшовики заарештували, засудили на десять років.

Антонович був високого зросту, майже 180 см, міцної комплекції, з вусами, але в поведінці дуже делікатний, ніжний. Якщо б йому муха сіла на ніс та хотіла вкусити – він не зігнав би її, щоб не скривдити. У побуті непрактичний, але намагався сам усе робити, щоб втягнутися в советську дійсність, якимось вижити. Розумів, що він уже не вчений-історик, а в'язень у руках НКВД. Ніколи нікому не нав'язувався, не починав розмови, часто сидів самотньо зі своїми думками, а якщо знаходив шматок паперу, крадькома щось писав. Перших два роки писати й читати що-небудь в зоні було заборонено. Можливо, навіть до 1952 року.

У перші дні на мене находили якісь романтичні плани, чи з наївності в думках цитував останні рядки вірша Івана Франка "Конкістадори": "... До відважних світ належить, К чорту боязнь навісну! Кров і труд ось тут здвигне нам Нову, кращу вітчизну!"

Але там вільні завойовники, а тут переможені, принижені раби. Часто думками повертався до творчості Франка. Його фрази такі як "лиш боротись – значить жить...", або "Життя – це боротьба, в якій перемагає той, хто має силу", завжди підтримували мене на душі, не дозволяли опускати руки.

Нераз згадував тих молодих здібних сміливих хлопців, які загинули в боях або самі пострілялися, щоб не датися ворогові в руки живими. Згоден, що пам'ять про загиблих за волю свята і вічна, але чи буде кому їх згадати? Гарно звучать слова, які вчили в гімназії на уроках латини: "Ave patria, morituri te salutant!" ("Слався батьківщино! Тебе вітають ті, що готові померти!"). Але життя йде, боротьба продовжується і потрібні живі борці.

Чи правильно чинили ті, що подалися з німцями на Захід, на еміграцію збагачувати чужу культуру, економіку, піднімати добробут? Там опинився освічений, свідомий, найактивніший прошарок українського суспільства. А простий народ залишився без лідерів на поталу ворогові, на фізичне винищення. На подібні запитання я не знаходив правильної однозначної відповіді. Тоді ніхто з нас не мав найменшого поняття, що таке більшовицький концтабір. Я почувався фізично здоровим, ніякої роботи не боявся і не сумнівався, що зможу не тільки сам себе забезпечити, а ще й кількох слабших підтримати. Не врахував тільки, що "найбільш гуманна, справедлива і демократична система за всю історію людства" давно вже застосовує відпрацьовану до подробиць методику винищення не тільки "класових ворогів", а й цілих народів.

У бригаді

Наш четвертий табір у Норильську займав територію приблизно 200 x 200 метрів і складався із семи двоповерхових корпусів по два під'їзди. Будинок першої колони – цегляний, всі інші – з блоків. Табір тоді стояв серед тундри, майже на рівнині. За 30 км на північний схід починалися гори Путорани. Голі хребти нагадували загадкового дрімучого казкового велетня, як на картинах художника Рокуелла Кента. З південної сторони – гури заввишки близько 600 метрів над рівнем моря, підступали до самого Норильського комбінату, чи радше комбінат побудований біля підніжжя гір. На північ і захід – рівнини з невисокими пагорбами, відкриті для постійних вітрів з Карського моря і Північного льодовитого океану. В середньому на рік припадало 154 дні з вітром не менше як 15 метрів за секунду. Від 15 листопада до 31 січня сонце не показувалося на горизонті, зате влітку з 15 травня до кінця липня не заходило. Опівночі присяде над Путоранами, прокотиться над вершинами та хребтами і піднімається знову.

Незабутнє враження справляло північне сяйво взимку вночі в морозну погоду, коли небо чисте. Можна було годинами милуватися ним, стежити за переміщенням по небі, за змінами кольорів, форм, переходами з одного краю неба до другого.

Відлига наприкінці жовтня 1948 року тривала три-чотири дні, а потім знову похолоднішало, почалася заполярна зима аж до червня. До нашої бригади зайшов якийсь чоловік і запропонував вийти на другий день до праці, у кого є середня освіта. У конторі потрібний бухгалтер. Я чомусь полінувався вийти, здається, у черевиках було холодно і не наважився без теплого одягу. Зголосився один наш хлопець, віком не більше двадцяти років. Середнього зросту, чорнявий, з майже дитячим обличчям. Забрали напевно зі середньої школи, технікуму або якогось училища. Прізвище його забув. Повернувся він увечері розчарований. У коридорі питаю, як справи. Головний бухгалтер, здається, Скрипник зі Східної України, сказав йому: "Я би тебе, хлопче, взяв, тільки ваших заборонили сюди приймати".

Старшим у під'їзді був якийсь Михайло Баль – поляк з Білорусі чи з Волині. Типовий сатрап, ненавидів українців, мав репутацію одного з найжорстокіших бригадирів. Часто бив в'язнів за найменші провини чи дрібниці. До секції забігав

завжди з палицею, криком, матюками. Від першої зустрічі він став для мене уособленням системи – дикої, жорстокої, нещадної, хамської. У 1991 році Володимир Росовський зі Львова розповідав мені, що його в 1949 році за бунтарську поведінку перевели на якийсь час до бригади Баля.

Бригадиром у нас був Жора Солопов – типовий кримінальний злочинець. Середнього зросту, кремезний, добре відгодований. На посади бригадирів та інших працівників внутрітабірної адміністрації прислали спеціально підібраних в інших таборах Норильська духовних дегенератів, справжніх бандитів. На понад чотири тисячі в'язнів, із них більше трьох тисяч із Західної України, пам'ятаю двох бригадирів з Волині: Степан Данилович Павловський (було йому тоді за 50 років) і молодий ще Михайло Степанович Кравець – колишній офіцер Радянської армії.

Солопов – учасник погромів Варшавського повстання в 1944 році в армії Камінського – з власовців (або РОА – Русская освободительная армия). У нашому таборі я зустрічав кількох з його компанії. Часто, коли розсердився якийсь з них, любив хвалитися: "Та ти знаєш, скільки я таких як ти за ноги у Варшаві у вогонь перекидав у 1944 році? І тут з тобою так зроблю. Я тебе навчу, як совєтську владу любити".

Коли хто-небудь погано говорив по-російськи, популярною була фраза: "Я тебе научу по-русски плакать".

Помічником узяв собі якогось земляка або давнього друга, Михайла Стрельникова. Цей теж не кращий, тільки вищий зростом і, мабуть, вроджений злодій. Хоч ні один з них ніколи не голодував і фізично не працювали, їсти брали собі, скільки хотіли, але за будь-якої нагоди Стрельников любив потягнути в когось якщо не останню пайку хліба, то дещо з домашнього одягу. Пізніше міняли на махорку.

Ще тоді я звернув увагу, що з боку НКВД і цілої системи все було продумано, передбачено до подробиць: з перших днів в'язнів залякати, приголомшити дикою силою, не дати отямитися, не допустити до найменших проявів протесту. А далі виснажлива фізична праця, голод, нелюдські умови зроблять своє. У Росії багатовіковий досвід, як із борців за волю, які ще недавно не боялися йти на смерть, зробити покірних рабів. Часто повторював, що цю систему розробляли на рівні Академії наук і жодна держава у світі чи народ не може похвалитися такими "досягненнями".

Особовий склад бригад формувався і затверджувався штабом табірної адміністрації на рівні спецчастини. Все було перемішане за віком, національністю, освітою. До бригади, якщо бригадирів не довіряли, часто кидали якогось перевіреного "стукача", який готовий був продати рідного батька за сто грамів хліба. З наших хлопців не пам'ятаю, щоб хто-небудь ішов на таке. Коли почав знайомитися з бригадою, вразила апатія, байдужість, якась приреченість у всіх, навіть молодих. Серед наших не було жодного з середньою освітою.

Був у бригаді батько з сином. Дивно, що їх не розлучили. Старий Микола

Шостак, родом з Хотинського району на Буковині, а село, здається, Суботниці чи щось подібне. Було йому вже за п'ятдесят. Напевно не за підпілля попав. Мабуть, розкуркулили. Це тип передового селянина – дбайливий, працьовитий, розумний, зарадний. Син його, Манолій – не старший 25 років, високий, симпатичний, батькової вдачі. Ім'я Манолій – Емануїл, у Галичині не зустрічається, тільки на Буковині – напевно прийшло з Румунії чи Греції. Батько майже тремтів над сином, як над малою дитиною, готовий був віддати свою останню скибку хліба. Манолій почувався ніяково й часто зауважував батькові, щоб на очах у людей не няньчив його так. Удома в них, видно, панували ще давні традиції виховання. Син звертався до батька на "ви" і дуже шанував його. Інколи збоку трудно було збагнути, хто за кого більше переживає. Обидва – нерозлучні.

У нашій бригаді був Олександр Качан – білорус, який в Дудінці вкрав у священика Андрія Радя пайку хліба і поплатився за це. Він і тут кілька разів попадався з крадіжками. Пізніше крав Стрельников під маркою Качана.

Найстаршим у бригаді був латвієць Берзінш, віком під 55 років, колишній начальник відділу статистики при Міністерстві внутрішніх справ Латвії до 1940 року. Скупий на слова, як і всі латвійці, але зі мною інколи обмінювався думками. Про Україну знав мало, вважав її складовою частиною Росії, а в 1940 році, коли їх "визволили", серед офіцерів та солдатів було багато українців чи з України. Про голод у 1933 році чув; тоді до них потрапляли втікачі з Росії, також від голоду.

На його здивування, про Латвію я знав більше ніж він про Україну. До 1939 року Латвія була на другому місці в Європі після Данії щодо врожайності зернових з гектара. У 1918 році литовці та естонці воювали проти більшовиків за свої держави, а латвійські стрільці підтримували Леніна та більшовиків. Може бути, що вони й вирішили долю революції на користь червоних. В Україні революцію зробили євреї, а всі "мокрі" роботи, каральні акції євреї довіряли латвійцям, полякам та росіянам. У ЧК на керівних посадах в Україні було багато латвійців, а в 1937 році їх усіх перестріляли. Берзінш не перечив, сам теж десь щось чув.

Ще був один латвієць у бригаді – Раутманіс. Високий, кремезний, під 35 років. У Дудінці на пересилці працював у хліборізці і там добре поправився.. Ніколи ні з ким не розмовляв. Навіть з Берзіншем я їх ніколи не бачив разом.

Більшість у бригаді – із Західної України. Старші не приховували туги за рідним краєм, дітьми і часто переводили розмови на господарство, коней та інше. За що посадили – не хвалилися, боялися.

Фундаменти під першу школу

Другого листопада після обіду до секції принесли для усіх теплий одяг: штани, тілогрійки, бушлати, шапки й валянки. Кинули все біля дверей і наказали швидко одягатися, бо за півгодини підемо на роботу. В секції піднялася метушня, крик, скандали. Все звалено на одну купу, а розміри у всіх різні. Попробуй за такий короткий час підшукати, приміряти та ще під погавкуванням з матюками

Солопова та Баля.

О п'ятій годині вечора нас вивели перед будинок, вишикували п'ятірками з кількох бригад в одну колону й почали випускати через ворота за зону. Надворі темно, холодно, хуртовина. За воротами чекали десятки солдатів із собаками. Конвой прийняв нас "на штуки" і по бездоріжжю тундрою по глибокому снігу повели близько чотирьох кілометрів аж до міста, радше туди, де воно починало будуватися. Стояло тільки по кілька п'ятиповерхових будинків з обох боків вулиці Севастопольської.

Недалеко від початку вулиці на пустирі, обгородженому колючим дротом, освітленому прожекторами, з вишками для конвою в чотирьох кутах, ми повинні викопати у вічній мерзлоті котловани під фундаменти для першої школи. На території від західної огорожі був невеличкий дерев'яний барак, в якому розмістилася їдальня, медпункт та інструменталка. З другого боку площадки, недалеко від вишки, стояв туалет – три дощаті щити й одна задня стінка створювали два місця. Зверху не були накриті. Стіни навіть не захищали від вітру, щоб там робітники довго не затримувалися. Нам видали інструмент: лом, кирки й лопати. У позначених кілками місцях повинні довбати мерзлоту – копати котловани до скелі. Норма, здається, 0,7 кубометра. Я прикинув об'єм і подумав, що це не так багато. Почали довбати. Ґрунт ніяк не піддавався, як я думав спочатку. Треба було відколювати по кілька сантиметрів ломом або киркою. Лопатою тільки відкидали. Солопов і ще кілька таких, як він, поперемінно бігали з палицями, рейками або якимись дошками й кричали "чого стоїш?", перемішуючи слова матюками. Один з них побігав поміж нами, заходив до їдальні, а звідти появлявся інший. Інколи рахували, хто з робітників і скільки разів ходив до туалету.

На обід до їдальні запускали до 20 осіб – не більше, бо не було місця. Суп наливали в чавунні миски, але їх було мало. Ложок не давали, і суп треба було швидко випити, щоб інші встигли пообідати. Кожен намагався довше посидіти, погріти до миски руки й потримати обличчя над теплою парою. Під стіною біля виходу стояли бригадири з палицями – підганяли, щоб швидше передавати іншому миску і виходити. В їдальні не можна було стояти навіть під стіною, а надворі холодно, вітер, жодного затишного місця, і сісти нема де, хіба у своєму котловані, якщо встиг викопати.

Крім бригадирів, у їдальні "підтримував порядок" якийсь Закандикін – справжній дикун, зовсім озвірілий. Низького зросту, кремезний, обличчя широке з виступаючими вилицями. Не був навіть бригадиром. Його весь час цькували на людей. В їдальні бігав з ломом поміж столами і бив по спині, кого попало. У дверях Солопов реготав і попереджував: "Коля, моїх не бий по голові, бо сьогодні може норму не виконати!"

Я десь відразу на другий день почав натякати кільком нашим хлопцям, що треба щось робити, покласти тому край, але всі боялися, відверталися від мене, не хотіли навіть слухати. Цей хлопчина, який хотів працювати бухгалтером, занадто слабкий фізично, і я до нього не підходив. Був ще якийсь Олійник, мого

зросту й віку, але він теж злякався. Згоден був один Манолій. Він інколи не міг стримувати свого обурення, але батько його заспокоював. Я вирішив поговорити з батьком, порадитися з ним наодинці без свідків, що можна зробити. Він, почувши, на що я натякаю, перелякався більше від інших, не так за себе, як за сина. Щоб я його не втягував. Пояснював йому, що нас так знищать, заморять голодом і не виживе ні він, ні Манолій. Треба щось робити, щоб не обкрадали нас у їжі, щоб Закандикін не знущався один над цілою сотнею.

– Ні, ні! Не чіпайте Манолія. Я зроблю все, щоб він вижив, сам буду недоїдати, – злякався старий. Казав, що він не тільки добрий тесля, столяр, але все може робити. Скоро влаштується на іншу легшу роботу і якось удвох виживуть. Майже крізь сльози просив мене. Від того дня не давав змоги поговорити з сином, не відходив від нього. Я шукав серед інших бригад Володимира Росовського з Перемишля – він напевно підтримав би мене, але його бригада працювала в денну зміну, і ми більше місяця навіть не бачилися. Працювали без вихідних.

Раутманіс – фізично найздоровіший серед нас, відразу взявся до праці, щоденно перевиконував норму, отримував додатковий пайок, не хотів ні з ким працювати в парі. Він перший викопав котлован на глибину свого зросту і на нього вже не дуло, не мело снігом в обличчя, як іншим. Міг там непомітно для бригадирів сісти й відпочити. Але тоді він не був би латвійцем Раутманісом. Знімав бушлат і без перекурів, без відпочинку довбав мерзлоту, перевиконував норму. Солопов та інші бригадири ставили його іншим за приклад і докоряли, чому він може перевиконувати норму, отримувати додатковий пайок, а інші ні.

У їдальні я з перших днів прикидав подумки різні варіанти опору. Треба було ще хоч би двох сміливих однодумців – тільки двох із сорока, щоб провчити одного Закандикіна. Я знав, що садисти боязкі. Головне – наважитися на опір. Він не бригадир і не мав права над людьми так знущатися, навіть коли дійшло би до розслідування бунту. Було два варіанти. Коли він б'є когось ломом по спині – заїхати йому ззаду чимсь по голові, а другий кидається на нього. Тоді треба було всім присутнім підняти крик, щоб бригадири за нього не заступилися. Другий варіант: заїхати чавунною кілограмовою мискою разом з супом між очі, накинутись удвох на нього, вирвати лом чи дошку. Це все можна було зробити, тільки ми не конкістадори, а раби, натовп.

До туалету я ходив завжди з ломом. Недалеко на вишці був прикріплений гучномовець і о четвертій годині над ранком (у Москві північ) передавали останні вісті. Я вслухався в кожне слово й думав, чи скоро почнеться війна. Дурному дурне сниться. Москва передавала про подвиги трудящих на будові комунізму. Передачі закінчувалися гімном, який важко було дослухати до кінця.

Одного разу підходжу до туалету й чую якийсь стогін. Зайшов ззаду. За стіною стояли двоє старих, обличчями один до одного і плакали. Питаю, що трапилося і звідки вони. Обидва розмовляли погано по-російськи. Розповіли, що вони молдавани, удома дружини, діти, а їм дали по "доузечі чінчі" (двадцять п'ять) і напевно тут загинуть. Почулися швидкі кроки Закандикіна. Я відійшов

трохи вбік, сперся на лом і стою. Він зайшов за туалети, побачив, що нас троє і я з ломом – без слів пішов до їдальні. Над ранком він тільки один бігав, бо бригадири після обіду спали в їдальні або в медпункті до кінця зміни. Робітників не відпускали навіть погрітися, і ми на морозі від шостої ранку, коли закінчувалася робоча зміна, до восьмої чекали приходу конвою з денною зміною. На дев'яту приходили в зону, швидко снідали й лягали спати.

Закандикін – теж учасник Варшавських погромів, і він чи не найчастіше згадував про епізоди з 1944 року. Одного разу кілька бригадирів, і він серед них, стояли недалеко мого котлована й вихвалялися подвигами. Їх, мабуть, зібрали з інших зон Норильська перед нашим приїздом, бо перших кілька днів відшукували одні других, знайомилися, згадували, як колишні однополчани. У Норильську напевно не перший рік, бо табірну систему знали добре, всюди в адміністрації знайомі, свої люди. Пізніше мені доводилося зустріти ще кількох з їхньої шайки.

Я тоді часто згадував статті у "Правді" та інших московських газетах у 1946 році про те, що Варшавське повстання німці придушили "з допомогою бандерівців" чи дивізії "Галичина".

Трагедія Варшави – придушення повстання у гетто в 1944 році – вважалась однією з найжорстокіших акцій під час Другої світової війни. Детально це питання розглядалося міжнародним судом у Нюрнберзі в 1946 році один чи два дні. Пригадую репортажі з польської газети "Дзеннік для вшисткіх", яка виходила у США. Німці доручили цю акцію спершу відділам міської жандармерії і поліції, але нічого не вийшло. У гетто оборонялися не тільки євреї, а й підпільні відділи АК (Армія Крайова). Спеціальні штурмові німецькі частини теж не дали ради. Тоді добровільно зголосився якийсь колишній советський офіцер Камінський з армії Власова, підібрав відповідні кадри з колишніх комуністів та комсомольців і за короткий час гетто було знищене. Німці на кілька днів віддали повністю гетто погромникам, дозволили робити, що захочуть. А там молоді жінки, дівчата, діти, вино, напої й повна свобода. Тоді й гульнули, а тепер вихвалялися голосно при всіх – не боялися, що хтось донесе. У той же час советська армія стояла в Празі – передмісті Варшави на правому березі Вісли – і вичікувала, чим усе закінчиться. Поляки добре пам'ятають цю "братню допомогу", не менше як Катинь. Наприкінці шістдесятих років у Москві вийшов збірник матеріалів про Нюрнберзький процес, але про Варшавське повстання там нема ні слова.

* * *

На другий день ми прийшли з роботи втомлені, – ледве на ногах стоїмо, – поїли й полягали спати. Тільки заснули, чуємо крик і стук палицями по нарах, шарпання й удари по ногах. "Підйом!" У дверях стояло кілька наглядачів чи з конвою, і веліли кожному покласти одяг перед нарами. Повідрізали на штанах та тілогрійках усі металеві гудзики. Пояснили, що в тюрмах, а тим паче в нашому спецтаборі особливого режиму, заборонено носити "холодну зброю". Були випадки, що гострили гудзики і вбивали ними інших або перерізали собі вени. Інструкція така. Тільки задрімали, як знову "підйом!" Пора вставати на роботу.

Як іти без гудзиків? У кого були паски, шнурки – підперезали штани, перев'язали бушлати. Я під штани засунув сорочку і перев'язався рукавами. Порадив іншим так зробити, щоб не продуло. Дехто таки простудився, хто так не зробив. Надворі вітер, мороз. По дорозі треба було затуляти одною рукою обличчя, щоб не обморозитись, а другою притримувати штани. Ті, що обморозилися, вдень не спали від болю, не могли ходити. У медпункті не звільняли, тому що не було температури. За кілька днів встигли пришити гудзики, у кого були пластмасові з домашнього одягу, або обходилися дерев'яними очкурами, які в нас колись називали вербליками, для защіплювання мішків або дерг для накривання коней (дерга – рядно).

Після роботи я дістав у когось голку й почав пришивати гудзик. Несподівано ввійшов до секції наглядач і відразу до мене. Забрав "холодну зброю" й питає, чи я не знаю, що таке не можна в таборі тримати. Наказав одягатися – підемо в БУР. Усі загаласували – питали, як бути без гудзиків, але наглядач не хотів нічого ні слухати, ні розуміти. Вийшли із секції на сходи, там підійшов ще якийсь їхній старший, щось поговорили і мене відпустили, але без голки. Забрали собі. Тоді теж був дефіцит на такі дрібниці. Наближалися великі свята "Жовтня" – 7 Листопада, і вони щоденно проводили обшуки по секціях, на вахтах при поверненні з роботи. Начальство вимагало від них "бдітльності".

7 листопада нам дали вихідний. Вранці підійшов Володимир Коляда, з яким ми разом їхали поїздом від Куйбишева до Красноярська, сів коло мене на нарах і каже: "Поздоровляю тебе з празником Жовтневої революції". Празником у нас називали храмове свято. Воно за своїм значенням прирівнювалося до Різдва, Великодня та до Трійці.

– Пішов ти до чортової матері з твоїм "празником революції". Якби не цей празник, ми сьогодні були б людьми, не здихали би тут.

Він глянув на мене здивовано і наче щось у голові прояснилося.

– А й справді. Я ніколи над цим не думав. Скільки горя людям в Україні принесла ця революція.

Ми говорили голосно, бо сусіди всі були свої, а Солопов і Стрельников подалися кудись шукати своїх друзів по Варшаві.

Я вже згадував, що мисок не вистачало на цілу бригаду ні в зоні, ні на роботі, щоб усі могли одночасно поїсти. Нас водили на роботу повз перші будинки вулиці Севастопольської. Вікна виходили на майбутній проспект Сталіна навпроти воріт, через які нас запускали на будівельний майданчик. У домах не працювала ні каналізація, ні туалети, і мешканці, як часто в цілій Росії після війни "від Кронштадта до Владивостока", всі відходи складали в порожні консервні банки і викидали через вікно на вулицю. Хлопці підбирали їх, витирали снігом так, щоб запаху не залишилося, тому що на роботі помити не було де, проколювали дві дірки, прищепляли кусок дроту і підвішували до пояса чи шнурка на бушлаті. Ті, що раніше встигли підібрати банку на вулиці, почувалися щасливими. Під час обіду їм туди наливали суп, вони не сідали за стіл, не поспішали, як ті з мисками, а стояли під стіною, тримали обома руками

теплі банки при роті, ще й прикривали їх коміром бушлата, щоб тепло не пропадало. Якщо Закандикін зі Солоповим були в поганому настрої, не дозволяли стояти під стіною, виганяли на вулицю, вони й там знаходили затишне місце за якоюсь стіною, де не дуло, і допивали.

Суп привозили в бочках з якоїсь централізованої кухні. Води на будівельному майданчику не було, тільки в медпункті стояло одне відро.

Якщо попадався хтось людяний серед конвоїрів, то дозволяв перед ворітьми вийти на крок-два з колони, щоб підібрати банку на вулиці. Пригадую, як якийсь офіцер пройшов біля колючих дротів і ногою підкинув кілька банок на середину вулиці, щоб ми могли їх підібрати. За кілька тижнів ціла колона йшла вже з банками, причепленими зліва ззаду до бушлатів, як солдати з флягами. Кожен позначив свою, щоб хтось не вкрав. На ніч вішали на цвяхи, прибиті до стійки нар над головами.

У будні ніхто після сну ніколи не вмивався перед вечерею – усі втомлені спали, доки не принесли їжу. Як тільки почули запах "баланди", яку приносив Стрельников, або стук мисок, усі прокидалися, протирали очі, брали свої банки і ставали в чергу. Через кілька днів – деякі раніше, інші пізніше – почали звертати увагу, кому попадається хліб з окрайцем, тобто зі шкіркою, в якій більше кілокалорій. Називали прилипкою. Щоб нікого не скривдити, окрайці вирішили давати за чергою. Одного дня я з супом з'їв щось гірке, неприємне. Питаю сусідів, що воно таке може бути. Іншим теж попадалося. Хтось досвідчений підказав, що це блощиці (клопи). Треба банки перед їжею витрушувати. На другий день після сну заглянув, а там їх ціле гніздо. Перевернув банку, постукав кілька разів по дну і збоку, став у чергу. Інші теж так робили. З того часу, хто не пробуджувався від запаху баланди, того піднімали стуки по банках – витрушування блощиць: Тук-тук-тук! Тук-тук-тук! Удари по дну мали один звук, а по стінці інший. Чомусь ще сьогодні чую це одночасне стукання по десятках банок і смак блощиць.

Ще в Красноярську на пересилці я познайомився з Гришком Твердохлібом – колишнім студентом якогось вузу в Дніпропетровську. Молодий, симпатичний, здібний хлопець часто кашляв і признався мені, що при медогляді в нього лікарі знайшли початкову стадію туберкульозу. Розмовляв чистою українською мовою, на якій виріс з дитинства. Про наш визвольний рух майже нічого не знав, але національна свідомість, український патріотизм у нього були в крові від народження. Коли я одного разу, жартуючи, перекрутив його прізвище на "Твійордохльобов", він образився і спитав, чи чув я, щоб він коли-небудь переходив на російську мову, або вживав у розмові російські слова. Я вибачився.

Мріяв стати художником. Розповідав, що в них у гуртожитку якийсь студент – сільський хлопець, у 1947 році навесні, коли в Україні був голод, викинув через вікно на вулицю радіорепродуктор, коли йшла передача про щасливе життя "під сонцем сталінської конституції". Я не сумнівався, що цим студентом був сам Гришко. Дали йому двадцять п'ять років.

У Норильську він попав до іншої бригади, яка працювала в одній зміні з нашою. Однієї ночі перед обідом я зустрів його коло медпункту. У нього висока

температура. До медпункту двері були відчинені й на порозі стояв його бригадир – забув прізвище – і "прораб" (виконавець робіт) білорус Янушкевич, який кричав на фельдшера, чому звільнив від праці Твердохліба.

– Тепер мені треба його з наряду знімати. Тобі, мабуть, надокучило тут працювати фельдшером, захотів перейти котловани копати? Якщо ще раз так зробиш без мого дозволу, я тебе переведу в якусь бригаду – погрожував Янушкевич фельдшерові.

Що таке зняти з наряду – я тоді не розумів. Гришко стояв на морозі знервований, чекав, щоб "прораб" вийшов. Фельдшер обіцяв йому, що зайде до теплої кімнати і тут пересидить до кінця зміни. Не пригадую, хто був фельдшером, але напевно якась порядна людина.

Гришка поклали до лікарні і, здається, більше я його не зустрічав. Глибокі очі, високе чоло, серйозне задумане бліде обличчя назавжди закарбувалося у пам'яті.

Старий Берзінш завжди йшов в одній п'ятірці зі мною. Часто, очікуючи на морозі після роботи приходу конвою або по дорозі, ми перекидалися короткими реченнями. Я кілька разів переконався, що він мало говорить не тому що латвієць, але щось гнітить душу, або погано почувається. Останнім часом розмову починав він і, коли збиралися в колону п'ятірками, завжди шукав мене. Одного ранку, повертаючись з роботи, ми відійшли тундрою кількасот метрів, і він якось несміливо запитав, чи можна взяти мене за руку. Я йшов крайнім зліва.

За кілька метрів я відчув, що Берзінш наче йде не своїми ногами, майже висить на моїй руці. Намагаюсь підтримати, щоб не впав. У попередній п'ятірці другим справа йшов Раутманіс. Кажу йому, щоб перейшов у мою п'ятірку допомогти донести Берзінша, бо мені важко, а мій сусід сам ледве йде. Раутманіс відмовився, сказав, що тяжко наробився і сам не може йти.

Я так ніколи й не довідався, чи вони між собою ворогували раніше, чи Раутманіс був просто снобом. Так і не допоміг. Все це на ходу, спинятися не можна цілій колоні, і я ледве тягну його. Попросив наших хлопців із задніх п'ятірок. Підійшов один, узяв хворого під праву руку, однак на ногах він уже не тримається. Колона спинилася, конвой матюкається, підганяє, але вдалося пояснити їм, у чому річ. Підійшли ще два наші молоді хлопці, учотирьох взяли Берзінша на руки і занесли в зону. Від прохідної відразу до медпункту. Ще був живий, але від того дня я більше його не бачив. Зайти до лікарні, відвідати, чомусь не зібрався.

* * *

Запам'яталися епізод і дата 31 січня 1949 року. Працюю вже три місяці в таких умовах. Усвідомлюю і відчуваю, що фізичні сили й настрій падають. Кудись поділась любов до життя, думи про опір злим силам, мрії про боротьбу. Я вже ні про що не думав, тільки якби поїсти та поспати і зберегти, де можна, хоч трохи фізичних сил.

31 січня ніч була тиха, мороз слабкий без вітру, небо захмарене. Здавалося, що якийсь диспетчер на небі вирішив трохи відпочити й думає, з якої сторони

повернути на нас вітер – сталий, пронизливий, зі снігом – від заходу або півночі, чи шалену пургу з півдня або південного сходу, коли на ногах не можна втриматися. У таких випадках конвойні собаки не звертають уваги на в'язнів, підбирають хвости під себе, притискаються животом до землі, а голови тулять до ніг конвоїрів, наче не можуть собі місця знайти.

Ми вийшли за зону колоною, як завжди. Я був десь у третій п'ятірці ззаду правим крайнім. Нараз підходить один з конвоїрів, кидає мені на плечі довгий "тулуп" (рос. – кожух), вагою більше як десять кілограмів, і каже нести. Я мовчки скидаю в сніг убік від колони. Той ще раз накинув. Так кілька разів повторилося. Спинили колону й наказують мені вийти з ряду, залишитися ззаду. Я, звичайно, не підкоряюсь, і всі зеки мене підтримують. Потім я щось подумав і вийшов з колони. Кидає знов на мене тулуп і каже: "Неси, бо пристрелю як собаку!"

– Стріляй! – і скидаю кожух у сніг. Запам'ятав, що 31 січня мене тут розстріляють. Мабуть, щоб не забув на тому світі.

У цю хвилину несподівано з тундри, мов з-під землі, появилися два військових на білих конях і в білих кожухах. Напевно начальство. Спитали, чому колона стоїть.

– Ось цей, – показують на мене, – збирається втікати, – почав виправдовуватися конвоїр, власник кожуха.

Я розповів, як було насправді.

– Хватіт дурєть! – звернувся до солдатів один із вершників, а до мене: "Ставай в колону і на роботу!"

* * *

Ще до Нового року за листопад та грудень більшість моїх знайомих, яким я збирався допомогти, по одному прилаштувалися на легких роботах. Ректор Кузич у т.зв. "коптьорці" сушив валянки і розносив по бригадах, Володимир Коляда – художником, малював плакати й лозунги, Роман Новосад – у художній самодіяльності диригентом хору й оркестру, Котів десь черговим чи днювальним при якійсь конторі на будівництві. Він ні на один день не припиняв своєї душпастирської діяльності. Скоро його знали всі в таборі – від кримінальних рецидивістів у БУРі до найвищого начальства. У неділю та свята тайком у темних куточках відправляв Службу Божу, сповідав бажаючих, причащав. Здається, діставав якимсь чудом "Кагор" або з Кузичем робили вино з ізюму.

На кілька днів наперед він знав, де буде відправляти і хто просився висповідатися. Ще у Красноярську я попереджував його, щоб ні з ким, крім релігійних тем, ні про що інше не заводив розмови. Він і без мене це знав. Тільки зі мною та з Кузичем нічого не таїв. Ще був він у добрих стосунках з польським ксьондзом Цішеком, але про українські справи з ним не розмовляв. Усі здалеку віталися з ним. Наші зверталися до нього "отче Іване", а інші – Іване Гнатовичу, або по-російськи Іван Ігнатієвич. Він завжди привітно усміхався, кивав головою, відповідав на привітання і поспішав кудись далі. Табірне начальство, тобто спецвідділ чи оперуповноважений, дивилися на його діяльність крізь пальці, знали, що від нього ніщо не загрожує. Ніколи його не зачіпали. У всякому разі, я

не чув ні від кого за всі роки.

Багато йому та іншим священикам допомагав естонець Куртна, який працював у медчастині картотетчиком. Ця посада дуже престижна і багато можна було зробити, допомогти людям. Куртна був авторитетним у начальства. Мене навіть трохи здивувало. Було йому за тридцять років – високе інтелігентне чоло, здається, спереду трохи лисий, вище середнього зросту, завжди спокійний, стриманий, ввічливий з кожним однаково.

Котів розповідав мені, що Куртна вчився у Ватикані в Духовній семінарії чи колегіумі "Руссікум", де готували священиків для Східної Європи. Після війни більшовицька контррозвідка викрала його в Римі на вулиці й після слідства привезли аж до Норильська. Хто, за що і на скільки засудили – Котів не розповідав. Такі методи вони застосовували майже у всіх країнах світу, де тільки вдавалося. Людей викрадали, переправляли до Москви на Луб'янку або до іншої тюрми, де можна було їх ізолювати, ні в чому не звинувачували, тільки під час допитів збирали інформаційні матеріали і заочно трійка ОСО в Москві давала 10 років. Пізніше могли додати ще десять або знищити, щоб замести сліди своїх злочинів. Так, напевно, вчинили зі шведським дипломатом Валленбергом, якого в 1945 році викрали в Будапешті.

З Куртною поводитися гуманно, мабуть, урахувували, що колись за нього заступляться і треба буде випустити на волю. Можливо, у Римі якось довідалися, де він. Тому в таборі йому дали легшу працю.

Здається, завдяки йому Котова лікарі-в'язні часто залишали в зоні з якоюсь хворобою. Здоров'я у нього було слабке – я переконався під час етапу. Ректор Кузич почав хворіти серцем. Своє зробили роки. У сушарні було тепло, але завжди душно, без свіжого повітря і денного світла. Йому під час медогляду дали якусь групу інвалідності і на роботу не ходив. У 1953 році в нього була гіпертонія третьої стадії, артеріальний тиск 230/120мм. Пам'ятаю ці цифри добре, бо сам тоді лежав у лікарні. Куртну кудись вивезли з нашого табору ще до 1953 року.

Оплата праці

Після котлованів під школу нас перекинули на будівництво житлових будинків біля Жовтневої площі. Якщо в'їздити до міста від промислової зони, то будинок праворуч з боку електростанції мав номер 16, а ліворуч той, що над Довгим озером, був під номером 18 на будівельних планах. Там, крім земляних, уже велися мулярські роботи, були готові деякі стіни, перекриті поверхи, і умови для нас трохи кращі. Не в голій тундрі, а вже було де заховатися від вітру. Під вісімнадцятим будинком, де тепер міститься технічна бібліотека, глибина котлованів сягала кільканадцяти метрів, поки докопалися до скелі. Все це робилося лопатами у вічній мерзлоті. Землю з дна перекидали на підмостки з дощок, на відстані більше двох метрів між ними по висоті, аж до самого верху. Цілий день тяжка виснажлива фізична праця. Звикнути та втягнутися в неї було неможливо, бо ніхто норму не виконував, крім Раутманіса, і пайок не збільшували. Давали нам "гарантію" на 2200 кілокалорій, а треба було більше як

4000. І з "гарантії" не все попадало робітникам, бо обкрадали нас бригадири та інші табірні придурки. За рахунок наших харчів жило все начальство. Тільки ті, які догоджали всім – від начальника табору до наглядача – могли працювати в зоні на кухні, у хліборізці, а з 1952 року – у продуктовому магазині. Їх, паразитів, було кілька десятків. Вартість харчів на одного в'язня на місяць при виконанні норми становила в середньому тоді 149 карбованців. Це було ще до грошової реформи. Мінімальна норма на день, т.зв. "гарантія" : 650 грамів хліба, 17 – цукру, 65 – риби, 250 – каші, і здається, двічі на день по 400 грамів баланди зі шматочком гнилої картоплі або кількома зернинами якоїсь крупи.

При перевиконанні норми на 5–10% давали пайок "плюс один". Це додатково 100 грамів хліба, 100 – каші. При ще вищих показниках на роботі давали "плюс два", а там – "плюс три". На третьому пайку, тобто близько трьох тисяч кілокалорій, можна було сьак-так жити, тільки не на такій фізичній праці, на морозах, при щоденному недосипанні і місяцями без вихідних. На "плюс три" на місяць добавляли ще пачку махорки.

Забіжу трохи наперед. Раутманіс, який постійно перевиконував норму і отримував "плюс три", на місяць раніше від мене став дистрофіком – "доходягою", і мені довелося з нашими хлопцями його, цілком знесиленого, відпровадити під руки в лікарню.

У БУРі або шізо давали 500 грамів хліба, один раз на день баланду, 200 грамів каші, а вранці і ввечері замість чаю – кухлик окропу. До праці виводили без вихідних і незалежно від погоди. Бригадами ставили лише озвірілих садистів-дегенератів (Муханов, Скотніков). Вони цілий день стояли з ломом, пильнували, щоб хтось у бригаді не намагався відпочити, навіть випростатися. На випадок бунту чи опору бригадирові конвой мав право стріляти. Такі бригади штрафників завжди працювали не в зонах, а на очищенні доріг серед тундри на вітрі і в морози, без перерви на обід, бо завжди на таких об'єктах не було відповідного місця для відпочинку.

До БУРу саджали переважно на 15 діб за дрібні порушення, інколи нізащо, коли порушників не знаходили, а треба було виконати якусь роботу у важких умовах. Кудись скаржитись, шукати правди – даремно, навіть смішно. До шізо попадали кримінальні злочинці-рецидивісти, ті, що відмовлялися працювати, або люди, яких НКВД хотів знищити фізично. Там спеціально тримали наркоманів, сексуально здегенерованих типів, які за ампулу морфію, таблетку вероналу чи люміналу від кума готові були зарізати хоч би й рідного батька.

Сирій будинок шізо весь з товстого бетону – стіни, стеля й підлога – стояв у північно-західному куті нашої зони з виходом у тундру. Як я уже згадував, наша зона будувалася для особливо небезпечних злочинців-бандерівців і тому передбачалося, що вона в основному буде постачати в'язнів для шізо. Пізніше деякі наглядачі, а також жінки в лікарні не раз згадували, якими страшними нас малювали.

Серед наших у таборі не було колишніх кадрових підпільників чи учасників УПА. Переважно батьки, рідні тих, що загинули, колишні "стрибки" (з т.зв.

"істребительних батальйонів"), яким НКВД не довіряв; багато таких, які знали, а не сказали. Молодь з училищ, технікумів, інститутів, університетів часто ставала жертвою провокаторів, які створювали всякі нелегальні гуртки, поширювали підпільну літературу, збирали гроші "для УПА", а пізніше були свідками під час судових процесів. Ця більшовицька тактика в багатьох учбових закладах Західної України скосила не одну сотню найкращої молоді. Багато було заарештовано неповнолітніми. Я теж переконався, що наші люди, особливо старше покоління, були занадто спокійними, працьовитими, дисциплінованими, тобто рабами.

Професор Михайло Антонович

Професор Антонович на земляних роботах працював недовго в якійсь іншій бригаді. Кілька разів я зустрічав його з ломом, лопатою чи кайлом у руках. Яким він здавався мені нещасним – страшно подумати. Нічим не можна було йому допомогти, бо сам я був ще в гіршому становищі. Він ніколи не скаржився нікому, не нарікав на долю.

Пізніше начальник ділянки на будівництві, здається, Станіслав Миколайович Бігель (колишній одесит, відсидів десять років ще з 1937) влаштував Антоновича у своїй конторі "днювальним". В його обов'язки входило прибирання контори, опалювання, кур'єрські функції для зв'язку з бригадами, майстрами, складом, диспетчером транспорту.

Там він мав змогу отримати зайвий черпак баланди або додатково 100 чи більше грамів хліба на день. Головне, що в теплі – не на морозі і без знущань бригадирів. У спецчастині табору подивилися крізь пальці, бо не кожному дозволяли на такій "посаді" працювати. Виконував усе сумлінно і при зустрічі зі мною кілька разів поділився навіть успіхами чи невдачами на новому місці. Сам відремонтував у конторі стільці, стіл, обмазав і побілів піч. Не любив, коли заходять бригадири, матюкаються, курять і плюють на підлогу. Зауваження не насмілювався нікому робити, бо вони так виховані. Могло статися, що "кум" (оперуповноважений спецчастини) вижене його з такого теплого місця і переведе до бригади якогось стукача. Його ніжний, м'який голос ніяк не гармоніював з могутньою статуєю атлета чи штангіста -важковаговика.

Одного дня при виході з будівельної зони на вахті я побачив Антоновича з майже двометровою дошкою. Сказав, що поламалися нари і треба якось відремонтувати. Це в наглядців називалося крадіжкою соціалістичного майна і загрожувало 15 днями БУРу або штрафного ізолятора, а найстрашніше – втратою місця у конторі. Я запропонував йому, що візьму дошку і якось з хлопцями перенесемо. Першу, найнебезпечнішу, вахту з будівельної зони я пройшов вдало, а при вході до житлової мене зловили. Цього я найменше боявся, бо заносу до середини, а не виношу.

Антонович уже чекав на мене – його бригаду запустили раніше. Побачив, що пропала дошка, рознервувався і до мене: "Нашо ви нав'язувалися, я був би її доніс, бо деякі наглядачі мене вже знають. А тепер де я візьму дошку?" Тут чую, що якийсь наглядач питає, хто ніс дошку, а збоку хлопці з бригади підказують,

щоб утікати, бо посадять. Я відразу "змився" і здалека дивився, що робить Антонович. Боявся, щоб не сказав мого прізвища, бо обманювати не може навіть наглядачів. На щастя, він пішов відразу за мною; зрозумів, що дошка була потрібна комусь на вахті. Після вечері я зайшов до нього й пообіцяв, що обов'язково принесу дошку іншим разом. Він уже перестав на мене сердитися і просив забути про інцидент. Через кілька днів піднялася пурга. Конвой закутаний, тільки одним оком із коміра кожуха перераховує нас на вахті. У мене дошка була вже приготовлена, захована, і того дня я спокійно заніс її в зону табору. Тепер Антонович знову сердито до мене: "А нащо ви її несли? Скільки клопоту через мене. А якщо б вас зловили та посадили?"

Першої зими нам вихідних не давали майже два місяці, казали, що скоро почнуться морози за сорок п'ять, пурги, і будемо сидіти в зоні. Бували такі дні. При морозі більше сорока двох не рекомендувалося працювати механізмами, особливо підймальними кранами, бо сталь тріскала, а при вітрі понад тридцять метрів за секунду і середньому морозі до тридцяти або більше градусів конвойні собаки не хочуть виходити і сам конвой нічого не бачить на кілька метрів, якщо мете снігом.

У такі дні я заходив до Антоновича, і ми часто удвох пригадували з пам'яті вірші Шевченка, Франка та інших. Знав він їх більше від мене і в самій поезії розумівся краще, бо я довший час у гімназії, крім математики й фізики, нічого не визнавав. На тему якогось вірша, його художньої вартості він міг говорити цілу годину. Добре знав український фольклор – пісні, народні традиції, приповідки. Вночі на роботі в нього інколи знаходився вільний час і він з пам'яті переписував олівцем на шматках паперу з мішків від цементу деякі вірші українських поетів або уривки з поем. Одного разу дав мені "Ой, діброво, темний гаю...", потім "Зоре моя вечірняя, зійди над горою..." Шевченка. В тоді вивчив їх і пам'ятаю донині. Пізніше прийшла черга на короткі оповідання. В одному, написаному поросійськи, розповідалося, як якомусь французькому королю подали на обід новий делікатес – вирощену у Франції картоплю, привезену з Америки. Дали не плоди землі, а зелені круглі, що вирости зверху. Король попробував і каже: "Ох, яка гидота!" Перестав їсти.

Інше оповідання – про жіночий суд при дворі іспанської королеви. Придворна дама, яка нещодавно вийшла заміж, подала до суду скаргу, що її лицар не дає уночі спати. Небувала скарга в історії людства. Суд, до складу якого входили старі сиві юристи, постановив: на території королівського двору чи всього королівства, чоловіки не мають права тривожити своїх дружин частіше, як один раз на тиждень. Серед придворних дам зчинився переполох, бунт. Звернулися усі як одна до королеви. Вирішили анулювати постанову і створити новий суд тільки з жінок на чолі з самою королевою. Довго засідали, радилися, сперечалися і постановили: чоловіки не мають права тривожити своїх жінок частіше як шість разів на ніч.

По вихідних або у дні актованої погоди коло Антоновича часто збирався гурт наших хлопців та старших і просили розповісти дещо з історії України. Він

тоді забував, де перебуває, думав, що читає лекції десь у Західній Європі, захоплювався і не відступав від поглядів свого батька Дмитра, діда Володимира Боніфатійовича та Михайла Грушевського. Хлопці слухали з захопленням, кількість охочих послухати зростала, а пізніше до гурту почали приставати і неукраїнці.

Я часто стояв збоку й дивився, як хто реагує. Одного разу підійшов Іван Іванович Лисенко і сказав, щоб попередити Антоновича, бо такі лекції та ще в такому дусі можуть для нього погано закінчитися. Я сам розумів це, але якось не випадало втручатися. Інколи звертав увагу, щоб не так голосно, бо чути на всю секцію.

Майже одночасно з Лисенком, здається, того ж таки дня, до мене підійшов Олександр Денисович Дем'янченко, колишній працівник Міністерства закордонних справ України за Дмитра Мануїльського, відкликав убік, щоб сторонні не чули, і каже схвильовано: "Що він робить? У нього десять років, а за такі лекції можуть не тільки дати 25, а навіть знищити. Скажіть йому щоб перестав". Дем'янченко знав, що говорив.

Того самого дня я без сторонніх свідків сказав про це професорові, не називаючи прізвища Дем'янченка. Для нього пересторога була несподіванкою, хоч я і раніше сам натякав, щоб був обережнішим.

– А якщо мене люди просять, то що – відмовити їм? А як розповідати? Історія – це наука, і брехня тут неможлива. Я не розумію, як більшовицькі історики та інші вчені можуть писати не правду, а те, що їм партія наказує.

Він ще довго роздратовано переконував мене, що інакше не можна, розповідав про значення науки, правдивої історії. Я мовчав, бо бачив, що при такому настрої переконати його неможливо. У передаванні своїх знань іншим він бачив сенс життя, відчував насолоду і напевно розумів, що за таке його по голові не поглядять, але робив це свідомо, не рахуючись з наслідками. Я пригадую, як ми інколи удвох аналізували творчість Шевченка. Вк він захоплювався деякими рядками, навіть словами, вдало підібраними для передання стану природи, настроїв людей у творах поета.

По вихідних чи у дні актованої погоди лекції з історії України спорадично продовжувалися. До гурту підходили відомі нам стукачі й уважно слухали кожне слово. Я почав підозрівати, що Антоновичем зацікавилися згори. Знову знайшов момент, коли нас ніхто не міг чути. Я не став його переконувати, а сказав, що до гурту, коли він розповідає про історію України, підходять відомі всім стукачі та провокатори. Назвав деякі прізвища. Чи варто наражати себе, йти на певну загибель, не знаючи ради чого? Чи не краще бути обережним, берегти себе і людей? Він спочатку, як завжди, мовчки вислухав, не перебивав, але по його обличчі, рухах рук я бачив, що дуже незадоволений, щось хоче сказати, насилу стримується. Ми тоді стояли між двома будинками біля входу до хліборізки. Після короткої паузи відвернув голову й каже: " Я вас дуже прошу, не вчіть мене, як я повинен чинити". При тому якось демонстративно відвернувся від мене, але не відійшов – став і дивився у бік тундри. Бачу, що не переконав його, треба щось

інше придумати. Хвилину ще постояли і мовчки пішли до під'їзду.

Поговорив з деякими нашими людьми – молодшими і старшими – і вирішили не проводити лекцій, а навіть перешкоджати підозрілим типам підходити до Антоновича і ставити запитання. Дещо допомогло. Одного разу я розмовляв з Антоновичем в коридорі, підійшов якийсь росіянин, якого, на мою думку, історія України ніколи не цікавила, і запитав про події в Україні в 1918 році. Поки професор думав, що відповісти, я запитав того: "Це тебе цікавить чи кума?" Він, ображений, глянув на мене сердито, повернувся і більше не підходив. Іншого виходу не було.

У березні 1949 року наш табір з будівництва міста перевели на будівництво Мідеплавильного заводу, який скорочено називали "Мідний завод" (пізніше ця назва стала офіційною), на відстані близько трьох кілометрів на захід від зони, і знов майже всіх на земляні роботи. Про Антоновича знало вже більше керівників, навіть серед тих, які нещодавно звільнилися і намагалися, чим могли, йому допомогти. Знову влаштували до якоїсь контори днювальним. Кілька разів я бачив його, як ніс із кухні баланду на обід чи хліб для якоїсь бригади. А це вже була чи не найпрестижніша "посада" в тодішніх умовах для таких як він.

Починаючи з січня, виснажені недоїданнями, важкою фізичною працею, морозами, авітамінозом і цингою, полярною ніччю (від 15 листопада до 1 лютого сонце не показувалося), обезсилені люди почали падати на роботі або по дорозі до табору після праці. У кожній колонії, яка складалася із сотні в'язнів, вели кількох під руки, одного-двох несли на руках, інколи мертвих. Вмирили переважно старші люди від серцевих нападів, а особливо ті, що мало або зовсім не звикли до фізичної праці. Таких було багато з Прибалтики, з різних країн Європи.

Не знаю, чому запам'яталася ще одна точна дата – 21 квітня 1949 року. Я лежав після тяжкої дистрофії в ОП і на той день вже міг ходити. З палати на другому поверсі зійшов на перший, де були кабінети медчастини. В коридорі побачив Антоновича. Її обличчя було покрите червоними плямами, наче здерта шкіра. Струпів ще не було, кров не встигла спектися, і все обличчя блищало, змащене якимсь жиром. Привіталися.

– Що трапилось? – питаю.

– Сьогодні вранці оголосили актовану погоду (на роботу не виводили), бо вітер до сорока метрів, хоч мороз слабкий. Вивели тільки бригади, що працювали у приміщеннях. І я пішов добровільно, щоб бути в конторі біля телефону. Міг не йти. Після обіду метеорологи попередили, що починається затяжна пурга на кілька днів з поривами вітру за сорок метрів. Температура знизилася до мінус двадцяти п'яти. Всіх знімають з Мідного і ведуть до табору проти вітру. Десятки людей пообморожувалися, бо не мали чим прикрити обличчя.

Я зрозумів, що Антонович уже пристосувався, лекцій з історії України відкрито не читає. Згадав той день, коли ми вчотирьох стояли перед будинком і думали, як нам бути далі. Тоді я був впевнений, що молодий, здоровий, зможу заробити на себе та іншим допоможу. А все було навпаки. Тепер у думках я

згадував усі наші зустрічі з ним, розмови, суперечки. Хвилинку ми стояли мовчки, здавалося, що він, як завжди, зайнятий своїми думками, не звертає на мене уваги, а потім, наче стрепенувся, каже, що ніколи навіть в уяві не міг допустити чогось подібного, такого безглузлого нищення людей. І для чого? Так, як роблять більшовики зі своїм народом, історія, здається, ще не знала. Це була чи не остання наша розмова.

Після виходу з ОП я вирішив більше добровільно не вмирати з голоду "на робочім фронті для блага родіни". Дещо вдалося і немало.

Наприкінці 1951 року Гриць Паламарчук, родом зі Сенкевичівки Волинської області, сказав мені, що Антоновича перевели з Мідного заводу днювальним у кабінеті головного нарядчика табору Жбакова. Це старий стукач, права рука кума. За тим криється щось небезпечне.

Через кілька тижнів Гриць запропонував мені зустрітися з Миколою Панчуком. Це той, що "крутиться" біля штабу помічником нарядчика. Хочє зі мною поговорити. Про Миколу я чув дещо. Родом зі Станіславова (Івано-Франківська) чи з області – низький, чорний як циган, спритний, кмітливий. Одні казали, що він єдиний серед наших стукач чи провокатор – інакше б його там не тримали, але фактів проти нього не було. Інші захищали його і наводили приклади, коли допомагав нашим.

Ми зустрілися ввечері за будинком п'ятої колони, де не було світла і рідко хто проходив. Микола не хотів, щоб нас удвох бачили разом. Запевнив, що він не стукач, як деякі думають, але це не так важливо. У кабінеті Жбакова збирається часто група різних сексотів-провокаторів, запрошують професора Антоновича і провадять з ним дискусії на історичні та літературні теми. Говорить переважно він, а вони слухають і ставлять запитання. Що можна зробити?

Я сказав Миколі, що зараз не бачу виходу, – це не перший такий випадок, але щось поспробую. Радив йому з професором на цю тему не починати розмови. Все, що робиться у штабі, Микола знає від нашого молодого хлопця з Тернопільщини – того, що без руки. Він працює кур'єром у зоні, дуже багато бачить і знає, хто заходить до кума, інколи може дещо підслухати. Хлопець наш, надійний.

Найбільше запитань ставив Михайло Нємков – колишній студент якогось московського університету чи інституту, шовініст-україножер. Його я знав особисто від літа 1949 року, коли разом працювали в бригаді електромонтажників. Кілька разів він висловився зневажливо про українців. Я спочатку мовчав, а нарешті не витримав і пояснив йому по-своєму, яка різниця між ними і нами на конкретних прикладах. Від того часу при мені таких тем більше не зачіпав, але я для нього став ворогом номер один. Скоро мене звільнили з електромонтажу, перевели знову на земляні роботи, але там я вже більше не працював, знайшов інший вихід.

Тепер Нємков працював десь при штабі зі Жбаковим. Можливо, що це був чекіст, якого відрядили спеціально між в'язнів, щоб ізсередини вивчати настрої. Він побував у різних бригадах, і я не пам'ятаю, щоб десь щось робив; завжди

байдикував то "баландьором", то в інструменталці, або сидів у зоні звільнений старшим нарядчиком.

З Панчуком ми домовилися, що всі новини для мене він передаватиме через Паламарчука, який влаштувався у зоні шевцем. Микола міг туди заходити вдень, коли захотів. Головне, щоб Нємков не бачив нас разом. Я відшукав о. Котова, який тоді вже сам не знав, де працює, за якою бригадою закріплений. Він постійно був зайнятий церковними справами: таємно сповідав, відправляв Службу Божу з о. Кузичем в сушарці (коптьорці). Запитав його, чи зустрічається коли-небудь з Антоновичем. Давно не бачилися, але він знає, що професор не підтримує ні з ким з наших зв'язків. Не чув. Розповів йому, в чому річ, і чи не міг би він попередити, що Жбаков з Нємковим – провокатори. Його спеціально перевели в зону, проводять дискусії, щоб засудити на 25 років, можливо, навіть в ізолятор. Нагадав Котову, щоб про нашу розмову нікому ні слова, хоч знав, що він уміє мовчати. Якщо кум викличе, то або скаже неправду, або нічого. Це вже не гріх. Через кілька тижнів запитав його, чи бачився з Антоновичем.

– Не було часу і відповідної нагоди. Якось не виходить.

Зрозумів, що Котів неохоче береться за цю справу, і більше до нього не звертався. Можливо, враховував те, що Антонович православний. Найгірше, що не було гарантії, що Антонович не розповість на допиті, з ким зустрічався і про що говорили. А це вже підпільна організація і непередбачені наслідки. Котів – греко-католик, а Антонович – православний.

Якось Паламарчук підходить до мене й каже, що в штабі у присутності якогось офіцера Жбаков з насмішкою висловився: "Цей професор сам проситься до тюрми".

Точно не пригадую, але, здається, навесні 1952 року Антоновича кудись забрали з нашої зони: або до тюрми на переслідство і суд, або до іншого табору. Можливо, на Кайєркан (табір за 25 км на захід від Норильська, який обслуговував вугільну шахту).

Улітку 1953 року в Норильську був страйк у кількох таборах. Ми не виходили до праці впродовж трьох місяців. У зоні кишіло від сексотів. За нами, українцями, стежила більшість росіян-шовіністів та всякого роду завербовані безхребетні елементи.

Не пам'ятаю, щоб я тоді бачив десь Антоновича в зоні. Довго я розпитував людей про його долю, але ніхто нічого не знав. Аж у 1987 році у Стебнику коло Дрогобича зустрів Теофіля Федика – знайомого з табору. Він розповів, що Антоновича після страйку відправили на Колиму і там він помер від отруєння. Згідно з іншою версією, його з групою в'язнів везли вантажною машиною, попали в аварію, і тоді він загинув.

Часто я згадував Солженіцина, який за обсягом знань далекий від Антоновича, а скільки шуму наробив. Тільки він не говорив, що знає, а знав, що і коли говорити, перебуваючи в таборі. Сьогодні професора Михайла Антоновича ніхто ніде й словом не згадує, бо загинув, як кажуть, нізачо. Так я думав роками.

Розвиток подій у 60-х та 70-х роках всередині "імперії зла" змусив мене

трохи інакше подивитися на трагедію професора Антоновича. Якщо російських письменників з антибільшовицькими переконаннями, таких як Солженіцин, Віктор Некрасов, Буковський, Зинов'єв та інших висилали за кордон зі всіма їхніми бібліотеками, рукописами, щоб вони там могли спокійно творити, збагачувати російську літературу, культуру, то українських поетів та письменників судили на максимальні терміни таборів суворого режиму, їхні твори конфісковували, нищили, палили.

Грузинських студентів, які відстоювали права рідної мови як державної у своїй республіці, ніхто не судив, не вислав до Сибіру; в Естонії за таке давали два-три роки, а в Україні яничарські суди за велінням свого КГБ письменникам, поетам, студентам – всім, хто насмілювався подати свій голос на захист рідної культури, мови – виносили найжорстокіші вироки, передбачені карними кодексами.

Професор Михайло Антонович розумів, що він приречений, знав, що він і більшовицька система разом існувати не можуть, тому не став принижуватися, кривити душею, а був самим собою до смерті. До розвалу імперії залишалося ще цілих сорок років.

У листопаді 1992 року у Львові Володимир Росовський, з яким я познайомився ще в перші дні після приїзду до табору в Норильськ у 1948 році, сказав мені, що по сусідству з ним у Козельниках (село коло Львова – тепер увійшло до мікрорайону "Сихів") мешкає Антін Підгурський. Він у Норильську працював якийсь час разом з професором Антоновичем на шахті на Кайєркані. Це близько 25 км на захід від Норильську в напрямку Дудінки. Ми зустрілися з Підгурським, і він описав про знайомство з Антоновичем.

Моя зустріч з проф. Антоновичем.

Перебуваючи від 1949 року в таборі на Кайєркані, що в околицях Норильська, я почув від знайомих про одного з в'язнів. Це був історик Антонович. Коли він прибув до нашого табору – не знаю. Зустрів його в сушарні, де приймав валянки на просушку, які здавали щодня в'язні після роботи. (34-1) Особисто з ним не доводилося розмовляти.

Згодом він працював на сортуванні вугілля, яке надходило з шахти, у відділі технічного контролю (ВТК), стежив за якістю вугілля. Сама шахта і сортування були в межах робітничої зони нашого табору. Оскільки і я працював у ВТК, але в іншій зміні, мені доводилося бачити професора, як він, закінчивши роботу, готувався повернутися до табору на відпочинок.

У 1953 році після страйку адміністрація табору наказала всім в'язням вийти з бараків і вишикуватися біля прохідних воріт. Там викликали окремих людей і відвозили до інших таборів. Після цієї події Антоновича в таборі не бачив.

Приблизно два роки тому в якійсь львівській газеті з'явилася стаття (на жаль, назви не запам'ятав), де згадувалося, що в одному з таборів, куди завезли Антоновича, сталася трагічна подія: вантажною машиною везли групу в'язнів- "битовиків" (засуджених за кримінальні злочини – І.К.), а серед них і

Антоновича. Дорога вела попід узбіччя гори, в одному місці машина перевернулася і полетіла вниз. Були жертви. Професор не загинув, тільки був травмований. Опинився у лікарні, де прожив недовго. Яка справжня причина смерті – не знаю. У статті теж про це не було сказано конкретно – помер від ран чи від чогось іншого.

Підгурський Антін.

Адреса: Львів-70, вул.Тернопільська, 3, пом.54 (листопад 1992).

Підгурський, напевно, згадує про статтю Романа Новосада в "Молодій Галичині". Роман міг більше написати про Антоновича, про його життя, бо вони частіше зустрічалися в 4-му таборі і на Кайєркані. Обидва до арешту перебували за межами України, Роман – у Відні, а Антонович – у Празі та Вроцлаві. Мали змогу зустрічатися з відомими діячами української еміграції, напевно були в них спільні знайомі. Розмови могли відбуватися у (34-2) щирішій атмосфері – не так, як зі мною. Роман обіцяв мені прислати цю статтю, але, мабуть, забув. Тепер живе у Сімферополі, бере активну участь у громадському житті українців і веде боротьбу, як сказав Євген Дудар, проти московсько-кримського хамства.

Під час зустрічі в Києві влітку 1992 року розповідав мені коротко, що після страйку в Норильських концтаборах професора Антоновича і його разом з іншими в'язнями, перевезли на Колиму. Тут в одній із зон Антоновича зустрів начальник табору, якийсь Шевченко – офіцер НКВД – привітався з ним, потиснувши руку, і навіть висловив задоволення чи, може, захоплення, що має нагоду з ним познайомитися. Розмовляв по-українськи. Все це відбувалося на очах у Новосада без інших сторонніх свідків.

Можливо, справді в українця Шевченка прокинулася совість, почуття людської гідності та національної свідомості. Берієвськими інструкціями таке заборонялося.

Колимські табори стоять на першому місці за кількістю знищених представників української інтелігенції ще від початку тридцятих років. Туди направляли для роботи найжорстокіших садистів з НКВД, а після війни траплялися й такі, що чимсь провинилися чи не вгодили начальству під час служби в теплих регіонах Союзу, особливо на теренах України.

Після страйку в концтаборах Норильська в 1953 році звідти вивезли майже всіх українців з вищою освітою, як найбільш ненадійний елемент, у тому числі Новосада та Антоновича. Ні один, ні другий не брали участі в організації чи хоч би в активній підтримці страйку. Як опинився професор Антонович разом з кримінальними злочинцями на вантажній автомашині, які причини дорожньої аварії, чи залишився живим водій – усе це залишиться нерозкритою таємницею. Історію хвороби Антоновича в лікарні годі шукати десь в архівах. Чутки про те, що його там отруїли, на чомусь спиралися. Живих свідків сьогодні теж важко знайти. Роман Новосад у розмові зі мною під час останньої зустрічі, здається, про причини та обставини смерті Антоновича не згадував. Можливо, що він уже був тоді на волі. В листі у квітні 1993 року заперечував можливість отруєння.

У добрих стосунках з Антоновичем в четвертій зоні в Норильську був Михайло Пилипчук. Може, і він написав про нього статтю у львівській газеті. Тепер мешкає в Миколаєві коло Львова, бере активну участь у громадському житті. Зустрічався з ним у Львові в 1990 році, пізніше в листі питав його про Антоновича, але відповіді не отримав.

Версії чи правда ?

Олександр Денисович Дем'янченко і професор Антонович були знайомі, при зустрічах віталися, але я не пам'ятаю, щоб колись розмовляли разом. Навіть коли Дем'янченко сказав мені, що за лекції з історії України можуть бути великі неприємності, він сам не поговорив з Антоновичем, а чомусь звернувся до мене і дав зрозуміти, щоб його в цю історію не втягувати, – пересторога не від нього виходила. Я здогадувався, що він боїться чогось, але щиро хотів попередити професора, оберегти його від небезпеки.

За фахом – інженер-електрик. Як попав після війни до Міністерства закордонних справ України – не знаю, не чув ні від нього, ні від інших. На кілька років старший від мене, з вусиками, мого зросту; справляв приємне враження тактовною поведінкою, ставленням до людей. Можливо, що десь проходив якусь школу чи курси європейського виховання. Я вже згадував, що в 1945 чи 1946 році він входив до складу комісії для репатріації українців із Західної Європи і десь проговорився перед колишнім знайомим, якого зустрів в еміграції, про справжні обставини в Україні і в Союзі, та що його тут чекає, якщо повернеться. А той виявився провокатором і продав його. Скільки тут правди – не знаю. Дали десять років.

У таборі він завжди був акуратно вдягнений, порівняно з іншими почувався непогано. На котлованах не працював, а підшукав десь якусь легшу працю. Для нього більшовицькі порядки по один чи другий бік колючих дротів не були такою дивною, як для таких, як я. Тому легше знаходив спільну мову з "власть імущими". Все-таки радянська людина, а не якийсь там "нерускій", як називали всіх не з території Союзу до 1939 року. Влаштувався електриком, а пізніше бригадиром електриків, що чергували на підстанціях на будівництві Мідного заводу. Одного разу допоміг мені отримати звільнення від роботи на три дні в лікаря грузина чи з північно-кавказьких народів. Прізвище Інсаров або Мансуров. За допомогою я до нього не звертався, чомусь не наважився. Не міг змиритися з думкою, що мені потрібна стороння допомога. Ми з ним зустрічалися рідко, але завжди як добрі знайомі. Він розповідав мені, що після виселення татар з Криму до Середньої Азії та Сибіру в 1944 році уряд УРСР запропонував заселити півострів переселенцями із Західної України, але в Москві на це не погодилися.

З розмов з ним легко було здогадатися, що про події у Західній Україні, про ОУН та УПА був поінформований добре. Я розповідав про Закерзоння, про виселення українців і, мабуть, їх хотіли вивезти аж до Криму, насамперед лемків з Карпатських гір.

Одного разу каже мені дослівно: "Чого ви возитеся з Котовим? Він того не

заслуговує". І розповів дещо про нього.

Після смерті митрополита Андрея Шептицького (1-го листопада 1944 року) при соборі Святого Юра у Львові Котів був одним із кількох, які знали майже все про події у храмі. Здається, тільки він і митрополит Йосиф Сліпий знали, де заховані таємні документи і церковний скарб. Енкаведисти не сумнівалися, що ніхто з них не розкриє таємниці, тому вдалися до хитрощів. У Києві та Львові працювали тоді чекісти – полковник Хом'як, родом з Курської чи Орловської області, та його син – капітан. Обидва добре вивчили українську мову з галицькою вимовою. Капітан відрекомендувався Котову, що він з батьком співпрацюють з ОУН та УПА. З Ватикану "передали" листа, щоб усе цінне із собору вивезти на Захід. У них є знайомі на прикордонній заставі – усе вже домовлено. Котів довго не вірив, не здавався. Водночас удень викликали на допити, шантажували офіційні працівники управління НКВД. Кількість листів із Ватикану через "надійні" канали збільшувалась. Одного дня Котів повірив. Уночі під'їхала вантажна автомашина, забрали все з тайників і повезли на вулицю Дзержинського.

Не знаю, скільки тут правди. Котів мені ніколи про щось подібне навіть не натякав і чомусь не любив згадувати ні про слідство, ні про події у соборі Святого Юра за останні роки. Цікавитись з мого боку не випадало, але інколи мені здавалося, що він чомусь уникає розмов про своє минуле. Розповідь Дем'янченка могла бути спрямована на дискредитацію Греко-Католицької Церкви – не тільки самого Котова. Я тоді вже починав звикати до більшовицької дійсності і помалу вчився нікому не довіряти, навіть якщо незнайома людина була справді щирою зі мною. Так чинили всі, та й сама система змушувала кожного бути обережним.

У нашому таборі кравцем у зоні працював Богдан Шастків зі Львова. Він був непоганим фахівцем, шив одяг для начальників та їхніх рідних, знайомих. Таке практикувалося всюди. Кравці й шевці не знали, що таке голод, холод, копання котлованів у вічній мерзлоті. Шастків тоді познайомився з Дем'янченком, і я часто бачив їх разом. Здається, жили в одній секції.

У шістдесятих роках я випадково зустрів Богдана на вулиці Львова. Пізналися відразу й почали згадувати. Він сказав мені, що Дем'янченка ще перед 1953 роком кудись несподівано забрали з нашого табору. Ходили чутки, що він міг бути підсланим від київського управління НКВД, щоб слідкувати за поведінкою і настроями серед в'язнів з України. Я інколи думав поспробувати відшукати його в Києві через паспортний стіл, але чомусь не вдалося.

Ще один львів'янин – Ярослав Іванович Николишин – був знайомий з Шастковим. Він розповідав мені, що Богдан – це рідний брат чи родич Олени Антонів, яка у вісімдесятих роках підозріло при загадкових обставинах загинула на вулиці Львова в автомобільній катастрофі. Про неї ще за життя була стаття в "Радянській Україні" або в "Молоді України" під заголовком "Антонів і Клеопатра" (перефразована трагедія Шекспіра "Антоній і Клеопатра"), де її звинувачували у зв'язках з ОУН за кордоном.

Під час останньої зустрічі в 1992 році Роман Новосад, який теж знав Дем'янченка, розповідав, що цікавився ним у розмові з міністром закордонних справ України Анатолієм Зленком. Довідався, що Дем'янченко в Києві і донедавна працював в Академії Наук. Версію про можливу співпрацю з НКВД Роман відкинув категорично.

Підпільний часопис

Не тільки я один з перших днів почав шукати земляків, нав'язувати знайомства з людьми, думати, як нам бути далі, як вести боротьбу за свої права.

Не пригадую, як я вперше познайомився з Іваном Козаком із села Зозулинці Тернопільської області, що коло Заліщик. Він, здається, підійшов до мене перший. Молодший на кілька років, спокійний, скромний. Я відразу поставився до нього з довірою не тому що земляк, а підказало якесь відчуття. Такі люди не галасують, не кричать, не виставляють свого "я", а чесно, тихо виконують свій обов'язок без претензій. Таким я завжди довіряв.

Познайомилися ми, здається, не пізніше січня 1949 року. Одного вечора ми прогулювалися дорогою перед будинками в зоні. Зупинилися у темному місці, коли нікого поруч не було. Іван витягнув з-під бушлата якийсь зошит, дав мені, просив прочитати, щоб ніхто не бачив, і повернути. Я зайшов до сушарки ректора Кузича, сказав йому, в якій справі, він зачинив двері, і я за годину прочитав. Був це саморобний зошит з паперу від цементних мішків, форматом з канцелярський лист на 8 або 12 сторінок. Там було кілька статей. Змісту не пригадую, але всі політичного характеру з аналізом нашого становища, міжнародного і, можливо, якісь прогнози. Звернув увагу на високий рівень статей, відсутність граматичних помилок, стиль ерудованого автора. Спочатку я аж зрадів. Відчув запах боротьби, "дух одвічної стихії".

Отже, є люди, які не здаються, продовжують боротьбу, є ще нескорені. Кузич не цікавився, що я читаю, і я не пропонував. Та скоро захоплення змінилося переляком. А якщо знайдуть під час обшуку? Адже "шмони" роблять щодня у кожного на прохідній при поверненні з роботи. Щомісяця або частіше, коли ми на роботі, перевертають усе на нарах, у тумбочках. Ще може хтось побачити й донести. Папір і олівець у зоні теж були заборонені. Карали БУРом.

Якщо б цей зошит попався, то по почерку легко знайти, хто писав, а з допомогою дактилоскопії виявити всіх, хто читав. У спецчастині були відбитки пальців кожного в'язня. Віддав зошит Іванові і висловив свою думку. Сподобалося, але чи варто так ризикувати? На більше як три тисячі наших людей тут лише кілька, які мають середню освіту, не враховуючи священиків, і які можуть стати лідерами, очолити в майбутньому боротьбу більш надійними методами. Якщо чекісти нападуть на слід, безжально знищать авторів і втрати будуть непоправні. Іван сказав, що один примірник замурують у кутовому під'їзді на якомусь поверсі будинку №16 між Жовтневою площею і технікумом. Цей дім якраз тоді будували. Зошит повинен бути адресований майбутнім поколінням. Мені здається, що на першій сторінці була якась назва часопису. Думав, що

автори планували випускати його періодично, поширювати між в'язнями.

Я тоді відчував підсвідомо, що після програної боротьби в переможених на якийсь час настає стан депресії, зневіри у свої сили, але з часом воно минає. Якщо людина чи весь народ не зломлені духовно, не примирилися з рабством, настає переломний момент, і боротьба починається знову, але вже з урахуванням нових обставин, помилок у минулому, зміною методів.

Життя-боротьба продовжується – хто кого, хто сильніший. Про це говорили два німецькі полковники – начальники розвідувальних шкіл, коли ми ночували в якійсь тюрмі у Львові, по дорозі з Відня до Києва. Такої думки дотримувався і професор Антонович.

У концтаборі тоді на мене вплинули гнітюча, незнайома, незвична обстановка, тяжка фізична праця і замало було часу, щоб оглянутися, зрозуміти, пристосуватися.

Іван познайомив мене з Михайлом Пилипчуком. Перед арештом був членом Спілки письменників України. Родом з Житомира або з області, розмовляв гарною літературною мовою – значить, посадили напевно за "український буржуазний націоналізм". Його висока національна свідомість, порядність не викликали в мене сумнівів. Тоді він працював у якійсь конторі на будівництві або в кошторисному відділі проектної контори. Пригадую, що хворів шлунком. Інколи я бачив його в компанії з Мироном Меленем, який теж працював проектантом, тільки не знаю, за яким фахом. Іван Козак працював у лабораторії на будівництві в Горстрої (з рос. – "міське будівництво"), а Микола Юречко був там заступником начальника. Ось і весь можливий авторський колектив підпільного часопису. Михайло Пилипчук на рік-два старший від мене, а Мелень і Юречко – молодші на сім-вісім років. Пізніше мені спало на думку, що деякі статті міг написати професор Антонович. Микола Юречко здавався тоді лідером групи. Після звільнення виїхав до Тернополя. Про нього не знав нічого до 1992 року.

У 1965 році мені "випало щастя" познайомитися уже на волі з новою генерацією "фірми Берії" в Норильську. Першим був Віталій Костянтинівич Головін. Прибув з Волині. Аж не вірилося, що це працівник НКВД. Подібний на нормальну освічену культурну людину. Після кількох місяців знайомства, розмов на різні теми, він кудись виїхав, а мене "перебрав Леонід Іванович Майстренко. Обидва розмовляли тільки російською. Одному й другому могло бути під сорок років, або Головін трохи молодший. Майже мої ровесники.

У 1966 році під час однієї зустрічі Майстренко спитав, чи не потрапляв мені до рук у четвертому таборі в 1949 році підпільний часопис, написаний від руки. Один примірник був замуrowаний у стіні в одному з під'їздів шістнадцятого житлового будинку на Жовтневій площі – сусідній з корпусом Норильського технологічного інституту. Цікавився, чи знав я тоді МIRONA Меленя. Я пояснив, що тієї зими працював тяжко на земляних роботах, голодував, і навесні трохи не помер від дистрофії. Мені було не до часописів. Крім того, паперу не було навіть, щоб скрутити цигарку з махоркою. В'язні підбирали десь кусочки паперу від

цементних мішків і ховали, щоб наглядачі не знайшли під час обшуків. Про якесь чорнило, ручку чи навіть олівець у зоні не могло бути й мови. З Мироном Меленем я в таборі ніколи не розмовляв, хоч з вигляду знав його.

Чи повірив мені Майстренко – не знаю, але більше не доскіпувався. Як могло в цю історію потрапити моє прізвище – не можу збагнути. Я мав справу тільки з Іваном Козаком і не довіряти йому я не міг. Хіба на допитах слідчі навмання могли назвати моє прізвище, і він підтвердив. А міг він про мене зовсім не згадувати. Пізніше я довідався, що в шістдесяті роки Меленя судили вдруге, і через це були якісь непорозуміння у сім'ї. Кого ще судили з його групи – не мав змоги вияснити. Підозрювати когось чи звинувачувати в чомусь мені навіть на гадку не приходило. Люди боролися роками, жертвували благополуччям своїм і рідних, навіть життям, і не все так могло виходити, як хотілося. Занадто нерівні сили були. Інколи думав зустрітися з Юречком, Меленем, Козаком, але до 1986 року всі вони напевно були під постійним наглядом "товаришів", як і я. Треба було якось відшукати їхні адреси через паспортні столи, а там, як звичайно, завжди сиділи "їхні" люди і могли фіксувати, хто ким цікавиться. Телефони напевно прослуховувалися. У 1990 році довідався, що Іван Козак трагічно загинув у своєму селі кілька років тому. З ним я завжди провадив щирі розмови. Між нами ніколи не було таємниць. Так само і з Пилипчуком. Микола Юречко і Мирон Мелень ставили себе трохи вище над іншими. У таборі така поведінка могла бути до деякої міри виправданою, бо за кожним з наших з освітою стежили дуже пильно, чи не згуртовують інших довкола себе.

Чи були написані інші числа підпільного часопису і як поставилися до мене члени редакції, – я не розпитував нікого. Можливо, що врахували мої перестороги. Не довіряти мені не могли. Дружні стосунки з Козаком, Пилипчуком у майбутньому навіть покращали, особливо з Юречком.

Весна 1949 року

У лютому чи березні 1949 року нас із Горстрою перевели на "Мідьстрой" (з рос. – будівництво Мідного заводу). Трохи стало легше, бо ходили в денну зміну і підвищили пайок. Однак вже було пізно. Півроку виснажливої праці при недоїданні в нелюдських умовах зробили своє. Уже й Солопов не бігав з ломом – не допомагало. Люди почали падати знесилені – одні вдень на роботі, інші ввечері по дорозі з роботи до табору. Наша бригада знову попала на земляні роботи. Кілька тижнів напарником на котловані був естонець Яків Коньт. Юрист за освітою, старший від мене приблизно на десять років. Після війни він був у штабі естонського адмірала Пітки, який очолював антибільшовицький рух в Естонії до 1945 року. Пізніше адмірал емігрував до Швеції. У пам'яті народу залишився національним героєм. Ми з Коньтом цілими днями розмовляли, знаходили теми – про літературу, історію, культуру своїх народів. Він розповідав, що в 1918 році, коли латвійці підтримували Леніна й боролися за комунізм у Росії, естонці з литовцями воювали проти більшовиків за незалежність народів Прибалтики. Такої думки були всі.

До нашої бригади Коньт прийшов з ОП. Він попав до лікарні з допомогою земляка Куртни і лікаря естонця Реймасте. Відпочив непогано. Російською мовою розмовляв вільно, без характерного естонського акценту. Розповідав, що у тридцяті роки в якійсь з країн Західної Європи відбувся конкурс мов – яка гарніша за звучанням. Перше місце віддали італійській, а друге естонській. У контрольному тексті було речення про білого коня, який пройшов по мосту через якусь річку. Там кілька разів повторювалися "і", м'яке "ль". Звучало ніжно, приємно. Я теж з пам'яті почав підбирати фрази з української мови, які можна було би подати на конкурс. Зупинився на словах пісні "В гаю зелененькім бистра вода тече..." або "У гаю при Дунаю...". Йому сподобалося, тільки приголосна "г" не зовсім підходить. Але це залежить, як хто звук до деяких звуків у своїй мові. В естонській, здається, немає шиплячих.

У них серед населення ще збереглися антипатії до німецьких баронів, які століттями панували над Естонією, германізували їх, але естонці вистояли. Намісниками на місцях були "курати" ("опікун" у перекладі з латинської). Слово "курат" стало серед естонців лайливим, навіть нецензурним, доки на зміну не прийшла більш "цивілізована, культурна і найбагатша у світі" російська лексика.

За весь час у таборі я не чув, щоб серед естонців був якийсь стукач, провокатор чи взагалі підлий, нечесний тип. Зустрівся пізніше вже на волі 1957 року трохи хитруватий Ййгіас, але не більше. Я нагадав йому, щоб не псував репутації своїй нації, щоб став трохи обережнішим, стриманішим. Допомогло.

* * *

Роман Новосад з перших тижнів організував у таборі непогані хор і оркестр. Вони давали концерти в нашій зоні, а пізніше їздили навіть по інших таборах. Часто говорив мені, що якщо би я хоч трохи грав на якомусь інструменті, знайшов би мені місце в ансамблі, і я не "доходив би" на котлованах. У таборі було багато професіональних музикантів, співаків, артистів. Запам'ятався композитор Рябов з Москви – грав на скрипці, віртуоз балалаєчник Биков – дуже несимпатичний, як Езоп або Квазімодо з "Собору Паризької Богоматері" Віктора Гюго. Пізніше на волі зовсім спився і став наркоманом. Мабуть, десь загинув або в нетверезому стані замерз серед вулиці. Не чути було про нього нічого.

Недавно з листів Романа Новосада я довідався, що його не суд судив, тому що не було за що, а трійка ОСО дала двадцять п'ять років "для профілактики". Зустрілися ми з ним у Львові в 1990 році на з'їзді колишніх політв'язнів. 1946 року в нього вдома у Відні відбулася зустріч між представниками Проводу ОУН (серед них Микола Лебедь) з Василем Вишиваним. Ось і вся діяльність "українського буржуазного націоналіста".

З художньої самодіяльності табору запам'ятався Максимів зі Львова – саксофоніст, Володимир Дроздов – співак, баритон, походив із Сибіру. Розмовляв по-українськи краще ніж по-російськи. Розповідав, що в них цілий район український, і старі по-російськи зовсім не вміють. Я з Романом питали його: "Ти Дроздов чи Дрозд?" – "Мій дід був Дрозд а я Дроздов", – пояснював. Пісню "Ой лопнув обруч" або "Ой кум до куми залицявся" по кілька разів виконував "на

біс".

Ще був якийсь непоганий тенор Кривоногов – виконував переважно російські пісні часів війни.

Симфонічним оркестром керував Новосад, а ще був духовий, який складався майже із самих естонців. Диригував колишній юрист Гаас. Музика не одному зберегла здоров'я, деяким навіть врятувала життя. Серед естонців мало було таких, щоб не вміли хоч трохи грати на якомусь інструменті, а ті, що з середньою чи вищою освітою, обов'язково знали ноти.

Коли я виховував своїх дітей, постановив дати їм за всяку ціну музичну освіту, навіть проти їхньої волі. Особливо синові. Часто говорив йому, що якщо б я хоч стільки розумівся на музиці, як він після одного року навчання на акордеоні, будував би соціалізм в художній самодіяльності на сцені, а не в котлованах на морозах голодним. Синові та дочці ще треба "будувати комунізм", і хто знає в яких умовах – може, гірших ніж мені. Нагадував їм, як поневірялися євреї, які втікали від німців після 1939 року. Цілі родини часто жили за рахунок своїх дітей, які вміли грати на скрипці, акордеоні та інших інструментах. Батьки – за фахом викладачі, юристи, навіть лікарі не знаходили праці в Союзі, були приречені на голодування, нестатки. Одного разу влітку 1940 року в Перемишлі в парку розговорився з одним із членів малого сімейного "ансамблю". Запитав найстаршого, чи він музикант. Сказав, що ні. Грає на скрипці десятирічна дочка, ще молодший син на барабані інколи, а батько "вторує". Колись він грав трохи на піаніно, тепер – на скрипці. Провели дома кілька проб і так грають, заробляють на прожиття. Він був викладачем гімназії у Відні. Всі знали кілька європейських мов, тільки не російську.

* * *

На будівництві Мідного заводу умови були набагато кращі. Нас перевели в денну зміну. Виходили о сьомій ранку із зони, тридцять-сорок хвилин у дорозі, о восьмій годині приступали до праці. В обід за годину ми встигали поїсти й відпочити у просторій їдальні або в іншому теплому приміщенні якогось цеху чи майстерні. О п'ятій закінчували зміну і близько шостої були в зоні. Для відпочинку разом зі сніданком та вечерею залишалося цілих тринадцять годин, тоді як на Горстрої – тільки вісім, бо виходили із зони о п'ятій вечора, а поверталися о дев'ятій ранку, а це шістнадцять годин на морозі та вітрі.

Що собою являла колона зеків, які ввечері поверталися з роботи з Мідного до табору? Попереду – три конвоїри з автоматами, за ними на відстані десяти метрів – в'язні п'ятірками у ватяних бушлатах, з номерами на спині заввишки 18 см чи більше (у мене був Ж-545), розтоптаних валянках, ватяних шапках-вушанках. Перша п'ятірка несе на двох жердинах транспарант з написом "Слава і честь бригаді ударників, яка на бетонуванні шихтового корпусу виконала норму на 142,3%. Бригадир Шебалков Андрій" (з донських козаків, колишній Герой Советського Союзу, засуджений на 25 років; у 1941 році попав у полон, утік, партизанив, дійшов з боями до Берліна, отримав нагороди, а по дорозі додому посадили "за зміну родини").

Перед кінцем робочого дня на території будівництва обліковці, нормувальники бігали по бригадах і повідомляли, яка й на скільки відсотків виконала норму, хто яке місце зайняв сьогодні в соціалістичному змаганні. Ціла бригада штатних художників бігала з готовими написаними транспарантами, дошками з прізвищами бригадирів, кращих робітників, ударників, передовиків, переможців соцзмагань із цифровими показниками, нормами в тоннах, кубометрах, відсотках. Передніми йшли завжди з "блискавками", тобто найпередовіші. Не забували і про відстаючих, яким вручали плакати з цифрами менше 100%, карикатурами й надписами "позор!"

Через п'ять-шість п'ятірок після найпередовішої з "блискавкою" йде інша бригада. В неї тільки 119,8%, а там третя. У бригадах було від 20 до 30 осіб.

Перед вахтою (ворота до табору) стоїть оркестр із самих естонців. Диригує Гаас. Серед них і мій знайомий Яків Коньт, якого недавно Гаас забрав до себе. Підходить колона, диригент махає рукою, трубачі виймають з-за пазух мундштуки труб (щоб губи не примерзали до міді), і лунає бадьорий військовий марш. "Зеки" намагаються випростуватись, йти рівним кроком, але ноги, чи радше мокрі обмерзлі валянки, чомусь залишаються трохи позаду, не піднімаються, а сунуть по слизькому, твердому, відполірованому вітрами замерзлому снігу. Думка, що скоро тепла вечір, а там сон, якщо серед ночі не піднімуть усіх на перевірку – перед деякими святами обов'язково, і не один раз, – трохи підганяє зеків.

З обох боків колони тундрою, протоптаними стежками, на відстані кільканадцяти метрів від дороги, йде по три солдати з вівчарками (одна на трьох). У кінці колони когось несуть на плечах, кількох ведуть попід руки. Бувало, що з тих, які навіть під руки не можуть іти, хтось перед самою вахтою з землі вже не встане. Далі на відстані кільканадцяти метрів йде друга колона. У неї конвой, як у всіх інших.

Оркестр зустрічає веселим маршем кожну колону й не перестає грати, навіть якщо задні несуть мертвого чи ведуть напівживих. Коли я запитав Коньта, чи вони бачать, кого несуть в кінці колони, відповів: "Чому ж не бачимо. Ми тоді ще голосніше граємо".

Естонці мовчазні, стримані флегматики і з обличчя важко щось у них прочитати. Вони завжди були серйозні, рідко посміхалися. Маю на увазі поведінку оркестрантів на вахті при вході до зони. Сьогодні пригадую і не віриться, що так можна було знущатися з людської гідності. Коньт говорив мені, що самі ще більше відчувають це ніж ті, що йдуть у колонах. Вони втомлені й думають, як би скоріше пройти шмон (обшук) на вахті, повечеряти і на нари, а в оркестрі видно всіх у кожній колоні щодня.

Найважче доводилося в'язням увечері після роботи долати правий берег річки Щуч'я. Треба було видряпатися 15-20 метрів по не дуже крутому схилу. На цьому місці тепер міський цвинтар. Деякі, міцніші, вибираються, спираючись руками на коліна, більшість рачки, а найслабші падають, просять у передніх допомоги – не залишати їх. Ззаду навідає на них конвой з собаками і з реготом

кричать: "Что, земля не держится?" Дотепно і... страшно дико. Інший радить відтягнути вбік, дострілити – всеодно на роботі користі не буде. Тим часом вівчарка зубами вгризається комусь лежачому у валянок – далі "старший брат" не пускає, щоб не порвала штани, не попусувала "соціалістичне майно".

Сотню разів, інколи по кілька разів за один перемарш доводилося мені повертатися за тими нещасними, просити конвой, щоб дозволив їх винести, і стерегтися, щоб собаки не розірвали одяг. Сам я ходив не силою м'язів, бо їх уже не було, а силою волі, яка, сам не знаю звідки бралася. Одного дня я по черзі витягую кількох за руки в кінці підйому на рівне місце й чую, що хтось знизу, майже із середини підйому кличе: "Ваня, не кидай мене!" Оглянувся, побачив латвійця Раутманіса. Заговорив. За кілька місяців від нього я не чув жодного слова. На роботі працював як віл, білого світу не бачив, а в секції весь час спав. У ту хвилину я згадав, як він відмовився допомогти мені нести хворого його земляка Берзінша з Горстрою. І він, мабуть, також згадав. Лежав на землі на животі, руки розпростер і дивився на мене благальним поглядом. Видався тоді мені жалюгідним, наче відчував якусь провину переді мною, а тепер просив допомоги. Над ним стояв конвой з автоматом і погрожував, що якщо не встане – пристрелить. Поруч – другий з собакою, яка рвалася накинутись на лежачого. За містком, на лівому березі річки, в якій вода з кислотами ніколи не замерзала, конвой з іншою колоною матюкався, чому наші затрималися. Я наблизився до лежачого на кілька метрів, став і не знаю що робити, як зреагує конвой. Наші з берега також дивляться, що буде далі. Тоді чомусь згадав подібну сцену в липні 1941 року, як німці по дорозі з Пикулич до Перемишля вели колону полонених. Ми з братом Михайлом сиділи недалеко в пшениці й дивилися. Тоді так же один полонений упав серед дороги. Німець вистрелив у повітря і тут же з задніх рядів колони підійшли два полонені, підхопили хворого попід руки й повели далі.

Тепер я стояв один і дивився то на Раутманіса, то на конвоїрів з собакою. Той, що з автоматом, каже: "Забирай його" – і відступив на кілька метрів. Підійшов, узяв Раутманіса за руку, пробую поставити на ноги, але він важчий від мене, і ми обидва впали. Конвоїри веселі, регочуть і дивляться, як ми, два "здорові" чоловіки, не можемо звестися з землі, стати на ноги. Навіть у двох "земля не держиться" – кепкують збоку. Бригадир Солопов стоїть на березі, теж сміється, руки засунув у кишені бушлата. Допомогати своїм підлеглим не входило в його обов'язки, напевно тому, що майже всі "нерускіє".

Я попросив ще хлопців з колони, і з трудом довели Раутманіса до лікарні. Там поклали його відразу в ОП, бо не міг кілька хвилин встояти на ногах. Мене у бригаді не раз питали, і я сам дивувався, чому на тому підйомі всі тільки до мене звертаються по допомогу. У бригаді вже майже половина, якщо не більше, побувала в ОП, відпочила й почувалася набагато краще від мене. Людей огорнула апатія, байдужість до всього, і вони вже нічого не думали, тільки поїсти і лежати на нарах. Наприкінці робочого дня я вже домовлявся за чергою з міцнішими молодими хлопцями, хто сьогодні буде допомагати тим, що не зможуть вилізти на берег. Підшукували найслабших і перемішували в п'ятірки з сильнішими.

Настав час, коли я теж почав відчувати ніби притуплення свідомості. Не вірив, що і я колись можу впасти. Все робив, радше виконував за заздалегідь якоюсь складеною програмою. Пережити весну і дочекатися літа за всяку ціну. Там повинно змінитися на краще.

Щодня, проходячи біля оркестру, махаю рукою Якову Коньту. Він, коли грав, кілька разів кивав трубою, бо руки зайняті, а коли не грав, питав, як мене ще ноги носять. Йому пощастило – врятував Гаас. А я не здаюся, хоч не один раз знайомі радили звернутися до лікаря.

Тих, що не могли йти, несли відразу до санчастини. Там лікарі, серед яких були і в'язні, оглядають, велять роздягнутися догола і мацають, чи на стегнах є ще щось між шкірою і кістками. Є місце, в якому м'язи зникають останніми і там утворюється ямка. Якщо пусто – людина вже "дійшла". "Доходягу", тобто дистрофіка, лікар рекомендує відправити до ОП, дати відпочити два тижні, а там знов до праці. Вирішальне слово за начальником медчастини лейтенантом Тихоміровим. Він питає пацієнта, на що той скаржиться.

– Не можу ходити, – відповідає зек.

– Ану, пройдиш від дверей до вікна... Ще від вікна до дверей. – Хворий послухав, добросовісно останніми силами ступив чотири кроки туди й назад.

– Так чого ж ти, падло, брешеш, мати твою..., що не можеш ходити? Хочеш попасти в шізо? Ану, симулянт, марш завтра на роботу! Така морда – і не може ходити.

"Лікар" Генкін (у війну в тилу якось влаштувався санітаром, щоб не послали на фронт, а там ще міг попасти німцям у полон і просто в крематорій) каже Тихомірову, що в того доходяги на стегнах тільки шкіра й кості, а лице опухло, бо наступає остання стадія дистрофії, до завтра може не дожити.

– А куди я його покладу? Бачиш, що дві палати ОП переповнені і щодня приносять свіжих, кидають мені під ноги на підлогу. Я не хочу, щоб мене через них з роботи вигнали.

Сперечатися з ним ніхто не посмів. Я був свідком тієї сцени. Стояв у коридорі, двері трохи відчинені, все було видно й чути кожне слово. Думав того дня попасти на приймання, але повернувся і пішов до секції спати. Через тиждень подібна історія повторилася зі мною. Не здогадався, щоб мене хлопці привели до кабінету під руки й кинули перед Тихоміровим на підлогу. Гордість не дозволяла. Дистрофік, чи, як тоді казали, "доходяга" – це вже не людина. Я знав одного латвійського інженера, Берга. Високий, поставний спортсмен, а в березні 1949 року не пізнав його. Обличчя "натрудоватіле" (у нас колись вживали таке слово для визначення не опухлого і не повного від переїдання, а у випадках захворювання гіпертонією, діабетом тощо), повне, очі якісь, як не його. Коли я привітався, він не відповів нічого й не можна було зрозуміти – бачить він мене чи ні та чому мовчить. Хоч і раніше він був відлюдкуватим, розмовляв мало. З носа постійно текло і сльози в очах. Не витирив їх, мабуть, не відчував. Казали, що відлежав два тижні в ОП і знову ходить на роботу. Мало відпочив, організм ще не відновився. Кілька разів увечері я бачив його коло туалету з групою інших

доходять, як вони дерев'яними паличками або дротиками вигрібали з купи сміття кості з риби, висипані туди разом з іншими відходами працівниками кухні. Усі чомусь вважали таких доходять людьми приреченими, а розкопування смітників дротиками – принизливим. Такі часто хворіли дизентерією, отруєннями, іншими розладами шлунка, а деякі вмирали. Старші, з більшим табірним стажем, застерігали знайомих від таких компаній на смітниках.

Берга я довго не зустрічав, думав, що помер улітку 1949 року. Аж восени 1953 мені вдалося влаштуватись у проектній конторі в електротехнічний відділ. Там я зустрів його у будівельному секторі. Вважався непоганим фахівцем. На моє привітання не відповів, наче не пізнав. Казали, що ні з ким не розмовляє, нікуди по зоні табору не ходить. Мабуть, перенесена дистрофія залишила свої сліди.

Від східної сторони табору за колючими дротами був собачник, а біля нього валялося на землі повно костей. Деякі в'язні інколи випрошували в якогось людяного конвоїра-собаководи кістку, варили її довго у воді, до якої додавали трохи каустичної соди. Кістка ставала м'якою, і її можна було гризти. Не завжди вдавалося випросити. Солдати, якщо у відповідь не гавкали на хлопців, то казали, щоб не почули інші, що не хочуть отримати десять або двадцять п'ять років за співпрацю зі "злочинцями" чи "ворогами народу" й опинитися по другий бік колючих дротів разом з нами.

Один мій знайомий, якому вже раз пощастило отримати кістку, запропонував підійти, – може попадемо на людину – перекине. Якраз там якийсь косоокий з Середньої Азії чи з Монголії стояв з автоматом. Я знав, що вони особливо сліпо виконують те, що їм читають на політінформації, радше не читають, а вдовбують. Українців серед них майже не було – самі "вологдські" або азіяти.

– Начальник, кинь одну кість! – наважився попросити знайомий, підійшовши близько до дротів.

– Уйді сейчас! Стрелять буду! – вартовий скинув з плеча автомата і наставив на нас. Ми негайно заскочили до під'їзду. Вони мали право стріляти, якщо хтось підходив близько до дротів.

* * *

Настав час, і я опинився в ОП, став "доходягою". Де я впав, коли і хто мене привів до медчастини – не пригадую. День чи два раніше був на прийомі в Тихомірова, але він мене вигнав, як виганяв інших "симулянтів". Пригадую, що Генкін дивувався, як я ходив. У мене одні кості й опухле обличчя. З носа та з очей постійно текло, але я не звертав на це уваги. Крім усього іншого, розладнався шлунок, нічого не засвоювалося, навіть тепла вода проходила через мене мов через діряву посудину. Тільки десь на третій день організм почав приходити до норми. Я був близький до смерті. Свідомість притуплена і, щоб відповісти на якесь запитання, треба було кілька секунд подумати. Я знаходився неначе під наркозом.

Поклали в ОП у палату на другому поверсі на нижні нари (на верхні не виліз би ще майже два тижні) біля середнього вікна. Поряд стояв стіл. Чисто,

тепло, аж не віриться, що вранці не треба йти на роботу. Через кілька днів під вечір я разом з іншими щасливими дивився у вікно, як колони поверталися з роботи перед нашим будинком, і ми рахували, скількох ведуть під руки, а скількох несуть. Думали: ті на руках ще живі, попадуть в ОП чи, може, за зону під Шмідтиху, де у глибокі ями скидали групами трупи в'язнів. Того дня надворі була не сильна пурга, мело снігом, і ми згори бачили тільки ватяні шапки-вушанки та обличчя, закутані в коміри бушлатів.

Лікарем в ОП був фін Неронін, віком під шістдесят, зовсім сивий. Родом десь із Карелії. Усі про нього добре відзивалися. Сидів, здається, з 1940 року. Коли приносили їжу, кожен намагався якнайдовше розтягнути задоволення. Пережовували старанно, щоб усе засвоювалося, а під кінець вилизували миски. Того ніхто не соромився.

У той час в палаті лежало кілька старших чоловіків з Прибалтики – естонці та латвійці. Під очима мішки, обличчя та ноги опухлі. Сусід мій – росіянин, середнього віку, розповів, що вони, щоб не ходити на роботу, їдять сіль, п'ють багато води, піднімається артеріальний тиск, і їх не виписують. Гіпертонія стає хронічною, не виліковується, і їм при медогляді дають інвалідність. Такі тут довго не живуть. Радив мені не вдаватися до таких заходів. Це смертний вирок самому собі.

Через кілька днів, коли я вже трохи прийшов до тями, добре виспався, почав цікавитися, що робиться в палаті. Здається, у неділю перед обідом у дверях я побачив Котова. Зрадів, наче зустрів когось з рідних. Він, не оглядаючись, попростував поміж нарами. Коли проходив повз мене, покликав його, сказав, що я тут. Пізнав мене, усміхнувся, привітався кивком голови і пішов далі – у другий кінець палати. Там лежав польський ксьондз Цішек. Уже старший, років під 55, сивий, обличчя худе, аскетичне. Котів приніс йому пайку хліба, щось поговорили по-польськи і вийшов. На прощання кивнув мені головою.

Сусід розповів мені, що Котів заходить до Цішека майже щодня, приносить йому хліб, а пізніше сюди приходять інші знайомі і Цішек віддає їм. Після обіду зайшов колишній капітан польського морфлоту, забрав у Цішека хліб і вийшов. Я колись бачив його з Котовим на вулиці, підійшов якимось знехотя, познайомилися, але розмова не клеїлася. Мені здавалося, що він скривився, коли почув, що з Котовим розмовляємо українською. Не сказавши ні слова, відвернувся і залишив нас. Того самого дня до мене підійшов хтось із наших і попередив, що той "пан капітан" не приховує, що українці – не люди, а щось нижче. Може, бидло – не пригадую.

Він приходив до Цішека за хлібом найчастіше. Бували й інші, але я їх не знав. Самі поляки. На жаль, я не чув, щоб Котів допомагав хлібом комусь з українців.

У палаті вільного часу досить, робити нема що, усі голодні, бо пайок мізерний, тому кожен думає і говорить найчастіше про їжу. Починає один, що він їв колись удома, як мати чи дружина готували, що любив, а чого ні. Люди з різних куточків Союзу, різні традиції і цікаво було послухати. Один розповідає, а

всі слухають і облизуються. Нараз у кінці палати якийсь латвієць чи литовець як закричить на весь голос із матюками: "Що ви, такі-сякі, не маєте іншої теми для розмови, тільки вирішили людям на нервах пограти? Зараз же припиніть, бо заїду котромусь..."

Усі затихли. Більшість згідна з ним, що такі розмови в палаті можуть привести до розладу нервів. Настала тиша, усі думають, про що почати розмову. Анекдоти не йдуть, бо кожному не до них. Нараз той же латвієць голосно, тоном мрійника наче про себе:

– А я, коли повернувся з рибного промислу з Атлантики, привіз такої-то риби, найсмачнішої у світі; жінка, як приготувала...

Ціла палата хором як зарежоче. Він устав, присів на нарах, здивовано оглядається по палаті й питає: "Чого ви так усі смієтесь? Що я такого сказав?"

Ще на одне явище я звернув увагу. Серед росіян, незалежно від віку та освіти, матюки й нецензурщина в розмові – це нормальне явище. Помалу до цього всі іноземці звикали. Часто я дивувався, звідки деякі неросіяни з Прибалтики, наші молоді хлопці, а переважно з Середньої Азії так вільно розмовляють російською мовою. Вслухався і розкрив секрет – через кожне нормальне слово вставляють матюки, а інколи їх більше ніж людських слів. Складається враження, що вони прекрасно розмовляють по-російськи навіть без акценту. Не я перший це відкрив, і не один мені радив "перекваліфікуватися". Тоді жоден бригадир чи якийсь інший "гомо советікус" не скаже, що я "неруский", а тим паче "заядлий бандеровець", бо не матюкаюся. Люди старшого покоління не піддавалися таким впливам, тільки молодь, переважно з Середньої Азії. Вони навіть не вдумувалися у значення слів. Серед росіян я звернув на це увагу ще на Луб'янці.

Встаємо на ноги

На ОП та палату з іншими хворими на другому поверсі був теплий туалет на два місця – одне "для вільних", друге "для зеків". Напис на перших дверях "для вольнонаемных" (на других дверях напису не було) нагадував "Nur für Deutsche" ("тільки для німців") під час війни. Туалет виконаний на зразок наших, які були по селах у кращих господарів: подібний на скриньку з отвором, на яку можна було зручно сісти, якщо зверху чисто. Хто не був у таборі, той ніколи не зрозуміє комфортності такого туалету в порівнянні з довгою дошкою на вулиці на кількадесят осіб, а знизу свище майже ураганний вітер. Три стіни, а замість четвертої – вільний вхід без дверей. Стіни починалися майже на один метр від землі, щоб зручніше було вичищати. В ОП у туалеті я ще міг присісти, а встати – ціла проблема. Опирався однією рукою на "скриньку", а другою хапав за ручку дверей, щоб не впасти на підлогу, потім з допомогою рук помалу сповзав на ноги. Так тривало більше тижня. На щастя, до туалету ми ходили один раз на два або три дні. Настав день, коли я почав вставати без допомоги рук. Прийшов до палати, присів біля нар і хочу похвалитися сусідові, який я вже міцний. Він попередив, щоб цього не робити, бо як, не дай Боже, зайде Тихоміров, побачить, і

на завтра може вигнати на роботу.

Я пролежав там близько двадцяти днів, трохи більше норми. Врахували те, що попав у дуже поганому стані і тільки на третій день почав працювати шлунок.

Після ОП перевели не до бригади Солопова, а до якоїсь з напівінвалідами. Бригадир – білорус Бережанський. У нічну зміну повинні були на території Мідьстрою очищати дороги від снігу. В колективі переважно літні люди, інваліди, деякі напівкаліки і кілька молодих з ОП, таких як я. Першого дня познайомився і відразу знайшли спільну мову з Василем Понурем. Високий, фізично добре розвинений, здається, 1927 року народження. Походив із Заболотова Снятинського району на Станіславщині. Забрали його з якогось інституту, дали 25 років. Я сказав йому, що вирішив більше не працювати добровільно до повного знесилення, і якщо суджено тут мені загинути, то не в такий спосіб. Треба якось не дозволити знущатися над собою. Він пішов ще далі від мене: задумав утікати навесні. Вже кілька днів щодня сушить по сто грамів хліба. Роз'яснив йому, де перебуваємо, і що втекти звідси неможливо. До залізниці до Красноярська дві тисячі кілометрів спочатку дикою тундрою, а потім тайгою через непрохідні ліси, болота, ріки. Всюди концтабори, військові точки, і якщо хтось з аборигенів-кочовиків чи мисливців побачить, обов'язково донесе або сам застрелить. Їм за таке дають десять кілограмів муки, кілограм цукру і кількадесять карбованців. За коротке літо дістатися до Красноярська неможливо. Обрисував усі можливі перешкоди, і він згодився зі мною. Сухарі міг хтось украсти. Зробив для них схованку на верхніх нарах – під подушкою прибив ще дошку. Туди багато не могло влізти, а під час обшуку легко знайшли би. Тоді чекало його кілька місяців БУРу чи шізо з додаванням вироку до 25 років. За підготовку до втечі анулювали би те, що провів під слідством, в етапі та в таборі.

Треба мати неабияку силу волі, щоб при такому харчуванні можна було спати на сухарях. Вирішили шукати інших методів боротьби. У Василя було більше знайомих молодих хлопців з волі, з тюрми, етапу, ніж у мене, але знов жодного колишнього підпільника чи учасника УПА. Коли тільки можна було, я проводив з ним розмови про конспірацію, про стукачів, провокаторів. Він навіть запропонував створити якусь підпільну організацію, але я відкинув такий варіант. За розширення знайомств, допомогу іншим не мали права переслідувати. Треба було спершу вивчити людей, на що хто здатний, кому можна довірити, кому варто допомогти. Мені чомусь здавалося, що за мною слідкують, тримають під постійним наглядом. Пізніше переконався, що не помилявся, і обережність не була зайвою.

Першу ніч вийшли на роботу. В “інструменталці” нам видали широкі совкові лопати для очищення від снігу залізничних колій. Сказали Бережанському, що будемо працювати удвох – я і Василь. Чи наш тон був такий категоричний, чи він побачив, що два молоді здорові “бандерівці” – вирішив нам не перечити. Я чув від когось, що Бережанський стукач, але це могли бути тільки здогади. Поведінкою, ставленням до людей він справляв непогане враження. Не пригадую, щоб хтось на нього нарікав. Люди звикли, що бригадами ставили

справжніх бандитів, стукачів, "героїв Варшави", і його туди зарахували.

Погода тієї ночі була, як узимку в Україні – слабкий мороз без вітру, небо захмарене. Дороги й будівельні площі освітлювалися прожекторами або лампами на стовпах. Бригадир показав нам місце на залізничній колії, де відкидати сніг, визначив ділянку. Мабуть, і норми були для нас менші, тому що після ОП. Ми трохи почистили біля однієї стрілки, щоб не замерзнути, і не припиняли розмов на різні теми. Зайшли до будинку механічної майстерні погрітися, оглянули, підшукали місце, де можна відпочити. Після обіду ще трохи попрацювали для виду і пішли знову до майстерні. Знайшли кілька сухих дощок, залізли під перший марш сходів у темному місці і полягали спати. Через годину чи більше Бережанський знайшов нас. Підійшов, засвітив сірника і тільки сказав, щоб не забули в кінці зміни віднести до інструменталки лопати. І так кілька тижнів – звечора трохи покрутилися, пообідали, а другу половину ночі – під сходи. Бригадир навіть не робив нам зауважень, мовчав. Ми з дня на день чекали, що посадять нас у БУР, якщо він поскаржиться вище, але почали відчувати, що й нас хтось боїться. З'явилася самовпевненість, віра в якісь можливості, власні сили. Майже щодня, а особливо по вихідних, до нас заходили Василеві знайомі, або ми до них. Деякі з них із котлованів перейшли на легші роботи, пов'язані з якимсь фахом, кваліфікацією. Я вмів добре косити, жати, ходити за плугом, влучно стріляти, їздити верхи на коні навіть стоячи, знав добре математику й фізику, але тут це все не було потрібне. Слюсарі, електрики, мулярі, малярі, музиканти, артисти, танцюристи, інколи медики могли розраховувати на якусь полегшу, а всі інші – тільки у випадках, якщо знайомі допомогли влаштуватися і набути якогось фаху.

Велике коло знайомих – молодих здорових, та ще й до того всі розмовляли тільки українською – примушувало бригадира бути з нами обережним. Заходили одні до других навіть на роботі, в обід. Склад груп часто мінявся, щоб викликати враження масовості і щоб трудніше було стукачам нас запам'ятовувати. Такі групи, як наша, почали виникати стихійно масово. Гуртувалися земляки за національністю, за фахом. Із Західної України часто з одного села було по кілька осіб. Ми тоді свідомо агітували, щоб люди ширше знайомилися з сусідами і підтримували зв'язки між собою.

З Котовим я зустрічався далі, хоч не так часто. Від нього можна було довідатися якісь новини з України, про події у таборі, про людей, і він міг найскоріше когось відшукати. Не знаю, як це йому вдавалося, але відшукати когось з якогось села чи міста з цілої України можна було тільки через нього. Його нелегко було знайти. Ректор Кузич у сушарні міг підказати, де його шукати або коли прийде сюди до нього. У сушарні я часто зустрічав ксьондза Цішека.

У червні в таборі почали набирати на курси для підготовки фахівців електриків для монтажу на Мідному заводі. Перевагу віддавали тим, які раніше працювали за цим фахом. Василь відшукав двох колишніх учнів Мукачівського технічилища. Їх прийняли на курси відразу, бо трохи розумілися. Іван Кульчицький родом з якогось села коло Красного на схід від Львова, а Михайло

Штець – із Закарпаття. З ними ще був Гриць Паламарчук з Волині. Усі молодші від мене на кілька років, заарештовані неповнолітніми і, як тільки виповнилося вісімнадцять років, засудили на двадцять п'ять, відправили до Норильська. У 1956 році реабілітовані. Паламарчук виїхав відразу до Сенкевичівки, працював виконробом на будівництві шляхів у Луцьку, якийсь час на трасі Київ – Одеса. Помер від раку ще перед 1970 роком. Михайло Штець після звільнення був виконробом на електромонтажі в Норильську. Загинув під час відпустки на Закарпатті в автодорожній катастрофі в ті ж роки. Іван Кульчицький закінчив у Норильську політехнічний інститут. Від 1974 року зв'язок між нами обірвався і щойно в 1991 році дався чути з Калуша. Активіст Руху, очолює Братство ветеранів УПА і Товариство політ'в'язнів. Василя Понура не вдалося відшукати. Щойно у квітні 2001 року довідався, що він помер у Заболотіві.

За допомогою названої трійки мене і Василя прийняли на курси електромонтажників. Мені порадили сказати, що я вчився у Львові на енергетичному факультеті інституту, а Василь трохи знав електромонтаж з волі. Я не мав поняття, як підключити патрон, вимикач чи розетку, або що таке провідник, а що ізоляція. Бережанський відпустив нас з бригади відразу. Напевно зрадив, що нас позбувся. Більше наші шляхи не перетиналися.

На курсах ми почувалися, як на курорті. Три рази на тиждень заняття з теорії, а три дні працювали. Коли було багато роботи – заняття переносилися. Ми переважно копали траншеї, прокладали кабелі в землі і в цехах, навантажували на автомашини, возили і знімали різне обладнання та апаратуру зі складів на об'єкти. Не було ніяких норм виробітку, інколи зовсім без роботи. Літо видалося тепле, часто вигрівалися на сонці. Начальство нічим не нагадувало Солопова та подібних. Бригадиром був якийсь Костянтин Петухов з касти "блатних" чи "зсучених" – колишній блатний, який погодився працювати. Він не вникав, хто чим займається у бригаді. Цілими днями десь пропадав у конторах чи теплих закутках з такими як сам. Належав до якогось клану кримінальних злочинців. У них були свої зв'язки по всіх концтаборах і тюрмах Союзу, з ними рахувалася табірна адміністрація. Мали свої закони, правила поведінки. Стукачів та провокаторів інколи самі вбивали. Від праці відмовлялися, хіба бригадирами, на кухні або їдальні, у лазні, тільки не на важких земляних роботах. Користувалися своїм жаргоном, у якому не всі слова можна було відразу зрозуміти. Майже всі "цифріли" – пили густо заварений чай. Серед них траплялося багато наркоманів. Різні клани часто ворогували між собою, інколи вели справжню війну з вбивствами. Це суспільне явище зберегло свої вікові традиції ще з царських часів. Я не мав змоги вивчити їх і не бачив потреби.

В обов'язки Петухова входило вивести бригаду на роботу, підтримувати черговість і порядок в їдальні під час обіду, а ввечері привести бригаду до табору. Пайки хліба він нікому не зрізав, не обкрадав, або, може, ми не звертали уваги – були раді, навіть щасливі, що вирвалися з котлованів.

Сергій Павлович Миклашевський

Миклашевський провадив з нами заняття з теорії електротехніки. Походив з Ленінграда. Це була високоосвічена культурна людина, нащадок якогось дореволюційного аристократичного роду, вчений-електронщик. Тоді ця наука в Союзі була в початковій стадії розвитку. Хтось розповідав, що Миклашевський з групою в якомусь ленінградському інституті працював над телебаченням і першими займалися кібернетикою. Остання після війни була визнана ідеалістичною антимарксистською і напевно антиленінською, чи ще якоюсь "анти-" "лженаукою", затаврована як антисоветчина, і всіх учених дослідників, як ворогів народу, посадили. Такими чи подібними словами була охарактеризована кібернетика у Великій Радянській Енциклопедії, виданій у 1949-1958 роках. Тоді у США вже появився перший підручник з кібернетики. Про її розвиток і появу перших телевізорів у США ми знали ще в 1946 році з американських газет. Про це писали і в Польщі. Автором підручника був якийсь американський вчений з коротким китайським прізвищем, здається, з Каліфорнії. В УРЕ про кібернетику сказано: "...офіційною датою народження кібернетики як самостійної науки вважають рік опублікування книги Н. Вінера "Кібернетика" (1947)...Вирішальну роль у її становленні відіграло створення у 1945-46 роках перших електронних обчислювальних машин".

Заняття Миклашевський провадив дуже цікаво, кваліфіковано і навіть з любов'ю. Уроки допомагали йому й нам забути, не думати про свою долю, стали справжньою розвагою. Наша група українців, на відміну від росіян, яких у бригаді була переважна більшість, рвалася до знань з якимсь фанатизмом. На уроках ми найбільше ставили запитань, вели олівцями конспекти в саморобних зошитах з мішків від польського "портландцементу". Ніхто нам не забороняв. Матеріал вивчали майже напам'ять, вільний час теж віддавали теорії електротехніки. Через кільканадцять років ми часто з Іваном Кульчицьким, уже будучи інженерами-електриками, згадували уроки Миклашевського. Те, що він нам дав, залишилося в пам'яті на все життя і навіть було надійною базою в розумінні фізичних явищ при вивченні теорії в інституті. До нас, українців, ставився з якоюсь особливою прихильністю. Можливо тому, що підібралася група хлопців кмітливих, здібних, сумлінних і дружніх, як рідні брати. Я серед них найстарший – мене кликали "Старий", а Кульчицького – "Малий". Він найменший на зріст.

Сергій Павлович завжди сумний, задуманий, але ввічливий з кожним. Рідко розмовляв з кимсь у вільний час, не мав свого товариства як більшість. Його можна було часто побачити самотнього десь у куточку з олівцем і листком паперу, списаного математичними формулами, схемами, ескізами. Було йому тоді під сорок, виглядав непогано, навіть молодод. Скоро ми стали його "любимчиками". Міг сидіти з нами годинами, пояснювати матеріал з теорії, доки не зрозуміли, наводив приклади з практики. Про себе ніколи нічого не розповідав і ми не розпитували. Іван Кульчицький або Михайло Штець згадували при ньому, як училися в училищі, як до їхньої групи вступив якийсь на кілька років старший

від них, признався найбільш довіреним, що має зв'язки "з тими, що в лісі". Спочатку з ним ніхто не зв'язувався, а пізніше хтось сказав йому одне, інший друге і почали довіряти. Через якийсь час почав збирати гроші "для тих, що в лісі". Давали, хто скільки міг. Не випадало не дати. Одного дня їх усіх заарештували. Їхній друг був звичайним провокатором, підсланим з НКВД. Під час слідства нагадали кожному, що і коли говорив, скільки грошей дав "для УПА". Такими методами більшовики вели боротьбу з "українським буржуазним націоналізмом" і виконували план з набору дармової робочої сили для будівництва "гігантів комунізму". Деяким ще не було вісімнадцяти років. Їх тримали в колоніях для неповнолітніх, а на день народження, коли виповнилось вісімнадцять, "ювіляра" викликали і замість привітання зачитували вирок: двадцять п'ять років таборів особливого режиму і п'ять років позбавлення громадянських прав. Так десятиліттями в повоєнні роки винищували молоду інтелігенцію в Західній Україні, як колись у тридцяті на Сході.

Я про себе не розповідав нічого. Ми сміялися з наївності хлопців і "захоплювалися" професіоналізмом працівників берієвської "фірми". Миклашевський ніколи не усміхався, ставав ще сумнішим. Мабуть, їхній професіоналізм відчував на собі не менше. Можливо, дивлячись на тих молодих хлопців, – життєрадісних навіть у таких умовах, згадував рідних, думав про їхню долю.

Скоро курси закінчилися, Миклашевський перейшов працювати на підстанцію Мідного заводу черговим, а ми у бригади на монтаж. Зустрічалися рідко, бо його перевели жити до іншої секції з другою бригадою, але дружні стосунки не припинялися. Часто заходили до нього, коли появлялись неясності з питань електротехніки, і він завжди радо зустрічав нас, запрошував ще заходити.

Майже півроку ми на монтажі виконували тільки такелажні роботи: навантажували, возили й розвантажували. Жодної практики електромонтера я не набув. Вивчив закони Ома, Кірхгофа і навчився рисувати схеми. Міг навіть іншим пояснити.

У жовтні чи листопаді частину нашої бригади скоротили, у тому числі й мене з Василем Понуром. Кульчицький, Штець та Паламарчук залишилися. Треба було за всяку ціну не попадати до бригади землекопів на котловани.

Пуск Мідного заводу був призначений достроково до дня народження Сталіна 21 грудня 1949 року, та ще в честь 70-річчя. Останніх два тижні монтажники працювали цілодобово, спали на заводі.

* * *

Навесні 1950 року, коли Мідний завод почав працювати, видавати продукцію, усіх з нашого табору перевели знову на Горстрой – будівництво міста. Миклашевський розробив схему і сам з допомогою кількох монтажників змонтував високочастотну установку для сушіння мерзлого піску. З ним працював якийсь час Іван Кульчицький. Я кілька разів заходив до нього. Пояснював мені, як працює сушарня, розповідав про прилади на щиті, принцип роботи, призначення. Усі деталі установки – саморобні, виконані кустарним

методом. Працював далі над удосконаленням окремих вузлів. У щитовій, де він сидів, чисто, тепло, затишно. Наприкінці року несподівано Миклашевського кудись забрали. Ходили чутки, що до слідчої тюрми. На його місце в сушарню перейшов працювати Калмиков – інженер, колишній емігрант з Маньчжурії, близький друг Михайла Григоровича Зайцева – майстра електромонтажників.

Улітку 1951 року хтось з наших довідався, що Миклашевський в шізо, ходить щодня на роботу. Водять їх через територію нашої зони. Одного ранку я став біля дороги, куди їх повинні були вести під конвоєм, і з відстані близько 15 метрів почав приглядатися до кожного. Конвой забороняв близько підходити до колони й розмовляти з ними. Наблизитись можна було, коли проходили біля будинку п'ятої колони, де вузький прохід. Ще залежало від конвою – яка людина попадалася. Одні дозволяли дещо передати, перекинутися словами, інші могли зловити й посадити на п'ятнадцять діб, а того з шізо перевести до "ізолятора в ізоляторі" на кілька діб на 300 грамів хліба й воду або в холодний карцер. Діапазон методів покарання був дуже широкий, до вибору.

Стояв гарний теплий сонячний день. Я вдивлявся в обличчя кожного в колоні, але Миклашевського не знаходив. Нараз звернув увагу, що з однієї із середніх п'ятірок хтось наче махає рукою, піднявши її до рівня голови, і усміхається. Біля мене не було нікого – значить мені. Уважніше придивився і з трудом впізнав Сергія Павловича. Він зовсім посивів, постарів на обличчі, одну ногу наче тягнув за собою. Я, щоб не викликати підозріння у конвою, не стояв на місці, а пройшов швидко біля колони, привітався, дав зрозуміти що пізнав його. Сусід, який допомагав йому йти під руку, попросив, щоб я передав привіт Калмикову і Зайцеву. Я зрозумів, у чому річ, тим паче, що чув дещо про цю історію.

Від того часу ми щодня більше місяця за чергою виділяли по 150 грамів хліба зі свого пайка, хоч самі не наїдалися, і вранці або ввечері намагалися у зручний момент передати Миклашевському. Один завжди проходив швидко біля їхньої бригади, віддавав хліб першому-ліпшому і казав, кому передати. Не попалися ні разу. Їх виводили на роботу раніше від нас, а поверталися пізніше. Працювали десь у тундрі. Наприкінці літа бригаду перестали водити через територію зони, і зв'язок з Миклашевським припинився. Здається, в той же час чи в 1952 році прислали до нас працювати Миколу Панчука, про якого я згадував попередньо при спогадах про професора Антоновича. Він розповідав, що Миклашевського "продали" Зайцев і Калмиков. Донесли, що він на сушарці виготовив радіопередавач для зв'язку із закордоном. Під час слідства він не признавався. Від побоїв або від холодного бетону в ізоляторі йому паралізувало одну ногу чи половину тіла. Тому кульгав. Він ніколи й думки не допускав когось у чомусь звинувачувати, навіть підозрівати, але тоді вирішив попередити нас, щоб остерігатися Зайцева і Калмикова. Можливо, що сусід з п'ятірки, який провадив його під руку, сам проявив ініціативу. Чи виготовив Миклашевський радіопередавач – не важко було перевірити.

Довести слідчому, що не підтримував зв'язку з Америкою, було неможливо.

Достатньо доносу двох стукачів та ще на папері і з підписами. Доля людини була вирішена без спеціальних експертів. Мені здається, що саму піскосушарню прийняли за радіопередавач, бо складові елементи і вузли схеми однакові. Окремого якогось передавача не було. Точилася звичайна підла боротьба за тепле місце для Калмикова з допомогою Зайцева.

Калмикову Миколі Миколайовичу було за п'ятдесят років; кремезної статури, зовсім лисий. Тип справжнього юди. Він з якоюсь зоологічною ненавистю ставився до українців, і ніяк не міг зрозуміти та вибачити нам, що в Росії розмовляємо по-українськи. Уявляю, як він реагував, коли почув уперше, що хтось з нас колись думав чи хотів відділити Україну від "матушки" Росії. Завжди посміхався, але якось неприємно, єхидно, нещиро. Мовчуном не можна було його назвати. З нашими хлопцями уникав розмов – боявся, щоб з ним не заговорили по-українськи. Таким я його пізнав аж у 1953 році, коли Зайцев узяв його до нас у бригаду електромонтажником. До того часу я кілька разів бачив його і запам'ятав. Працював або в проектній конторі, або десь в іншому бюро на Мідному заводі. У нас на монтажі він не робив нічого, жив за наш рахунок, як казали, придурювався.

Генерал Ращепкін (про нього згодом) одного разу влітку 1953 року сказав мені, що Калмиков чим ширше посміхається, тим гірший у нього настрій. Бувають такі аномалії у природі. Вкрай несимпатичний тип і треба бути з ним дуже обережним.

Наприкінці літа 1952 року Микола Панчук довідався, що Миклашевського звільнили, реабілітували, виплатили немалу компенсацію і відправили на якийсь південний курорт лікуватися. Науково-дослідний інститут у Ленінграді, де він працював, чи хтось впливовий з інституту домігся його звільнення. Тоді ми сприйняли це як неймовірну сенсацію і не хотілося вірити, що все це правда. Напевно реабілітували кібернетику і телебачення.

У шістдесятих роках у Москві в одному із книжкових магазинів я побачив підручник "Промислова електроніка" С.П. Миклашевського. Купив на пам'ять. Хотів відшукати автора. Довідався, що живе і працює в Москві, але зустрітися з ним не вдалося – не було часу.

Йончі

Не пригадую точно, але, здається, ще навесні 1949 року до нашої бригади Бережанського після лікарні прийшов молодий хлопчина – середнього зросту, обличчя зовсім дитяче. Напевно було йому під двадцять. Мабуть, восени 1948 року сповнилося вісімнадцять, і в колонії для малолітніх десь у Закарпатті зачитали вирок на "двадцять п'ять плюс п'ять" і на етап аж до Норильська. Угорець, чи не з Будапешту, знав лише кілька російських слів. Здається, принципово не хотів вивчати. Бригада чистила сніг на дорогах Мідного заводу. Кожен для виду колупався помалу лопатою, а він з руками в кишені ходив і приглядався, що хто робить. Спинився біля мене. Обличчя усміхнене, настрої життєрадісний. Показав йому на лопату й кажу: "Давай, давай!" Заперечив рухом

руки, показуючи пальцем на себе: "Нем давай, давай". Позналилися. Я – Іван, а він – Йончі; по-мадярськи теж Іван чи Іванко. Показую руками, що посадять у тюрму, а він певен, що не посадять. Я згадав кілька угорських слів з 25-ї камери у Києві на вул. Короленка, 33 і розмова продовжувалася трохи угорською.

– Іштеном, Іштеном! (Боже мій, Боже мій!) – киваю головою.

– Тудум мадярум? – питає мене, чи розумію по-мадярськи.

– Не кошальні не копальні, кедь о ланьок утан ярні ("Не косити, не копати, тільки з дівчатами гуляти" – слова пісні).

Він розреготався і треба було переконувати його, що по-мадярськи не знаю більше ні слова.

"Нем тудум" (не розумію) я запам'ятав з якогось оповідання з Першої світової війни, коли група мадярів з австрійської армії попала до російського полону. Тут почали записувати їхні прізвища. Кожен полонений відповідав "нем тудум", а російський офіцер писав Немтудов і дивувався, що у всіх однакові прізвища. Спочатку думав, що це рідні брати.

Йончі знав кілька німецьких слів, і так ми недовго постояли, порозмовляли, посміялися. Трохи далі від мене зустрів його на дорозі якийсь чужий бригадир чи хтось з нарядчиків з табору. Мабуть, не могли порозумітися, бо той схопив Йончі за тілогрійку й повів кудись. На обід прийшов, як завжди, веселий і каже до мене: "Давай, давай!" Пообідав і знов пішов кудись. Бригадир став шукати його, але не знайшов.

Перед кінцем зміни чи вже на вахті при виході з зони ми довідалися, що його забрали до лікарні. Поклав руку під колесо локомотива і відрізало вище долоні. Таке рішення назріло напевно у нього давно, бо занадто впевнено говорив, що працювати не буде і в тюрму не посадять. Дивно, що не посадили, коли рука загоїлася.

Минуло, мабуть, кілька місяців. Іду по території табору й чую, як хтось кличе: "Давай, давай!" Оглянувся. Йончі усміхнений, веселий, витягнутою правою рукою несе дерев'яний піднос з хлібом, а ліктем лівої, до половини обрізаної, і звисаючим рукавом махає мені й кілька разів повторює: "Давай, давай!" Влаштувався в зоні у бригаді господарчої обслуги днювальним секції. У 1955 році за Хрущова виїхав на батьківщину разом з іншими мадярами, не дочекавшись кінця терміну, винесеного судом.

Інженер-електрик

Після несподіваного скорочення з електромонтажу ми з Василем Понуром, щоб знов не попасти на котловани, пішли шукати роботу електромонтерами в обслуговуванні будівельних об'єктів на майданчиках Мідного заводу. Прийняв нас начальник електрослужби – старший добродушний чоловік з колишніх зеків. Перевірити наші знання доручив бригадирові Николаєву і його помічників, полякові з Литви чи Білорусі Деляво-Вроні. Влаштували екзамени. Я заявив, що не встиг закінчити енергетичний факультет політехніки. Вони, на щастя, почали з теорії, схем. Виручила школа Миклашевського. Під кінець Врона питає мене, чи

є трансформатори сталого струму. Я, розуміється, відповів, що нема. Коли зрозумів, що іспити закінчуються успішно, відповів на всі запитання, кажу їм, що трансформатори сталого струму таки є. Так інколи називають електромагнітні підсилювачі, або електромашинні. Рисує їм схеми, пояснюю принцип роботи. Вони очі витріщили, вуха розвісили і здивовано слухають. Задоволені, що прийняли такого висококваліфікованого фахівця. А я тих підсилювачів у житті ніколи не бачив. Далі не вмів розібрати та підключити патрон, вимикач чи розетку, а про трубчатий запобіжник і мови не могло бути. Не знаю, чому я не навчився за кілька місяців у бригаді монтажників. Час був, але якось не виходило. Не було кому мені запропонувати – ніхто не здогадувався, що я не знаю того, що вони. А тепер не буде з ким порадитися, спитати, попросити допомоги. Просто соромно. Стрибнув у глибоку воду, не вміючи плавати. З Василем нас розділили – його вдень, а мене в нічну зміну. Як на зло. "Баландьором" був наш хлопець зі Стрия – Петро Матвєєв, а насправді Матвіїв. По-українськи не розмовляв, наче забув, тільки суржилом з частими перематами, бо інакше не виходило. У довгих реченнях міг помилитися і сказати "зальоз под калеса", або "трошки красний, немножко червоний – какойсь такой". А загалом хлопець непоганий, тільки прийняв таку тактику, щоб вижити. Першого дня підійшов до мене й тихо сказав: "Раз на тиждень денну пайку хліба бригадирові".

– А я що буду їсти? – питаю.

– Не знаю. Я тебе попередив, а там роби, як знаєш. Твоя справа.

– Починається, – думаю. Треба щось робити. Хліба не дам. Шукаю знайомих, говорю кожному, в чому річ, і з першого дня починаються відвідини до мене й до Василя всіх, хто міг. На другий день говоримо з Василем Петрові, що хліба давати не будемо. Реакції нема ніякої, але непевність залишається. Николаєв ходить зі мною у нічну зміну, а вдень не пригадую, хто виводив половину бригади. Василь хоч трохи розумівся в апаратурі.

Першу ніч на роботі я приглядався до всього, що лежало на верстаті, на полицях. Володимир Котик – земляк із Сокаля, старий досвідчений електрик, з худорлявим хворобливим обличчям, ремонтував тоді пускачі, рубильники. Було йому під сорок, завжди якийсь сердитий, непривітний. Я зрадів, думав, що допоможе в перші дні. Завів з ним розмову – звідки, чи давно тут, але він чомусь не дуже хотів зі мною розмовляти. Раптом питає сердито, чому я відмовився давати бригадирові хліб.

– А я що буду їсти?

– Я можу давати, а ти ні?

– Хто вас примушує? Хочете давати – давайте. А я не буду. За що?

– Ти ще пошкодуєш.

Мене здивувала, навіть обурила розмова з "земляком". І за що він попав сюди? Мабуть, якась хвороба шлунка, болі в животі псували йому настрої і зробили таким непривітним. Чому таке упереджене, майже вороже ставлення до мене? Подібних земляків я ще не зустрічав.

Підійшов до мене Деляво-Врона, або просто Врона, і сказав, що в конторі

механічного цеху не працює електроплитка. Треба на місці справити. Видав мені інструмент. Ліворуч від Котика за верстатом порався з якимсь апаратом Ян Кметь – словак з Братислави. Якщо земляк відмовився від мене, то не випадає звертатися до чужого за порадою. Електроплитку я міг десь бачити, але ніколи не мав справи з її ремонтом. Пішов за вказаною адресою.

У кабінеті за столом у тілогрійці сидів старший чоловік, років під шістдесят, напевно зек ще з тридцятих і почав вибачатись, що мене потурбував, але в кабінеті дуже холодно, плитка не гріє і руки замерзли, а роботи дуже багато. У сусідній кімнаті за дверима на підлозі стояла клята плитка, з якої я повинен був починати свою кар'єру. Присів напочіпки, почав розглядати спіраль – не видно нічого. Знав, що пальцями лізти не можна, провів по ній викруткою з дерев'яною ручкою. Заіскрило в кількох місцях. Її вже ремонтували не один раз. Місце обриву не міг знайти. Тикнув пальцем зліва – не б'є, правою рукою – теж нічого. Зрозумів, що в сухих валянках на підлозі, хоч і бетонній, ізоляція непогана. Знайшов місце, де обірвано. З'єднати її якось – не проблема. Я так зрадів, що скоро сам зроблю, що забув, радше не здогадався витягнути вилку з розетки. Взяв пальцями лівої руки за спіраль в місці обриву, підняв трохи (не б'є) і тільки доткнувся пальцями правої руки з другого боку обриву, мене як затрясе...Тоді вперше я відчув, як з очей іскри сипляться, а по цілому тілі наче хтось тисячами кліщів почав виривати по шматку. Руки самі відірвались від спіралі, я присів на бетонній підлозі, скоро отямився, витер рукавом холодний піт з чола і тільки тоді звернув увагу на вилку в розетці. Оглянувся, чи не дивиться на мене господар кабінету, але він спокійно за столом щось писав. Я встав, витягнув вилку, поставив плитку на табуретку, скрутив ніхром у місці обриву. Увімкнув, і спіраль почала червоніти. Над плиткою піднімалося тепле повітря. Компенсація за пережите або плата за науку. Важним тоном попередив старого зека, що вже гріє, але спіраль стара, скоро знов може перегоріти, треба обов'язково здати в ремонт, хай замінять. Він знову вибачився, що потурбував, подякував за труд, і я пішов. У майстерні Вроні я сказав те ж саме, що спіраль треба міняти. Він чекав мене з новим завданням. В арматурному цеху не працює двигун. Врона вийшов, Котика теж не було, залишився я і Ян Кметь біля верстата. Він якось по-приятельськи спитав, чи я працював коли електриком. Признався йому, що ніколи.

– Молодець. Треба ж бути таким відважним. Я відразу здогадався, коли побачив, як ти несміливо кінчиками пальців береш деталі на верстаті й оглядаєш зі всіх боків.

– "Гох" по-вашому, – додав я. – Не думав, що я "гох" (по-словацьки – молодець). Але жити якось треба, а не здихати в котлованах.

Ян сказав, яка може бути несправність з двигуном в арматурному цеху, дав два потрібних там трубчатих запобіжники, показав, як їх зняти, розібрати та зібрати, як перевірити і попередив, щоб насамперед вимкнути рубильник. Ще довірив свою контрольну лампу, показав як нею користуватися. Перед моїм відходом несподівано спитав, чи правда, що я відмовився давати хліб бригадирові. Цю роботу, що дав мені сьогодні Врона, повинен він сам

виконувати, а я два тижні по закону мав би з ним стажуватися, учитися, знайомитися з об'єктами і параметрами обладнань, апаратури. А тим часом він з Николаєвим та ще ціла шайка блатних збираються у темних закутках, чифірять, їдять наш хліб, а потім до ранку або сплять, або грають у карти. Ян ще раз сказав, що я "гох", вирішив, що більше теж не буде віддавати хліба бригадирові, радив завжди звертатися до нього, коли щось неясно, і перед відходом в арматурний попередив не забути вимкнути рубильник. Розміщення цехів на території я знав добре. Зайшов в арматурний. У цеху шум, гуркіт моторів, рихтувальних верстатів, стук молотів по залізних прутах, у повітрі повно пилу. Знайшов майстра. Показав мені, який двигун не працює. Вимкнув рубильник, відчинив дверці шафки з рубильником і помацав запобіжники. Два гарячі, а один холодний. Розкрутив один гарячий і все в руках розсипалося. Розкрутив холодний дуже обережно і по ньому почав складати перший. Добре, що Ян дав мені куски мідного дроту. Довго провозився, поки поставив запобіжники. Попередньо я зняв привідний ремінь зі шківа двигуна. Увімкнув рубильник, глянув на шків, а він блищить і не крутиться. Що за причина? Перевірів контрольною напругу з обох боків запобіжників – усе нормально. Стукнуло в голову, що двигун, мабуть, не може набрати обертів і вирішив допомогти руками. Хотів схопити за шків – трохи пальці не обірвало. При такому гуркоті в напівтемряві я не бачив, що шків крутиться, і не чув звуку двигуна. При моєму стриманому характері не випадало танцювати з радості. Покликав майстра цеху, разом натягнули ремінь на шків, увімкнули, і верстат запрацював. Майстер подякував мені, що так скоро прийшов і відлагодив, тому, що попередніми днями по кілька годин не могли дочекатися Врони, поки прийшов. Два запобіжника, які Кметь дав мені на всякий випадок, приніс і віддав йому. Ще раз похвалив мене і сказав, що я не пропаду. У вільний час я допомагав йому ремонтувати, чистити контакти, щоб краще познайомитися з апаратурою.

Під час розмов я довідався про склад бригади, взаємини між людьми. Йому розповів, що був у Празі, Братиславі та в інших містах Східної Словаччини. Проїхав усю країну. До подробиць не вдавався, і він не розпитував. У бригаді наших хлопців майже не було, крім Котика і Матвіїва. Більшість – росіяни. Всі якісь безвідповідальні, безтолкові, ліниві. Можливо, таким способом реагували на поведінку Николаєва та Врони, які зовсім не працювали, паразитували у бригаді, і не самі, а ще з цілою шайкою.

Начальник електроцеху (зверталися до нього "Єфімович") не вникав у справи бригади, виглядав зневіреним, байдужим, а, може, й боявся шайки Николаєва. Завжди добродушний, спокійний, ніколи нікого не сварив. У кого була совість, ті його не підводили, а виховані в комуністичному суспільстві зловживали його поблажливістю.

Однієї ночі над ранком перед кінцем зміни на стовпі відгорів високовольтний кабель, який живив підстанцію механічного цеху. Мороз під сорок і вітер. Усі начальники забігали, ніхто зі старих досвідчених електриків не захотів у таку погоду лізти на стовп заввишки кільканадцяти метрів, та ще з

двома бічними стовпами. Я згодився добровільно. Влітку працював на монтажі повітряної лінії для освітлення території, доріг і там навчився лазити по стовпах на кігтях. Вирішив свідомо піти на ризик, показати, що я можу, і підняти собі ціну. Дали мені кожух, інструмент – і я поліз. Поважно попередив, щоб перевірили, чи кабель відключений на підстанції і чи все зроблене там, як належить за правилами техніки безпеки. Мене заспокоїли, що все зроблено. Опора була з трьох стовпів і дуже незручна, але якось виліз. Прив'язався й почав знімати ізоляцію з жил кабеля. З двох зняв, але пальці, хоч в рукавицях, від холоду заковчені і ніж випав. Не взяв якогось шнурка чи мотузки для подачі інструмента. Якщо злізу, то вже вдруге не вилізу, сил не вистачить. Почав обгризати зубами, добрався до металевої жили і губи прилипли. Здер аж до крові. Почав оббивати замерзлу гумову ізоляцію плоскогубцями на металевій поперечній траверсі, доки не обсипалася. Вдалося підключити. Внизу мене зустріли як героя і кілька начальників навіть руку потиснули.

У мене було багато подібних випадків, пригод. Ніколи від роботи не відмовлявся, напрошувався сам першим, виконував швидко й набував досвіду. Однієї ночі, ще на початку моєї "кар'єри" електрика, на одному з фундаментів прогрівали струмом бетон. Одна жила в кабелі – найтонша, нульова – почала перегріватися і з кінцевої "воронки" витікала смола. Кілька старих електриків щось там комбінували, але нічого не мінялося. Єфімович звернувся до мене, щоб я подивився. Перед тим я підслухав, що вони кілька разів говорили про якийсь "перекос фаз". Думав, що Єфімович жартує, але він чомусь на мене надіявся, не думав жартувати. На місці почав обмірковувати, як і чому цей бетон гріється. В голові чи перед очима рисував схеми, повертався до теорії й думав ще по дорозі, що таке "перекос фаз". Постояв біля рубильника, подивився, як смола витікає з воронки коло гарячої жили і відкинув жилу. Мороз був не сильний і не страшно, якщо бетон буде менше грітися. При мінус двадцяти не замерзне. Постояв кільканадцять хвилин, кабель перестав грітися, смола не тече і нічого ніде не згоріло. Перевірив у бетоні всі дерев'яні пробки – теплі. Повертаючись до майстерні, я встиг обміркувати все з теорії праці трансформатора. Єфімович відразу до мене: "Як справи?"

– Звичайний перекос фаз. Я четверту жилу відкинув, бетон гріється нормально. Вдень треба буде взяти амперметр, заміряти струм і вирівняти фази.

Він записав це в журналі. За той час, як я туди ходив, повернувся Кметь. Усі розійшлися і Ян питає мене, що таке перекос фаз і чи бетон не замерзне без четвертої жили. Признався йому, що вперше чую про якийсь перекіс, але здогадуюся. Бетон не замерзне, бо нема двадцяти градусів морозу, а вдень хай переробляють. Удвох нарисували схему і дійшли висновку, що все правильно я зробив. Знання теорії інколи допомагало. Я йому тоді розповів, як попав під напругу, коли ремонтував плитку в конторі.

– Сиджу – кажу – на підлозі, витираю холодний піт з чола й думаю, за яким законом Кірхгофа чи Ома воно так мною потрясло. Глянув на стіну й побачив, що вилка в розетці.

Довго ми з ним сміялися, а ще більше над тим, як я в арматурному цеху хотів рукою допомогти двигунові розкрутитися. Жартуючи, кажу йому, що я не якийсь там електромонтер, як Ян Кметь з Братислави, а інженер-електрик. Скоро перестану з ним розмовляти. Того я не зробив, але в робочий час інколи лягав на лавці поспати. Однієї ночі зайшли пожежники – вільні й питають, чому я на роботі сплю. Пояснив їм, що якщо електрик на роботі спить – значить, усе всюди нормально; порядок як у пожежників. Більше мене не зачіпали.

І так з допомогою сміливості, кмітливості, ризику й нахабства приходили знання, досвід, авторитет, нові знайомства. Ще через кілька тижнів ланка монтажників з нашої бригади провела повітряну лінію до кількох малих "кранів-укосин", якими повинні були виймати землю з котлованів, щоб не вивозити тачками. Очоловав ланку Олександр Півкін – сибіряк, досвідчений електрик, але ледачий і безвідповідальний. Почали пробувати крани в роботі – не працюють. Гудуть двигуни. Попівночі кілька годин разом з Вроною шукали причину – не знайшли. Скоро кінець зміни, буде скандал. Старий Єфімович, наче в чомусь провинився переді мною, просить подивитися, у чому річ. Я тут же в майстерні питаю кожного окремо з монтажників, де хто що робив.

Півкін підключав кабель на першому стовпі від підстанції. Беру кігті, інструмент і лізу на стовп. Вгадав. Третя жила – верхня не підключена, навіть ізоляція не знята. Кілька хвилин роботи. У майстерні при всіх читаю йому нотацію, а він ще відпирався спочатку, що все було зроблено правильно, і навіть переходжу на "міцні слова". Під кінець Півкін признався, що не міг дістати до верхнього ізолятора. Кметь стояв біля верстата одягнений для відходу, слухав і не міг стримати сміху. Зате посміялися по дорозі. Я часто найкращими словами згадую Кметя. Він тільки один раз фактично мені допоміг, але яке це мало моральне значення, коли я відчував, що завжди можу до нього звернутися за порадою, допомогою. Це додавало впевненості й віри у свої сили. А якщо б я десь спіткнувся, спричинив аварію, пошкодив собі здоров'я, тоді пропало би все життя. На людей мені трохи щастило. Зате в майбутньому до мене направляли – де б я не працював – десятки учнів, практикантів або людей старших, які хотіли стати фахівцями. Починав з того, що наодинці питав, що вони знають, що можуть, і відповідно довіряв їм роботу або підбирав напарника.

У БУРІ

Поки я став електриком і набув трохи досвіду, відбулась одна неприємна подія, про яку не можна не згадати.

До Николаєва і Врони в таборі або на роботі часто навідувалися незнайомі типи, здається, з блатних чи зсучених. Однієї ночі до нашої майстерні зайшов якийсь чоловік в чистому одязі, високий, з доволі симпатичним, трохи усміхненим обличчям; рухи жваві, тільки ліва рука наче провисала – не брала участі в жестах правої. Ян Кметь сказав тихо до мене: "Подивись на того типа". "Тип" побув у нас кілька хвилин у майстерні, про щось пошепки поговорив з Николаєвим та Вроною і всі троє кудись вийшли. За той час я встиг кілька разів

відвернутися від верстата й трохи приглянутися. Ян сказав мені, що це Сікорський – ватажок усіх блатних у зоні. Ніде не працює, більшість часу проводить у БУРі, а якщо випускають його, то ставлять десь бригадиром. У його шайці всі злодії, рецидивісти, бандити, вбивці підкоряються йому сліпо. Більшість не виходить з БУРу або шізо. Добре організовані, підтримують зв'язки з табірними наглядачами, навіть з адміністрацією. Їхніми руками НКВД розправляє з політичними в'язнями, які не підкоряються більшовицьким порядкам чи табірним режимам. Частина з них завжди перебуває в зоні. Вони беруть "податок" у хліборізці, на кухні і підгодовують тих, що в тюрмі (БУР, шізо). Коли приходять посилки комусь з дому з в'язнів, то хтось з їхньої шайки чекає біля штабу, відбирають посилку, ділять її з бригадиром, якщо він з їхніх, а власникові можуть залишити дещо або й ні, та ще й побити, якщо буде домагатися свого. Табірна адміністрація знає про це, але дивиться крізь пальці, бо завжди якась частка або щось цінне перепадає їм. Якісь гарні теплі речі з одягу рідко коли виходять за межі штабу. Все перевіряє цензор. Тому часто в листах додому люди писали, щоб посилки їм не висилали, навіть сухарі та куриво.

Попасти за якусь провину до БУРу чи шізо всі боялися, знали, що там чекають їх знущання, приниження, голодний пайок і тяжка фізична праця в найгіршу погоду. Штатні, постійні мешканці БУРу ніколи не ходили на роботу, тільки допомагали наглядачам виганяти "мужиків" уранці, ще й сміялися, щоб і за них виконали норму. НКВД і вся більшовицька система не боялися їх, знали, що вони їм не загрожують і тримали як допоміжну силу для боротьби з політичними в'язнями.

У другій половині грудня 1949 року до БУРу попав Роман Новосад. Хтось із культпрацівників табору сказав йому, щоб не йшов на роботу – будуть готувати якийсь концерт до Нового року чи на день народження Сталіна, але не узгодив це з нарядчиком чи начальником колони. Після закінчення розводу вранці прийшли наглядачі й забрали Романа до БУРу на п'ятнадцять діб. Ніяких виправдань не хотіли слухати. Тоді він ще не був настільки популярний як диригент, поросійськи розмовляв кепсько, нікому з табірних начальників не кланявся, не принижувався і тому ніхто за нього не заступився. Крім того, йшла напевно закулісна боротьба за привілейоване місце диригента.

Ще влітку, коли я був на курсах електромонтажників, обговорювали поведінку в майбутньому, вирішили в міру можливості допомагати хлібом тим, які знаходяться в гірших умовах, працюють на земляних або бетонних роботах. Усі з нашої групи підтримали таку ідею й почали залучати інших.

Після голодної останньої зими люди, які перейшли на Мідний завод, почали краще заробляти, отримувати більший пайок, але не могли ніколи наїстися. Скільки не їв, а відчуття голоду не минало, хоч живіт уже тріщав. Пригадую, що тоді я сам не вірив, що можна бути ситим і що я колись наїмся. Одні почали почуватися ситими раніше, інші пізніше. Залежно від комплекції, зросту і наскільки був виснажений голодом чи дистрофією. Улітку на монтажі почали почуватися фізично нормально, не перевтомлювалися, не замерзали й вирішили,

що нема потреби об'їдатися, товстіти, коли інші голодують. Хочеться їсти чи ні, але 150 грамів хліба треба віддати. Це консолідувало нас, дисциплінувало. І тут не говорили голосно при чужинцях, щоб не впало підозріння про якусь організовану акцію. Навіть не всіх наших хлопців залучали. Одне, що я робив відкрито – це зауваження, якщо в когось у тумбочці зайвий хліб покривався пліснявою або висихав і його викидали. Характерне явище у психології людини: вчора він голодував, думав, де би дістати скибку хліба будь-якою ціною, а сьогодні ситий і не вірить, що хтось поруч може бути голодним. Мене питали здивовано, що їм робити, якщо залишається, не з'їдають усього.

– Невже нема когось знайомого, який працює важко фізично, на морозах і недоїдає? – питав я в таких випадках.

Знаходилися знайомі і пізніше самі приходили по хліб. У 1952 році почали платити гроші. Люди кинулися за хлібом. Щодня розбирали весь у пекарні і не всім вистачало. Основний пайок видавали всім, а за гроші можна було докупити. Начальником табору був капітан Сорокін. Наказав пекти стільки, скільки з'їдять. В один час на одного в'язня припадало в середньому по два кілограми на день, а потім споживання почало спадати. Хліб був дуже смачний, якийсь пшенично-житній, завжди свіжий і смаком нагадував мені той, який пекли господині в Ракові в Ліському повіті.

Одного разу до секції прийшла комісія у складі начальника табору, начальника режиму, лікар жінка і два наглядачі. Заглянули до тумбочок, а там майже в кожного по кілька скибок запліснявілого хліба. Питають, чому купують зайвий і не викидають зіпсованого.

– А де гарантія, що завтра буде хліб, не будемо голодувати? – майже в один голос запитали кілька відразу.

Це нагадало мені оповідання "Любов до життя" Джека Лондона.

Повернемось до грудня 1949 року.

БУР містився у двоповерховому будинку п'ятої колони по сусідству з нашою секцією, де жили електрики. Я знав, коли виводять їх на роботу і приводять увечері назад. Відразу на другий день, як Новосада посадили, узяв 150 грамів хліба, став на східцях і непомітно для наглядача передав Романові. Так удавалося кілька днів підряд. Одного дня наглядач став так, що я не міг передати хліб непомітно. Роман, проходячи, сказав, що в нього піднялася температура, дуже погано почувається. З секції вийшов Николаєв, глянув мовчки на мене і вийшов на вулицю. Я звернувся до наглядача й попросив, щоб дозволив передати хліб. Той згодився. Бригада вже зайшла в коридор БУРу – і я за ними. Віддав Романові хліб, і тут десь узявся інший наглядач, який бачив це все. Зловив за руку й затягнув до себе до кабінету. Пояснив йому, що віддав хліб з дозволу іншого. Покликав його з коридору, але той заперечив – нічого він мені не дозволяв; я сам непомітно зайшов і віддав хліб. Тут тільки до мене дійшло, що той перший якийсь людяний, може мати неприємності, а цей тут старший черговий хоче вистжитися. Вирішив не підводити першого і сказав, що хліб віддав знайомому з бригади – довідався, що він хворий. Я справді не допускав,

що це може називатися злочином чи навіть якимсь порушенням режиму. Начальник велів мені написати т.зв. "об'яснительну". Мені трохи відлягло від душі. Думаю: напишу все так, як було. Що тут страшного? Так і зробив. Той прочитав і сказав мені, що на основі табірних законів чи інструкцій мені дають 15 діб БУРу. Відразу з місця. З бригади принесли теплий одяг. За ніч Романові стало ще гірше, вранці не міг стояти на ногах. Начальство БУРу побачило, що він далеко не зайде, на роботу не вивели, викликали лікаря. Вдень поклали до лікарні з запаленням легенів. Бригадиром БУРу був Муханов – якийсь нацмен зі Середньої Азії або Північного Кавказу, але не косоокий, як узбеки чи казахи. На цю посаду підбирали фізично здорових, які повинні були виділятися особливою жорстокістю, безпощадністю. Належали до найбільш упривілейованих серед зеків. Муханов – колишній учасник ліквідації Варшавського гетто в 1944 році в армії Камінського. Такі типи були опорою адміністрації таборів з політичними. Жили, здається, у секції десь у будинку штабу біля прохідної, а деякі за зоною. Начальство цінувало їх, оберігало, бо в кожному таборі, і не менше на волі в місті, було багато людей, які не могли їм забути колишніх кривд, знущань. Готові при першій нагоді відомстити. "Блатні-чесняки" теж на них полювали. Ще жили в нашій зоні Бухтуєв і Скотников – штатні бригадири БУРу й шізо. Їх знав весь Норильськ.

На другий день уранці нас вивели під конвоєм два кілометри за зону в напрямку Горстрою чистити сніг на дорозі. Всіх було близько десяти в'язнів. "Мишаньки" не виходили. Муханов визначив кожному місце, сказав, що норма 55 кубометрів "на рило". Це не міжнародна, а чисто російська чи більшовицька одиниця виміру. Виходило два метри завглибшки, три метри на ширину дороги і до дев'яти в довжину. Здавалося, що нічого особливого, якби сніг не був такий мерзлий, утрамбований вітрами й мало відрізнявся від мерзлого піску в кар'єрі. Спершу треба було відрубувати брили заступом, частіше ломом і відкидати на кілька метрів. Погода актована – мороз за сорок градусів і вітер більше десяти метрів за секунду. Муханов і чотири конвоїри в кожухах стояли на відстані 20 метрів від нас і дивилися, щоб хтось не задумав перепочити. Розмовляти між собою нам заборонялося. Обідньої перерви не було. Вісім годин без відпочинку. Денний пайок мінімальний: 500 грамів хліба, вранці суп і дві ложки каші, на вечерю чай.

Перший вечір я провів у розмові з Романом на нарах. Він вже погано почувався і переживав дуже, що я через нього попався. Намагався заспокоїти його, не звертати уваги. Гірше буває. Він ніколи в житті фізично не працював, у тундрі на очистці снігу спотів, продуло і результат.

Як тільки я зайшов першого дня, якийсь молодий хлопчина показав мені місце на верхніх нарах проти дверей. На другий день прийшов з роботи, Романа не застав. Поки випив чай, з'їв хліб, який носив зі собою на роботу під бушлатом, розглянувся, що таке БУР. Стандартне приміщення, як інші секції, розмірами приблизно 10×5 метрів, тільки без вікон. Нарі не у два ряди, а попід двома зовнішніми стінами літерою "Г" (БУР займав ріг будинку). Посередині день і ніч

світила одна матова лампа – її не вимикали. Двері, як у тюрмі – з "вічком", через яке часто заглядав наглядач. Частину нар проти дверей займали "мужики" – звичайні в'язні, які попадали сюди за дрібні провини, як я, а правий бік – бічний – окупували "штатні" блатні чи мишаньки.

Втомлений, поїдав я скромну вечерю, сидячи скраю на нижніх нарах, і думав, що ж буде далі. П'ятнадцять діб у таких умовах нелегко витримати. Добре, що хоч трохи ожив за літо, набрав сил. Зрідка поглядав на "урків", або ще називали їх "уркаганами" (слово ще з царських часів, походить, здається, від якоїсь сибірської народності), які вешталися переді мною, або перекривлялися чи передражнявали один одного на своїй половині нар. У розмові годі почути якесь нормальне речення, не враховуючи незрозумілих слів на їхньому жаргоні. У кожного своя кличка. Нараз серед їхніх голосів почулося щось знайоме: теж короткі обривані фрази. Глянув кілька разів у їхній бік і пізнав Сікорського. Сидів на нижніх нарах посередині, і світло лампи падало на нього. Поруч ще кілька "пацанів" – молодих хлопців. Серед них своєю фігурою виділявся з вигляду дуже неприємний тип, справжня якась потвора – низький, товстий, як бочка, вайлуватий, голова наче вбита довбнею в тулуб, шиї зовсім не видно. Очі завжди напівзаплющені, наче підпухлі, рот вузький, круглий, подібний на мале свиняче рило. Ходив, не піднімаючи ніг, а сунув їх по підлозі дрібними кроками. Безвиразне обличчя здавалося, що поперемінно то сміється, то насуплюється – мінялося за долю секунди. Важко було збагнути, що в ньому сидить. По нарах лазив як кіт. Так може тільки фізично міцна людина. Мені його чомусь жаль стало. Думаю – позбиткувалася природа над людиною. Скільки йому років – ніхто не вгадав би. Ціла компанія кпила з нього, постійно насміхалися, а він сприймав це, як належне, і сам сміявся, радше переривчато гугукав. Психічно якийсь неповноцінний, як кажуть, дебільний.

Я виліз на нари, вирішив раніше заснути. Місце поруч було вільне. На мені був зелений светер ручної в'язки ще з дому. На ніч не знімав, бо від стіни тягнуло холодом. Довго не міг заснути – внизу дурачилися пацани Сікорського, і світло лампи теж різало очі. Інші "мужики" після важкої праці на морозі спали глибоким сном. Усі незнайомі. Через якийсь час усе затихло. Раптом чую – хтось сопе, лізе на нари. Розплющив очі й побачив "пузатого". Приліг на сусідніх нарах мовчки. Через кілька хвилин каже: "Кера, продай шмотьйо" (кера по-циганськи – товариш). Питаю, яке "шмотьйо". Рукою показав на мій светер.

– Він же на тебе не налізе, – кажу.

– Не мені, а "батьа" просить. Получиш пайку хліба. – Говорить він монотонно без наголосів, пошепки, слова розтягує, деякі розриває на окремі склади. Мовчу. За хвилину знову стогне по кілька слів з перервами: "Продай шмотьйо..., батьа просить. Ти знаєш,...хто такий батьа? Чуєш, батьа просить,...получиш хліба...Продай шмотьйо." Я трохи повернувся на лівий бік і косо слідкую за його рухами. Очі в нього заплющені, але маленька щілинка залишилася. Відчуваю, що бачить усе. Ніздрі неприродно задерті догори, ворухаються, сопе ними, а рот не ширший від носа. Найгірше те, що якщо дійде до

бійки, не зможу зловити його за горло. Шії зовсім нема, навіть навпаки – у тому місці якесь потовщення, наче насаджений хомут. Чомусь нагадав мені надуту ропуху. Голова з підборіддям посаджена в цей хомут. У мене думки одна другу обганяють. Якщо річ тільки у светрі – не страшно. Почав згадувати все до подробиць, як я сюди попав – чи не було кимсь підстроєне, щоб мене затягнути в БУР і тут розправитися. Згадав, що наші хлопці гуртувалися біля мене, але в розмовах я був обережний і всюди знав міру. Бережанський кілька разів після того, як я пішов з його бригади, при зустрічах здоровкався зі мною. Підозрівав Николаєва, який того вечора, коли я попав, проходив біля мене. Невже за хліб почав мстити, чи глупий випадок? Якщо так, то не страшно.

"Сусід" відчув що по-доброму нічого не виходить, змінив тактику. Каже мені, що все одно "шмоть" здеруть і задушать. Ще кілька разів прогугнявив: "Мужик, продай "шмоть". Відчуваю, що сердиться, коли починає називати не "кера", а "мужик". Перестав стогнати і, з трудом складаючи слова, каже: "У мене строк 96 років, а скільки зняли по амністіях – не пам'ятаю. Подивись, мужик, на мої руки". Руки в нього товсті, м'ясисті, як заготовка з глини для скульптури. Пальці короткі, скорчені, подібні на конуси з дуже широкою основою, а на кінці гострі кігті, скручені трубочкою, ніколи не чищені. – Ось цими пальцями, знаєш, скільки я мужиків передувив? Ось так, – при цьому стиснув кулак, – тільки батя скаже: раз – і нема.

У цей момент мене знизу схопили руками за ноги і якийсь хотів зловити за праву руку. "Пузатий" не встиг взяти участь. Я вирвав ноги і схопив за горло того знизу, але невдало – вивернувся. Зіскочив з нар і поміж двох вискочив на середину секції. Відчинилися двері. Черговий наглядач питає, що тут робиться. Уся шпана з реготом відповіла йому, що мужик з нар злетів. Я сказав, що нічого не сталося. Сів на нижні нари. Після того, як двері зачинилися, я зняв светр і кинув у бік Сікорського. Виліз на нари і ще встиг трохи поспати. Вранці принесли сніданок. Один із пацанів дає мені пайку хліба. Я не взяв, сказав, хай собі забере. Пішов на роботу.

30 грудня приїхав з головного управління якийсь капітан і почав викликати по одному. Підійшла моя черга. Розповів йому, як і за що попав сюди. Показав мою "об'яснітельну" й питає, чи я писав. Відповів, що так.

– Нащо було писати? Кожен такий папірець – це документ і на його підставі вас повинні були посадити. Такий закон. У майбутньому старайтеся менше писати й підписуватися. У нас такі порядки. Невже не можна було якось викрутитися, відпроситись, навіть вирватися і втекти. Забирайте свої речі і щоб я вас тут більше не бачив.

Я подякував і пішов. І там серед них бувають люди. Його урок про "об'яснітельну" запам'ятав на все життя. Хитра система, тільки безглузда й надто довга. На Новий рік бригадний "баландьор" Петро Матвійв зустрів мене на вулиці й нагадав про БУР.

– Николаєв і Врона усіх наглядачів знають. Могли тебе виручити. Нащо з ними заїдатися задля шматка хліба раз на тиждень? Тепер інші відмовляються

давати. Казали, що все через тебе.

Петро радив мені бути обережним. Ян Кметь теж підозрівав, що це могла бути робота Николаєва. Від того часу я кілька тижнів на роботі з порожніми руками з цеху не виходив. Тримав або молоток, або довгу викрутку. Обійшлося без більших неприємностей.

* * *

У вересні 1952 року до нашого табору добавили групу в'язнів з Караганди. Євген Грицяк у "Короткому записі спогадів" (Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, Балтимор – Торонто, 1980 рік) називає цифру 350, а мені чомусь запам'яталося 264. Напевно стільки нараховувала перша партія. Ці дані сказав мені Михайло Дзикевич, який працював тоді картотетчиком у медчастині, а йому могли передати стільки санкарт. Складалося враження, що приїхали не в'язні, а цілий курінь УПА в бойовому настрої. Вони за кілька тижнів перевернули усе в таборі, навели законні порядки, пробудили почуття гідності в кожного, нагадали, що вони люди. Всі бандити, які особливо знущалися над людьми, повтікали за зону. БУР і шізо залишилися без бригадирів. Туди перестали саджати. Начальник табору Власов зібрав усіх стукачів, блатних, декого з адміністрації і промовив до амбіції кожного: "Як ви можете дозволити, щоб якась групка бандерівців командувала табором і ви злякалися їх?"

Узяв слово Сікорський, який тоді на Горстрої вже працював бригадиром на будівництві фундаменту під музичну школу, і запевнив Власова, що якщо адміністрація не буде йому заваджати, обіцяє навести порядок, розправитися з "шайкою бандерівців". Усе, що робилося на нараді, хто що говорив – підслухав наш хлопець без руки, який працював при штабі кур'єром. Одночасно довідався від знайомих нарядчиків і Микола Панчук.

На другий день вранці наша бригада вийшла на роботу однією з останніх. Тільки ввійшли на територію будівництва, уже всі знали, що Сікорського, коли він розставляв людей, давав вказівки, що кому з "мужиків" робити, хтось заїхав ззаду мішком по голові. У мішку міг бути молот, бо Сікорський впав мовчки і не встав.

По обіді до мене підійшов майстер електромонтажників Дмитро Іванович Вітковський і сказав, що Власов до боротьби з карагандинцями хотів залучити й поляків. Нарядчик третьої колони Рачковський запрошував і його до штабу, але не пішов. Він – не поляк а білорус. А Сікорському, дурневі, так і треба.

У третій колоні одна бригада теслів складалася майже повністю з наших. Бригадиром був якийсь Панасюк – пузатий, пикатий, самовпевнений. Я не пригадую подробиць, але, здається, хтось з карагандинських пізнав його ще з волі. Прізвище не Панасюк, а Панасік з якоїсь польської колонії на Волині. Пізніше це підтвердив через знайомих у штабі Микола Панчук. Панасік напевно був завербований сексотом ще в 1948 році. Наші в'язні не боялися його і напевно забули про обережність у поведінці та розмовах. Коли я заходив інколи до знайомих у його бригаді, Панасюк завжди дивився на мене косо, вороже, не завжди відповідав на привітання. За останні десятиліття я багато забув про ті

події і щойно у квітні 2001 року довідався від Михайла Баканчука, що його теж вбили, а справу Сікорського не розкрили.

Не щастить – щастить

Однієї ночі в березні 1950 року старий Єфімович – начальник електроцеху – кивнув мені мовчки, щоб зайти до кабінету. Вперше за весь час звернувся до мене "Іване Михайловичу" і сказав по секрету, що частину електриків переводять на Горстрой від застрашного дня, а він добився, щоб мене залишили тут на Мідному. Звичайно, я зрадив від такої довіри, та й умови тут набагато кращі. Останніми тижнями я переважно був підмінним і більше спав, як працював. Николаєв ні Врона мене не турбували.

На другий день уранці до секції зайшов нарядчик, зачитав моє прізвище і сказав, що я переходжу на Горстрой до бригади Табукашвілі. Пояснив, де бригада, в якому корпусі, і ввечері після відпочинку, щоб туди перебратися. Казали поляки: "Чоловік стріляє, а Господь Бог кулі носить". Я не один раз переконувався, що якийсь бог чи чорт носить за мене кулі. Єфімович домовився про одне, що б було краще для підприємства, а якісь всесильні темні сили були іншої думки.

Михайло Табукашвілі – грузин, віком під сорок років, був спокійний, культурний і всяких нарядчиків, начальників колон тримав на певній відстані від себе. Розмови тільки на робочі теми, жодного панібратства з ним. Поводився незалежно й нікого не боявся. Мав, мабуть, вищу освіту. Бригада працювала на укладанні бетону, пайок завжди "плюс три", та й робота тяжка. Він нікого не підганяв – не було потреби. Люди працювали сумлінно, щоб не підводити його. Знали, що якщо навіть норму не виконають, він доб'ється свого. Начальство Горстрою теж ставилося до нього з повагою. Однак мені ця робота не підходила. Познакомився з бригадиром Степаном Павловським, родом з Волині. Було йому, мабуть, за п'ятдесят років. Колись мав свій млин і за те дали йому "десятку". Хвалився, що син його закінчив Львівський медичний інститут, працює, а його – батька посадили. Скоро повинні звільнити. Частина його бригади працювала на муруванні домів, інколи теж на бетоні. Я не хотів байдикувати, щоб його не підводити. Водночас підшукував роботу електриком на монтажі або при обслуговуванні електрообладнання. Вже там Іван Кульчицький, Михайло Штець, Гриць Паламарчук та інші робили все, щоб мене влаштувати. У бригаді працювали два латвійці. Вони, як завжди, роботящі, сумлінні, але й я працював не менше. Павловський давав їм "плюс три", а нашим, у тому числі й мені, завжди менший пайок. Питаю, чому так несправедливо розподіляє.

– А щоб мене не підозрювали в дискримінації неукраїнців. Якщо я вам не дам, то ніхто ні в чому не зможе мене звинувачувати. А так знаєте, що може бути?

Не міг я його переконати.

Одного дня прийшли з роботи і я по дорозі вступив до якогось знайомого, з бригадою до секції не пішов. Трохи спізнився, а тут мене шукають. Бігом треба

до будинку штабу на медичний огляд. Щоб не підвести земляка-бригадира, я побіг щодуху. Наша бригада вже пройшла, крім мене. Павловський знервований бігає, боїться, що можуть зняти з бригадирства за розвал дисципліни. За столами сидять три жінки-лікарі. Підходжу до крайньої ліворуч, від якої щойно відійшов якийсь зек. Поки роздягався до пояса, встиг трохи відхекатись, набрав кілька разів повітря і в нормальному вигляді став перед нею, назвав прізвище. Далі питання: чим коли хворів, на що скаржуся тощо. Переніс дистрофію (записано в санкарті), а так тепер наче все нормально. Почала міряти тиск крові. Дивиться на прилад і на мене.

– У вас серце коли боліло?

– Та... так..., інколи поболіє, – відповідаю й думаю, чого вона хоче.

– А скільки ж вам років? – і заглядає у карточку. – А голова у вас часто болить, крутиться, у вухах не шумить?

Та... так..., інколи буває, – вже сміливіше підтверджую її здогади, побачивши, що вона раніше за мене ствердно киває головою. Почала міряти на другій руці. Те ж саме. Питає старшу серед них, як бути. Тиск 160/100, пульс нестійкий, і ще нема 29 років.

– Заміряйте ще раз на другій руці, – радить старша.

– Міряла. Такий же тиск.

– Ну, що ж. Оформляйте групу.

Записали гіпертонію, аритмію, дистонію і ще якусь "-нію" – кожне в якійсь там стадії, і резолюція: перевести на легкий труд на один рік. Я трохи розумівся в частоті пульсу ще з лісу, бо інколи доводилося без термометра визначати у хворих температуру. Після медкомісії вийшов і в коридорі перевірів пульс. Частіший від нормального. Прийшов до секції й кажу сусідам, що серце поболіє. Трохи полежав, перевірів пульс – нормальний. Уранці встав, знову перевірів – норма. Згадав, як я біг на комісію, щоб не спізнитися, і як молода симпатична лікар ставила запитання, дивилася на мене й кивала головою, щоб я казав "так". І серед них бували люди з комсомольськими та партійними квитками. Вдячний їй усе життя. Це було в суботу, а в неділю мене перевели до бригади Султанова на легкий труд.

Серед інвалідів

Я забрав свої пожитки й пішов до сусіднього під'їзду до секції на другому поверсі праворуч від південної сторони.

Після кожної "комісовки" (періодичного медогляду) створювали або доповнювали старі бригади з тих в'язнів, яких переводили на легшу працю. Майже половину становили люди віком до 50 років. Молодь переважно після дистрофії і відпочинку в ОП або ті, в яких були фізичні вади, хронічні хвороби. Серед них і я – гіпертонік. Султанов походив із Середньої Азії, трохи косоокий, як узбек чи казах, але міг бути з таджиків або туркменів. Я тоді їх мало відрізняв. Фізично міцний, рослий, відгодований, за характером нестриманий, грубуватий, невихований. По-російськи говорив з акцентом, майже погано, і щоб згладити

цей недолік, кожне слово переплітав з матюками, не звертаючи уваги на їхній зміст. Тип зрусифікованого в армії, по таборах та тюрмах нацмена. По-російськи прізвище Султанов, а по їхньому – Султан. У документах, здається, Султан Султанов. Чогось не було – прізвища чи по-батькові. Звали його "Саша". Так перефразовуються на російську мову арабські імена. Аналогічно Мухамед, Махмуд, Могамед – "Міша" та інші. Подібно з єврейського: Барух – Борис, Боря; Янкель, Йойна – Яша; Сруль – Саша. По-китайськи Ван, Вон – Ваня. Усіх китайців інакше не називали. Ходила приповідка про китайців у Росії: "Гроші є – Ваня-Ваня, грошей нема – такий-сякий китаєць". На місці "такий-сякий" – російський прикметник, який нормальна цензура не пропускає.

Я в секції розглянувся, побачив, що більшість похилого віку, зайняв вільне місце на верхніх нарах посередині кімнати від вікна. Доповів про себе бригадирові, коли той зайшов. Після короткого знайомства він запропонував мені посаду помічника і "баландьора". Я повинен приносити їжу з кухні і хліборізки, роздавати в'язням, але так, щоб йому дісталось стільки і те, що він захоче. Себе теж можу не обмежувати ніякими нормами. На роботі повинен слідкувати, щоб бригада виконувала норму, про всі неполадки докладати йому. Зараз він мені підбере місце на нижніх нарах, когось із "стариків" переселить на верхні. Нижні вигідніші. Тут зручніше з усіх поглядів. Можна полежати чи посидіти, коли захочу, запросити когось посидіти разом. На верхніх такої змоги нема. Поїв за спільним столом – і в коридор, щоб поговорити зі знайомими. На нари вилізав, коли лягав спати. Там менше свіжого повітря, душно, і лампа світила в очі.

Звичайно, кожен на моєму місці зрадив би після такої пропозиції і з вдячністю згодився б. Я знав, що відразу взяв би все у свої руки, але сама думка, що я повинен бути гайдуком у якогось Султанова з Середньої Азії з такою мовою, викликала внутрішній протест. Я знав, що при мені людям у бригаді не було б гірше, а може й краще, але, недовго думаючи, подякував Султанові за довір'я і сказав, що така посада не для мене. Він витріщив очі і, не ховаючи досади, питає: "Та ти думаєш, що говориш? Я ж хочу для тебе краще. Подумай добре".

– Я вже добре подумав, – відповідаю.

– Ну й дурень. Ще такого в житті не бачив. – Підійшов хлопець моїх років, середнього зросту, й каже, що він може носити їсти. У нього вже досвід, знайомства на кухні – працював "баландьором" у попередній бригаді. Султанов трохи подумав і згодився. Дмитро Короленко з Київщини виявився непоганою людиною. На другий день на роботі підійшов до мене, познайомилися. Я попередив його, щоб не думав обкрадати людей.

– Не бійся. У мене в хліборізці земляк. Буду викручуватися, – запевнив мене. Цей хлопець з вигляду нічим не нагадував посіпак, як в інших бригадах. Спокійної вдачі, тихий, скромний, і я ніколи не чув, щоб хтось на нього нарікав. З нашими розмовляв тільки українською. Від першого дня до мене почали навідуватися знайомі – заходили цілими групами. Всі молоді, рослі, непогано одягнені як на зеків, і це не могло не вплинути на ставлення до мене з боку

Султанова.

У бригаді було два таджики чи туркмени віком за п'ятдесят. Обличчя в них індоєвропейські – не монгольські. Мене здивувала їхня поведінка: ввічливі, стримані – нічим не нагадували молоді із Середньої Азії, вихованої за більшовиків. Вільні хвилини ми утрюх проводили за розмовами. Мене цікавила їхня історія, культура, природа, їхні традиції, а вони поперемінно, зважаючи кожне слово, згадували. Майже від самого початку не підозрівали мене в провокації, не боялися, говорили щиро. Російською мовою володіли не зовсім вільно й часто не знаходили відповідних слів, один одному допомагали, або я сам здогадувався, доповнював. Знайомили мене з законами Корану, ісламу, а я порівнював з християнством. Знаходили дуже багато спільного. Пізніше вони називали мене не інакше, як "джан Іван". Пояснили, що через "джан" звертаються в них до людей, яких дуже шанують.

Під час однієї з розмов запитали мене, хто такі бандерівці. Пояснив їм, що походить від прізвища Бандера і нічого немає спільного зі словом "банда", як це намагаються розшифрувати більшовики. Те саме, що басмачі (учасники антибільшовицького національно-визвольного руху в Середній Азії після 1918 року). Хитнули головами, що зрозуміли. Про події в Україні розповідав їм, наскільки знаходилося вільного часу. Історію народів Середньої Азії знали непогано, і ми разом пройшли за хронологічним порядком, як російська імперія "подавала братню руку допомоги поневоленим народам" і розширювала з допомогою зброї свої кордони. Не випадало розпитувати їх, чим займалися на волі, за що посадили. Султанов ставився до них з глибокою пошаною, як у нас колись на селі до вчителів та священиків, оберігав їх, не давав важких робіт, хоч я ні разу не бачив, щоб вони з ним колись розмовляли. Коли спитав їх, що думають про нього, – не сказали ні слова. Тоді я висловив свою думку, що він напевно колишній комсомолец, вихований в советському дусі, пізніше війна, німецький полон і не його вина, що став таким, як є, а не таким, як вони. Я особисто не бачу тут його вини. Вони тільки кивали головами й не заперечували. Здається, що на волі були муллами (ісламські священики).

Часті розмови з ними могли теж вплинути на ставлення до мене з боку бригадира. Або я йому сказав, чи, може, він сам розвідав у медчастині в картотетчика, що в мене хворе серце і важка праця шкодить. Крім того, нашої бригаді робили скидку в нормах. Я ніколи не перевтомлювався на роботі, відбував час. Знайомі з попередніх бригад, побачивши мене серед інвалідів, дивувалися, як я туди попав. Довідавшись, що погано з серцем, більшість співчутливо кивала головами. Інколи допомагав бригадирові у наведенні порядку по п'ятірках перед проходженням вахти, бо він часто кричав, сердився, і його поведінка дратувала людей. Я справді виділявся у бригаді зростом, рухами, чистим одягом, яким забезпечив мене Гриць Паламарчук. Він тоді вже працював у зоні шевцем і зумів налагодити деякі зв'язки з впливовими людьми. Часто знайомі, йдучи повз нашу бригаду, віталися зі мною здалеку й питали, жартуючи: "Іване! Як там твоя ударна червонопрапорна?" Ударними червонопрапорними

називали військові частини на фронті за особливі заслуги, яким надавали звання "ударної" і нагороджували червоним прапором з портретом Сталіна. Такі частини, "натхненні" такою високою почесною нагородою, ще з більшим завзяттям рвалися до бою і з дорогим іменем Сталіна на вустах, з криком "за родину, за Сталіна-а-а-а!" готові йти на смерть. У концтаборах ударними називали бригади, які виконували норму більше як на 120%, отримували пайок "плюс три", вигравали соцзмагання серед бригад колони, і їм вручали перехідний червоний прапор. Усіх членів бригади називали ударниками.

Уперше в житті слово "ударник" я почув у 1940 році в рідному селі, коли п'яний приїжджий тракторист у засмальцьованій ватяній тілогрійці показував на якісь бляшки на грудях і кричав, що він ударник, і якщо захоче, може всіх вислати на Сибір. Люди не розуміли – чи його хтось колись малого в нецках по голові вдарив, чи тепер "большовики" дали йому право вдарити, кого захоче. У них і таке можливе. Нецки – це ночви.

Найбільше мене пізніше, коли звільнився, здивувало те, що ударники, червонопрапорні, соцзмагання та інша атрибутика з арсеналу соцідіотизму були однакові в таборах концентраційних і у світовому таборі соціалізму. В останньому, здається, до серпня 1991 року.

Я справді вирізнявся у своїй бригаді серед втомлених, згорблених, прибитих горем старців, особливо, коли поверталися увечері з праці до зони. Вони йшли мовчки, на підйомі на берег річки Щуч'я стогнали, пихтіли, сопіли, але, слава Богу, вже не падали, як навесні 1949 року, хіба після серцевого нападу. Цілий день на роботі працювали сумлінно майже без відпочинку, як колись у себе дома. Я часто питав декого з них, за що і для кого вони так стараються. Особливо виділялися прибалтійці й наші. Ті, що були під більшовиками від 1918 року, так не старалися – хитрували, придурювалися або знаходили легку працю.

Увечері чи по вихідних збиралися гуртками на нарах, згадували минуле, переживали за тих, що залишилися дома, особливо за малих дітей. Деякі мені признавалися, що діти їхні загинули в УПА, в інших – караються у концтаборах десь на Колимі, Воркуті, Караганді. Дозволялося писати й отримувати по два листи на рік, але тоді ніхто з наших листів не отримував. Щойно в 1953 році ми довідалися, що всі листи цензор спалював, особливо із Західної України. Вони бачили, що Султанов до мене добре ставиться, і часто зверталися за порадою, допомогою. Їхня сумлінна працюovitість мене дратувала. Якийсь з Прибалтики навіть сказав, що нас годують, одягають і ми повинні відробляти. Я додав, що й охороняють задарма.

Якийсь час ми працювали вночі. До бригади перевели з ОП якогось корейця, мабуть професійного співака, тенора. Ми часто в обід залізали в котлован, щоб ніхто не чув з бригадирів, і він співав деякі арії з відомих опер, а "Аве Марія" кожного разу обов'язково. Знав кілька мов, але не німецьку, російську слабо. Скільки було йому років – важко сказати. Усі вони для нас виглядали молодими й подібними один на одного. Скоро його від нас кудись забрали. Перевели до іншого табору або вивезли з Норильська.

У квітні ми в денній зміні копали котлован під водонапірну вежу для плавильного цеху Мідного заводу. Я прилаштувався кранівником, тому що ломом, кайлом чи лопатою не міг (пишу, згадав і серце закололо – рівно через сорок один рік). Султанов був задоволений, що в нього є свій електрик. Це давало йому змогу бути незалежним від сторонніх служб. Я справді перебрав усе на себе. Норм не було, але інваліди працювали, як я вже згадував, на совість.

Сотак

Сотак – напевно якийсь багатий селянин зі Словаччини, років за п'ятдесят, вище середнього зросту, широкоплечий, кремезний. Прийшов до нас з лікарні на кілька тижнів пізніше від мене. Української мови не знав. Коли роздавали їжу, він завжди пхався першим, а як доходила черга до п'ятого-шостого, Сотак вже вилизував свою миску. Сідав на нари й не зводив очей від черпака, яким наливали суп, а далі з якоюсь нелюдською пожадливістю дивився бігаючими очима на ложки й миски сусідів на нарах. Усі звернули на це увагу. Деякі навіть серйозно побоювалися, щоб не вирвав у них миску з супом чи хліб, тому під час їжі відверталися від нього або виходили їсти в коридор.

Раз на десять днів нас водили до лазні помитися під душем, видавали свіжу білизну й кусочок мила. Якщо на волі знайомі при зустрічі питають один одного, "як поживаєш?", часто відповідають "від получки до получки", то в таборі казали "від бані до бані". У лазні Сотак теж виділявся серед інших. Грудна клітка вдвічі об'ємніша, як у середнього чоловіка, ребра майже оголені, стягнені якоюсь прозорою чи радше сіро-синьою шкірою. Здавалося, що між ними можна пальці встромити і на перший погляд дивно, як вони трималися купи. Як можна було такого виписувати з лікарні чи з ОП? На стегнах теж ями. Але Сотак завжди стояв твердо на ногах, хода в нього впевнена, надійна, ступав так, наче хотів ногою або щось штовхнути, або видавити ямку в землі. Ноги в колінах відведені вбік, як у кавалериста на коні. Чимсь нагадував сільського багатія з творів Марка Кропивницького. З сусідами по нарах не розмовляв майже ніколи і не тільки тому, що мови не знав. Українську розумів і трохи російську. Розмовляв якоюсь мішаниною. З натури замкнений, завжди дивився в землю.

На дні котловану під водонапірну вежу викопали великий камінь, і чотири чоловіки не могли ніяк підняти його на дерев'яний трап на висоту одного метра від дна котловану. По трапу мерзлу землю й каміння вивозили тачками, а тоді я краном переносив далі. Султанов стояв над котлованом і дивився, кепкуючи з в'язнів, ще й інколи за звичкою покрикував. Я не міг допомогти краном, бо стріла туди не діставала. Сотак стояв збоку, мовчки приглядався.

– Сотак! За миску супу піднімеш камінь? – спитав Султанов.

– Мало. Додайте триста грамів хліба.

– Добре, даю, – згодився бригадир. Камінь важив не менше як 60 – 80 кілограмів. Я боявся, що за миску супу і скибку хліба людина може стати калікою. Сотак підійшов, підняв камінь спершу на одне коліно, а потім якимось дуже легко висадив на трап, далі на тачку і вивіз з котловану. Суп і хліб Султанов

віддав йому, звичайно, не свій.

Хтось допоміг Сотаків влаштуватися на кухні вечорами після роботи чистити склом підлогу. Давали миску супу, каші й ще дещо з лишків. З риби він ніколи кісток не викидав. Кожного вечора, коли більшість уже спала, він приходив до секції і поїдав з каструлі суп. Скло для кухні треба було приносити з роботи з заводу. Ми щодня на території Мідного проходили біля шихтового корпусу після роботи. Одного разу хтось з нашої бригади каже мені, що сьогодні Сотак знову понесе скло. Показав на стіну корпусу й додав, що вчора тут усі шибки були, а сьогодні одної вже нема. На прохідній у зону табору пропускали бригади п'ятірками, не завжди до кожного приглядалися, і скло йому вдавалося пронести під пахвою.

Перед першим травня щороку на вахті ретельно перевіряли кожного, щоб чогось не проніс. Сотака у бригаді попередили, що сьогодні він скло не занесе й залишиться на свята без добавки. Два дні вихідних треба буде голодувати. Він на репліки зреагував по своєму: " Якщо так, то я сьогодні перенесу дві шиби". Всі думали, що жартує. Знали, що при шмоні знайдуть і посадять у БУР. Кожен з нас був одягнений у тілогрійку, а зверху бушлат. Сотак скло розміром приблизно 500х700 міліметрів (дві штуки) помістив між тілогрійкою і бушлатом, прив'язав, щоб не випали, і таким широкоплечим пішов з роботи. При виході з Мідного нас не перевіряли, а коли підходили до табору, здалеку було видно, що "шмонають" кожного окремо. Естонський оркестр грає марш, а наглядачі всіх ударників, неударників, з транспарантами і лозунгами, з процентами і без них, примушують розстібати бушлати з тілогрійками, піднімати їх, щоб наглядач міг вільно обмацати зека по тілу від плечей до ніг. Тоді вже мертвих і доходять не несли і не вели під руки, як попередньої весни. Кожен з нас підходив до наглядача, той швидко перевіряв і – "слідуючий!" Так пройшов широкоплечий Сотак. За воротами з нетерпінням чекала його ціла бригада.

Ще перед вечерею нам сказали, що треба йти на щеплення проти тифу. Обов'язкове для всіх. Я переносив його легко – день чи два почувався не зовсім нормально, але миналося. Люди повної комплекції по-справжньому хворіли, на два-три дні піднімалася температура. Щеплення щороку проводили під вихідні або свята, щоб не звільняти від праці тих, які дуже погано почувалися при високій температурі.

Того вечора після щеплення Сотак пішов на кухню на підробітки. Приніс у каструлі кілька порцій супу і вночі з'їв. На другий день вихідний – перше травня. Поснідали і сусіди обмінюються думками, як хто відчувається. Дехто нормально, особливо молоді. У Сотака температура найвища. Він весь палав, спітнів. Радять йому йти до лікаря. Махнув рукою, сказав, що не страшно – скоро минеться. У нього попередніми роками теж так було. Після обіду встав і пішов на кухню. Приніс майже повне відро супу й половину хлібини. Пригадую, як він у кінці секції поставив зелене емальоване відро на лавці. Супу могло бути більше шести літрів. Мабуть, інші теж, як я, дивилися на відро й думали, з ким поділитися. Сів у кутку під стіною, наливає миску за мискою і їсть, але не з такою жадібністю, як

попередніми днями. Хлібом закусує і гадки нема, щоб з кимсь поділитися – сам заробив. З'їв усе на наших очах. Аж не віриться. Куди могло стільки поміститися? Серед ночі стало зовсім погано. Викликали лікаря, завели попід руки до лікарні, бо сам не міг іти. Вранці помер.

Скарга до ООН

У травні нас перекинули на Горстрой – будівництво міста. Люди з нашої бригади працювали на різних роботах – де кому вдалося прилаштуватись, щоб тільки не на котлованах. Не знаю, як я попав до мерзлотної станції. Там майже весь штат був укомплектований литовцями. Станція вивчала процеси у вічній мерзлоті залежно від зміни температури й тиску. Група вчених на чолі з корейцем Кімом запропонувала ідею будівництва будинків на бетонних палях на піску, щоб не копати котлованів на кільканадцять метрів до скелі. Вчені – теж зеки. На території майбутнього міста було споруджено кілька підземних приміщень – землянок, у яких встановлені гідропреси. Пресами створювався потрібний за опрацьованою програмою тиск від десятків до сотень кілограмів на квадратний сантиметр. Температура мінялася залежно від потужності лампи в землянці на десять долі градуса за години чи добу. Кілька разів за зміну треба було записати в журналі тиск преса на фундамент, температуру в землянці та осідання мерзлоти інколи в долях міліметра. Ця ідея підтвердилася на практиці і в майбутньому всі будинки будувалися на бетонних палях не тільки в Норильську, а й всюди, де була вічна мерзлота. Будинки не повинні мати закритих підвалів, щоб не танула під ними мерзлота і не осідала. Економічний ефект становив мільярди карбованців, спрощувалася технологія будівництва, прискорювалося спорудження об'єктів. У шістдесятих роках група вчених (Кім, економіст Епштейн, Лазарев і ще один – забув прізвище) отримала Ленінську премію. Усі вони – колишні зеки і тому групу очолив партійний начальник управління будівництва Муравйов. Грошову нагороду передали до Фонду миру.

Пробайдикував я там кілька тижнів, доки мене хтось "згори" не скоротив. На електромонтажі працював знайомий литовець Матвій Дудутіс. Я попросив його, щоб вияснив у своїх земляків, чому мене скоротили. Була перевірка кадрів на легких роботах і мене викреслили. Більше нікого не зачіпали.

Відразу після переходу на Горстрой у бригаду призначили Самуїла Львовича Шапсельбаума. Було йому під шістдесят, подібний на дивака. Всі називали його французом. Дехто знав його раніше з попередніх інвалідських бригад. Біля нього часто збирався невеличкий гурт, переважно наших молодих хлопців навіть з інших бригад, щось розповідали, сміялися. На другий чи третій день я підійшов ближче, прислухався і зрозумів, що вони з нього насміхаються, з його мови, рухів, поведінки. Вибрав відповідний час, коли його не було, питаю, чому кепкують з нього, став їх соромити. Пояснили, що ніхто з нього не насміхається, усі знайомі з ним давно, завжди йому допомагають. Він усе розуміє, не ображається, сам звертається у будь-яких справах тільки до них, але, якщо дивитися на його непрактичність, незарадність у побуті, слухати його мову,

як він реагує на більшовицькі порядки на кожному кроці, неможливо стриматися від сміху. Розповідали, як колись учили його користуватися голкою з ниткою. Він не знав, що нитку протягують у вушко голки, що можна залатати одяг, пришити гудзика. Ходив обдертий. Місяцями возилися з ним у попередній бригаді, показували, учили, якийсь час самі за нього все робили, доки трохи не навчився. Він якийсь учений чи викладач університету у Франції. Казав, що далекий родич самого Карла Маркса. Тут, можливо, хлопці його неправильно зрозуміли. Ніколи на людей не сердився, завжди стриманий, багато чого з советської дійсності не може зрозуміти і у всьому звинувачує їх – більшовиків. Мені порадили познайомитися ближче, з ним дуже цікаво.

У найближчий вихідний я зустрів його перед будинком надворі й жартома привітався по-французьки "бонжур!". Він від несподіванки стрепенувся, закинув голову, шия витягнулася, як у гусака, випуклі очі ще більше розширилися, глянув на мене, привітно усміхнувся і зі щирою радістю відповів: "Бонжур, бонжур, мес'є! Парле ву франсе?" – "Ен петі" (трохи) – відповідаю. Тут же пошкодував, що сказав. Він як розтараториться по-французьки, стиснув двома руками мою і я ніяк не можу переконати його, що давно вчив французьку мову, майже забув, у пам'яті залишилося дуже мало та що я нічого не розумію. Нарешті вдалося переконати його, перепросити, що я так нетактовно чи невдало похвалився. Він вже по-російськи почав говорити мені компліменти, що зустрів культурного європейця, радий зі мною познайомитися. Сам факт, що я колись вивчав французьку мову, стільки років пам'ятаю "Марсельезу", деякі вірші та пісні і правильно вимовляю "ен петі" – йому багато чого про мене говорить. Тут же взяв мене за руку – підемо, познайомить мене ще з одним своїм земляком. П'єр Петі – добрий хлопець, він мені напевно сподобається. По дорозі від одного будинку до другого кількадесят метрів ми наспівували під ніс "Марсельезу" і йшли рівним кроком у ритмі маршу. Старий радів, як мала дитина.

П'єр доволі симпатичний, на кілька років старший від мене, з чорним, як смола, остриженим волоссям, більше подібний на італійця, хоч південні французи теж такі чорні. По-російськи розмовляв погано і коли не знав якогось слова, користувався французькою, а Самуїл Львович перекладав. Пригостив нас чаєм і хлібом. Вони між собою намагалися розмовляти так, щоб і я розумів. П'єр працював на кухні й запропонував мені, що може допомогти інколи харчами: супом, кашею, навіть хлібом. Я подякував, пообіцяв що, може, колись треба буде звернутися, але не скористався ні разу.

П'єр займав нижні нари, сусід уступив нам, гостям, свої, щоб ми могли вільно сісти, а сам кудись вийшов. Скланки з чаєм стояли на тумбочці. Пригадую, як тоді в душі наче прокинулось якесь тепле приємне відчуття, що я ходив у гості. Зовсім чужі незнайомі люди, і все сталося несподівано. Майже година пролетіла в щирій дружній атмосфері. По дорозі назад Самуїл Львович розповів мені, що П'єр – капітан французької розвідки, а більшовики викрали його в Берліні, здається, в американській зоні. Дали десять років. Це так, між нами – попередив мене.

Самуїл Львович Шапсельбаум – типовий єврей та ще французький. Вище середнього зросту, трохи згорблений, ніс горбатий, внизу закручений як цифра "6", очі випуклі, під очима мішки, чоло й обличчя у зморшках з товстими складками, шкіра груба; з вигляду доволі несимпатичний, але після недовгої розмови з ним вади зовнішності відходили на задній план, навіть відразу забувалися. Він не був довірливий до людей і часто повторював мені: "Тільки це між нами. Я тільки вам сказав. Мене знайомі попереджували, щоб бути обережним, не говорити зайвого кому-небудь, бо можуть мою десятку замінити на двадцять п'ять років. Але я вам довіряю".

Подумавши трохи, з обуренням продовжував: "Скажіть, будь-ласка, чому я не можу говорити правду? Чому я повинен мовчати? Хто має право мені заборонити? Вони – більшовики? Вони ж усі дурні, дикуни. Я їм це не раз просто у вічі на допитах говорив. Що вони мені тепер зроблять? Я й сам знаю, що звідси живим не вийду, Франції більше не побачу". Якщо професор Михайло Антонович міг читати лекцію з історії України провокаторам чи чекістам, не думаючи про наслідки, то Шапсельбаум ніколи ні з ким з незнайомих не заводив розмови. Визнавав тільки кількох наших хлопців, з якими був знайомий давно. Не один раз я звернув увагу, як до нього підходили інші, навіть з нашої бригади, хотіли щось запитати, але він вперто мовчав, демонстративно не звертав уваги або вставав і відходив. Хлопці розповідали, що він часто ставиться так до людей, до яких не відчуває довіри, або до тих, що хочуть з нього покепкувати. Знав усіх євреїв у таборі і по вихідних або вечорами після роботи заходив до них на бесіди, обмін новинами. Його дуже здивувала моя обізнаність з історією боротьби євреїв за свою державу після 1945 року, особливо коли я згадав Жаботинського, підпільні організації "Гагана", "Іргун цвуо леумі" (чи щось подібне), про розстріл англійцями варшавського єврея Грубера за терористичні акції у 1945 – 46 роках, про виступ його сестри на сесії Генеральної Асамблеї ООН у Сан-Франціско. Не про все він знав, радше дуже мало з того, що там відбувалося. Пригадую, що більшовики відправили до Ізраїлю 35 тисяч молодих, добре підготовлених євреїв з Радянського Союзу для ведення підпільної боротьби проти окупаційної англійської адміністрації. Зброю та інші технічні засоби отримували від євреїв із США. Так можна було боротися.

Москва першою визнала незалежність Ізраїлю і відразу запропонувала допомогу та співпрацю. Перший прем'єр-міністр Бен Гуріон делікатно відмовився, а я додав, що він сказав: "Ми вас знаємо". Самуїл Львович згодився зі мною, що правильно зробив.

Через кілька днів він попросив мене вийти на вулицю. Перед під'їздом стояв молодий чоловік. Старий познайомив нас. Це був Барух Таненбаум (звали Борис), єврей із Західної Білорусі. Знав добре польську мову і розумів українську. Я розповів йому те, що Шапсельбаумові, тільки більш детально, бо в нього було багато запитань. Сам він активний член сіоністської організації, після закінчення війни працював у Комітеті допомоги жертвам фашизму, який очолював Соломон Міхоелс – керівник Московського єврейського театру. Від Бориса я довідався, що

Міхоелс загинув під Мінськом в автомобільній катастрофі, спеціально влаштованій працівниками НКВД. У своїй діяльності Міхоелс занадто активно взявся за налагодження зв'язків з єврейськими товариствами цілого світу. Це не сподобалося Сталінові і наказав його прибрати (загинув 13.01.48 року – дані з УРЕ).

Після обіду у вихідний день Шапсельбаум розповів мені, як опинився в Норильську. Вже була весна, погода сонячна, і ми прогулювалися по території табору. Сам він переконаний комуніст, член компартії Франції, теоретик марксизму, учасник Руху Опору під час німецької окупації. Ким і де працював до війни – я не розпитував, зате він сам згадував, що читав лекції, писав статті. Кілька разів повторював, що теорію марксизму знає досконало і розуміє її правильно, а те, що роблять "вони" – більшовики, не має нічого спільного зі справжнім марксизмом.

Ще до війни чув, що тут щось негаразд із марксизмом, але не вірив жодному слову. Був переконаний, що все це антисоветська пропаганда, підтримувана російськими емігрантами.

Знав особисто і був у дружніх стосунках з відомим французьким письменником, теж комуністом, Анре Жідом – до 1936 року великим другом Советського Союзу.

У 1936 році Анре Жіда запросили в гості до Москви. Тут прийняли його з великими почестями як найдорожчого друга. Про нього згадує у своїх спогадах Ілля Еренбург – теж його добрий знайомий. Гостеві показували все найкраще, чого досяг вільний народ без капіталістів. Той встиг побачити чимало, навіть більше, ніж треба, як було передбачено програмою. Повернувся до Парижа, написав кілька памфлетів, здається, вже не в комуністичних газетах, на теми життя в Союзі. Від старої дружби не залишилося сліду. Анре Жід описав правдиво те, що бачив і чув. Зчинився небувалий скандал, памфлети підхопила преса цілого світу, їх автора комуністи звинуватили, що написав заради грошей. Цю історію я сам добре пам'ятаю з українських та польських газет у 1936 році.

Самуїл Львович згадав ще деякі подробиці і сказав, що не вірив жодному слову автора памфлетів. Був переконаний, що продався капіталістам за гроші. Не захотів більше з ним розмовляти. Анре повторював йому та іншим: "Поїдеш – сам побачиш".

Шапсельбаум вибирався до Москви ще перед війною, але завжди виникали якісь непередбачені перешкоди. Під час війни і після 1945 року симпатії до Союзу серед французів ще більше зросли, але одночасно на Заході появилось багато живих свідків, літературних творів про факти, які говорили зовсім протилежне про колективізацію, голод, про терор у 1937 році. І тут Самуїл Львович постановив твердо поїхати й "допомогти їм там розібратися у справжньому марксизмі". Російську мову непогано вивчив ще перед війною. Коли розповідав, як у Москві прийняв советське підданство, отримав паспорт, – замовк на хвилину, підняв голову, глянув на мене й почав стукати пальцем по чолі. Спинився, постукав кілька разів з перервами й питає мене: "Ви розумієте?"

У Москві в якомусь вузі довірили йому читати лекції з марксистської філософії чи політекономії. Розповідав мені про побут, черги за продуктами, але він тоді не звертав уваги на такі дрібниці. Був щасливий, що йому довірили, розумів, що недавно закінчилася війна і скоро все наладиться. В усій Європі не краще.

Після першої чи другої лекції його викликали "ті" "туди" і сказали, що він неправильно читає і неправильно розуміє марксизм. Розповідаючи, не міг стримати свого обурення.

– Ви чуєте? Мені кажуть, що я неправильно розумію марксизм. А хто ж його тоді розуміє? Вони? (має на думці НКВД). Я їм привожу з пам'яті теорію Маркса, а вони що можуть відповісти, коли жоден з них творів Маркса не читав.

Порадили йому користуватися советськими підручниками і не відступати від них. Він не розумів, що таке не відступати від "дурного" підручника і як воно так, що викладач інституту чи університету не може висловити студентам свою думку. Скоро його зняли з цієї роботи й порекомендували переїхати до Свердловська, де було вільне місце викладача в якомусь інституті. Свердловськ трохи далі від французького посольства і від іноземних кореспондентів. Попередили, що треба змінити методику викладання, щоб не було неприємностей. Там теж довго не викладав. Посадили на 10 років за антисовєтську агітацію. На суді попередили, що коли й далі буде розповсюджувати свої антиленінські троцькістсько-ревiзiоністські ідеї навіть у таборі, десять років можуть замінити на двадцять п'ять.

Він, коли розповідав про деякі епізоди, так хвилювався, сердився, що мені доводилося переривати розмову й міняти тему. Для нього це був зовсім інший світ, де життя і все, що тут робиться, не має нічого спільного з нормальними людськими поняттями, з об'єктивними законами суспільних відносин, з логікою, здоровим глуздом. Уже минуло п'ять років, але не міг ніяк пристосуватися і звикнути, тим паче змиритися з такою жорстокою дійсністю. Не знаю, чи була в нього якась сім'я, рідня, чи залишився хто у Франції. Сам він ніколи не згадував.

У 1950 році в таборі інколи вже можна було зустріти справжню газету і почитати. За це не карали БУРом, як у 1948. Однак відкрито читати люди ще боялися і передавали з рук у руки тільки близьким знайомим, яким довіряли. Одного вечора після роботи Самуїл Львович відкликав мене в коридорі в куток і, щоб ніхто не побачив, дав вирізку з московської газети "Правда". Просив про всякий випадок нікому не показувати.

Після вечері одні сиділи в коридорі зі знайомими, інші групками на нижніх нарах, а верхні ще були порожні. Я виліз на своє місце, спокійно поклав вирізку на подушку і став читати. Там чорним по білому було написано, що 285 грецьких політичних в'язнів на острові Юрас в Егейському морі – колишні червоні чи комуністичні партизани з відділів генерала Маркоса – написали скаргу до Організації Об'єднаних Націй про те, що буржуазний антинародний уряд Греції примушує їх – політичних в'язнів – працювати в концтаборі.

Дещо з історії. Після закінчення війни в північних гірських районах Греції

близько двох років вели боротьбу проти урядових військ червоні партизани під командуванням генерала Маркоса. Тут, розуміється, не обходилося без допомоги Москви через Югославію та Албанію. Вони не мали підтримки населення, і ще перед 1948 роком, коли Югославія відкололася від соціалістичного блоку, припинили боротьбу. Майже всі подалися в еміграцію – хто в Західну Європу, а хто у Східну. У 1956 році уряд Греції проголосив повну амністію для всіх політичних емігрантів і дозволив бажаючим повернутися на батьківщину. Кількість їх сягала до 30 тисяч. Деякі опинилися навіть на Лемківщині і Перемищині в селах, спустошених акцією "Вісла".

Мене у "Правді" вразила не так стаття, як лицемірство більшовицької преси. Тут кільканадцять мільйонів примушують працювати у всіх концтаборах до повного знесилення в нелюдських умовах, а на міжнародному форумі захищають права 285 інтернованих греків, які матеріально напевно краще забезпечені, як у Союзі робітники та селяни на волі. Цей лист грецьких в'язнів розглядався на сесії ООН. За міжнародним правом держава, яка є членом ООН і підписала "Декларацію про права людини", не має права примушувати працювати політичних в'язнів. Коли я закінчив читати, Самуїл Львович заховав газету під пахвою й запропонував вийти на вулицю прогулятися. Уже було темно. Сказав мені, що ми теж політв'язні, як ті греки, і що буде, якщо й ми напишемо такого листа-скаргу до ООН. Там 285 греків примушують прибирати територію концтабору, а ми тут задарма будуюмо заводи, міста.

Я вже настільки звик до більшовицької системи, що якимось підсвідомо не міг поєднати комуністичний державний лад з будь-якими міжнародними законами чи правами людини, тому не міг прийняти слова Шапсельбаума серйозно. Напівжартома пояснив йому, що в країні, яка першою у світі впровадила в життя найсвітліші й найгуманніші ідеї Маркса, політичних в'язнів нема й не може бути. А ми, такі, як я з ним, – звичайні кримінальні злочинці, засудженні за статтями Кримінального кодексу, а не політичного. Де хто коли чув, що в Союзі є політичні в'язні? Нагадав йому, що нещодавно сам "товариш Сталін" сказав комусь із закордонних політиків чи кореспондентів, що в СРСР політичних в'язнів нема, а є "временно изолированные" (з рос. – "тимчасово ізольовані").

Самуїл Львович вислухав, як завжди, до кінця й каже: "Я вас розумію, що хочете сказати. Тільки прошу вас – не плутайте сюди Маркса. Це більшовизм, а не марксизм. Все це знаю, але я серйозно думаю написати. Що вони мені зроблять?"

Тоді і я серйозно сказав, що шкода тратити час, папір, нерви, і не тільки нічого з цього не вийде, але може мати купу великих неприємностей і хто знає, чим це все може для нього обернутися. Як мені колись слідчий Лимарченко нагадував: "Не забувай, де знаходишся".

Ми ще трохи пройшлись і в різний час повернулися до секції. Самуїл Львович трохи розумівся в конспірації і не хотів, щоб нас того вечора бачили разом.

Не пам'ятаю, коли і при якій нагоді Сталін десятки мільйонів в'язнів

охрестив "временно изолированными". Ця фраза стала крилатою. Якийсь час нам навіть забороняли вживати російське слово "заключонний" чи "зек". Нарядчики та наглядачі у своїх рапортах чи звітах про денні перевірки писали не стільки-то "з/к", а стільки-то "в/и". Так тривало близько двох років.

У секціях днювальними завжди були якісь старці або інваліди. Пригадую таку сцену з 1951 року: по секціях з перевіркою ходить комісія у складі начальника табору Власова, лікаря і кількох наглядачів. Я вже працював на монтажі. Днювальним був тоді якийсь молодий дотепний росіянин з центральних областей. Входить комісія, він виструнчився й доповідає: "Гражданін начальник! "Временноізолированный" доповідає, що в секції бригада "временноізолированных" електромонтажників у кількості сорока штук. Двадцять на роботі, а двадцять після нічної зміни спить".

Власов був тоді в непоганому настрої і, мабуть, не вперше зустрічав нашого чергового, питає: "Слухай, "временноізолированный", – скільки тобі дали?"

- Двадцять п'ять, гражданін начальник, і всі нізащо.
- Дурень ти, "временноізолированный". Нізащо давали десять.
- Віноват, гражданін начальник, тому дали двадцять п'ять.

Минуло більше тижня від того вечора, коли Шапсельбаум давав мені читати статтю у "Правді" про грецьких інтернованих. Після роботи ми повечеряли і кожен зайнявся своїми домашніми справами. Султанова на вечері не було – десь затримався у знайомих чи земляків або в нарядчика. До мене зайшли Гриць Паламарчук, Василь Понур, Василь Омельчук та Іван Гладунець. Тільки Понур із Заболотова коло Снятина, а три інші з Волинської області. Ми обговорювали варіанти, куди мені переходити працювати. Паламарчук завжди з погідним обличчям ніколи не визнавав безвихідних ситуацій. Гладунець працював у столярному цеху, Омельчук – сантехніком, а Понур – електриком. Гриць, здається, вже був шевцем у зоні. Усі вони – хлопці росли, здорові. Я не дуже кваліфікувався з бригади інвалідів, але краще мати якесь стабільне місце. При черговому медогляді могли визнати здоровим. Ми всі п'ятеро сиділи в коридорі за столом, спокійно розмовляли. Раптом знизу східцями майже влетів до секції Султанов. Гриць каже до мене: "Слухай, Старий, щось сталося, бо твій "звір" дуже лютий побіг".

– Він рідко буває несердитим. Сьогодні, мабуть, погода псується – пояснив я. Не встиг закінчити речення, як у секції почувся крик, а потім Султанов уже не кричав, а почав вити: “ У-у-уб'ю-ю-ю, сука! У-у-уб'ю-ю-ю, падло! У-у-уб'ю-ю-ю! Задушу-у-у!”

– Щось, хлопці, сталося. Підемо, – кажу. І ми п'ятеро зайшли до секції, а за нами всі, хто був у коридорі. Посередині в проході між нарами стояв Султанов і, не перестаючи кричати, двома руками тримав за комір куртки-спецівки Самуїла Львовича. Стягнув руками комір під бородою, тормосив старим щосили і стукав головою до стовпчика нар.

– Чому ти, мордо жидівська, не попався мені в сорок четвертому у Варшаві? Ти знаєш, скільки я таких як ти...? – Далі йшли погрози, які я вже чув від

Закандикина в листопаді 1948 року на котлованах під першу школу. – Ось вони однополчани, – подумав я. У міцних руках озвірілого Султанова голова старця була відхилена назад, кадик став ще більшим, майже як куряче яйце, перелякані очі ще гірше виричалися. – “Невже задушив?” – думаю. Із-за спини Султанова питаю, що трапилось. Він повернув голову, побачив, що до секції зайшло стільки сторонніх, і або злякався, або трохи опритомнів. Перестав кричати, хвалитися подвигами в 1943 році. Опустив жертву на нижні нари, продовжуючи погрожувати, але вже без істеричного крику. Звертався вже не тільки до Самуїла Львовича, а до мене та інших, наче хотів виправдатися.

– Писака знайшовся. Я тобі напишу. Якщо мене знімуть з бригадира й переведуть котловани копати, я його все одно вб'ю.

Шапсельбаум сперся на стійку нар, сидів мовчки, навіть не ворухився, руки склав на колінах, як на допитах перед слідчим. Я не зводив з нього очей і думав – живий чи ні; дивився, чи не падає. Він, видно, щойно почав приходити до тями, усвідомлювати, що сталося. Від переляку за весь час не промовив ні слова, слухав, що говорить бригадир, або не звертав уваги на крик і на все довкола. Почав кліпати очима, побачив, що перед ним не Султан, опустив голову й сів нормально. Я з хлопцями постояв ще кілька хвилин біля нього й думав, чи витримало його серце такий стрес. Не кожна людина в його віці може таке перенести спокійно. Бригадир тим часом заспокоївся, перестав погрожувати, сопіти, пішов у кінець секції, сів за стіл вечеряти. Я відразу здогадався, що старий таки написав скаргу до ООН, передав через когось, а на пошті або у знайомих з вільних перехопили. Того вечора ми не розмовляли, щоб не викликати підозру, що і я в це замішаний. Старий виглядав на дивака, але дурниць не робив ніколи. В цьому не один раз переконався. Сторонні почали розходитися. Я вийшов зі своїми на вулицю і розповів про скаргу до ООН. Ніхто не сумнівався, що Султанов може розправитися з Шапсельбаумом, якщо його знімуть з бригадира. Як цьому зарадити? Почали перебирати, хто з євреїв знайомий у таборі міг би вплинути на Султанова. Згадали, що завідуючим хліборізкою працює молодий київський єврей Олександр Дімент. Його знав особисто Паламарчук, а мене недавно познайомив Барух Таненбаум. Вирішив зайти до нього відразу, не відкладаючи. При зустрічах називав його земляком. Розмовляли тільки українською. Він теж сидів на Короленка, 33, а на етап відправили з Лук'янівки, як і мене, тільки на рік пізніше і дали йому не двадцять п'ять, а лише десять. Застав його в коридорі. Відкликав убік і питаю, чи знає Шапсельбаума.

– А, згадав, того дивака, француза? Знаю, а що сталося? – Розповів йому історію зі скаргою до ООН. Дімент розсміявся. “Ну й дурень старий”, – каже. Коли я розповів усе до кінця, що було зі Султановим, стало йому не до сміху. Згодився якось придобрити бригадира пайками хліба, починаючи з наступного вечора – не вранці.

Повернувся до своєї секції. Майже всі спали, тільки Султанов сидів під стіною біля столу задуманий. Покликав мене до себе і каже, що “той француз...

такий-сякий – кудись щось пише. Далі політикою займається".

Я продовжив: "А кум тебе викликав, всю вину звалив на тебе, погрожував, і ти злякався. При чому тут ти? Чого злякався? Ще довго прийдеться працювати в таборі разом з людьми, а не з кумом". Він трохи заспокоївся, але далі повторював, що котловани ніколи не буде копати. Кум дав зрозуміти – що би він не зробив з Шапсельбаумом, Султанову нічого не буде. Ще додав пошепки, що вони дуже бояться політичних – тих, що кудись пишуть. А тут справа чисто політична. Коли я поцікавився, що цей француз написав, сказав, що аж кудись за кордон і то по-французьки та по-російськи. Я пригадав, як у 1939 році, коли нас "освободіли" ті, що приїжджали до села, завжди цікавилися, хто яку мову знає. Знання іноземних мов для них – це вже злочин, за який не один наївний дорого заплатив.

На другий день після роботи бригадир знову прийшов трохи пізніше, коли всі вечеряли, але вже в піднесеному настрої. Повечеряв, підійшов до Шапсельбаума й питає, чи він знає завідувача хліборізки. Я стояв біля нар. Старий, мабуть, злякався такого запитання, глянув на нього, а потім мовчки перевів погляд на мене, наче хотів порадитися, що відповісти. Султанов уже звернувся до мене.

– Ти дивись, які ті жиди дружні. Недавно приїхав сюди, а вже відшукав усіх жидів у таборі і один одному допомагає. Оце тобі передав земляк з хліборізки, Саша. Знаєш його? – вручив Шапсельбаумові половину хлібини. Старий взяв мовчки і, мабуть, від розгубленості не сказав ні слова.

Все вирішилося дуже просто, як розповів мені через кілька днів Дімент. Він, наче випадково зустрів Султанова ввечері й поцікавився, чи не в нього у бригаді старий дивакуватий "французький жид". Попросив, щоб інші над ним не знущалися. Авансом дав Султанову буханець хліба і сказав, що може заходити до нього, коли тільки виникне потреба. Через кілька днів Шапсельбаум підійшов до мене в коридорі.

– Слухайте, він справді міг мене вбити? Я тоді так злякався, що нічого не пам'ятаю, що робилося в секції і що він кричав.

– Я ж вас попереджував, що скарга ніколи звідси не дійде до ООН, а ви будете мати неприємності. Можуть навіть вбити. І що воно дало?

Старий розповів, що скаргу написав на роботі в конторі, де працював прибиральником, коли нікого з начальства не було, у двох примірниках: по-російськи, щоб цензура могла перевірити, і по-французьки, тому що так колись оформляли міжнародні документи. Все в конверті відніс кумові. Пересилати нелегально через когось він і не думав – знав, що це пахне статтею про антисоветську агітацію і строком до двадцяти п'яти років. Ще нагадав, що не підходив до мене кілька днів, щоб і на мене не впало підозріння.

Під час розмов я часто дражнив його – все комуністичне, більшовицьке називав марксизмом. Він не любив цього і відразу заперечував, що те, що тут робиться, не має нічого спільного з теорією Маркса. Починав мені читати лекції з марксизму, наводити цілі цитати. Мене воно не дуже цікавило. Давав йому

зрозуміти, що я далекий від глибокої філософії, ніколи не було для цього настрою. Знаю, що Маркс найкраще зі всіх теоретиків дав аналіз капіталістичної системи. Колись читав "Капітал", але тоді ще не мав відповідної теоретичної підготовки, хоч дещо в голові залишилося. Більшовики вчепилися за його вчення і все в житті силою заганняють під нього. Нормальна людина пришиває гудзик до штанів, а більшовики – штани до гудзика. Самуїл Львович, почувши цю фразу, аж повеселішав.

– Як ви сказали? Пришивають штани до гудзика? Я ще такого не чув. Дуже правильно сказано.

Цю фразу я чув улітку 1945 року від знайомого в підпіллі. Псевдо – "Уманець". Сам із Східної України – філолог або історик. Його розповіді можна було слухати годинами.

Шапсельбаум дуже боявся холоду. Взимку в морози одягав на себе все, що мав. Дивитися ззаду, як він іде, – не можна було стриматися від сміху. Завжди наші хлопці провадили його під руки й цілу дорогу сміялися. Він часто знаходив якісь причини і дуже обурювався, що "вони" – більшовики все так глупо роблять. Чому не можна зробити ось так як люди? Тоді на роботу і з роботи з Горстрою водили вже не колонами, а "коридором". З двох боків освітленої дороги завдовжки до двох кілометрів (зона будівництва міста наблизилася до табору) на певній відстані від 20 до 30 метрів стояли солдати, деякі з собаками, і пильнували, щоб хтось не зійшов з дороги. У сильний мороз можна було бігти або йти спиною проти вітру, тільки треба було триматися своєї бригади, бо з одної зони випускали, а в другу запускали бригадами. Шапсельбаум натягав на голову, крім шапки, ще так званий "башлик" – ватяний капюшон. Шнурком він стягувався так, що можна було відкривати все обличчя або затягнути й залишити тільки одне око і трохи носа, щоб було чим дихати. Так він, звичайно, не міг нічого бачити і без чужої допомоги не обходився. Навесні вже сонце світило, температура коло нуля, але башлик затягував, як у люті морози. Інколи ті, що вели його під руки, любили пожартувати й попереджували, що на дорозі під ногами у снігу яма, горбок або великий камінь. Тоді він відповідно робив довгі кроки, щось перестрибував, хоч там нічого не було. Тут же обурювався, які дурні ті більшовики – тисячі людей ходять і не можна зробити нормальну дорогу. З ким-небудь він не йшов. Визнавав тільки кількох наших, яких знав ще раніше. Вони йому пошили башлик, великі довгі аж до ліктів рукавиці, щоб за рукави не дуло, і у всьому допомагали. Одного разу, коли зайшла мова про нашу бригаду, я сказав йому, що ті хлопці, які з ним дружать, усі "бандерівці". Він ніяк не зреагував, прикинувся, що не чув моїх слів, тільки додав, що відразу видно, що вони не советські – не матюкаються, не лаються між собою і завжди намагаються допомогти старшим, а йому чомусь особливо.

У бригаді Султанова я був недовго. Із Самуїлом Львовичем пізніше часто зустрічалися, як добрі друзі, обмінювалися новинами і завжди знаходили час постояти кілька хвилин, порозмовляти.

У 1954 році я працював картотетчиком і рентгентехніком у медчастині. Була

змога декому допомогти. Нав'язав непогані стосунки зі всіма лікарями, а згодом навіть з деяким з вільного персоналу, крім виконуючого якийсь час обов'язки начальника Олександра Олександровича Травкіна. Про це іншим разом.

Для хронічно хворих щомісяця виділялася певна кількість дієтичних пайків, здається, більше тридцяти. Якщо на одного в'язня в таборі виділялося в середньому на місяць не більше як 149 карбованців (перед грошовою реформою), то дієтичний пайок обходився на 2 – 3 карбованці дорожче. Калорійність його не була вища, тільки якість краща. "Доктор" Травкін, він же комсомольський вожак (комсорг) серед медичного персоналу, вирішив економити на дієтичних пайках і завжди 2 – 3 затримував. Лікарі обурювалися, бо хворих шлунком, серцем, легеньми було багато і заяв надходило удвічі більше від лімітів. Лікар Бернхард Оскарович Прес, єврей з Риги, знайшов у Шапсельбаума не одну хворобу – шлунка, печінки, нирок, серця, для яких потрібна була дієта. Кілька разів, коли хворих з температурою було мало, ліміт звільнень від роботи не вибирався, Самуїл Львович з "припадками коліки" чи стенокардії залишався в зоні. Одного разу я зустрів його і сказав, що є ще одна вільна дієта на місяць і Травкін нікому її не дає. Зможе "вирвати" в нього – хай напише заяву і йде на прийом. Вирішив поспробувати. Ми удвох детально розробили тактику поведінки і головне – не сердитися, а вперто спокійно не відчепитися. Травкін не любить, коли йому надокучають. Домовилися, що я тут ні при чому. Не буду описувати всього детально. Сцена тривала годину, якщо не більше. В хід пішли всі аргументи – від хворого шлунка аж до Карла Маркса. Спершу спокійно, пізніше тон наростав з обох боків аж до крику. Відтак мала перерва. Травкін питає: "Ви мене залишите в спокою, чи викликати наглядців?"

– Не залишу. Я хвора людина, а ви лікар. Викликайте.

Одна частина "переговорів" закінчилася теж криком: "Ви знаєте, хто я такий?" – питає Травкін.

– А ви знаєте, хто я такий? – у відповідь Шапсельбаум.

Я стояв у приміщенні картотеки перед кабінетом Травкіна, двері були відчинені, усе бачив і чув. Думав – хто кого переможе. Боявся, щоб справді не було погано з серцем. Вік вже під шістдесят. Нарешті Травкін задумався, підписав заяву й казав віддати мені. Старий узяв спокійно, трохи постояв у дверях, навіть не подякував і питає: "І навіщо цей скандал був потрібний?"

Того ж дня Травкін наказав мені приймати побільше заяв на дієту від людей і видавати всі до одної, щоб цьому "старому нахабі" не вистачило. Ще на початку розмови Шапсельбаум спитав Травкіна, чи є ще дієти. Той не наважився збрехати, сказав, що одна залишилася. Я ніколи не повірив би, що в старого стільки впертості, витримки. Увечері зайшов до мене і запевнив, що під час розмови з Травкіним зовсім не сердився, а грав заздалегідь продуману роль.

– Ви що думаєте, що задля якоїсь там пустякової дієти та ще перед тим молокососом буду собі нерви псувати?

Він ніколи не звертався до людей на ім'я та по батькові, чи просто на ім'я або по прізвищу. Мабуть, принципово. Завжди "слухайте", "що ви на це

скажете?" або подібне. До більшовицьких порядків не міг звикнути.

У 1955 році за Хрущова разом з іншими французами виїхав напевно до Франції. Така ж доля всіх інших іноземців, крім нас, українців.

Інтернаціонал

У 1951 році я вже працював на електромонтажі Горстрою. Коли перейшов туди, за яких обставин – точно не пригадую. Напевно не обійшлося без допомоги Івана Кульчицького, Михайла Штеця. Виконували монтаж міських підстанцій і освітлення квартир у житлових будинках. Робота нескладна – потрібен був навик. До нашого табору перекинули в'язнів з інших зон, які раніше працювали на монтажі об'єктів Норильська. Серед них було кілька наших молодих хлопців-електромонтажників, які попали до Норильська ще перед 1948 роком. Якщо влітку 1949 року на 70 членів бригади наших було менше десяти, то тепер на 40 – наші становили більшість. Усі молоді, здібні, кмітливі, працьовиті і дружні. Одні одних тягнули, допомагали, учили. Майстрами були – росіянин Михайло Григорович Зайцев і білорус Дмитро Іванович Вітковський. Перший – здібний практик з чималим досвідом на монтажі, доволі ввічливий, людяний, але в 1953 під час повстання в'язнів показав себе скритним, запеклим російським шовіністом. Про нього буде окрема мова, бо в майбутньому ще не раз зустрічалися. Вітковський не вмів так поводитися з людьми, на роботі любив стояти над душою, підганяти, інколи безпідставно докоряти, але, коли треба було прийняти когось із наших, то ми зверталися до нього. Він знав, що не підведемо, і новобранець за короткий час стане непоганим фахівцем. Не любив росіян за їхнє безвідповідальне ставлення до праці, нахабство, лінощі і намагався уникати їх. Наші працювали як сліпі коні, часто між собою змагалися – хто швидше, більше, старанніше, – з азартом. Праця фізична неважка, майже завжди в теплі, але за нею забувалося про наше справжнє становище, у ній знаходили розвагу, бачили результат корисної праці для людей. Підсвідомо відчувалося, що ми щось створюємо, не живемо даремно. У кожній нормальної людини в генах закладено потяг до творчості, робити щось корисне, і не обов'язково для себе. Десятки років я на кожному кроці відчував, бачив, не міг терпіти, як більшовицька система б'є по руках, карає, переслідує людей за їх сумлінне, конструктивне, чесне ставлення до праці, обов'язків. Можу навести безліч прикладів з власного життя. Слово "соцідіотизм" давно появилось в моєму власному словнику ще там, у концтаборі. Зайцев і Вітковський, між якими постійно йшла конкуренція за результати праці – заочна, скритна, – знали нам ціну, рахувалися, а трохи й боялися нас. Я підтримував Зайцева за його позірну вроджену інтелігентність, тактовність, а Штець і Кульчицький більше схилялися до Вітківського й попереджували мене, що Зайцеву не можна довіряти, колись може підвести. Звернули увагу, що він на своїй ділянці тримає ліних справжніх партачів: Зав'ялова, Пічкарьова і ще кількох подібних росіян. Не звертає уваги, що кожен з них далекий від наших за результатами в праці, робить їм усякі поступки, навіть привілеї. Вітковський таких близько до себе не підпускав. Я бачив це сам, але в нас трьох з

Кульчицьким і Штецем була своя тактика – якнайбільше перетягнути до себе наших хлопців з котлованів, дати їм змогу набути фах електрика. Начальники – самі собою, але атмосферу в колективі створювали ми. Всі три мали свої ланки, у кожного по кілька монтажників, і темпи ведення робіт – прискорити здачу об'єктів чи ні – фактично залежало від нас. Інколи перевірку якості виконаних робіт іншими ланками довіряли теж нам. Кожен усвідомлював, що в цих квартирах житимуть люди, більшість з них звільнилася з таборів, і неякісно виконаний монтаж, погана ізоляція може для когось, особливо для дітей, закінчитися трагічно – коштувати життя. Росіяни нам часто за те докоряли, казали, що мало нам, бандерівцям, дали на суді. І не тільки росіяни, але всі ті, які виховані чи виростили в більшовицькій дійсності від 1918 року.

Ми тоді вже звернули увагу, наскільки марксистська чи більшовицька система деградує людину, позбавляє її почуття гідності, відповідальності за свої вчинки перед совістю, робить з неї раба, який визнає тільки чужу силу над собою, їй підкоряється і весь час боїться. Ми працювали сумлінно не тому, що хотіли внести свій вклад у зміцнення комуністичної імперії, яка неприкрито нас вирішила знищити, а свідомо тому, щоб зберегти людські якості. Водночас зростав наш авторитет і вплив на мале табірне суспільство. Тоді ми відчували на собі ненависть з боку російських шовіністів. Табірна адміністрація навіть не намагалася маскувати того. На керівні посади аж до найнижчої ланки призначали насамперед росіян, незалежно від кваліфікації чи компетентності. Часто доходило до абсурду.

Ще влітку 1949 року створили бригаду такелажників для транспортування різного обладнання на території Мідного заводу. Туди включили мене і на кілька років молодшого литовця Матвія Дудутіса. Бригадиром поставили горластого Віктора Семеновича Матросова – десь із Центральної Росії. Напевно не обійшлося без втручання Зайцева.

Дуже часто, коли організація праці за своїм безглуздям чи тупістю переходила всякі рамки та ще була небезпечна для людей, ми з Матвієм ставали збоку й не брали участі. Якісь поради, розумні рішення не бралися до уваги, дратували Матросова. Він визнавав тільки "давай, давай!" і "раз, два – взяли!". Приведу один приклад. На другий поверх нової підстанції N4 Мідного заводу треба було витягнути кільканадцять високовольтних камер вагою по 750 кілограмів кожна. Вони лежали в снігу на відстані до п'ятдесяти метрів від підстанції. У бригаді більше десяти робітників. Я з Дудутісом оглянули місце й запропонували варіант, як можна легко їх перевезти. Бригадир слухати не хотів, обізвав нас такими-сякими інтелігентами, "інженеришками", занадто розумними, які не хочуть працювати. До будинку підстанції камери треба було перетягнути по мерзлому снігу, з якого в кількох місцях стирчали кілька кам'яних брил і купки мерзлого піску. Хлопці прив'язували до камер мотузки, одні тягнули, а другі з боків та ззаду пхали. Матросов бігав довкола і командував. При перетягуванні через каміння камеру піднімали з одного боку, щоб не пошкодити всередині апаратуру. Хлопці пхали, тягнули, сопіли, потіли, а бригадир втомився

не менше від них, та ще й на нас сердився. Ми йому сказали, щоб нам залишив нашу норму – дві камери, самі витягнемо. В обідню перерву ми удвох з Дудутісом швидко поїли і пішли на підстанцію. За кілька хвилин ломом вибили каміння зі снігу, зрівняли горбочки, знайшли кілька дощок, поклали на дорогу. Взяли обрізки труб, яких повно валялося на підстанції, і на трубах по дошках підкотили камери до трапу, по якому треба було підняти похило на другий поверх. На підстанції лежав поліспаст, яким натягували дроти на повітряних лініях (це дуже хитромудра і проста система з двох кілець з канатом), закріпили до якоїсь конструкції у стіні і легко витягнули камери на другий поверх. Встигли затягнути дві, взялися за третю, хоч це вже було понад норму, але бригада повернулася з обіду. Хлопці сміються, Матросов перераховує камери – не вірить, що ми удвох так швидко впорались і що таке можливе. Побачив дошки, труби, поліспаст, почав обмірковувати або, як казали, кумекати чи шурупати і, мабуть, дійшло. Усміхнувся й каже: "Ну й інтелігентики". Хлопці з бригади кепкують відкрито, передражнюють. Ще залишалося кілька камер. Нараз Матросов несподівано для всіх заявляє: "Карл Маркс сказав, що труд облагороджує людину. Отже, мужики, будемо тягнути камери по-старому. Ану, за роботу!" Я сказав, що по-старому вже не вийде. Треба каміння назад закопати у сніг і заморозити. Всі розреготалися, і Матросов "поніс мене матюками" вже зовсім сердитий. Розумів, що авторитет похитнувся.

Іншим разом треба було кількатонний трансформатор підняти на метрову висоту і закотити на підстанцію. Ми, як завжди, стоїмо разом з Матвієм. Матросов насмішкувато до нас:

- Ану, хитруни. Може, і трансформатор удвох поставите на місце?
- Поставимо – чому ні? Тільки треба третього на всякий випадок, – відповідаю.
- Зачекай, треба подумати – засумнівався Матвій.
- Все вже продумано, – кажу йому.
- У таке я вже не повірю. Зараз прийде кран, – поважно заявив бригадир.
- А як же стріла крана ввійде до камери? – питаю.
- Справді. Точно не ввійде. А до мене відразу не дійшло, – признався Матросов і питає, що робити.

Я згадав, як сімнадцятирічним хлопцем працював з молодшим на два роки братом Михайлом у лісі і вдвох викладали на воза довгі товсті колоди. Тут біля підстанції лежали дошки, бруси, шпали і пояснив Дудутісові, як помалу піднімати з одного боку трансформатор, а під другий підкладати шпалу. Роботи на трьох на дві години. Матросову сказав, що пожартував.

З литовцями ми завжди жили дружно, часто розмовляли з ними українською. Антон Гринюс розмовляв краще по-українськи ніж по-російськи. Вони за характером ближчі до слов'ян, вимова подібна, і говорили не з акцентами, як латвійці або естонці.

* * *

Одного разу до бригади прийняли Олександра Івановича Яровенка. Було

йому тоді близько тридцяти п'яти років. Хтось знав його раніше і сказав, що він інженер з Харкова. Працював не на монтажі з нами, а десь у цеху без постійного заняття. Завжди задуманий, невеселий, але скромний, привітний. Поселили його в сусідній секції. Вечорами біля мене з Кульчицьким, особливо по вихідних, збирався гурт наших хлопців з електриків, або приходили знайомі з інших бригад, колон. Завжди хтось щось розповідав, жартували, насміхалися одні над другими, пустували. Одно слово – як молодь у нормальних умовах. Іван Чигирин або Мирон Юсик розповідали, як підлітками носили "штафети" (підпільна пошта) під час облав, як "наші" воювали з більшовиками, а далі інші страшніші факти: як відділи НКВД проводили облави, палили хати, убивали людей, арештовували, катували, висилали до Сибіру. Не все наважувалися говорити голосно, але слова "наші" і "більшовики" чути було добре. Були серед хлопців і "стрибки", які допомагали нашим і попадалися. Розповідали й веселі бувальщини, анекдоти.

Майже всі ми звернули увагу, що Яровенко заходить до нашої секції, сідає недалеко від нашого гурту на краю нар, опустить голову й сидить мовчки. Хтось кивнув головою в його сторону й питає, чому він щовечора приходить сюди і слухає, про що ми говоримо. Чи не підсланий стукач? Я був певен, що він не подібний на такого. Дехто мене підтримав. Коли ми в коридорі займали цілий стіл, він стояв біля дверей якоїсь секції або опирався на поруччя над сходами. Одного разу я спитав його, чому він завжди такий сумний, запросив до товариства. У нас ніхто не скучає й не сумує. Свідомо підтримуємо такий настрій. Можливо, не того вечора, а через день чи два ми удвох стояли над поруччями, повернені спинами до компанії за столом, і він розкрив мені причину поведінки приблизно такими словами: "Ви не можете собі уявити, з якою насолодою я слухаю вашу мову, подивляю вашу мужність, нескореність. Після всього пережитого навіть тут не боїтеся голосно говорити, як воювали з більшовиками, не визнаєте їхньої перемоги над собою. І я був колись молодим сільським хлопцем, розмовляв тільки українською, як ви тепер, російської мови ніколи в селі не чув, аж поки в 1930 році батька не заарештували як українського буржуазного націоналіста. Мати залишилася сама і нас п'ятеро дітей, я найстарший. Далі почалося справжнє пекло. У селі прибирали не тільки старших чоловіків, а й деяких жінок та підлітків – моїх ровесників. Одного вечора мати приготувала мені на дорогу хліба й каже: "Тікай, дитино, до дядька до Харкова, може ти якось виживеш". Дядько боявся мене довго тримати в хаті, порадив влаштуватися на завод і допоміг поселитися в робітничому гуртожитку. Просив до нього не заходити. Ще, мабуть, рік ходив я на базар щотижня, шукав когось, хто міг би щось сказати про рідних. А далі голод, трупи дітей і дорослих по всій Україні.

Олександр Іванович говорив дуже повільно з перервами майже між кожним словом. Я відчував, що знову переживає все, чого зазнав тоді. Коли прийшов до Харкова, всі боялися по-українськи слово сказати, щоб хтось не підслухав. У гуртожитку більшість сільських хлопців, таких як він, російської мови теж не знали і тому переважно мовчали, аж доки не почали навіть думати по-російськи.

Кілька хвилин ми стояли мовчки. Про тридцять другий рік і початок тридцять третього не сказав ні слова. Влітку 1933-го зустрів його якийсь знайомий і не радив іти додому, бо там нікого вже нема. У селі теж мало хто залишився. Вимерли від голоду. Тепер він боїться розмовляти українською, щоб з нього не сміялися, бо напевно забув. Я радив один раз відважитися і піде. Рідна мова в нормальної людини не може ніколи забутися. Вона десь там сидить, чекає свого часу, щоб вирватися на волю. Запропонував йому виходити разом прогулюватись і розмовляти тільки українською. Нагадав, що Аркадій Іванович Смішний з Кременчука та Володимир Рудченко з Ростовської області теж пережили подібне, але зустрілися з нашими і гарно розмовляють, не бояться, а пізніше навіть між собою. Ще він сказав, що в нього чимало знайомих зі Східної України і всі так, як він, ставляться до наших із Західної. Через кілька днів Яровенко перейшов працювати до проектно́ї контори. Зустрічалися рідко, але завжди як добрі друзі.

* * *

У нашій бригаді були представники тринадцяти національностей. Найбільше українців, кілька росіян, естонців, інші по одному. Днювальним довший час був Іжаєв, напевно Махмуд, бо звали його "дядя Міша"; віком за п'ятдесят років, без одного ока, походив з Північного Кавказу. Спокійної вдачі, з великим життєвим досвідом, ввічливий, дуже стриманий. Усі шанували його, ставилися з повагою і сама його присутність стримувала молодих від збиткувань, нецензурщини, хамських вибриків. Найбільше симпатизував нашим хлопцям, особливо наймолодшим. Іван Чигирин допомагав йому, інколи відносив і приносив з сушарки валянки, ходив на кухню, у хліборізку.

Іжаєв хворів серцем, рахувався напівінвалідом, можливо, за віком. Нічим не нагадував темпераментних молодих північнокавказців чи вихідців із Середньої Азії, вихованих комсомолом. У них помітна була велика різниця між старшим і молодим поколінням. Я звернув на це увагу ще в бригаді Султанова, коли познайомився з двома таджиками чи туркменами, яких вважав муллами. Тоді я згадував, що їх в Росії називали "звірами" – мабуть, за бурхливий темперамент, нестриманість, експресивність і високе почуття національної гідності. Не уявляю собі, щоб коли одного з їхніх двох хтось кривдив, другий пасивно споглядав. Обов'язково будуть разом захищатися, які б не були нерівні сили. Почуття солідарності в них краще розвинене, як у європейців, не кажу вже про росіян та українців.

* * *

Кореєць Кім Зюм Бем працював малярем. Писав, рисував різні плакати, таблички на обладнанні, фарбував шини на підстанціях тощо. Якогось мистецького хисту в нього не було. Казали, що йому вже за п'ятдесят, але виглядав молодо, свіжо. Щоденно в коридорі вранці робив зарядку і в будь-яку погоду в самих трусах босоніж бігав на вулицю, обтирався снігом. Після голення (на роботі в багатьох були свої бритви, а в зоні заборонялося ножі тримати) завжди обличчя натирав скипидаром. Хлопці дивувалися, сміялися й цікавилися, чи не пече. – "Скипидар тільки "зопу пеце", – посміхаючись, відповідав спокійно

Кім поганою російською мовою з корейсько-японсько-естонським акцентом. У тих мовах нема шиплячих приголосних. Радив не боятися, поспробувати самому. Кім – колишній член компартії Кореї, революціонер-професіонал. Під час чи відразу після війни його запросили до Москви на якийсь з'їзд чи нараду і тут посадили. З концтабору він щороку пише по кілька скарг або заяв самому Сталінові, якого знав колись особисто, переконує, що сталася якась прикра помилка чи непорозуміння, за собою вини не почуває, просить переглянути справу й вірить, що правда переможе, його скоро звільнять. Від комуністичних переконань не відмовляється, вірить у перемогу ідей Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна в цілому світі. Як тільки отримує з Москви відповідь, що засуджений правильно, здається, трійкою ОСО, пише нову скаргу.

У його тісній кабінці в кутку електромайстерні, заставленій драбинами, полицями з фарбами, шаблонами та трафаретами для плакатів, стояв малий столик, а в ньому в шухляді копії всіх скарг у папці й запас паперу для майбутніх. Туди не допускав нікого. Там його святая святих. Одного разу хотів з ним завести на цю тему розмову, але він відмовився – сказав, що з нього всі сміються, кому тільки не розповідав. Твердо переконаний, що виправдають і скоро буде на волі. Часто обурювався, особливо на росіян, коли ті зневажливо висловлювались про народи Східної Азії. На його думку, культура в китайців, корейців та японців набагато вища від російської. Навіть у малих народів Сибіру та Півночі. Ні в кого з них стосунки між людьми в суспільстві, а особливо в сім'ї, не мають такої нестійкої, дикої, нелюдської основи, як у Росії. Завжди наводив безліч прикладів. У Росії жив не один рік, мав нагоду вивчити побут, мораль. Ненавидів п'яниць.

Одного разу я втрутився в суперечку, бо бачив, що Кім дуже розсердився, не встигав відповідати на доволі грубі репліки росіян. Я розповів, як Господь Бог створював людину. Виліпив одного з глини, засунув у піч і через якийсь час вийняв – чорний. Згорів. Виліпив другого, потримав менше. Вийшов білий – не допікся. Для третього взяв час середній між першим та другим і вийшов гарний, пригнічений, жовтий, як у доброї господині хліб чи паска. Так вийшов кореець, а після нього китайці та японці. Кім задоволено засміявся і перестав сердитись. До мене ставився дуже прихильно, як і до всіх наших, часто звертався за порадами чи допомогою, якщо була потреба. Коли вітався з кимсь чи починав розмову, обов'язково перед першим словом усміхався. Не один раз чув від нього, чому "руські" гавкають одні на одних і завжди матюкаються. Такого в цілій Кореї не почуєш. Можливо, за таку неповагу до російської культури його посадили.

В одному з нових будинків, здається, на розі вулиці Богдана Хмельницького й Пушкіна, ми закінчили монтаж трансформаторної підстанції. Залишилося ще пофарбувати шини на високій стороні (шість тисяч вольт), дещо почистити, здати приймальній комісії по акту і подавати напругу. Це все мали зробити на другий день перед обідом.

Уранці прийшли на свою ділянку, Кім забрав ключ від підстанції, фарби й пішов, а ми залишилися обговорити, що ще кому робити. Задзвонив телефон і повідомляють, що вночі подали напругу. Хтось відразу спитав, де Кім. Нема.

Пішов фарбувати шини. Зайцев бігом туди. Кім уже на драбині водить пензлем по першій ближній нульовій шині. Завжди треба було починати від задньої фази. Банку з фарбою не поставив на шини, як робив це кожного разу, а чомусь повісив на драбині. Яюсь вдалося спокійно без паніки, без небезпечних рухів, намовити злізти з драбини і тільки на землі йому сказали, що шини під напругою. Питали його, чому не почав від дальньої шини і не поставив фарбу зверху, як робив завжди. Хитнув головою, що сам не знає.

– А ти, Кім – комуніст, кажеш, що Бога нема, – жартували пізніше.

* * *

Йосиф Абрамович Диканський потрапив до електромонтажників випадково за чиеюсь протекцією. Було йому вже за п'ятдесят, раніше фізично, мабуть, не працював і почувався яюсь невпевнено. Йому довірили проводити практичні заняття під час курсів. Він дуже тяжко переносив табірну атмосферу. Завжди сумний, прибитий горем. Під час занять ми вели розмови на різні теми, а коли працювали, він сидів сам десь в "інструменталці" або на складі. Між нами одного разу почалася суперечка за слово "вродливий". Він переконував мене, що це відповідає російському "уродливий". Українську мову знає не гірше мене, бо після революції закінчив українську школу чи "робітфак" (технічне училище) українською мовою в Харкові. Пригадую, що трохи із сарказмом я доводив, що в нас в Україні все, що народжується на світ, завжди гарне, приємне, симпатичне, тобто вродливе, і не розумію, чому в Росії навпаки. Цитував слова з народних пісень про "доню вродливу", про "пишную вроду", але він не погоджувався. Це, мабуть, був єдиний випадок, коли ми не дійшли згоди. Під час однієї з розмов про події в Україні 30-х років я звернув увагу, що наші хлопці між собою інколи вживають слово "жид", а не єврей. У нас в Західній Україні тільки так казали, і у всіх народів Європи вживається похідне від "жид".

– Та я розумію. Коли був молодий ще до революції, тоді теж ніхто не казав "єврей", тільки "жид".

Диканський часто хворів, лікувався стаціонарно – погано було з серцем. У 1952 році я його в таборі вже не зустрічав.

* * *

Молодий голландець Раульф (це його ім'я чи прізвище – не пам'ятаю. Так до нього всі зверталися), здається, не усвідомлював, де він опинився, і напевно ніколи не допускав, що може тут загинути і більше не побачити Країни тюльпанів. З кожним ввічливий, доброзичливий, любив поговорити, усім цікавився, на все реагував. Високого зросту, щуплий, ходив яюсь небало. Російську мову знав погано, і коли довідався, що я розумію німецьку, трохи "нюхав" англійську та французьку, він у розмові вставляв голландські слова, вимовляв їх повільно й чітко, щоб я міг здогадатися, якщо не зрозумів. Часто вільні хвилини на роботі проводили разом. Здається, він у якійсь військовій частині воював на боці німців на Східному фронті і попав у полон. Я розповідав йому, що в 1943 році зустрічався в Пикуличах біля Перемишля з голландськими офіцерами з місцевого концтабору для полонених і від них тоді довідався, що

голландці відмовилися воювати за німців, які силою окупували їхню країну. Раульф, мабуть, не мав повної середньої освіти, у міжнародних справах не дуже розумівся. Про своє минуле, про те, як сюди попав, не розповідав. Ми часто ходили разом по території Мідного заводу. Дорогами нерідко проїздили вантажні машини з бетоном, будівельними матеріалами або обладнанням. Я, як тільки почув гул двигуна здалеку, відразу вискакував на насипаний сніг з боку дороги. Раульф одного разу почав сміятися, що я напевно з якогось глухого села, боюся машин. Пояснив йому, що не так машин, як п'яних водіїв. Таких тут повно. Дорога слизька, не так легко загальмувати. Тільки закінчили розмову, за нами знову загуділа вантажівка. Я відразу вибрався на берег, заввишки більше метра, а Раульф хвацько, наче не звертає уваги, йде далі. Водій почав сигналізувати, Раульф тільки тоді вирішив ступитися з дороги, виліз на кучугуру, але послизнувся – сніг мерзлий, слизький – і ногами прямо під колеса. Машина стала майже над ним. Я бачив, як колеса наближалися впритул до його валянків і зупинилася. Переляканий водій вийшов з кабіни, став на підніжку, побачив, що зек сам вилізає з-під машини, ще кілька хвилин постояв мовчки і поїхав.

Якось я спитав Раульфа, що він знає про Україну. Чув, що є така частина Росії, там найкращі найвродливіші землі у світі, але в мирний час навіть в Індії ніколи не вмирало з голоду стільки людей, як в Україні 1933 року. Про це розповідала їм у школі вчителька на уроці географії. Пригадую, як він підбирав російські слова "очень богатый земля, в мире больше нет такой земля, очень много жрать и очень много умерло от голода не в войну, а в мирное время больше, чем Индия".

Я згадав Раульфа в 1988 році, коли в газеті "Радянська Україна" за 12 травня прочитав статтю Івана Дмитренка "Чого прагнуть панове?" і в ній слова: "...Зовсім не випадково доповідач Л. Мілявський із загалу історії українського народу вибрав події 1933 року. Голод без вагань (і без доказів!) оголосив ... штучно створеним". Отже, діти в Голландії у школах знали про голод, а відомий в Україні журналіст із вищою освітою, який чудом вижив у 1933 році, не знав про голод, і не вірив, що такий був, що він штучно створений. Задля світлих ідей комунізму люди вмирали добровільно.

У бригаді був один татарин, один бурят (забув їхні прізвища), латвієць Карло Заляйсканс – скромний, товариський, працьовитий – зовсім не подібний на своїх земляків, яких я знав раніше. Мадяр Вільмош Фрейлер з Будапешта – старший від мене на кілька років, не контактував з людьми і в роботі нічим не виділявся, повадився зарозуміло. На волі працював пекарем. Електриком став напевно так, як я. Ніколи не пив води, ні чаю, навіть, здається, суп міняв на хліб.

Із трьох поляків Антін Кайда походив з Ліди в Білорусі, працював у нас інструментальником, мій ровесник. Як людина – не було причин ні в кого, щоб викликав якесь незадоволення. Умів жити в колективі і до всіх ставився однаково.

Лешек Калюшко з Варшави на кілька років молодший від мене, ніяк не міг засвоїти, що в російській та українських мовах наголос не ставиться на

передостанньому складі слова, як у польській. Тому "лампéчка, тумбéчка, патромбек" (патрубок) були часто причиною жартів, насмішок, але він не ображався, звик і не звертав уваги. Кайда розмовляв російською добре.

Третім був Кароль Брояновський зі Львова. Про нього окремо. Калюшко грузинське прізвище Бердзенешвілі перекрутив на Бензорезошвілі, так як котрийсь із наших фельдшера грузина Чхонелідзе називав "Чоговонолізе".

Три естонці – усі молоді хлопці – трималися разом, поводитися стримано, незалежно, з певною гідністю. Один тільки Ерік Лаурітс був більш товариським, дружив з Олександром Сеніним з Петрозаводська і називав його "чухна". Є така народність у Карелії: чухна, чухонці. Духовним лідером був Ваадре. Він працював разом ще з одним молодим естонцем, учив його і всі пояснення, термінологія – тільки естонською мовою. Наші жартували, що естонці живуть у Росії, їдять "руські" щі, кашу та хліб, а розмовляють по-естонськи, ще й пишуть. Хіба ж так можна?

Росіяни за кількістю були на другому місці після наших. Як завжди, траплялися між ними різні люди. Микола Фатєєв з Дніпропетровська тримався більше з нашими, під час суперечок підтримував українців. Петро Ворошилов говорив, що в них на Далекому Сході більшість сіл – чисто українські. Сашко Сенін за вдачею далекий від російського шовінізму, від якогось зневажливого ставлення до інших народів. Дружив з естонцем Лаурітсом, передражнював його вимову, але все в товариській формі. Мав непоганий голос, тенор, любив співати українські пісні, тільки слова давалися важко. Інколи можна було почути від нього: "Светіт місяц, светіт ясный, аж дерева гнутя" або "Ой не светі, місяченьку, не светі, не треба". Під час монтажу плавильного цеху Мідного заводу в 1949 році впав з восьмиметрової висоти головою вниз на купу гарячого шлаку і від того часу часто співав уві сні. Лаурітс інколи звав його "сотаванга" – по-фінськи військовополонений. "Как ти ноц'ю холосо паяес", – хвалив його вранці Ерік. "Паяес" – замість "поешь" – співаєш. Двадцять п'ять років дали йому за те, що в 1940 році малолітнім добровольцем пішов на фінський фронт, попав у полон якимсь групам дівчат, повернувся додому й розповідав усім знайомим, скільки в полоні було всякої "жратви". Ще й додали "ізмєну родіни".

Крім своєї Карелії й Петрозаводська, він у житті нічого не бачив. Часто наші його дражнили, щоб розповів, коли в них яблука сіють. Чи справді було таке, чи хтось вигадав, що його запитали, коли сіють яблука – навесні чи восени, він самовпевнено відповів: "Розуміється, навесні". Всі зареготали, і він тут же поправився, що яблука сіють восени.

Юрій Пічкарьов у нашому оточенні зрозумів, що те виховання, яке він отримав дома в Курській області в школі та в комсомолі, не має нічого спільного з нормальним вихованням, з духовною культурою. Намагався переймати все краще, що було в інших, навіть з часом перестав матюкатися. Хоч мав середню освіту, але відчував, що ще чогось бракувало. Не було в нього того зверхнього ставлення до інших народностей, як у багатьох його земляків. Намагався підтримувати нормальні стосунки з кожним. Любив грати в шахи, тільки часто

програвав. Порадили йому, щоб записував ходи й аналізував. Не допомогло. Одного разу дістав шахи посилкою з дому чи купив десь нові. Іван Кульчицький побачив і каже: "О, новими й дурень віграє!"

Юрій Зав'ялов походив із Середньої Азії. Високий, кремезний, типовий сільський парубок – грубий, безпардонний. У нього не було нічого святого за душею. Міг відкрито радіти з чужого горя і замість допомогти комусь у біді, був готовий ще нашкодити. До всього ставився з цинізмом, а представників інших народів вважав чимсь нижчим порівняно з росіянами. Одно слово – знайомий усім тип тупого російського шовініста. Хоч він і своїм не допоміг би.

Дмитро Іванович Остроумов – молодий хлопчина, здається, родом як не з Москви чи Ленінграда, то з якогось російського європейського обласного центру. У тридцятих роках залишився без батьків (про причини можна було тільки здогадуватися), а далі поневіряння по дитячих будинках, колоніях, концтаборах, аж опинився серед нас. Я дістав десь збірники задач чи шкільні підручники з алгебри, геометрії, фізики і відкрив малу школу. Залучив усіх охочих у вихідні, вечорами. Навіть на роботі використовували вільні хвилини. На оштукатурених сірих стінах, на дверях, дошках, де ми працювали, – усюди математичні формули, задачі. Остроумов найбільше хотів учитися, бо, мабуть, закінчив кілька початкових класів – не більше. З ним окремо займався львів'янин Михайло Дзикевич, якого забрали з Львівської політехніки. Починали з арифметики.

Від Остроумова я чув перефразовану приказку: "З громади по нотці – Дунаєвському пісенька" (замість: "З громади по нитці – бідному сорочка"). У Москві в тридцяті роки не дуже прихильно ставилися до творчості Дунаєвського. Казали, що є три категорії композиторів: одних пісні чи твори виконують за їхнього життя, других за життя не розуміють і тільки після смерті починають визнавати, а пісні Дунаєвського наспівували ще солдати Наполеона, коли йшли на Москву в 1812 році.

У 1955 році Остроумов звільнився, закінчив Норильський технікум, пізніше в Мінську курси програмістів і працював оператором в електронно-обчислювальному центрі в Норильську. Наприкінці шістдесятих років я зустрів його з дружиною у вихідний на вулиці. Каже дружині дослівно: "Познайомтеся. Це моя дружина, а це Іван Михайлович. Завдяки йому та Михайлові Дзикевичу я ходжу на роботу в білій сорочці і краватці щоденно як на свято".

Шовіністом він ніколи не міг бути, тільки патріотом. Кілька місяців ми з Михайлом не мали ні вихідних, ні вільних вечорів, доки в наших учнів не вичерпався ентузіазм. Найдовше вчився Остроумов і молодий литовець з дитячим обличчям – Каукас. З Іваном Кульчицьким ми вивчали англійську за якимсь старим російським підручником.

Найбільш одіозною фігурою серед росіян був Володимир Шкітенков, родом з Воронежа чи області. Запеклий українофоб, яким може бути тільки яничар-ренегат. Здається, що разом в одній бригаді ми були ще влітку 1949 року. Мене скоротили, а він залишився. У 1951 році зустрілися знову. Ще під час курсів він завжди зневажливо висловлювався про українців з якоюсь тваринною ненавистю.

Одного разу він сказав дослівно: "Хахлушки брудні, ходять з порепаними ногами". Ми мовчали, терпіли. Виручив Йосиф Абрамович Диканський. Звернувся делікатним спокійним тоном:

– Ну ти, Володя, даремно так. В Україні жінки навпаки – виділяються чистотою. Подивися на українські села. Де ти в Росії знайдеш такі чисті, завжди побілені хати? А те, що в них ноги порепані, треба перше подумати – від чого. Ніде жінки так тяжко не працюють, як в Україні. Там не почувеш, щоб старші матюкалися при дітях, або молодь при старших чи при дівчатах. У Росії дитина ще говорити не вміє, а вже батьків матом криє.

Йосиф Абрамович з'їздив усю Україну та Росію, мав змогу приглянутися, як де люди живуть, які де звичаї.

– А у нас теж по селах хати побілені, – виправдовувався Шкітенков.

– Не забувай, що вся Південна Вороніжчина заселена українцями. Поїдь у північні райони, в Центральну Росію – переконаєшся.

– А в нас хохлів нема. Всі пишуться росіянами.

– Знаю, які вони росіяни. У Харкові після 1934 року теж майже всі стали росіянами, які в Росії ніколи не були.

Мене здивувала сміливість старого єврея. Ніхто не наважився йому ні заперечити, ні підтримати. Шкітенков теж замовк.

У 1951 році я з перших днів звернув увагу, що Шкітенков у секції як "пуп землі". Доволі здібний, начитаний, язикатий і нахабний. Не може, щоб когось не образити, особливо на національному тлі. – "Литовці, латвійці, естонці – нема про що говорити. "Хахли" продажні, бо продавали Росію і навіть Україну німцям, полякам, шведам. Німцям ми "дали прикурити" в 1945 році. Всю Східну Європу, Китай та інших годуємо. Без Росії з голоду повмирали би". Крім того, він ще добре грав у шахи, у всіх в секції вигравав. Кілька днів я приглядався збоку й побачив, що не такий уже він шахіст. Головне, що коли хтось хотів на ходу виправити помилку, Шкітенков починав скандал, лаявся, обзивав, а коли сам повертав фігуру – не можна було йому заперечити. Знову матюкався, скандалив, викручувався.

Одного разу запропонував мені зіграти партію. Між нами тоді стосунки були ще майже нормальні, бо я терпляче промовчував його хамські вибрики, але знав, що ненадовго. У шахи я грав ще на Луб'янці в Москві з генералом Темляковим у січні 1948 року і тут у таборі інколи заходив до секції інвалідів, дивився, як грають Радьо з Пасульком (знайомі священики). Шкітенков почав ходи самовпевнено, з репліками, а я обережно продумував кожен рух. Нас обступили й мовчки дивилися. Не пригадую подробиць, але він зробив якийсь неправильний хід і я підказав йому, в чому помилка, запропонував переходити. Всі в один голос загуділи, що так нечесно, а він розгубився. Такого в його практиці тут не було. Від того дня ми вдвох грали часто. Якщо спочатку за вечір чи вихідний він одну партію вигравав, а дві чи три програвав, то далі я набирав досвіду і програвав рідко. Усі, крім Зав'ялова, підтримували мене, насміхалися над ним і псували йому настрої перед початком гри. Дійшло до того, що він

відмовився більше сідати зі мною за шахи. Його авторитет першого інтелектуала різко похитнувся в колективі.

Тоді вже почала працювати в таборі бібліотека, дехто брав читати, появлялися незрозумілі терміни, і всі зверталися до мене за поясненнями. Шкітенков приніс "Севастопольську страду" Сергєєва-Ценського – епопею про Кримську війну в 1853-56 роках. Там він знайшов уривок і, лежачи на верхніх нарах, прочитав голосно для всієї секції про те, що до груп пластунів (розвідників) набирали лише вихідців з т.зв. Малоросійських губерній, тобто з України й Кубані. Українці мали репутацію відважних, кмітливих, найбільш надійних. Подробиці не пам'ятаю. Відразу посипалися репліки, до кого він себе зараховує: до відважних кмітливих "хахлів", чи до тупих лінових вологодських. Шкітенков не радий був, що зачитав. При нагоді я згадав деякі фрагменти зі спогадів українського літератора Михайла Комарова. У гімназії чи університеті в Одесі з ним разом училися герої Кримської війни – російські офіцери, кавалери Георгієвського хреста. Часто на лекції приходили п'яні. Історію викладав якийсь професор українець. Один з офіцерів прикріпив до столу камертон і почав ним гратися. Викладач спокійно питає: "Господин поручик, что у вас там играет в голове?"

– Прошу не оскорблять честь Георгиевского мундира! – обурился п'яний офіцер.

– Тогда извиняюсь. Но мундир пусть остается, а вешалка пусть выйдет сейчас же с аудитории, или я позову дворника.

Професор на уроках пояснював, що слово "москва" по-фінськи – це брід, болото, брудна вода. Коли в Києві розквітала у X – XIII століттях висока культура, в околицях Московії жило плем'я меря – напівдикі. На півдні в Київській Русі їх називали меринами, і звідси порівняння "дурний, як сивий мерин". Мерини всі були світлі блондини, майже сиві. У приказці слово "мерин" не має нічого спільного з конем, бо ніде у світі ніхто ніколи не вважав коней дурними тваринами. Прикметник від "меря" – мерський – з часом перетворився на мерзкий, мерзенний та іменник "мерзотник".

Там же була якась професія людей, які на шляху "з варягів у греки" переволочували купецькі човни з Дніпра до північних річок. Звідти назва міста Волоколамськ, а вихідців з тих земель на Русі називали "з волоків", яких пізніше від слова волочити перейменували на "сволочів". Останнє слово "сволочі" я, здається, зустрічав не в Комарова. Ось якими вважали колись московитів – корінних росіян на Русі.

Почалися дискусії, звідки пішли слова "хохол", "кацап", "продажний хохол". Це було у вихідний або зимою під час актованої погоди, коли нас на роботу в сильні морози та пургу не виводили. Зійшлися на думці, що "хохол" – від козацького чуба. Інших версій ніхто не запропонував. "Кацап" – від слів "как цап", а ще точніше з українського – "дурний як цап". З цим погодилися всі наші. Шкітенков та інші росіяни пояснювали це бородами, які носили в Росії "як у цапа". У російській мові слова "цап" нема. Михайло Штець додав, що Петро I

побачив, як живуть люди в Європі і козаки в Україні, наказав усім дворянам і купцям у Росії голити бороди. Вони ніколи не вмиваються і в бороді не видно бруду. Звернувся до Мазепи, щоб забезпечив Росію бритвами. Звідти почалася війна між Петром і Мазепою.

Шкітенков не здавався. У Росії в кожному селі лазня, а в Україні їх нема. Втрутився Ерік Лаурітс. Він був у сільській лазні у Псковській області. Там в одній лазні більше блощиць і тарганів, як у цілій Естонії. Я під кінець додав, що по-арабськи "катсаб" – це різник.

А звідки взялося "продажний хахол"? Микола Фатєєв зауважив, що нас із Західної України ніхто так ніколи не називав. Часто можна було почути, що бандерівці – ті ж самі хохли, тільки не продажні. Як я вже згадував, Шкітенков відстоював думку, що українці продавали Росію ще від Петра I. Штець додав, що не тільки Росію, а й Польщу, Туреччину – всіх зайд, сволоту, яка перла в Україну, щоб її грабувати. Окупантів не можна продавати, з ними борються, воюють. Продажною можна назвати людину, яка зрікається свого рідного.

Останнє слово було за мною. Пояснив, що це поняття побутує давно в Росії щодо деяких українців, але не всіх. Ось приклад. Колись на Запоріжжі був відважний козак Шкіт, воював проти поляків, турків, татар. Катерина розігнала козаків, зруйнувала Січ. Запорожці розбрелися, хто куди. Шкіт подався на північ на Слобідську Україну, збудував хату, завів пасіку, почав господарювати, створив сім'ю. Його сина вже звали не Шкіт, а Шкітенко. Внук чи правнук Шкіта захотів стати барином, зробити кар'єру. Зрікається свого роду, козацького походження, вивчає російську мову і стає "руським". Для цього треба ще до прізвища додати в кінці літеру "в" і так появляється ще один "продажний хахол Шкітенков". Такі ренегати найбільше ненавидять своє рідне і не люблять, коли їм про це нагадувати. Якби Шкітенков сьогодні втік на Захід, то його син був би там вже Шкітенкофф.

Усі від самого початку здогадалися, до чого я веду, але ніхто не перебивав, навіть сам Шкітенков чомусь мовчав. Ще додав, що в турецькій армії найкращі частини складалися з яничарів, які дуже завзято воювали проти своїх братів. Втрутився якийсь литовець чи естонець і пояснив, що в них таких називають ренегатами або зрадниками.

Після "Севастопольської стради" Шкітенков приніс "Петра Першого" Олексія Толстого й почав голосно читати деякі фрагменти. Звернув кілька разів увагу на церковні справи.

Михайло Штець розповідав, що Петро Перший наказав церковним властям Росії створювати більше своїх російських святих і не молитися тільки чужим.

Якийсь монах знайшов у піску на березі озера шматок розірваного пергаментного паперу, а на ньому слова: "Отец Пафнутий ходил по Руси и творил чудеса..." Звернувся зі знахідкою до свого начальства, а ті вище. Скоро отця Пафнутія канонізували і зробили святим, виділили навіть йому в календарі свій день. Минув якийсь час і той же монах у тому ж місці знайшов другий шматок паперу, відірваний від першого. На ньому було продовження тексту про

отця Пафнутія: "... грабив людей и насилував женщин".

І так ми набирали очки, відстоювали свою гідність. Шкітенкова присадили, і він перестав хамити, зате я нажив лютого ворога. У 1952 році всі були здивовані, що він добре знайомий з начальником табору Власовим, як близькі земляки, або був стукачем.

Навесні 1952 року нам почали видавати гроші, у зоні відкрили продуктовий магазин. Із зарплати вираховували на гарантійні харчі, а за отримані гроші можна було купити хліба, цукру, консерви, згущене молоко, печиво. Ми всі ділили гроші так, щоб вистачило на цілий місяць, а росіяни, за малими винятками, проїдали їх за кілька днів. Пізніше ходили поміж іншими, позичали гроші або нахабно сідали до компанії і ділилися чужим. Згодом через вільнонайманих працівників Горстрою діставали горілки і пропивали все за один день. Наші інколи пригощали їх, але коли це стало системою – перестали підгодовувати. Особливо нахабно поведився Зав'ялов. Підходив до хлопців і "пожрьом". Одні відповідали "пососьом", а дехто казав "на". Протягував йому пачку печива чи пряників в одній руці, раптово забирав назад і другою рукою тикав дулю під носа. Шкітенков тримався гордо, не принижувався так. Інколи позичав гроші, але віддавав. Пічкарьов цікавився, як можна так розділити гроші на цілий місяць, коли хочеться поїсти щось смачного. Сенін їв разом з Лаурітсом, і той розпоряджався грішми. Одного дня після обіду сидимо в кімнаті незакінченого будинку. Петро Солонинка зі Стрія дістав пачку печива, почав їсти й задумав подражнити Сеніна.

– Сашко, не хочеш печива?

– Ні. А... Що ти сказав? Печива? Давай, хочу, – наче прокинувся Сенін.

– Ні – так ні. Другий раз не буду просити.

Підійшов Зав'ялов і каже, щоб йому дав. Петро розсердився.

– Чому то ви всі, кацапи, завжди голодні, як шакали? Заробляємо однаково з вами. Чому ж я повинен тебе годувати?

У Шкітенкова заграла прадідівська козацька кров, почув, що кацапів ображають і сердито до Петра:

– Яке ти, падло бандерівське, маєш право його обзивати тут кацапом?

Василь Рябий, родом з Курник коло Збаража Тернопільської області, спав на купі дощок у кутку кімнати біля вікна. Почув "падло бандерівське", мабуть згадав уві сні, що облава в селі і більшовики його ловлять, зірвався з дощок і не до Шкітенкова, а до скриньки з інструментом.

– Ах, ти "сволоч"! Я тобі зараз покажу. – Схопив молот і щосили шпурнув у Шкітенкова, який відразу зорієнтувався в ситуації, встиг вискочити у двері з такою швидкістю, що трохи погасила силу удару і хребет залишився цілий.

Одного разу при мені обізвав Миколу Фатєєва за симпатії до нас "продажним хохлом". Микола не образився, але спокійно відповів йому:

– Якщо ти, Володя, не перестанеш "хахликати", колись можуть тебе з переломленим хребтом, ребрами і без зубів занести до лікарні.

Це, здається, трохи допомогло.

Я часто думав: якби тих наших хлопців поставити в рівні стартові умови з ровесниками з інших "високорозвинених, висококультурних, високоцивілізованих" народів, то наші напевно скоріше піднялись би над ними.

У 1970 році я хотів влаштувати дочку до музичної школи. Стою в коридорі біля відчинених дверей "директриси" Кібаліної (до 30-го року життя сім разів заміж виходила, а насправді була напівпрофесійною проституткою) і чую її слова. "Що таке? Як тільки відмінник, обов'язково каторжник-бандерівець!"

– І якщо каторжник-бандерівець, то обов'язково відмінник, – додав якийсь чоловічий голос із викладачів.

Рік 1952. Амністія

У Москві, мабуть, зрозуміли, що тримати десятиліттями мільйони населення під конвоєм за колючими дротами – неприродно, не вигідно матеріально і навіть небезпечно. Не треба бути вченим академіком соціологом, економістом, психологом чи ще чимсь, щоб зрозуміти, що вільна людина більше користі приносить для суспільства, для його економіки, прогресу, ніж раб під конвоєм, скільки би годин на добу його не примушували працювати.

Навесні 1952 року Сталін подарував повну амністію для всіх в'язнів за винятком..., за винятком... У нашому таборі з населенням понад чотири тисячі звільнилися троє. Один якийсь старий інвалід, засуджений у тридцятих трійкою ОСО на десять років. Термін давно закінчився, а його не випускали й не викликали до кума, щоб розписався за другу десятку. Він спочатку кудись звертався, писав, відповіді не отримав. Згадав, що десь там дома нікого нема, усі давно зреклися як "ворога народу", щоб якимось самому вижити. Якщо вийде на волю, то куди їхати, до кого звертатися, як жити, щоб не померти з голоду? У нього тільки табірний одяг, бушлат з номером і ні копійки в кишені. Тут, у таборі, у бригаді інвалідів усі знайомі, один до одного звикли, місце на нарах гарантоване, тепло, затишно, сяк-так годують, одягають, лікують, охороняють, щодавно водять до лазні, міняють задарма білизну, постіль. Чим погано? А на волі що? Невідомо.

Два інші якісь кримінальні злочинці, попалися колись малолітніми, украли, мабуть, десь щось поїсти в магазині, їдальні чи на базарі, або за колоски в колгоспі. "Пришили" їм статтю про розкрадання соціалістичної власності, тобто державної, а від неї до диверсії та статті 58 у Росії або 54 в Україні будь-який слідчий з прокурором та суддею підведуть дуже легко, якщо є така постанова чи інструкція "згори".

Замітно порідшали зони "ІТЛ". Випустили багато. По всій імперії почалось таке, чого навіть НКВД не міг передбачити: грабунки, вбивства, насильства сягнули небувалих розмірів. Щоденно до нас доходили вістки про різні злочини – жорстокі, дикі, неймовірні. Виривання з рук у жінок серед білого дня біля магазинів торбинок з грішми, продуктами, напад цілих груп на прилавки магазинів – це ще зрозуміло, якимось треба жити, але вбивства ножом у спину когось у черзі наводили жах на людей. Пригадую, – розповідали про випадок. На

Жовтневій чи Гвардійській площі вбили якусь жінку ножем. Убивцю затримала міліція. Він нікуди не втівав, сам здався. Признався, що вчора програв її в карти. Повинен був убити чи останню в черзі, чи ту, яка йому сподобається. Сьогодні самому не віриться.

Велика частина зі звільнених битовиків була гомосексуалістами, наркоманами та іншими дегенератами. Їхнє життя, звичай – це навіть не суспільне дно, а щось на межі між людством і тваринним світом за своєю жорстокістю. Часто вражали своєю кмітливістю, винахідливістю. Чомусь до улюблених харчів належало собаче м'ясо, казали, що сире. Тому, де вони тільки з'являлися, на вулицях за кілька днів щезали всі собаки – і бездомні, і ті, яких люди випускали вранці погуляти без повідка чи з дітьми. Не пригадую випадку, щоб викрадали дітей, тримали їх як заручників, як це бувало тоді в Америці. Можливо, тому, що не мали де тримати, самим не було де жити.

Розповідали про випадок, коли вулицею міста йшла колона "битовиків" під конвоєм, а тротуаром жінка з собачкою. З колони з нею віталися, розмовляли, жартували, вона відповідала. Коли оглянулася – собачка десь пропала, залишився тільки ремінець у руці. Підняла крик, конвой спинив колону, переглянув, але собачки не знайшли. Кусочки з неї вже були заховані під бушлатами. Це теж неймовірне, подібне на фантастику.

З деякими їхніми звичками я особисто познайомився трохи пізніше, хоч не такими жорстокими. Наші хлопці, які прибули до Норильська в 1946 році, працювали разом з мишаньками на монтажі БОФа (велика збагачувальна фабрика). Розповідали про їхні "геройські трудові подвиги". Одну бригаду електромонтажників "битовиків" поставили на спорудження повітряної електролінії. На стовпах треба було закріпити ізолятори й натягнути дроти. Це було взимку в морози. Фарфорові ізолятори закріплювали на металевих гаках. На гак намотували конопляне клоччя, щоб надійно трималося, а потім накручували ізолятор. Потрібно було трохи досвіду і старанності. Але мишаньки геніально спростили технологію кріплення ізоляторів на гаках. Наливали в ізолятор води, вставляли туди гак і через кільканадцять хвилин вода замерзала. Просто і надійно. Тільки навесні вода розтанула і всі дроти з ізоляторами опинилися на землі. Попробуй знайти серед них винного й покарати. Наші хлопці теж навчилися від них, як казали, "туфтити". На БОФі для монтажу освітлення одного з цехів під самим дахом на висоті більше двадцяти метрів не вистачало мідного дроту. Хлопці в нічну зміну знайшли десь бухту колючого дроту, розмотали, натягнули і підключили лампи. Хто там на таку висоту з комісії полізе перевіряти? Начальство з монтажників похвалило їх за кмітливість. А подібних випадків ще досі можу згадати безліч.

Розповідали, що в тридцяті роки президент США наказав своїй розвідці в'язнити, що за вибуховий матеріал "туфта". Не в'яснили. А чому ж тоді в Росії казали, що "без туфты и аммонала не построили бы Беломорканала"?

Не знаю, чи майбутні покоління розумітимуть значення слова "туфта" при будівництві соціалізму. Це часто простий вихід із безвихідного становища. Я

навіть поодинокі випадки з безлічі подібних.

Терор звільнених по амністії в 1952 над населенням Сибіру і Крайньої Півночі тривав аж до 1955 року. Тоді почали випускати на волю наших із Західної України без права виїзду, і за короткий час навели порядок. Були, здається, сутички в Ігарці та Єрмаково, чи розгроми банд із "битовиків", а далі ті самі припинили розбій і почали працювати. Населення з пошаною ставилося до наших, а особливо міліція. Там теж казали, що продовжується боротьба бандерівців проти "неминої Росії".

Зарплата

У 1952 році нам почали платити гроші замість пайків "плюс один", "два" і "три". Гарантійні харчі з кухні кожен отримував щоденно.

Електромонтажники заробляли щомісяця в середньому від 220 до 250 карбованців. Начальники – на кількадесят більше. Перші місяці проїдали всі, пізніше наситилися, поправились і зайві суми можна було відкладати на ощадну книжку в касі табору або висилати рідним. У 1952 році я дав про себе знати до Львова, відшукав двоюрідних сестер, а через них у Сибіру в якомусь Карегоді Томської області тих, які були вислані після смерті двоюрідного брата Івана Туркевича із села Сиракізці. Частину зароблених грошей став пересилати їм. Передбачав, що з книжки в таборі їх можуть в будь-який час конфіскувати або забрати на облігації якоїсь позики. На книжці залишилося 83 крб. Я чомусь тримав їх, щоб купити нову тілогрійку за 81 крб. Запамяталось.

Ще в 1949 році я познайомився з Миколою Кудибиным. Простий сільський хлопець з Галичини – скромний, розумний, свідомий, старший від мене на рік чи два або ровесник. Переживав, що дома залишилася дружина з малою дитиною і за весь час нема від неї вістки. Дозволялося писати й отримувати по два листи на рік. До 1953 не було жодного. У Миколи на нозі звідкись узявся гнійний лишай. На великій гомілковій кістці рана завдовжки до десяти сантиметрів і два-три завширшки. Шкіра гниє, свербить, а посередині кість видно. Це почалося у нього навесні 1949 року, коли після дистрофії виписали з ОП. Лікарі чим тільки не лікували – нічого не допомагало. Йому дали групу інвалідності й залишили в зоні днювальним якоїсь бригади.

Восени 1952 року він отримав листа від дружини з Хабаровського краю. Працює в кар'єрі вагонетчицею – возить каміння та пісок. Дитина з нею. Усі здорові. Іншого змісту листів цензура не пропускала. Навесні 1953 року під час страйку ми довідалися, що, починаючи від 1949, цензор усі листи спалював. Микола, як інвалід, планів чи норму на виробництві не виконував і грошей не заробляв. Я свої зайві став чергувати: один місяць вислав до Карегоду, а другий віддавав Миколі для дружини. Їй там з дитиною важче як нам тут.

На початку 1954 року я задумав вивчити рентгенологію і дію рентгенівських променів на шкірні хвороби. Ще минулого року під час страйку в мене теж появився лишай на шії після гоління саморобною бритвою. За кілька тижнів майже вся шия облізла. Жодні мазі не допомагали. Ставало легше, коли грів на

сонці, а починалися дощі, холод і все відновлювалося, прогресувало.

При вивченні дії рентгенівських променів я почав аналізувати фізичні явища під час електрозварювання. Вирішив поспробувати гріти з допомогою зварювання – тримав шию щодня по хвилині на відстані близько одного метра від дуги. За кілька днів шкіра почала свербіти ще гірше і лущитися, а далі все припинилося. Звернувся до лікаря Романа Несторовича – львів'янина, і він підтвердив, що шия здорова, лишай нема, але не дуже хотів вірити, що я вилікував зварюванням. Думав, що його мазь допомогла. Я порадив Миколі Кудибину теж так зробити. Підшукав знайомого зварювальника на Горстрой, Микола домовився з нарядчиком, щоб його відпускав, і тиждень походив на "лікування". Лишай пропав, на нозі на тому місці залишилася велика темна пляма. Під час найближчої медкомісії в Миколи зняли інвалідність, вигнали на роботу на Горстрой. І все через мене. Соромно було йому у віці дивитися. Сидів у теплі, спав, скільки хотів, не голодний, аж тут мене чорт приніс зі зварюванням. Я допоміг йому влаштуватися теслею у бригаді Михайла Степановича Кравця.

У 1955 році Микола попав під звільнення одним із перших. У нього був вирок десять років. Виїхав до дружини і звідти написав мені кілька листів. Про лишай на нозі давно забув. Сподівається на реабілітацію і повернення в Україну. Кожного разу дякували мені з дружиною за допомогу. Метод лікування шкірних захворювань у майбутньому я ще не раз рекомендував знайомим і завжди допомагало.

Наші дівчата

На Горстрой у нічну зміну почали виводити дівчат із шостої зони, переважно наших із Західної України. Серед них була група електромонтажниць. Вони виконували для нас різні дрібні заготівельні роботи; на самому монтажі на об'єктах не працювали. Це був невеличкий прогрес у послабленні режиму концтабірної системи. Дозволили навіть виходити в нічну зміну декому з начальства за списками, узгодженими з адміністрацією табору. Виходив Зайцев – як майстер, бухгалтер – білорус Микола Яговник і бригадир Матросов. Пізніше кілька разів був естонець Ерік Лаурітс. Із наших хлопців хто не старався – не дозволяли нікому. Згодом ми дізналися, що таке ставлення до нас – це "заслуга" самого Зайцева.

Обмежувалися листуванням. Шукали землячок, рідних, знайомих. Не одному пощастило. Згадували минуле, обмінювалися інформацією, жартували, деякі навіть закохувалися. Чимало було випадків, коли після звільнення одружувалися.

Яговник познайомився з якоюсь нашою Олею і відразу почав ставитися до нас прихильніше та підтримувати наших хлопців. Він як бухгалтер електрослужби міг інколи допомогти або закрити наряди так, як комусь вигідніше. Раніше я з ним мало розмовляв, але від того часу стосунки між нами помітно поліпшилися. Після звільнення одружилися. Куди виїхали з Норильська – не знаю, здається до Білорусі.

Найсильніше враження зустріч з нашими дівчатами справила на Матросова. Він від першого дня із захопленням розповідав своїм друзям, переважно росіянам, спочатку тихо, пошепки, а потім голосніше. Не міг стримуватися. Ми збоку слухали.

– А які вони всі чисті, акуратні, культурні, ввічливі! Бригадирші всі наші – русачки. Їх відразу можна впізнати: нафарбовані, наштукатурені, криють матом навіть при нас. Ревнують, що ми не звертаємо уваги на них, тільки на бандерівок. За що наші шлюхи можуть сидіти? За те, що у війну працювали проститутками в німецьких бардаках, таскалися з фашистами. А ті всі – зовсім молоді дівчата. І за що їх сюди загнали? Взяти хоча б обід. Той же суп, та сама каша, хліб. Взяли консерви, які чоловіки принесли з собою, щось десь добавили, по-своєму приготували і зовсім інший смак. Удома такого ніколи не їв.

Шкітенкова та Зав'ялова обурювали такі компліменти "бандерівкам".

– Ну що можна зробити з того супу, каші, хліба чи консерви? Що ж ти, Матрос, дома їв, коли в них краще смакує?

– Як що? Те, що й ти. Що в Росії знають? Щі, кашу і тюру.

– А що таке тюра? – поцікавився хтось із наших чи естонців.

– В окріп кидають скибки черствого хліба, трохи варять, додають олії і так їдять, – пояснив Матросов. Одно слово – усі дійшли висновку, що Віктор Семенович "врізався" в якусь "западенку". Помітно змінив ставлення до нас. Ми радили йому вивчати українську мову. Пробували, чи правильно вимовить слова "паляниця" та "пшениця", але ніяк не виходило. Хтось із наших поцікавився, чи він і при дівчатах так матюкається, як тут.

– Та ти що? Справді мене таким дурнем вважаєш? Язык не повертається.

– Треба й тут відвикати помалу, бо там може інколи вирватись і буде конфуз. Відразу дівчата розкусять, який ти культурний, – радили йому, жартуючи. Скоро Матросов признався, що подружився з якоюсь Мілею, і не приховував, що якщо вийдуть на волю, поїдуть до неї. У Росію нізачо не думає повертатися.

У шістдесятих роках я бачив їх кілька разів у Норильську з двома малими хлопцями. Пізніше довідався, що виїхали і живуть в якомусь районному містечку східної частини Львівської області. Це один із прикладів.

На початку 1952 року частину території на південний захід від зони Горстрою почали обгороджувати колючими дротами і будувати тимчасові побутові приміщення. Тепер там житловий квартал, на якому звели Палац культури, банк, шосту школу і будинки аж до вулиці Пушкіна. Ми здогадувалися, що там будуть працювати зеки з інших зон або дівчата. У той час ми працювали на будівництві кінотеатру або сусідніх будинків по другий бік майбутньої центральної вулиці (ім. Сталіна, пізніше Миру). Був кінець березня або початок квітня. Ми вийшли на роботу, коли вже розвиднілося. Було хмарно й не дуже холодно. Від вахти, через яку нас запускали в будівельну зону, ми йшли дорогою – майбутнім проспектом Сталіна – аж до місця, де будувався кінотеатр. Тут того дня стояли чомусь юрбою майже всі з нашої зони. На робочі місця ніхто не

поспішав. Хтось уже розвідав, що в сусідній зоні будуть працювати жінки з шостої, тобто наші, і вже ведуть їх вулицями міста, а поза Палацом піонерів запускають. Ми, кому тільки вдалося, повилізли на високі кучугури снігу, щоб хоч здалеку подивитися. Дівчата теж не пішли до “інструменталки” чи побутових приміщень, а суцільною масою, як табун овець, з криком від воріт подалися в наш бік близько до колючих дротів. Таке враження, наче хтось на ріні над річкою наполошив великі зграї гусей. Вони здійсмають крик, лопочуть крилами, перебігають на інше місце і затихають. Дівчата справді нагадували якусь сіру отару овець завдовжки до сотні метрів, тільки голови в білих хустинах. Більшість щось кричала до наших і не можна було зрозуміти ні слова. Вже добре розвиднілось, і на відстані кількох десятків метрів вони в тілогрійках та бушлатах були подібні на наповнені чимсь широкі мішки на коротких ногах. Голови в шапках чи хустках якісь малі, а обличчя зовсім не видно. Картина жахлива, страшна. Ось де вся наша молодь – майбутнє, цвіт, гордість нації. Зустрілися вперше знову за шість-сім років. Хлопці з одного боку колючих дротів, а дівчата – з другого. Нас кілька електриків стояло мовчки і кожен напевно думав те, що й я. Раптом ззаду почувся голос Зав'ялова: "Смотри, сколько блядей нагнали!" – Іншого він не міг придумати. – "Іди звідси, скотина!" – першим наче прокинувся Петро Солонинка і почав розглядатися, чи нема під ногами чогось підходящого, щоб провчити негідника.

– А-а-а! Землячок побачили, бандерівок. Все ясно! – добавив ще хам і швидко відійшов, оглядаючись.

Костянтин Колодій, родом з Галичини – бригадир столярів, виліз на насип снігу коло стовпа з прожектором на розі зони й перекликався з якоюсь дівчиною – сестрою чи навіть дружиною. Зустріч затягнулася, і наглядачі з обох боків почали відганяти людей, а в дівчат ще й їхнє начальство. Раптом пролунали постріли з автомата, крик. На щастя, вартовий з вишки тільки поранив Колодія в руку. А могло бути гірше. У майбутньому наглядачі забороняли підходити близько до зони і перемовлятися.

Я колись ще малим хлопцем в селі був чемпіоном з кидання каміння. Навіть у гімназії тільки я один перекидав через Сян на другий берег. Тепер придалося. Щодня вранці я перекидав по кілька записок до дівчат. У мене була шапка з білого кролика (пошив Паламарчук) і дівчата здалеку пізнавали, чекали. Щоб конвой не побачив і не посадив до БУРу за записки, я йшов завжди в середині гурту, хлопці у відповідному місці розступалися і я майже без розгону перекидав.

Інколи дражнили наглядачів або конвоїрів. Кидали записки близько від зони або на їхніх очах так, що ті з великим задоволенням бігли, забирали, розкривали й читали. А там чого тільки не було: і “дурень”, і “тварюка”, “хам” та повно нецензурщини. Дівчат ми попереджували й разом групами дивилися з обох боків колючих дротів, реготали ще й просили: "Начальник! Віддай записку!" Фантазії для реплік, образливих епітетів вистачало в кожного з нас. Не позаздрив би такому наглядачеві. І де їх, туполобих дурнів, стільки набирали? Рідко який траплявся з нормальним людським чи людяним характером, якщо поруч не було

другого, що міг би його продати. На кожному кроці один одного боявся.

Це була моя друга зустріч з нашими дівчатами на відстані. Перша відбулася в баржі на Єнісеї на початку жовтня 1948 року, коли священник Котів сказав, що посередині над верхніми нарами є діра, через яку можна поговорити з дівчатами в другій половині баржі. Я виліз туди й почав прислухатися. Наша чоловіча половина гуділа, немов вулик, а дівчата, як кури на бантах перед сном: поки всядуться на місця – кудкудакають. Тільки кури припиняли перекличку, а дівчата ні.

У Норильську в шостій жіночій зоні я відшукав тільки одну землячку – Геню Хому з Пралковець коло Перемишля. Дома не брала участі в підпіллі, здається, ще була малою. У 1945 році виїхала з батьками в Україну і тут посадили, а батьків виселили аж до Барнаула в Алтайському краї. Геня після звільнення у 1955 році поїхала до батьків. Дальша її доля невідома.

Пізніше я довго листувався з Ганею Заячківською з Городенки або з району. Її брат був сотенним УПА або на якійсь керівній посаді в ОУН. Загинув після війни в бою з більшовиками. Зі мною працював Олекса Романюк з Городенківщини і через нього ми познайомилися. У неї був поганий зір і на будівництво не виводили. Дуже гарно малювала. Ми обмінювалися спогадами про минуле й подіями в таборі. Напевно, закінчила середню освіту або більше. Мені здавалося, що працювала вчителькою. Не випадало цікавитися, але із змісту листів було видно, що ерудиція в неї висока, вища ніж у мене. Я описував їй про події на Закерзонні, а вона обіцяла підготувати історію підпілля на Буковині, де напевно працювала на якійсь керівній посаді. Після повстання в таборах у 1953 році її вивезли з Норильська і мої листи та історія Буковинського підпілля могли пропасти під час етапів або сама знищила, щоб не знайшли при обшуках (Віднайшов її аж на початку 2001 року. У листі від 2 травня 2001 пише про долю моїх записок до неї: “З листів не залишилось нічого. Ти знаєш, що в нас було і куди нам прийшлося їхати. У Тайшеті в одній зоні так вже “стежили за порядком”, що аж підлогу зірвали (проводили обшук восени 1953 року після вивезення з Норильська – І.К.), а ми всі босі на морозі стояли. Усю зону підбурили кричати, що це норильчанки винні...”). Залишила мені на пам'ять вишивану сорочку й кілька дуже гарних картинок. Не міг збагнути, де вона дістала матеріал і знайшла вільний час. Ніколи ми з нею не бачилися, навіть на відстані через колючі дроти. Якщо вона могла в 1953 році сподіватися вийти на волю, то мені таке й не снилося. Звільнили її з мордовських таборів у 1955 або 1956 році. Останнього листа отримав від неї звідти в липні 1955 (написаний 12 червня). Закінчувала одинадцятий рік концтабору. Заарештували її в 1944 році відразу після переходу фронту. Через неї віднайшлися мої знайомі з волі: Ганна Курило з Пикулич коло Перемишля – однокласниця із середньої школи в Перемишлі в 1939 – 1941 роках; "Мотря" – друкарка з підпілля в надрайоні "Холодний Яр" – Марія Тесля, родом з Ляцька коло Добромиля, а через "Мотрю" – Катерина Підбільська із сусіднього села Молодовичі. З кожною з них обмінювався кількома листами, а найбільше з "Мотрею" – знайомою від червня 1945 року і не

раз бачилися під час відправ у лісі над Корманичами або в Ямній в околицях Перемишля. При ній я у вересні 1947 року вирушив на Захід. Підбільська, як громадянка Польщі, виїхала туди під конвоєм. "Мотря" теж старалася, але її не випустили, тому що рідне село – на терені України. Звільнили аж у 1958 році. Живе в Сокольниках коло Львова. Ганю Заячківську не вдавалося розшукати майже півстоліття.

Капітан Болтушкін

Бригадиром бетонників на Горстрої був колишній моряк чи навіть капітан морфлоту Костянтин Болтушкін. Його всі звали просто "Костя". Завжди веселий, людяний, ніколи нікому не грубив і всі його шанували. Високий до 190 см, кремезний, віком під 35 років. У Ленінграді залишилася дружина й діти. Вона писала в листі, що скоро вдасться його звільнити. Ніхто не хотів повірити в щось подібне, але він не втрачав надії. Напевно і справа була легка – якесь непорозуміння чи наклеп у боротьбі за місце. У Росії не так судили, як в Україні. Там російських буржуазних націоналістів не було.

Одного дня прийшла телеграма від дружини, що на днях його випустять. Вона вилітає за ним чи везе особисто постанову про звільнення. Уже був, здається, червень, гріло сонце, на рівнинах снігу майже не залишилося. Костя веселий ходив поміж бригадами, знайомими і ділився своєю радістю. В обідню перерву підійшов до воріт, які з'єднували нашу будівельну зону з жіночою. Через ті ворота могло проходити вільне начальство Горстрою або наглядачі. У будці завжди чергував хтось з конвою. Костянтин підійшов і попросив, щоб покликали з жіночої зони когось з його рідних чи знайомих з Ленінграда. З будки вийшов якийсь низький чорнявий ефрейтор чи лейтенант і відразу до нього: "Уходи, а то стрелять буду!" Болтушкін показував йому телеграму, але той не хотів слухати. Костя бачить, що попав на дурня, сказав йому якийсь "комплімент" по-російськи, повернувся і пішов на дорогу. Той вибіг із-за воріт, витягнув наган і вистрелив кілька разів Болтушкіну в спину. Це все на очах у кількох знайомих, які з дороги з близької відстані бачили все.

Через кілька днів прилетіла дружина з рішенням суду про звільнення чи помилування. Їй показали протокол медичнської експертизи, де значилося, що чоловік помер від серцевого припадку. Протокол підписала головний лікар Норильських таборів Беспалова. Про неї згадує Євген Грицяк у своїх спогадах про події у 1953 році.

У Норильську всі в таборах чули про те, що Беспалова вважала себе насамперед чекістом, а пізніше лікарем. За зовнішністю, поведінкою, ставленням до людей – це була справжня садистка і навіть серед чекістів не всі могли рівнятися з нею в ненависті, хамському, жорстокому ставленні до в'язнів. Не знаю, що було спільного в неї зі званням лікаря. У липні 1969 року після перенесеного інфаркту я відпочивав у місцевому профілакторії "Заполярник", де вона працювала завідуючою. Не змінилася. Курила як швець. Сім'ї в неї напевно не було й не могло бути. У профілакторії медпрацівники розповідали, що жоден

піднік з виїздом на природу, які часто влаштовує партійне начальство міста, не обходиться без Безпалової. Коли понапиваються до безтями, персональні водії та інші "придворні слуги" скидають їх у машини і розвозять по домівках. Її місцеве начальство завжди оберегало, не давало скривдити і тримало на керівній посаді.

Улітку 1953 року під час страйку приїздив до нашого табору заступник генерального прокурора Союзу Вавілов. Перед ним ставили питання про розслідування обставин смерті Болтушкіна і відповідність Безпалової посаді головного лікаря управління таборів. Щось пообіцяли, але нічого не виконали. Безпалова ще їм була потрібна.

Боротьба за місце

Уже в 1952 році відчувалося, що кримінальні злочинці та всяке шумовиння, на яких опиралася компартія і НКВД в концтаборах з політичними в'язнями, почали втрачати впливи на життя табору і на виробництво, тобто на Горстрію. Начальство змушене було самими обставинами рахуватися з фахівцями – людьми, які вміють і хочуть працювати. Таким чином появились перші бригадири з наших, насамперед серед мулярів, столярів – такі як Михайло Кравець, Петро Оцебера, Костянтин Колодій та інші. Кравець з Волині, Оцебера походив зі Східної України, але жив якийсь час в Ужгороді, там заразився "українським буржуазним націоналізмом" і отримав 25 років. Я не знав його особисто, але Іван Кульчицький та Михайло Штець були про нього найкращої думки. Його бригада столярів складалася лише з наших хлопців. Кого-небудь не брав.

Начальниками колон були теж східняки, колишні офіцери. Найбільший авторитет серед наших мав Орел. Він мовчки, без зайвого афішування непомітно робив усе, щоб допомогти нашим. Розмовляв тільки українською. Іван Цимбал, начальник третьої колони, був таким собі космополітом, навіть егоїстом. Розмовляв по-російськи, хоч українську розумів, інколи міг навіть сказати кілька слів, коли ніхто із сторонніх не чув, але не бачив різниці – чи перед ним українець, чи турок. Добре, що хоч не шкодив, не вислуговувався перед начальством, як пізніше деякі яничари.

Майстерні шевців та кравців "окупували" повністю наші, але хто там завідував – не пригадую. Якби був хтось з наших, обов'язково знав би його. Гриця Паламарчука влаштовували туди по знайомству. Богдан Шастків мав там авторитет непоганого кравця, а серед шевців переважали наші старші сільські дядьки – колишні шевці або римарі. В їхній тісній майстерні було тепло, затишно, пахло ваксою, як колись у сільських шевців-кустарів. На стіні висів репродуктор, з якого можна було почути останні вісті з Москви, а Красноярське радіо іноді передавало українські пісні. Я інколи заходив до них. Завжди за старою звичкою говорили про політику, як колись у нас влітку в саду вечорами чи по неділях під грушею або взимку в хаті. До мене часто зверталися за порадами чи поясненнями: де яка країна, хто там панує, дещо з її історії, якщо про події там передавало московське радіо.

Одного дня в актовану погоду, коли на роботу нас не вивели, я зайшов до них. Тільки привітався, як усі майже одногolosно питають, що значить слово "фарисей". Пояснив їм, що це людина лицемірна. Якийсь біблійний персонаж чи категорія людей, які насправді не є такими, якими виставляють себе. З натури скупі, пожадливі, а милостиню бідним дають тільки тоді, коли інші бачать. Хтось із шевців підтвердив, що й він так казав.

– А чому ж тоді Сталіна вже кілька днів по радіо називають "фарисеєм наук"? – здивовано спитав інший.

– Не фарисей, а корифей. Це зовсім щось інше. Корифей наук – це людина, яка знає все на світі, розуміється у всіх науках, як товариш Сталін. Я чув ці передачі останніми днями. Був такий російський мовознавець академік Марр. Він опрацював теорію походження мов світу. Товариш Сталін розібрався краще від нього і "не залишив каменя на камені від антинаукової лжетеорії академіка Марра" (фраза, яка тоді дослівно передавалася по кілька разів на день по радіо більше тижня). А якщо якийсь стукач донесе, що ви називаєте товариша Сталіна "фарисеєм", вліплять вам усім по кілька років ізолятора і світу більше не побачите. Одним за те, що говорили, а другим – чому відразу не донесли.

Дядьки були переконані, що між ними стукачів нема й почали пригадувати, хто міг чути їхні розмови про Сталіна-фарисея. На щастя, обійшлося їм таке "богохульство" без прикросців.

* * *

Серед медиків наші тоді займали міцні позиції. Про хірурга Ярослава Даниловича Омельчука в Норильську ходили легенди. Казали, що він перший в Союзі робив складні операції на серце, навіть якомусь високому начальникові з НКВД в Красноярську. При таких операціях був присутній теж хірург Кузнецов, який колись працював у Кремлі, відсидів неповну "десятку", а тепер офіційно був головним хірургом Норильська. Про всі складні вдалі операції Омельчука докладали Москві, але називали не його прізвище, а Кузнецова. Омельчук не одного безнадійно порізаного, пристреленого, покаліченого на виробництві чи в шахті, повертав до життя. Про нього багато розповідав мені Микола Панчук.

За що судили Омельчука – достеменно не знаю. Міг бути лікарем в УПА або в дивізії "Галичина". Найправдоподібніше перше – був в УПА ще за німців і відступив з ними на Захід. Хтось мені розповідав, що його більшовики викрали в якійсь західноєвропейській країні і привезли сюди, судили за "ізнєну родіни". Старший від мене на десять-п'ятнадцять років, високий, міцної статури, завжди зосереджений, задуманий. Щодня після операції прогулювався по території табору, заклавши руки за спину. Під час операції йому не всі могли асистувати. Якщо щось не так було приготовлене, сердився, кричав, незважаючи, хто асистентом – фельдшер зек чи вільний лікар. Тому персонал підбирав собі сам. З ним рахувалися всі і не заперечували.

Репутацію найкращого терапевта в Норильську мав львів'янин Коцюба, трохи старший від Омельчука. У нашій зоні працював кілька місяців. Якщо вони удвох приймали хворих вранці, то не міряли температуру, не обстежували, а

виходили в коридор і по обличчю визначали стан здоров'я. Під час епідемії грипу в коридорі ділили на здорових і хворих, яких треба залишити в зоні. У нашому таборі такого не практикували, тільки в "битових" серед мишаньків, де часто мали справу з симулянтами, наркоманами, штучним підвищенням температури та іншими хитрощами. Обидва мали авторитет серед в'язнів і серед начальства. Найвірніші чекісти та партійні керівники Норильська, якщо не боялися, вдавалися до послуг лікарів-зеків самі, а навіть коли хворів хтось у них вдома. З Омельчуком у стаціонарі в нашій зоні весь час працював фельдшером Василь Продан, родом з Тернопільщини. Санітаром прилаштувався його земляк Іван Ішук. Після звільнення Василь закінчив Норильський технікум – електротехнічне відділення – і разом з Іваном виїхали до Фастова наприкінці шістдесятих років. Такі як Омельчук та Коцюба за своїми знаннями і досвідом стояли набагато вище від відомих московських професорів. Це не мої слова, а вільнонайманих лікарів, з якими я познайомився пізніше.

У 1953 році під час огляду хворих радикулітом Омельчук сімдесят двох в'язнів визнав інвалідами і рекомендував відправити їх на материк, де кращі кліматичні умови, і могли би виконувати якусь легшу працю. Це викликало обурення в управлінні таборами. Відразу стільки хворих і то в одному таборі, хоч усі похилого віку. Призначили другу комісію на чолі з Кузнецовим. Діагноз Омельчука скасували, усіх хворих залишили в зоні, а самого Омельчука трохи не визнали саботажником. Стрималися – мабуть, були якісь сумніви.

Упродовж року всі ці хворі стали справжніми інвалідами, поперемінно лікувалися у стаціонарі або сиділи в таборі, бо на роботу не могли ходити. 1953 року комісію знову очолював Кузнецов. Сам обстежував на рентгені всіх з радикулітом, і визнав різке погіршення в кожного, крім двох. У присутності членів комісії сказав дослівно: "Те, що бачить у хворого на рентгені Омельчук, на жаль, з нас ніхто не може бачити".

Про це мені розповідав Михайло Дзикевич, який працював тоді рентгентехніком і був присутній при розмові. У Кузнецова знайшлося мужності визнати свою помилку. Я пам'ятаю його добре, бо зустрічав вже на волі в шістдесятих роках в Норильську. Високий, стрункий, зовсім сивий, по-військовому підтягнений, енергійний. Після реабілітації залишався ще деякий час в Норильську – мабуть, заробляв гроші на кооперативну квартиру в Москві.

У 1953 році я познайомився з латвійцем Ельмаром Петровичем Велде. Він інженер-електрик з Риги, виглядав на п'ятдесят або старше, хоч насправді був молодший. Ще до арешту хворів якоюсь невідомою недугою, і куди тільки не звертався ще в Ризі, лікарі та професори не могли ніяк зійтися на одному діагнозі. Від чого тільки не лікували! У тюрмі і тут, у таборі, історія повторювалася. Полежить у стаціонарі, трохи полегшає, випишуть і знову стає гірше. Одного разу він прогулювався по доріжці перед будинками табору. Підійшов до нього Омельчук і питає, чим він хворіє. Той розповів йому все про себе.

– У вас же Базедова хвороба. Завтра зайдіть до мене до лікарні.

Велде всім розповідав, що Омельчук урятував йому життя. Він лежав кілька

місяців у стаціонарі і за той час власноручно виготовив люстру для операційного стола, якої не було ніде в Норильську. Я бачив цю люстру і не міг надивуватися, скільки треба було мати терпіння, знань, навиків, щоб так старанно, майже ідеально виготовити кожну деталь. Люстра могла би сьогодні бути в якомусь музеї як зразок людської творчості, винахідливості, працьовитості і взагалі невмирущості людського генія навіть за більшовицькими колючими дротами. Куди й нащо люди тільки не спрямовували свою енергію, сили, кмітливість, думки.

Базедова хвороба, або тиреотоксикоз – одне з найпоширеніших і тяжких ендокринних захворювань, що характеризується підвищенням функціональної активності щитовидної залози і супроводиться збільшенням у крові вмісту гормонів (УРЕ, т.1, 1984р.).

У 1954 році Омельчука звільнили, але без права жити в Західній Україні. Виїхав до Красноярська, одружився з латвійкою – теж лікарем, котра відсиділа в таборах, як і він.

Хірургом у медчастині працював львів'янин Роман Несторович. Це вже був трохи советський лікар, не те, що Омельчук і Коцюба. Термометр під пахву, "покажи язик, вдихни, видихни, на що скаргишся?" Хоч практика в нього була і почувався впевнено. У моїх роках або старший, високий, грав добре у волейбол і футбол. У 1952 році й таке появилось в нашому таборі. Кожна колона мала свою команду, по вихідних улітку відбувалися матчі, збиралися вболівальники, кричали, свистіли, а деякі, як казали якоюсь тюркською мовою, "обалди від футболди", тобто дуріли від футболу. За що посадили Несторовича – не знаю. Міг бути пов'язаний з підпіллям або допомагав нашим. Я на цю тему з ним ніколи не розмовляв. Уже на волі Філько Федик розповідав мені, що Несторовича судили за зв'язок з підпіллям. Був про нього гарної думки. Після звільнення Несторович виїхав до Львова, помер у дев'яностих роках.

У медчастині зубним техніком працював Федір Павлович Кизима. Старший від мене на десять років або більше, але волосся сиве. Ми скоро знайшли з ним спільну мову. Це прототип найкращої частини нашого народу, якому "старші брати"-окупанти покалічили долю, знівечили ціле життя. У двадцятих роках молодий здібний хлопець не міг продовжити навчання через дискримінаційну польську політику стосовно українців, якийсь час підробляв або вчився на слюсаря, пізніше вступив до Духовної семінарії, став священником. У 1946 році не прийняв православ'я і його посадили. У таборі став зубним техніком і непогано в нього виходило. Де набув цей фак – не знаю. Переконався, що майстер він на всі руки, набагато кращий ніж я. Звідки і як попав до нас – забув. Можливо, працював на земляних роботах якийсь час. Своїм характером, зарадністю, практичністю і поглядами на життя нагадував о. Степана Граба з Германович коло Перемишля. Я діставав для Кизими на роботі дещо потрібне з інструменту, матеріалів, але в кабінеті він усе робив і виготовляв сам. Якщо треба було комусь із наших допомогти, то я звертався до нього. Завжди зробив усе, що міг. З ним цікаво було розмовляти на будь-які теми, обмінюватися поглядами, думками,

порадитися. Священиком став не за покликанням, на мою думку, а обставини змусили. З нашими священиками в таборі не підтримував зв'язків, або я не звернув уваги. Розповідав, що Кизима – татарське прізвище. Біля Львова одне ціле село походило з татар. Свого часу якась група з набігів не повернулася до Криму й поселилася тут.

Після повстання в 1953 році Кизиму кудись забрали з нашого табору, і я на якийсь час втратив з ним зв'язок. У перших днях січня 1956 року несподівано отримав від нього новорічну карточку, датовану 29.12.1955, вислану з Томської області із Зирянки, вул. Советська, 73. Відписав йому й отримав листа у травні 1956 року. Писав, що 25 травня його з дружиною звільняють з поселення, поїде до села Гаї Винниківського району коло Львова. Мабуть, звідти походив. Синові Орестові тоді було три місяці. Листи від нього зберігаю досі.

Наше листування припинилося і, на жаль, пізніше на волі я до нього ні разу не заїхав, хоч часто думав про це. Причина була проста: він напевно, як і я, були під наглядом "товаришів". Не хотів додавати йому клопоту. Не дуже приємно, коли його стануть викликати до Львова, розпитувати, хто приїздив, про що розмовляли. Таке чекало мене в Норильську, а пізніше в Черкасах. Досвід був на той час чималий.

* * *

Естонця Куртну з нашого табору вивезли кудись ще в 1950 році і картотетчиком у медчастині на його місце поставили лєнінградця Павла Антоновича Верхацького. Підозрівали, що за рекомендацією кума. У 1952 році на посаду рентгентехніка перевели знайомого львів'янина Михайла Дзиковича. Згодом йому передали картотеку, а Верхацький перейшов до якоїсь контори на Горстрої, здається, економістом. Ми ще з ним зустрінемося.

Завдяки Дзиковичу медчастина перейшла під наші впливи. Тільки господарські справи залишилися в руках азербайджанця Мирзоева, який не приховував, що співпрацював з кумом проти наших, тобто був сексотом. Напевно щось йому пообіцяли або пригрозили, бо дуже старався. Може, він був не азербайджанцем, а іншої національності із Середньої Азії.

Михайла забрали з Львівської політехніки з енергетичного факультету чи не з останнього курсу. Дали десять років, а за що – він сам не знав. Слідчий Лимарченко колись у Києві казав мені, що не може таке бути, щоб закінчив гімназію і не був членом ОУН. А Дзикович уже в інституті вчився – не тільки середню школу закінчив, і щоб не належав до ОУН – це вже зовсім ненормально. За співпрацю з підпіллям дали би двадцять п'ять років або розстріл, а за те, що не був – тільки десятку. Проста логіка.

Ми з Михайлом від самого початку знайомства, від літа 1949 року, були в добрих дружніх стосунках. Розповідав, що в інституті мав наречену Іванку. В 1951 році отримав листа з дому, що вона вийшла заміж за його однокурсника. Михайло був на рік-два молодший від мене. Середнього зросту, кремезний, але вайлуватий, з вигляду неуклюжий і дуже скромний. Ніколи не сердився, усе сприймав спокійно, по-філософськи, ні з ким не конфліктував і на різні

неподобства, хамства не реагував. На котлованах, здається, не працював, в ОП не лежав. Відразу в таборі влаштувався електриком. Навесні 1949 року він уже працював черговим на електропідстанції Мідного заводу в бригаді Дем'янченка. Якось частина з четвертої зони, здається, відразу перейшла працювати на Мідний від листопада 1948 року, серед них і він. Усе робив сумлінно, акуратно і, що найдивніше, дуже швидко. У 1952 році на Горстрої ми задумали позмагатися, хто більше за зміну поставить вимикачів, розеток та патронів. Я поставив 96, литовець Матвій Дудутіс – 102, а Михайло – 120. Ми не вірили, перераховували, на другий день перевіряли, чи всюди кінці проводів заізолювані. Усе на совість. Почали приглядатися, як він працює. Не було в нього поспішності, жодного зайвого руху інструментом. Усе в оптимальному економному режимі, наче сам запрограмований якимсь ідеальним комп'ютером. І це в нього з природи, підсвідомо. Можливо, він над цим і не задумувався, не виховував у собі ті якості. Інший хотів би, та не вийде. Я часто думав, що йому місце тільки в наукових дослідженнях. Там міг би проявити себе повністю.

Він ніколи не залучався до якихось компаній, груп, мало брав участь в обговоренні різних планів на перспективу, а відразу брався за те, що попадалося під руки, і робив. Допомагав кожному, хто до нього звертався. Я вже згадував про Остроумова. Михайло почав з ним з арифметики, а закінчив матеріалом майже повністю за середню школу за два чи три роки. Серед лікарів він скоро завоював собі авторитет працюючістю, широким діапазоном знань, тактовною поведінкою зі всіма і спокійною вдачею. Почерк у нього був негарний, але рівний та акуратний.

Відновив старий, ще фронтовий, рентгенівський апарат марки БДМ-3, обладнав кабінет за правилами техніки безпеки. За кілька місяців вивчив рентгенологію і міг поставити діагноз хворому не гірше середнього радянського лікаря, особливо з тих вільнонайманих, які там працювали. По-російськи розмовляв тоді з галицьким акцентом, але граматичних помилок не робив. Поезією, літературою, історією не цікавився, однак знав більше, ніж я думав. Коли треба було комусь із наших допомогти, завжди робив, що міг, ніколи не відмовлявся. Зі всіма лікарями без винятку був у добрих стосунках. Найкращим другом у лікарні в нього був фельдшер Віктор Антонович Акулов зі східної Київщини, деś від Броварів. Терапевт Яків Михайлович Усюк з Вінничини теж ніколи ні в чому не відмовляв. Усюк пізніше став наркоманом і Михайло немало з ним провозився, щоб табірне начальство не довідалося.

Лікар Бернгард Оскарівич Прес, теж зек, був занадто розумний й освічений, щоб не пристати до тієї компанії чи атмосфери, яка створилася сама по собі коло особи Дзикевича. Прес – єврей з Риги, народився в Німеччині, а дали йому десять років за листування зі знайомим патологоанатомом зі Стокгольма, колишнім однокурсником з університету. Він теж за фахом патологоанатом.

Михайло пізніше чи не найбільше допоміг мені зробити кар'єру в табірному житті, хоч приходилося вже самому вести важку боротьбу за місце проти всіх чорних сил табору. Інколи не радий був тій кар'єрі, але азарт підказував не

здаватися. Вистояв. Про це пізніше.

Господарську частину табору перебрали до своїх рук латвійці на чолі з якимсь Нейсом чи Нейлсом. Його заступником з матеріальної частини був Тарш або Таркш. Ставили всюди своїх всякими правдами й неправдами, не перебирали в методах. Але на території зони був ідеальний порядок, чистота. До нас часто приїздили різні комісії, представники інших таборів і захоплювалися побаченим. Тільки оранжереєю завідував агроном білорус. Вирощували огірки, помідори та іншу зелень для начальства. Клубом керував теж вже не молодий латвієць, а кінооператором був його земляк Кожанс – електрик ще з волі. Одного разу в завірюху ми пішли до клубу подивитися якийсь фільм. Кіно закінчилося, загорілося світло в залі і завідуючий повідомляє: "Товариші! Пурга замела двері. Прошу виходити заднім проходом!" Усі зареготали, а він стоїть, дивується, чому сміються. Пояснили.

– Ах, знову той "русский язык". Мене за нього посадили.

За буржуазної Латвії він був матросом на рибальських промислах і належав до комуністичної партії. У 1940 році їх "наші освободили від експлуатації буржуями і капіталістами", а в 1944 – від фашистських загарбників, але вже надовго. Його, як старого комуніста, поставили в артілі секретарем парторганізації, тобто парторгом. Російську мову знав погано, та й освіта лише кілька класів. Дали йому секретарку з тих, що прибули з Росії їх визволяти. Вона знала добре обидві мови.

Треба було написати характеристику одному робітникові. Секретарка надрукувала, збрала підписи, поставила печатку і віддала. Наприкінці дня йому повертають характеристику і начальник дзвонить, що неповна – нема нічого про ставлення робітника до політики партії та уряду. Продиктував слово в слово, що треба в кінці дописати. Секретарка відпросилася трохи раніше з роботи. Парторг внизу додрукував сам по-російськи: "Политику партии понимает правильно и одобряет". На другий чи третій день викликають "ті" "туди" й питають, чому він так написав, що мав на думці. Як не переконував їх, що повторив дослівно те, що диктував начальник, але той відмовився категорично. Такого не міг диктувати. Дали десятку. ("Удобрять" по рос. – це "угноювати". Треба було "одобряет").

З російською мовою були неприємності і в інших неросіян. Від якогось дотепника (можливо, сам Шкітенков проговорився) або від Михайла Штеця я чув, що в російській мові є чотири найпопулярніші так звані "народні слова". З допомогою префіксів та суфіксів можна створити 44 слова, виголосити на якомусь міжнародному форумі довгу промову і зібрати за неї від представників соціалістичних країн бурні оплески, які переходять в овації. Ті слова цензура в цивілізованих чи "буржуазних" країнах не пропускає.

У нашому таборі був один китаєць, комуніст. Я бачив його кілька разів, але не розмовляв. Зате інші розповідали різні правдиві та вигадані історії. Він категорично відмовився виходити на роботу. Карл Маркс учив, що людина не повинна працювати задарма на інших. З шізо майже не виходив, хіба до лікаря, коли вже зі здоров'ям ставало зовсім погано. Звичайно, що при таких харчах,

авітамінозі, без свіжого повітря, без руху, та ще в такій компанії про нормальний стан здоров'я годі було думати. Деякі знали його раніше і при зустрічі цікавилися: "Ваня, як там комунари і комунізм?"

– Кому нары – хорошо, а кому низ – плохо. Сверху плюют, – відповідав він, посміхаючись, маючи на думці умови в шізо. Там на верхніх нарах краще, як на нижніх. У секціях – навпаки.

Російську мову він вивчав на жаргоні свого оточення в шізо, тобто побудовану на чотирьох "народних словах". Одного разу наглядачі привели його хворого до лікаря. Попав до Романа Несторовича. Той послухав його мову і відправив до сусіднього кабінету, де приймала вільнонаймана лікар-жінка. Так китаєць Ваня прославився на весь табір, а при ньому й Несторович.

Древній Рим і Гулаг

Починаючи з 1951 року, або раніше, у клубі почали демонструвати кінофільми. Ми ловили все, що стосувалося України. Одного разу по місцевому внутрітабірному радіо повідомили, що в клубі покажуть фільм Київської кіностудії, а назву ніхто не запам'ятав. Попросили Петра Ткача, щоб пішов і вияснив. Повернувся і сказав, що буде фільм "Хитрий електрик". Нас, електриків, розуміється, всіх заінтригувало. Погода була актована, надворі пурга й мороз. Зібралися й побігли. Фільм справді Київської кіностудії, тільки не "Хитрий електрик", а "Щедрое лето". Таке якесь дешеве барахло, якого ще не зустрічав. Картина знята відразу після війни. У ролі молодого героя виступив якийсь Брільянтов і всі артисти, мабуть, недавно повернулися із "шостого українського фронту", тобто з Ташкента (мається на увазі євреїв, які після війни поверталися із Середньої Азії в Україну). Ми тоді зрозуміли, що в Києві чи навіть у всій Україні вже не залишилося жодного молодого хлопця на роль нареченого у фільмі. Одні загинули на фронті, інші служать в армії або розкидані по концтаборах Союзу.

На "Моцарта" я ходив п'ять разів. Коли виконували "Реквієм" перший раз, я дослухав. Перед очима пролітало все життя і чомусь найтрагічніші хвилини: смерть мами, маленької сестрички, а далі обличчя тих хлопців, які загинули, і не завжди була змога їх нормально поховати, навіть закопати в землю. Наступними разами при "Реквіємі" я затирав вуха й заплющував очі, але все одно мороз по спині проходив.

Під час "Чарівної флейти" я майже не дихав. Голос солістки залишився в пам'яті досі. Фільм був трофейний – німецький чи американський. Вірменська співачка Гоар Гаспар'ян по радіо виконувала арію не гірше. "Чарівна флейта" мені колись чомусь краще сподобалась у виконанні симфонічного оркестру, можливо тому, що я вперше в житті почув, як її виконував у 1938 році в Перемишлі військовий оркестр 5-го полку підгалянців, визнаний тоді найкращим серед подібних оркестрів Польщі. Керував ним капітан Осада. Концерт з творів Моцарта відбувся тоді на спільному подвір'ї української та польської гімназій.

Коли показували "Декаду майстрів українського мистецтва в Москві", ми всі наче подуріли. У середньому майже кожен побував по п'ять разів – скільки

вдавалося. Записували, вивчали напам'ять нові пісні, арії з опер, наспівували. Пісню на слова, здається, Марунича, мелодія Цегляра у виконанні симпатичної Старченко вивчили за другим разом. Вона була нова і всім сподобалася.

"Ой, не гнівайсь, мій коханий,

Я від щастя наче п'яна,

Ой, не гнівайся дарма –

Я від радості п'яна.

Не пила, ох, не пила

Я ні меду, ні вина;

Милий каже – я хмільна –

Не моя вина.

Не знаю, чому ця пісня забута. Може, автори в чомусь провинилися перед комуністичною партією, але тоді вона була для нас нова, рідна, прийшла з України. Про її художні якості, патріотичний чи непатріотичний зміст не думали.

Іван Паторжинський та Литвиненко-Вольгемут у "Запорожці за Дунаєм", Олена Чавдар з її чистим м'яким прекрасним голосом, балерини – білява Єршова та чорнява Паламарчук – залишилися в кожного з нас у пам'яті надовго. Мені найбільше сподобався чистий могутній баритон Михайла Гришка в ролі Султана. Борис Гмиря виконував пісню "Дивлюсь я на небо...". Лікар Прес сказав мені, що навіть латвійці із задоволенням дивилися і розуміють наше захоплення. У "Запорожці за Дунаєм" він знаходив багато елементів з італійської оперети. Я не міг йому перечити і не бачив потреби, бо сам на це звернув увагу пізніше, хоч не дуже розумівся. Головне, що приємно слухати і рідне. Дуже патріотичні уривки з опери Мейтуса "Молода гвардія" не сподобалися нікому, але всі розуміли, що так було треба.

Бурят чи монгол, про якого я згадував (прізвище трохи не Чайбалсан), любив передражнювати героїв опери, повторював їхні монологи і при тому, як професіональний артист-комік, міняв вираз обличчя від страшно суворого, покритого густими зморшками, до веселого, усміхненого, з ротом, відкритим від вуха до вуха. Це викликало у всіх регіт. Мене здивувало, що він знав добре українську мову і вільно розмовляв, неначе виріс в Україні. Напевно жив тут якийсь час, але нікому про минуле не розповідав. Інколи він втручався в дискусії, суперечки і завжди коротко кількома влучними фразами, репліками. Людина без вищої освіти, ерудиції, вродженого таланту на таке нездатна. Кого не питав – ніхто про нього не міг нічого сказати. Пригадую, як він стає перед нами наче на сцені, насуплює брови, приймає важну чи трагічну позу й починає: "А було їх тільки п'ять..." Ми не могли стримати сміху, а він продовжував.

Кілька разів ходили на франко-італійський фільм "Прелюдії слави" про молодого талановитого хлопця диригента. Захоплювалися не так сюжетом картини, як фрагментами з класичних опер, які там виконували.

Двічі дивився картину про російського композитора М.І. Глінку. Усі наші звернули увагу, як реагувала російська публіка з аристократичного середовища,

коли вперше на столичній сцені в середині минулого століття почули російську мову. Одна росіянка до другої звертається по-французьки: "Тьху! Глінка, мужик! Хоч би який-небудь фарфор. Мадам Дунька, мес'є Петька! Чуєте? Конюшною пахне!"

Російська мова не легше пробивала собі дорогу в люди серед своєї інтелігенції ще півтора століття тому, як українська сьогодні в Харкові, Одесі, Донбасі, чи навіть у Києві. На це ми звернули увагу Шкітенкову та іншим росіянам. За захист російської мови тоді в Росії нікого не переслідували, не судили, не розстрілювали, як за українську до кінця двадцятого століття.

На п'єси російського драматурга Островського ходили теж по кілька разів. Найкращими вважалися франко-італійські фільми. Я не раз доходив висновку, що якщо б дати змогу всіляким дикунам, хамам та самодурам слухати щодня класичну музику, за якийсь час вони стали би нормальними людьми.

У таборі була своя художня самодіяльність, і непогана. У ній брали участь професійні співаки, музиканти, театральні артисти, циркові, естрадні. Знаходилися автори, які писали короткі скетчі, сатири на внутрітабірні побутові теми, критикували когось із начальства, жартували (тільки не про вільну адміністрацію). Для прикладу приведу, як латвійцю Нейлсу треба було виписати кочерги і то аж п'ять штук. Не знав, як правильно – п'ять кочерг, кочергей чи кочергов. Доручив своєму заступникові, а той ще нижче, аж доки якийсь не здогадався і не виписав дві накладні – на дві кочерги і на три кочерги.

Оригінальною була нанайська боротьба у виконанні якогось циркового артиста. Цікаві виступи циркача Степанова, фокусника-ілюзіоніста харків'янина Івана Кирпиченка. У 1955 році я ще з ним зустрівся, але він вже буде тоді правою рукою кума.

Найпопулярнішим, здається, був одесит Вова Ружанський з його дотепними естрадними номерами – деякі експромтом, на ходу. Не боявся розповідати, за що дали йому десять років. Працював в Одесі якимсь культмасовиком – керував підготовкою колективу до різних свят, концертів, парадів. Одного разу, показуючи на портрети Леніна та Сталіна, які стояли оперті під стіною, каже: "Цього треба повісити туди, а того туди". Десь взявся парторг, почув про "цього" й "того", питає: "Кого куди треба вішати?" Доніс, куди чи кому треба, і дали десятку. Слідчий мав з ним чимало мороки.

Про одну розмову зі слідчим розповів просто зі сцени під час концерту, коли переконався, що в залі нема нікого з НКВД.

Стукачів не дуже боявся. Під час допитів Вова важив близько ста кілограмів і виглядав у свої, мабуть, сорок років трохи пузатим. Сам високий, повний, і коли танцював на сцені, приспівував "А Вова все танцує, танцує, танцує..." Не дивлячись на таку вагу, рухи в нього були м'які, еластичні, аж сцена вся ходила, дошки на підлозі скрипіли і люстри хиталися.

Слідчий пригрозив зробити так, що з пуза нічого не залишиться.

– А тепер у мене не сто, а цілих сто двадцять. Скоро вийду на волю і в перший же день до слідчого, затанцюю прямо перед ним у кабінеті ось так –

весело пригрозив Вова. Розвернувся на пальцях і пішов танцювати, наспівуючи: "А Вова все танцует..." Люстри знову почали над сценою хитатися. Ми в залі реготали, плескали, свистіли на пальцях, викликали на "біс", хоч у Вови піт струмком стікав з чола. Його звільнили в 1954 році.

Культмасовим сектором табору завідував Ісаак Абрамович Хайкін – середнього зросту, товстенький, але рухливий, енергійний. Завжди діловий, з кожним привітний, ввічливий, під час розмови часто усміхався як японці чи китайці. Завжди намагався допомогти, якщо до нього зверталися, і знайти якийсь вихід з будь-яких ситуацій. Сам розносив квитки на концерти і фільми по колонах чи по бригадах. На щось цікаве не завжди можна було дістати квиток, хто коли хотів. Одного разу в коридорі роздав усі квитки, а мені не вистачило. Підходжу і, жартуючи, кажу: "Іване Абрамовичу, а для мене що – нема? Я так хотів піти". "Ну, раз ви мене називаєте Іван Абрамович, то якже вам не дати? Підождіть, десь в іншій кишені повинен ще один бути". – Витягнув справді з іншої кишені квиток і дав мені. Нараз десь ззаду чую голос якогось сердитого "жукуватого" (так інколи називали тих, які поводитися грубо, по-хамськи): "Ах, ти, морда жидівська! Казав у нас, що більше нема квитків, а тут ще роздаєш!" Хайкін не злякався і спокійно:

– Слухай! Який ти молодець! Ай-яй-яй! Який сміливий! Та ти знаєш, що за такі слова колись могло бути? За таку мужність віддаю тобі свій власний квиток. На. Квитки я розподіляю на кожну бригаду і ваша свої забрала. Раджу тобі навчитися зі старшими розмовляти, бо колись можуть бути великі неприємності.

Хайкін організовував футбольні й волейбольні матчі. Проводилися змагання з боксу. Він сам грав за якусь колону, і ми ходили дивитися часто не так на матч, як на нього. Маленький, товстенький, бігав, потів, старався зі всіх сил, падав і відразу мужньо вставав, продовжував боротьбу. Глядачі кричали, свистіли, скандували "Хай-кін! Хай-кін!", наче крім нього нікого більше на полі не було. Коли він мав судити матч – теж бігав, перевіряв позначки, проводив інструк тажі, щось пояснював. Ще гра не почалася, а ми вже кричали: "Суддю на мило!",

"Суддю з поля!", "Суддю до телефону!" Найзаядлішим уболівальником був начальник третьої колони Іван Цимбал. Він сам не грав, але, коли його колона програвала, страшно нервував, прискіпувався до суддів, звинувачував у необ'єктивності, вибігав на поле, сперечався. Це викликало сміх серед публіки і, щоб ще більше загострити конфлікт, зробити видовище цікавішим, ми підтримували Цимбала, кидали репліки на адресу судді чи гравців іншої колони. Цимбал піжився як когут. Під час найближчого концерту одним із номерів програми був діалог двох "тюркомовних" уболівальників, який закінчувався приблизно так:

– Хто обалди от футболди?

– Хайкалди! – відповів другий. Це не грозило неприємностями. А ми в залі кричимо: "Цимбалди! Цимбалди!" Артист на сцені не наважився так сказати. Міг бути "скандалди".

У футбол грали майже всі мадяри. Латвієць Петерсон у тридцятих роках грав навіть за збірну Латвії. У таборі хворів серцем, на поле виходив тільки як захисник, щоб не дуже бігати, але ще виділявся високою технікою володіння м'ячем.

З наших хлопців вже після 1953 року добре грав Орест Юзич, лікар Роман Несторович, у воротах Василь Баглай, якийсь Кобилянський, Славко Томашівський, Богдан Утриско. Я інколи брав участь у тренуваннях, непогано володів м'ячем, але не було досвіду в грі, в обводці суперника, бо коли в гімназії учні ганяли м'яча, я мусив займатися репетиторством, щоб якось прожити і вчитися. Коли мені пропонували в таборі виступити за команду колони – відмовився, щоб люди не сміялися, коли мене Хайкін обводитиме.

У Москві в 1952 році, мабуть, згадали девіз древніх римлян: "Vis ludi mundus – ludatur" ("Хоче народ розваг – хай розважається").

Наставник

До моєї ланки начальство часто направляло людей, які хотіли перебути якийсь час, поки підшукають собі відповідне інше місце за фахом. Це переважно були в'язні з вищою освітою, старші віком, знайомі чи протеже когось із начальства. Вступали й такі, які скоро повинні були звільнитись і хотіли набути фах електрика. Мене вважали непоганим наставником. Зате я взамін неофіційно добився права приймати до себе когось із наших із земляних робіт і перекваліфіковувати їх на електриків. Так прийняли Юрка Мельника – колишнього студента якогось медінституту, Олексія Романюка, Дмитра Хоменчука та ще кількох інших. Микола Панчук влаштувався до мене за рекомендацією старшого нарядчика табору, хоч ми з Миколою домовилися попередньо між собою.

Одного разу Зайцев порекомендував мені людину віком під сорок і попередив, що він у мене побуде недовго. Звали його Аркадій Васильович – прізвище забув. Знайомий цілому таборові, часто виступав на сцені в малих п'єсах. За фахом – професійний артист, здається, з Москви. Читав переважно сатиричні уривки з різних творів. Пригадую, як ми із захопленням слухали його, і там, де треба було сміятися, я говорив голосно: "Треба ж так прочитати!"

Як тільки він прийшов до нас, я увечері в зоні відшукав Романа Новосада й поцікавився, що він думає про Аркадія.

– Це дуже порядна інтелігентна людина. Ніколи не сміється, але під час розмови підмітить щось, чого інші не бачать. Табірні придурки, всякі підлабунники, стукачі його по-справжньому бояться. Не приховує, що їх ненавидить, з деякими не хоче навіть розмовляти. Останніми днями щось зайве сказав, і з художньої самодіяльності його неначе скоротили, а насправді вигнали.

Ми вийшли на роботу і я питаю Аркадія, що він знає, що може робити і що хоче робити.

– Все, що скажете. Тільки щоб не сидіти без діла. Не дивіться, що в мене руки чисті. Я не боюся ніякої роботи.

Почав давати дещо легше, простіше, але бачу, що в нього виходить швидко й непогано. За кілька днів переконався, що йому можна все довірити. Закінчить якусь роботу – відразу підходить і питає, що далі. На щастя, роботи було багато і йому скучати не доводилося. Ні з ким на жодні теми не розмовляв, цілий день не робив перерви, хіба на обід. Одного дня в кінці зміни підійшов до мене і сказав: "Дуже вам дякую. Завтра переходжу на іншу роботу". Влаштувався в якійсь конторі.

Іншим разом Зайцев привів незнайомого, віком за п'ятдесят, і при мені сказав йому, що в моїй групі буде почуватися непогано. Я відразу поцікавився, що він може, що знає і що хотів би робити. Він, наче в чомусь провинився, став вибачатися слабою російською мовою з якимсь дивним акцентом, що ніколи в житті фізично не працював. Сам він – єврей, до війни жив у Румунії, виїхав до Англії. У 1945 році повернувся знову до Бухареста, працював в англійському посольстві. За освітою – юрист, знає майже всі європейські мови. Французька та інші романські споріднені з румунською. Німецька подібна до його рідної ідиш, а англійську вивчив під час війни. Він знайомий чи навіть родич самої Анни Паукер – генерального секретаря Румунської компартії після війни в 1945 році. Пізніше вона попала в немилість у Сталіна, а його на вулиці Бухареста якісь незнайомі запхали до машини, перевезли до Москви на Луб'янку, і по кількарічних мандрах по таборах Союзу опинився аж у Норильську. Це все він мені розповідав не відразу, а впродовж кількох тижнів, коли переконався, що я не провокатор, не сексот і мені можна довіряти. Робити він нічого не вмів, навіть боявся вилізти на стрем'янку. Намотував спіралі з мідного дроту на шурупи, приносив зі складу деякі матеріали – щоб не нудьгував. Ніхто від нього якоїсь норми не вимагав.

Одного разу я спитав його, чи чув про RJF? Він наче злякався, глянув на мене здивовано.

– Ви і про це знаєте? Я сам брав участь у похоронах, у розкритті цієї справи. Що там робилося тоді – важко уявити.

Відразу після війни в 1945 році вияснилося, що назва мила, яке виробляли німці в Бухаресті, марки RJF, розшифровується: "Rein jьdisches Fett" – "чисто єврейський жир". Єврейський Комітет допомоги жертвам фашизму викупив у населення все мило і влаштували похорони. Про це писали газети цілого світу.

У вільний час ми з ним обмінювалися інформаціями про події у світі під час війни і після. А знав він дуже багато з перших джерел. Розповідав про румунську літературу, про яку я не мав найменшого поняття. Уперше почув прізвище поета Емінеску. Про події в Ізраїлі після 1946 року я знав більше від нього. Він тільки уточнив дещо з біографії Жаботинського. Пізніше зайнялись вивченням англійської мови. Почали з військового маршру популярного в Англії "It is a long way to Typeregy" – "довга дорога до Типерері". Це, здається, назва кварталу в Лондоні. Англійські солдати співали її в далеких колоніях по цілому світу. Далі йдуть слова про малу Мері. Прізвище та ім'я мого нового знайомого я забув. Якесь німецьке. Розповідав про райони Лондона, історичні пам'ятки, особливості

англійського побуту, традицій. Ще вивчали пісню про лондонський квартал Пікаділі. Марно час не гаяли. Переповідав мені зміст американського кінофільму "Залізна завіса", який тоді обійшов з великим успіхом цілий світ і наробив багато галасу.

Двоє молодих колишніх комсомольців, великих патріотів Радянського Союзу, недавно одружилися, стають жертвою якогось непорозуміння. Їх заарештовують. Далі слідство, допити, суд, і суворий вирок та етап. Везуть їх з Москви під конвоєм як злочинців далеко через усю країну на схід. По дорозі крізь вікно з вагону в містах, селах, степах часто попадаються на очі колючі дроти з вишками, колони в'язнів і конвой зі собаками. Весь час у вагоні та на кожній станції чути мелодію найпопулярнішої тоді пісні. Вона неначе справді створена для того, щоб ще більше познущатися над людьми за ґратами та за колючими дротами:

Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек;
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.
От Москвы до самых до окраин,
С южных гор до северных морей
Человек проходит как хозяин
Необъятной родины своей.

Рефрен: "Широка страна моя родная..." Пісня підібрана дуже вдало, неначе створена спеціально для фільму і підсилює враження від абсурдності та жорстокості більшовицької системи. Вона знущається не тільки над героями фільму, а й над глядачами.

Мій знайомий читав твори австрійця Альбрехта із Шуцбунду і радянського партійного діяча Кравченка. Працівників посольств західних держав неодмінно знайомили з подібними матеріалами.

Одного дня він не вийшов на роботу. Зайцев теж не знав чому. Ніде більше я його не зустрічав. Жив він не в нашій секції, здається, разом з інвалідами. Мабуть, увечері викликали з речами і кудись вивезли – або на волю, або до іншого табору, щоб там десь на заході не довідалися, де він щез із Бухареста.

Після нього до мене привели Віктора Шорніка. Старший від мене на кілька років, чисто вдягнений, тільки якийсь несерйозний, як казали – вітром підшитий. Говорив, що родом з Каліфорнії, і скоро знову туди повернеться. Коли я поцікавився, що він може і вміє робити, відповів, не задумуючись, що все. Що тільки не давав йому – нічого не виходило, неначе все з рук випадало. На стрем'янку вище другого щабля боявся вилізти. Здавалося, що він свідомо партачить, щоб йому не давати якусь роботу. Якщо послав його за чимсь, то приходив аж після обіду й забував, куди за чим ходив. Пізніше став пропадати цілими днями. Я попросив Зайцева, щоб забрав його від мене. Так, звичайно, можна поводитися, коли знаєш, що ти громадянин США, про тебе знає посольство і переконаний, що скоро повинні випустити. Російською мовою

володів вільно і, мабуть, прожив тут ціле життя, а в Каліфорнії тільки народився, і тепер там знайшлися якісь родичі. Казали, що це типовий одесит.

Пан

Улітку 1949 року до бригади електромонтажників перевели Кароля Брояновського зі Львова. За фахом – електрик зі стажем. Було йому вже під п'ятдесят. Низького зросту і майже сліпий. Казав, що на волі очі не були здорові, але міг працювати, і в окулярах бачив нормально. Різно погіршився стан у тюрмі і в таборі після дистрофії. Недавно виписали з ОП, інвалідність не давали, бо для в'язнів не було такого параграфу. Довбати ломом мерзлоту, працювати лопатою, носити носилками удвох з іншими можна і напівсліпому. Хай носить окуляри, а де такі дістати – треба думати самому. На інвалідність таких переводили, якщо виповнилося 55 років. По-російськи розумів, але сказати якесь слово, склеїти просте речення – не міг. Змішував слова польські, українські, російські. До кожного звертався "проше пана". Коли хтось покликав його, ніколи інакше не відзивався як "слухам пана". До наглядачів, конвоїрів, працівників адміністрації – завжди "панє начельніку", до Зайцева – "панє Міхаїл Григоровіч", до Матросова – "панє бригадзір" чи "бригадзіста". Наголос ніколи не міг поставити в слові інакше як на другому передостанньому складі. Для бригади – одна потіха. Усі теж кликали його тільки "пан", а я звертався до нього "панє Кароль" чи "панє Брояновський", а він до мене – "панє Яне". Розумів своє становище, змирився з долею, на репліки та жарти не звертав уваги, не реагував. Що міг зробити? Під час курсів ми, новачки, працювали переважно вантажниками. Він теж був з нами, старався зі всіх сил не відставати від інших, щоб знову не вигнали на котловани. Завжди хтось із наших або литовців брали його в напарники і давали щось легше нести, по дорозі стежили, щоб де не впав до ями. "Інструметалкою" завідував поляк з Білорусі Яцковський. Допомогти Брояновському відмовився. – "А яку я йому роботу дам? Він же зовсім сліпий. Полізе по драбині на стелажі, впаде, поламає кості, і я буду за нього відповідати".

Розмовляв я з Сікорою – колишнім польським послом у Маньчжурії. Він без визначеного заняття крутився біля контори. Сказав, що сам висить в повітрі, шукає якусь роботу, щоб знову не потрапити на котловани.

Ми якийсь час працювали на Мідному заводі на монтажі освітлення плавильного цеху. Лазили по металевих фермах попід самим дахом на висоті кільканадцяти метрів, натягували дроти, кріпили світильники і Брояновський з нами. Це було тоді, коли Сенін упав на купу гарячого шлаку, але з малої висоти. До сьогодні ще пригадую, як Брояновський на сідниці, тримаючись руками, пересувався по металевій балці від ферми до ферми, а ми з острахом дивилися й думали – перелізе чи ні. У нього перевага була в тому, що не бачив, як далеко від землі. Внизу ходили люди, працювали механізми, а трохи далі збоку вже курила їдким димом із сіркою перша піч. Сеніну тоді пощастило – працював над тим місцем, де лежав трохи остиглий шлак. Можливо, від газів, які з нього виходили, голова закрутилася, і висота була менша. Але Брояновський довів, що не гірший

від інших.

Восени мене скоротили, а він залишився на монтажі, доки не перевели на Горстрой. У 1951 році я побачив його після роботи перед вахтою. Пізнав мене відразу по голосу. З Мідного він попав на Горстрой знову до бригади землекопів. Там над ним насміхалися, знущалися, крали в нього хліб, а одного разу бригадир вдарив його, хоч ні в чому не провинився. Сказав, що вже довго напевно не проживе. Звертався до Зайцева та Вітковського, щоб взяли на монтаж, – відмовили. Знайомі поляки теж не можуть нічим допомогти.

Найближчими днями я зустрів колишнього бригадира столярів Михайла Кравця. Він вже працював заступником начальника будівельної дільниці, а фактично сам керував усіма роботами. Родом з Волині, служив в армії в ранзі лейтенанта, звідти посадили. Ми з ним були в добрих стосунках від початку знайомства. Розповів йому про Брояновського і спитав, чи не міг би його десь прилаштувати. Жаль – просто як людину. Пропаде.

– Я, коли чую про поляків, відразу згадую 1942 рік, що їхні колоністи і "баншуци" (залізнична німецька поліція з фольксдойчів-поляків) виробляли разом з німцями по наших селах. Але постараюся щось зробити. Мало що буває в житті – сам не знаєш, що тебе завтра чекає.

Через кілька днів Брояновський вже працював днювальним у конторі в нічну зміну. Не було змоги до нього навідатися чи просто забув. Десь через місяць питаю Кравця, як там мій "пан".

– Не питай. Сам не знаю, що з ним робити. Вночі майстер наказав йому віднести інструмент для бригади на робоче місце. По дорозі з лопатами та ломом провалився в якийсь глибокий котлован чи траншею. Я не знав, що він майже зовсім сліпий. Вивихнув руку, ледве його звідти хтось витягнув. Майже два тижні пролежав у лікарні і кілька днів тому виписали. У першу ніч вигрібав жар із залізної грубки, розсипав по підлозі, трохи не спалив контору. На щастя, зайшов якраз один із бригадирів, бачить, що повно диму, а старий метушиться – не бачить, де відро з водою, де починають диміти дошки в підлозі. Погасив і питає: "Ти що, старий, сліпий?"

– Нє, нє, проше пана, я не слєпи, я не слєпи! – Тепер бригадири повторюють його слова й розповідають як анекдот.

Я тоді вже добре закріпився на монтажі, працював на об'єктах Вітковського. Домовився з Кравцем, що він у понеділок виведе Брояновського на роботу вдень і порадить ще раз звернутися до нас на електромонтаж. Тільки щоб прийшов перед початком роботи, коли всі збираються. Про мене не треба нічого згадувати. Попробую.

У понеділок ми всі в кімнаті нового, ще не закінченого будинку обговорюємо, що кому робити на цілий тиждень. Нараз відчиняються двері, і через високий поріг з трудом переставляє ноги Брояновський. Підлога ще не була настелена, тому висота порога майже двадцять сантиметрів. Усі весело хором загуділи: "О, пан, пан прийшов!" Чомусь знов запам'ятався злорадний насмішкуватий голос, розвеселеного чужим горем, Зав'ялова. Я з ним не

ворогував ніколи, але його часто дотепні, тільки завжди їдкі, колючі людиноненависницькі кпинки, жарти, репліки не можу спокійно без відрази згадувати. Таким він залишився в моїй пам'яті. Не пригадую, щоб комусь колись хотів допомогти. "Пан" став неспіливо перед порогом, неквапно розв'язав під бородою шапку, обтрусив з неї сніг, витер рукавом мокре обличчя і хвилинку дивиться вперед. Світло з вікна падало прямо на нього – на його приземкувату майже квадратну фігуру, бушлат, підперезаний шнурком, і мокре, наче заплакане обличчя, прижмурені проти світла очі. Всі як один повернули голови в бік дверей і напевно кожен по-своєму думав, що буде далі. Затихли.

– Так чого ж ти прийшов, пане Брояновський? – наче з докором звернувся до нього Зайцев.

– Я, пане Міхаїл Григоровіч, прийшов попросити вас, щоб ви мене прийняли на роботу. Буду все робити, – неспіливо, майже крізь сльози, ледве вимовляв слова Брояновський.

– Та ти ж нічого не бачиш, а в нас норми, план. Хто ж захоче взяти у свою ланку, відповідати за тебе? Я тобі вже казав, що не можемо взяти.

– Я візьму його до себе. Буду за нього відповідати, – сказав я спокійно. Тепер усі перевели очі з Брояновського на мене, і я наче відчув, що більшість з polegшенням зітхнула.

– О! Пан за пана ховайсе! Пан Брояновський і пан Кривуцький, як пан Мосціцький і пан Пілсудський. А чому мовчить пан Кульчицький? – знову своїми хамськими репліками втрутився Зав'ялов.

– Я можу взяти його до себе. Працював з ним на Мідному і знаю, що він може. А тобі, Зав'ялов, далеко до нього навіть по обсягах виконаних робіт, не кажу вже про якість. Єдине, чого він не може, так це партачити як ти, мабуть, тому, що в тебе очі нормальні, а він погано бачить, – різко відповів Іван Кульчицький. Вітковський, який мовчки сидів під вікном за столом навпроти Зайцева, звернувся до мене: "Так що, береш його?" – "Беру".

– Тоді хай роздягається, – вирішив Вітковський.

Брояновський, мабуть, не вірив, що так сталося. Ще з хвилину постояв біля порога, підійшов до мене і здивовано питає: "Пане Яне! Пан ту?"

На роботі старався, як міг. Інколи радив йому відпочити, посидіти, – казав, що не втомився. Це не на котлованах. Роботу я підбирав і розподіляв, щоб було на всіх рівномірно. Після штукатурки ми встановлювали на стінах малі фарфорові ізолятори (ролики) на шурупах, а після побілки прокладали подвійний провід. На штукатурці один робив риски, Брояновський намацував їх пальцями і довбав у цьому місці ямки в цегляній стіні. Провід він теж прокладав сам. Більшість робіт виконував інтуїтивно, але переробляти після нього не доводилося.

Якщо кудись переходили, попереджував його, і ми йшли разом. На будівництві треба було завжди бути обережним. Часом ми удвох відпочивали, сідали на чому попало, згадували минуле і співали старі львівські пісні, переважно польські. Голос у нього був ще гірший як у мене, але відпочивали в

таких місцях, щоб нас ніхто не чув. Він любив затягувати "Коли б я мав ще раз народитися, то тільки у Львові". При доброму настрої підходила трохи бульварна чи, як казали, батярська пісня на мотив "І шумить, і гуде", а слова "там на рогу на Яновській...". Він тоді оживав, ставав веселим, навіть підскакував на сідниці на дошках і підкидав ноги. Приємно, коли у старій людини в таких умовах гарний настрій. Після веселих хвилин він раптово починав сумувати і згадувати свою Льолю – дружину. Вона його називала "Льолю". Дітей у них не було.

– Пане Яне, який смачний капустак вона вмiла варити, а які ковбаски. Я приходив з роботи, а вона мене вже чекає. На столі все готове, свіже. Ніколи такого в мене вже не буде, і свою Льолю вже більше не побачу. Як вона там, бідна, без мене? Нічого не вмiла робити, тільки варити смачні обіди. І листів від неї нема.

Чим я міг його розважити? Хіба тим, що в мільйонів ще більше горя.

– Правда, правда, проше пана. І що ті "москале" наробили? Самі не живуть, іншим не дають. Це справді якась кара Божа.

Одного дня на роботі посідали відпочити. Брояновський питає тихо, чи нема тут нікого близько. Сказав йому, що тільки ми удвох. Ще тихіше до мене:

– Пане Яне, пан поляк?

– Ні, українець, – відповідаю й думаю, що йому в голову стукнуло.

– Не може бути. Що сі пан бої? Я нікому не скажу.

– Я вам кажу, що українець...з Перемишля, чого мені боятися? І чому для вас так дивно? – Розмовляв я з ним українською.

– Ніц не розумем, пане Яне! – задумався і більше не питав нічого. Я здогадався, в чому річ. Кількома словами він висловив підсвідомо настрої середнього поляка за останнє десятиріччя і їхнє ставлення до українців. Трохи помовчав, потім продовжив приблизно так: "Знаєте, що ви мені врятували життя? Здається, що доки я з вами – не пропаду. Останнім часом мені часто сниться, що я вдома і появилась надія повернутися до своєї Льолі. Ще недавно думав, що довго не проживу".

Розповідав, що він звертався до знайомих поляків у таборі, але жоден навіть не пробував допомогти. Колись здоровий – був їм потрібний, а тепер вже ні, бо сліпий.

Минуло кілька тижнів і Брояновський зовсім ожив, поправився, настрої вже не був такий пригнічений, усі до нього звикли, перестали насміхатися, принижувати.

Одного дня взимку в актовану погоду при морозі більше сорока градусів і вітрі до 20 метрів за секунду нашу бригаду разом з іншими, які працювали в приміщеннях, вивели на роботу. Це було в середині зими, бо день дуже короткий. Увечері з будівельної зони нас випустили без перевірки, і ми "коридором", обставленим солдатами зі собаками, бігом, хто як міг, добралися до воріт табору. Тут почали перераховувати по бригадах, запускати в зону. В нашій одного нема. Залишили нас на кінець. Вітер, холодно, не знаємо, куди подіти обличчя, щоб не обморозити. Вирішили перевірити по ланках. Хтось здогадався, що нема

Брояновського й питають: "А де пан?" – "Нема пана!" – майже одногolosно закричали. Що ж могло статися? Конвой з "коридору" вже за нами підтягується, деякі зайшли до казарми. Де міг пропасти? Невже збився з дороги в тундру? Тоді пропаде. Але конвой побачив би. Нараз хтось закричав: "Біжить, біжить!" Справді, на горбочку за сто метрів від нас на освітленій дорозі появилася його фігура, подібна на перекотиполе, яке вітер жене просто на нас. Добре, що дорога освітлена з двох боків і не зійшов у тундру.

Прибіг і відразу до мене – задиханий, ледве вимовляє: "Пане Яне, пендзіл, пендзіл і не догнав!" Ці слова довго ходили за ним. Усі зраділи, жартують. Казали, що вирішив утекти і вже напевно добігає до Дудінки (сто кілометрів). Конвой змерз, сердиться, починає до нього приставати, погрожувати, а він, бідолаха, переляканий, не може віддихатися, і до наглядача, який перевіряв: "Пане начельніку, пшисенгам Богу... – захекався, не може вимовити відразу – ... я не уцекал." Наглядач не розуміє, що він каже. Підійшов Зав'ялов, пояснив що це пан, говорить по-польськи, а по-російськи не вміє, а якщо перекласти, то буде так... Далі Зав'ялов сказав кілька речень по-російськи, в яких переважали матюки з іншою нецензурщиною. Брояновський, почувши слова Зав'ялова, ще гірше рознервувався й почав кричати: "Цо, пан Юрек зварйовал? Я не міг такого сказати!" Звернувся до мене, щоб я його захистив. Конвой і наглядачі не захотіли мерзнути, напевно дещо зрозуміли, махнули на все рукою і запустили нас в зону. На цілий вечір було про що говорити й жартувати. Брояновський ще в секції переконував мене, що він не думав ніколи втікати, аж доки я його не заспокоїв, що всі тільки жартують.

Не пригадую, щоб він колись навіть повторив якесь нецензурне слово по-російськи чи по-польськи.

У 1955 році всі поляки виїхали до Польщі.

Вуйко Стефан

На будівництві домів електромонтажники завжди працювали разом з теслями, які вставляли вікна, двері, настеляли підлогу. Більшість серед них – із західних областей України. В обід чи під час перекурів сідали разом, знайомилися, розповідали всяку всячину. До гурту майже ніколи не підходив "вуйко Стефан", як звали його молоді хлопці. Рахувався непоганим досвідченим фахівцем, роботу знав добре, і часто до нього зверталися за порадами. Начальство теж його шанувало. Було йому за сорок років, спереду вже лисий. Виглядом не нагадував селянина, більше подібний на вчителя. Так я думав спочатку. Завжди мовчазний, зайнятий тільки роботою. В обідню перерву лежав десь на лавці чи купі дощок і дрімав. Були в таборі і його односельці. Розповідали, що на волі Стефан був "гад" – великий активіст, організатор колгоспу і сексот. Здається, ще перед 1939 роком – член КПЗУ. Якимсь чудом залишився живий – більшовики не розстріляли в 1941 році, коли відступали, а наші не покарали за активність.

Скільки разів ми не запрошували його до компанії посидіти, відпочити,

поговорити – завжди відмовлявся, виправдувався, що багато роботи. Одного дня я запропонував йому послухати, як у 1940 році організував у селі колгосп. Його це зацікавило. Розповів кілька правдивих епізодів. Хтось із хлопців сказав, що Стефан теж створював колгосп, але вже після війни, – хай згадає і розповість, за що його посадили. Згодився. Почав з того, що ми дещо знаємо, але не все правда, що про нього говорять. Сексотом він не був, нікого не продав, нікому не зашкодив і зла людям не робив. Бачив, що більшовики не відступлять, колгосп створять будь-якою ціною, а він хотів уникнути жертв, щоб люди найменше постраждали. Робив усе, щоб не допускати до конфліктів, хоч не завжди вдавалося, бо люди є різні. Одні його розуміли, інші ні. Хотів виїхати на схід, але в НКВД пригрозили, що посадять, якщо покине село, хоч би за те, що був в окупації. Думав, що якось викрутиться, але не знаходив виходу. В житті ніколи не пив, а тут почав звикати до чарки разом з районним начальством.

Одного разу в сільському клубі в будинку колишньої читальні "Просвіти" трохи випили компанією і секретар райкому каже, що Стефан має в них авторитет – один з перших у районі організував колгосп. Там угорі вирішили помістити в якійсь газеті статтю з його портретом. Треба буде приїхати до райцентру (забув у якому місті, здається, у Тернопільській області) і сфотографуватися. Стефан був скромний і про таку честь ніколи не міг навіть подумати. Але з горілкою, мабуть, сам чорт заліз в голову і підказав відповідь: "Мене... в газету... і мій портрет? Пізніше люди будуть моїм портретом підтирати сраку так як його портретами?" – Показав пальцем на Сталіна, що висів на стіні.

Начальство з переляку витріщило на нього очі і довго всі мовчали. Гріх було не тільки повторити такі слова, а навіть слухати й думати. Розійшлися. Стефан цілу ніч не спав. Зрозумів, що вороття нема. Якщо би це один чув – можна би відмовитися, але їх було кілька і всі один одного бояться. На другий день за ним приїхала машина. Казали гарно вдягнутися для фотографії і повезли в район. По дорозі "вступили" до в'язниці. Далі суд, вирок двадцять п'ять років, етап і Норильськ. Казав вуйко Стефан, що судили за "богохульство". Після смерті Сталіна і після повстання в Норильську восени 1953 року Стефана кудись забрали з табору. Може, на волю?

У лабораторії

Після звільнення, здається, з Мерзлотної станції я з допомогою Івана Козака влаштувався відразу в будівельній лабораторії. Все вирішилось за один день, так що кум не знав, куди я перейшов, або, може, не так дуже слідкував за мною чи не встигав. Головне, що вигнав з "теплого місця". На новій роботі я потерпав кілька тижнів, чекав з дня на день знову якогось скорочення. Своїми побоюваннями поділився з Іваном. Його я знав ще від грудня 1948 року і для мене він був майже ідеалом у всьому. Вроджена інтелігентність, скромність, висока національна свідомість, людяність. Міг мати середню освіту і в школі напевно був відмінником. Він переконливо запевнив мене, що можу бути спокійним. Якщо буде навіть щось загрожувати, то підшукають інше підходяще місце, але на

земляних роботах працювати не буду. Тут усі свої.

Начальником лабораторії був вільний, добродушний дядько Чичков або Чичкін Федір Іванович – старий норильчанин, колишній зек ще з 1937 року, сліпий на одне око. Його заступником рахувався Микола Юречко з Тернополя, на кілька років молодший від мене. Здається, заарештували його з якогось інституту, де був комсоргом свого курсу (комсорг – комсомольський організатор). На мене справив непогане враження. У лабораторії вважався духовним лідером серед в'язнів. Для цього мав усі дані. Вирішував виробничі питання замість Федора Івановича, який тільки підписував готові документи. Я розмовляв з ним рідко і то тільки на теми, пов'язані з роботою. Так навіть краще – вважав я. Декому здавалося, що в Миколі занадто начальницький вигляд, поведінка, яка інколи межувала із зазнайством, але я не бачив у цьому нічого поганого. З Іваном Козаком у нього не було таємниць і тільки йому довіряв. Я теж розповідав Іванові дещо про своє минуле. З Тернопільщини був ще Василь Сеньків і його земляк Славко. Василь сумлінний, працьовитий, за знаннями нарівні з Іваном, мабуть, мій ровесник. Славко на кілька років молодший – симпатичний, зі спортивною фігурою, але спортсменом напевно не був. Фізичні переваги над іншими, мабуть, йому зашкодили. Його думка завжди була найправильнішою і не визнавав жодних заперечень чи сумнівів збоку співрозмовника. Я спочатку намагався переконати його фактами з історії України, літератури, але коли почув від нього, що українська оперна музика на першому місці у світі, зрозумів, що шкода часу. Завдяки Миколі він не знав, що таке котловани, голод, дистрофія і не розумів, що комусь треба допомогти. Для вмивання діставав десь пахуче туалетне мило – казав, що звичайне сіре псує шкіру і ще можна якоюсь заразою захворіти. Коли почав вихвалитися своїми подвигами та перемогами над дівчатами колись на волі, і як вони закохувалися в нього, та ще таким зневажливим тоном, я зробив висновок, що ця людина для підпільної праці не надається. Чомусь я завжди оцінював людей подібними критеріями. Власну вигоду, комфорт, амбіції ставить над усе. Після кількох суперечок я перестав розмовляти з ним на будь-які теми. Таких людей завжди вважав несерйозними, ненадійними, слабохарактерними. Можливо, помилявся. Звик цінувати в людині не те, чим наділила природа, а те, чого сам добився працею, наполегливістю, вмінням долати життєві труднощі. Люди, розбещені життям від дитинства, не витримували тяжких випробувань, неспроможні жертвувати собою для інших і завжди першими здавалися на поталу долі, опускали руки. З такими волів не зв'язуватися. Тоді вже був чималий досвід пізнавати людей. Мене найбільше вразило те, що тисячі голодують, а Славко думає, щоб мило гарно пахло.

У лабораторії працював ще якийсь Маланчук, теж, мабуть, з Тернопільщини. Старший від мене майже на десять років, міг мати гімназійну освіту або вище. Він дуже важко переносив ті умови, хоч праця була легка. Завжди сумний, рідко коли з ким розмовляв, а в роботі дуже старанний, намагався виконувати все якнайкраще. Не вмів ніяк пристосуватися до більшовицької системи. Завжди чогось боявся ще гірше ніж я. Напевно тяжко

попрацював на котлованах, переніс дистрофію і тепер дорожив місцем будь-якою ціною. Звідки він родом і за що сидів – я не цікавився. Якщо була дружина й діти, то напевно вивезли, а могли десь у дорозі загинути, якщо вивозили взимку. Я ставився до нього з пошаною, зі співчуттям, намагався інколи виконувати за нього якусь роботу. Інші в колективі чомусь його недолюбливали.

Спочатку я якийсь час знайомився зі специфікою робіт у лабораторії, а пізніше мені доручили заміряти кілька разів на день температуру зовнішнього повітря і швидкість вітру. Раніше це входило в обов'язки Маланчука. Я скоро набрав досвіду і міг визначити параметри без приладів. Помилявся на одну-дві одиниці. Якийсь час перевіряв сам себе. Точність була потрібна особливо тоді, коли при низькій температурі і сильному вітрі треба було актувати погоду, припиняти роботу баштових кранів на будівництві і знімати людей, які працювали надворі. У таких випадках заміри проводилися в кількох точках. Результати заносилися до журналу з підписом виконавця і начальника лабораторії.

Одного разу підійшов до мене Маланчук і каже, що я не завжди правильно виконую замірювання. Він перевіряв мене. Іван Козак не радив звертати на це уваги, бо в нього інколи бувають такі "заскоки". Федір Іванович боявся, щоб Маланчук не впав з даху будинку, тому цю роботу передав мені. Через кілька днів знову зробив мені зауваження, що я під час замірів зустрічаюся зі знайомими і довго з ними розмовляю. Я поставився до цього стримано, спокійно і пояснював йому, що так у колективі не можна поводитись і що я не посягаю на його місце. Переконати не вдалося, ми посварились і я сказав йому, що може йти скаржитись начальникові. Здається, не ходив. Федір Іванович мені довіряв. Він до мене дуже добре ставився, мабуть, за анекдоти, репліки, жарти і знав, що я його не підведу. Вранці перед виходом на заміри я навгад говорив, яка температура й вітер. У нього теж був досвід і ми часто змагалися, у кого "точніший ніс".

Одного дня мороз був близько 30 градусів і вітер не дуже сильний, але з рідкими поривами. Будували доми довкола шостої школи. Будівельники знали мене. Я заліз на дах дому, ще не накритого бляхою, і чую голос кранівника з кабіни: "Іване, накрути трохи вітру, бо холодно і краном хитає!" – Не виходить, бо мороз 30 градусів, а вітру треба 25 метрів за секунду. В мене показує менше як 20 метрів – пояснюю їм.

– Вилітай на самий верх по кроквах і зачекай трохи, – порадив з другого крана. Крокви слизькі, обмерзлі, але кут нахилу малий і я сів на одну, почав помалу просуватися вище. Несподівано зірвався вітер і мене здуло. Встиг схопитися руками за крокву і вдало стрибнув на перекриття п'ятого поверху. З кранів сміються, кричать, чи накрутило 25. Я швидко витягнув анемометр з-під бушлату й побачив, що стрілка на шкалі бігає коло цифри 30. На якийсь час вітер затихав, але пориви ставали чимраз частішими. До лабораторії вже телефонували, цікавилися погодою. Кранівники ще при мені почали готувати крани до зупинки: повертали стріли за напрямком вітру і тросами закріплювали кабіни до шпал, тобто розчальювали. "Погода актована!" – з радістю передавали одні другим

мулярі, теслі, землекопи, монтажники. – "Іван накрутив!"

Актували погоду при мінус 42 градуси, бо сталь могла не витримати навантажень, особливо стріли підймальних кранів. Бувало так, що при нестійких поривах вітру я інколи завищував на кілька метрів, знаючи, що перевірити те, що було годину тому, неможливо. Але міг раптово налетіти вихор, наробити шкоди і звинуватили би лабораторію. У Норильську було кілька метеостанцій в різних точках і ніколи їхні дані не збігалися. На Медвежці (Медвежа гора) завжди дуло, зате тепліше на 10-15 градусів ніж у місті. Дотримувався приказки: "Бреши, Йване, міру знай".

Згодом прийняли до нас ще одного – литовця Альбінаса Папечкіса. Молодший від мене на кілька років, рудоволосий, фізично здоровий. Напевно прийняли за чісуюсь протекцією. До роботи ставився абияк, місцем не дорожив, інколи поведився не зовсім коректно. Федір Іванович вирішив, що я перейду на іншу роботу в лабораторії, а замірами буде займатися Папечкіс. Через кілька днів приніс результати замірювань, які давали підстави актувати погоду. Федір Іванович розсердився, накричав на нього і більше йому не довіряв. Тоді стояла нормальна погода, далека до актованої. За таке начальника лабораторії могли судити за саботаж. Метеорологічні дослідження залишилися за мною.

Я вже попередньо згадував про поляка Тадея Нагловського. Він працював разом з Миколою Юречком. Оформляли різні документи, складали графіки, звіти. Я повинен був залучитися третім до них, але підвів Папечкіс. Нагловський – в моїх роках або трохи молодший; високий, щуплий, постійно носив окуляри. Хтось казав мені, що його батько перед 1940 роком працював польським послом у Ризі. Тадек був здібний, ерудований і прекрасно вихований напевно ще з дому. Один із небагатьох знайомих поляків, який не відчував ненависті до українців. Він не розумів їх. Навіть, якщо була ворожнеча колись, то тепер ми в однакових умовах і ворог у нас спільний. Улітку 1953 року під час страйку залишився в зоні разом з нами. Поляки бойкотували його, ставились навіть вороже. Він казав мені, що не всі – є тут і розумні серед них. У нього не було ненависті до жодних з народів, дивився на все об'єктивно, рахувався з реальностями. Я знав польську історію і літературу трохи краще від нього. Кілька тижнів ми майже щодня у вільний час проводили розмови на ці теми. Розповів йому все про себе і про акцію "Вісла". Усі наші теж ставилися до нього прихильно. Він цього заслужив. Був засуджений на 10 років таборів. У лабораторії мав свій фотоапарат і на пам'ять зробили собі кілька фотографій. На одній Нагловський посередині, праворуч від нього Іван Козак, а ліворуч Михайло Пилипчук. На зворотній стороні його напис по-польськи рівним акуратним почерком: "Враження, пережиття з бігом часу стираються в пам'яті, зникають, але постаті справжніх людей, тих, котрі гартували характери в тому вогні, який мільйони інших знищує і калічить, залишаються назавжди в серці і пам'яті". На пам'ятку Іванові – Тадеуш. 24.08.54р.

Я на своїй фотографії не міг нічого придумати і взяв з Франка:

"Блаженний муж, що серед гвалту й гуку

Стоїть мов дуб посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волисть зламатись, ніж поклониться злому".

З Василем Сеньківим ми були в приятельських стосунках, як з Іваном. Він з тих сільських здібних хлопців, яким за Польщі через дискримінацію не вдалося вийти в люди. Напевно брав участь у підпіллі.

На оформленні документів поруч з Федором Івановичем працювала молода жінка, яку звали Капітоліною Павлівною, або просто Капа. Скромна, працювита і навіть не було слідів якоїсь комсомольської зверхності до нас як до в'язнів. Прізвище її забув. Вона теж не могла не звернути уваги на різницю між російським середовищем з п'яними матюками і нашим колективом. Через неї ми передавали листи на пошту, оминаючи табірну цензуру. Для неї це було небезпечне, бо, якщо би довідалося НКВД, її могли вислати з Норильська або навіть судити за сприяння "злочинцям". Була така стаття в Карному кодексі Союзу. Я відшукав у Львові двоюрідну сестру Марійку, отримав від неї гарний светер в посилиці і через неї зв'язався з родиною в Польщі.

Коли я в перші дні почав знайомитися з колективом, згадав про підпільний часопис, який давав мені прочитати Іван Козак у грудні 1948 року. Я не сумнівався, що часопис вийшов звідси. Мирона Меленя не зустрічав там ніколи, але з ним могли зустрічатися в зоні, бо Микола Юречко мешкав у першій колоні разом з проєктантами і начальством Горстрою. Згадав, що тут могла діяти якась підпільна ланка, до якої могли входити Микола Юречко, Іван Козак, Василь Сеньків і навіть Тадек Нагловський. Згадав відбір кандидатів до ОУН влітку 1941 року, які вимоги ставилися до таких людей. Деякий досвід у мене вже був. І я став обережно приглядатись до стосунків між ними, до кожного окремо. Допускав навіть створення підпільної групи не на національній основі, а із залученням представників інших народів і обов'язково Нагловського, а через нього прибалтійців. Те, що ця група намагалася допомогти нашим, де тільки можна було, я не сумнівався, і заслуга тут насамперед Миколи Юречка та Івана Козака.

З іншого боку створення підпільної групи я не вважав необхідним. Це грозило великими неприємностями на випадок провалу і людськими жертвами. Можна було обійтися простим колом знайомств, розділяючи людей на більш чи менш довірених, надійних. Так чинили лідери всіх інших національностей у таборах. Мовчки, без зайвого галасу, афішування допомагали своїм, де могли. Більшовики завжди боялися організованих груп і з такими розправлялися безпощадно. Наші люди в таборах знаходилися на особливо "привілейованому" положенні. Вони складали основну масу політв'язнів – у середньому 70-80 відсотків – і вважалися найбільш непокірними чи нескореними. Я не один раз чув, що коли б у таборі були самі наші, більшовикам ніколи не вдалось би так знущатися над в'язнями, змусити їх задарма працювати. Дивним для чужинців було те, що за рівнем освіти ми були чи не на останньому місці. Грицяк у кількох

місцях у "Спогадах" наводить приклади, як гостро стояло питання лідерів – людей грамотних, сміливих, відданих і готових на смерть за якусь справу. Потрібні були не гарячкові, а зважені, які вміли би передбачити наслідки дій, принести людям користь, а не нашкодити. Дотримуючись добре вивчених ще в 1941 році правил конспірації, я ні разу не спитав ні Івана Козака, ні Михайла Пилипчука про долю підпільного часопису і змирився з думкою, що він більше не видавався.

* * *

Того самого дня, коли мене прийняли до лабораторії, ввечері прийшов нарядчик і сказав, щоб з речами перебратися до малої секції в крайньому будинку від собачника в під'їзді від колючих дротів. Забрав речі і пішов. Переді мною до секції зайшов ще один новий з речами – художник Іван Калніболоцький. Я знав його з вигляду, але ніколи не розмовляли. Відчиняю двері, і назустріч мені однією рукою тягне в'язку валянків місцевий днювальний – молодий, низенького зросту наш хлопець.

– І знову нам підкинули в секцію стукача, – каже голосно й сердито.

– Звідки ви взяли, що я стукач? – питаю здивовано, але спокійно.

– Та я не про вас. Ось тільки зайшов перед вами стукач. Недавно позбулися його, а сьогодні знову чорти принесли.

Я зайшов до кімнати. Двоповерхові нари були тільки під правою стіною, а під лівою стояв столик і кілька табуреток. Для ще одного ряду нар не вистачало ширини. Перед вікном стояв "стукач". Тільки я став посередині кімнати, не встиг розглянутися, він звернувся до мене й каже: "Ось нижнє крайнє місце від вікна я недавно займав. Воно моє, а твоє буде біля мене. Ви, старики, заліжайте на верхні нари – на роботу все одно не ходите".

На тих двох місцях сиділи двоє чоловіків віком за п'ятдесят, не подібні на росіян і здивованими чи радше переляканими очима дивилися на нас – молодих, здорових. На верхніх нарах було вільне перше місце від вікна і п'яте чи шосте, проти якого я стояв. Усі в секції мовчки дивилися, що буде далі, що ще придумують двоє блатних. Мене обурило нахабство "стукача", шкода стало переляканих стариків, які чомусь дивилися на мене, і напевно вплинули слова днювального при вході до секції. Кажу Калніболоцькому: "Не чіпай стариків, вони тобі в батьки годяться. Ось твоє місце на верху від вікна, а моє тут". – І я кинув свої речі на нари. Мій новий "друг" трохи постояв, щось подумав і зайняв указане місце.

Зайшов днювальний – Михайло Катеринович Фуфалько. Низького зросту, повненький, мабуть, заарештували неповнолітнім. Розмовляв завжди тільки українською, навіть не пробував ніколи вставити хоч одне російське слово. З кожним днем я не переставав дивуватися його спокійній розсудливості, тактові в поведінці з людьми. У секції жили люди різних професій, старші за віком, деякі з вищою освітою. Нераз я чув, як вони радилися з молодим днювальним – як, де, що можна зробити, придбати, дістати. У зоні він майже все міг, нікому не відмовляв, а якщо сам не міг, тоді радив, до кого звернутись. Відповідно всі до

нього ставилися з пошаною. В документах у графі "по батькові" записано "Катеринович". Значить, батька в нього не було, виріс з матір'ю один. Він цього не цурався, не соромився, не вигадував батька. Це теж в очах сторонніх піднімало його престиж.

Калніболоцький присмирнів. Іван Козак казав мені, що той боїться днювального. При мені до непорозумінь між ними не доходило. У секції було кілька заядлих шахістів. Вечорами і по вихідних завжди двоє сиділо за шахами, а інші дивилися збоку. Мене теж цікавило, і часто після закінчення партій брав участь в аналізі позицій. Найкраще грав інженер з Новосибірська Зелик Аронович Гіндін. Одного дня несподівано для всіх прийшло повідомлення, що його випускають на волю. Він зібрав речі й почав зі всіма прощатися. Я думав, що до мене не підійде, бо не знайомилися і ні разу не розмовляли. Підійшов до мене в останню чергу, взяв мою праву руку у свої обидві й каже: "Іване Михайловичу, ми за кілька тижнів з вами ні разу не розмовляли, але, якщо доля зведе нас колись разом, можете завжди розраховувати на мою допомогу. Вийжджаю до Новосибірська, бажаю і вам скорої волі".

З Фуфальком ми стали добрими друзями. Він розповідав мені, що Гіндін цікавився в нього, хто я такий. Його здивувала сцена в перший день з Калніболоцьким. Тих два старики походили з Молдови, один з них єврей. У зоні працювали на якихсь легких роботах.

Одного дня мене запросив до себе Федір Іванович (начальник) до окремого кабінету і, дивлячись чомусь не на мене, а у вікно, якимсь сумним голосом сказав, що їм для роботи присилають кількох молодих вільних фахівців і він змушений мене звільнити. Вибачався переді мною, радив ще кілька днів попрацювати, поки знайду якусь підходящу роботу, а якщо не вдасться, він готов мені допомогти. На будівництві все начальство – його добрі знайомі і він про мене гарної думки, його послухають.

Я був заскочений. Думав, що забули про мене. Чекав цього кілька перших тижнів, тільки не тепер, коли протримався тут майже два місяці. Зрозумів, що мною далі "опікуються". Щиро стало жаль старого, що змусили його казати мені неправду. Я навіть не цікавився, чому саме мене, а не Папечкіса, який прийшов значно пізніше, і як працівник не міг зі мною рівнятися. Не хотів я ставити Федора Івановича в незручне положення. Його напевно попередили, щоб не казав мені правду, а придумав якусь "об'єктивну" причину звільнення. Миттєво перебрав усе в думках і вирішив не подавати виду, що цей випадок міг мене засмутити. Почав навіть жартувати, як завжди в розмовах з ним. Натякнув, що здогадуюся, в чому причина, і для мене це не є несподіванкою. Давно чекав. Він своїм одним оком перестав дивитись у вікно, повернувся до мене, обличчя випогодилося. Запитав, куди я бажав би перейти. Він зараз при мені зателефонує комусь із керівників на будівництві і мене візьмуть. Я попередив, що це не вперше мене скорочують чи виганяють – не справлявся з роботою. Подібна історія на Мерзлотній станції – і там був, вигнали. Бригадиром мене не поставлять, а копати котловани в мерзлоті не хочеться. Накопався. Можу

повернутися на електромонтаж. У запасі ще кілька днів – подумаю.

Співчутливе ставлення чужої людини, щире бажання допомогти підняло в мене настрій. Був переконаний, що добрі люди не дадуть пропасти. Десь підсвідомо прокинувся інстинкт борця, азарт, цікавість, що буде далі, чим закінчиться, куди доля кине. Я вже не був голодний, фізично здоровий, знайомих друзів багато, деякі на впливових керівних посадах. Головне – бути обережним, не наражатися на небезпеку, не потрапити в шизо, де могли би мене знищити.

Не було сумніву, що я знаходжуся десь там на особливому рахунку. Про це мені пізніше казали деякі знайомі. Аналогічного ставлення, як до мене, вони не зустрічали в таборі ні до кого. Тоді я майже забув, що в моїй особовій справі були всі "злочини", які я так легковажно підписав слідчому й на суді. За кожним моїм кроком сліdkували. Виправдовуватися, спростовувати, чи взагалі розмовляти на цю тему з кимсь з адміністрації табору ніколи не думав, – уважав принизливим. Нічого воно не дало би. Там насправді не було з ким говорити, настільки був низький інтелектуальний рівень звичайних посіпак з офіцерськими званнями. Туди розумних, чесних, думаючих людей не приймали. Для них я був особливо небезпечним злочинцем – бандерівцем з освітою. Цього достатньо, щоб до мене ставилися так, а не інакше.

ОУЗ – Органнізація українців Заполяр'я.

Мої здогади про існування підпільної організації підтвердилися тільки через пістоліття.

Наводжу листа від Миколи Юречка з Мельниці Подільської Борщівського р-ну Тернопільської області, де він займав посаду Голови селищної ради. Лист отриманий мною в Сокільниках 8 червня 2000 року.

Дорогий Друже Іваську!

Дякую за листа і за привітання з моєю відповідальною посадою, але, повір, вона зовсім не втішає мене. Не той час, щоб навіть розіп'явшись, можна було зробити щось для свого народу.

Але насамперед про те, що Тебе найбільше цікавить.

Щоб дати вичерпну відповідь, треба дуже багато витратити і паперу, і часу, але я постараюсь хоч коротко пояснити Тобі.

У Норильськ я потрапив ще в 1946 році і своє 18-ліття святкував за Полярним колом у колоніях загального режиму, де панувала жорстокість і повне свавілля. Ще в чортківській тюрмі в мене з'явилися кумири. Це – Йосип Лихий і Роман Ув'яз. З ними я доїхав всіма етапами до Норильська. У Норильську ми потрапили до різних бригад, і почалося зовсім інше життя. У таборах загального режиму нас було менше (політв'язнів), і КГБ спиралось в основному на злочинні, бандитські елементи, які нещадно нищили нас і на кожному кроці знущалися над нами. Спочатку я був неначе в летаргічному сні, не відчував нічого ні серцем, ні

душею, але не міг підкоритись режимові, і мене перекидали з бригади у бригаду. Особливо запам'яталася бригада японців, корейців і китайців, якою керував росіянин Васильєв. Він досконало володів їхніми мовами.

Все одно я не міг пробудитися, поки не потрапив до штрафної бригади, яку очолював кубанець Єжак Іван Васильович. Ця особистість потребує окремої характеристики. Але тут я прозрів і прокинувся. Він карав людей при допомозі своїх посіпак, а сам застосовував метод стискування за горло. Не знаю чому, але цього не вчинив він зі мною ні разу. Одного дня я побачив Романа Ув'яза перед ворітьми при розводі на роботу. Він був страшний і якийсь весь знищений – а це ж був мій кумир. Цілий день на роботі я ходив як неприкаяний. А ввечері доля подарувала мені ще один сюрприз: штрафники з нашої бригади привели до бараку Йосипа Лихого, який вихопив хліб у нашого днювального. У кімнаті почали його всі бити, поки я його не впізнав. Я закричав страшним голосом і попросив припинити езекуцію. Тоді я вже почав користуватися трохи авторитетом у бригаді як колишній студент гімназії і непохитний патріот. Коли я почав говорити з Йосипом і читати йому мораль, він заплакав і сказав, що дуже хоче їсти. У часи чортківської тюрми він важив близько 120 кг, а в нашій бригаді – це була тінь людини. Я також заплакав. І тут наче грім з ясного неба впав на мене, і я, вісімнадцятирічний хлопчисько, поклявся, що я урятую цих людей.

28 квітня 1947 року я зустрівся з поетом зі Сумщини, з міста Ромни – Миколою Дмитровичем Романієм, який був заарештований ще перед війною і якого я встиг напоїти нашими ідеями. Він був старший від мене на десять років. Я усвідомлював, що створювати підпілля не маю права, бо ніхто не повірить такому юнакові як я, і тому вдався до хитрощів. Я розмовляв з ним від імені керівництва підпіллям у Заполяр'ї, яке перевірило його і повністю довіряє йому. Він погодився співпрацювати і писати патріотичні вірші, прийнявши псевдонім "Ярема". Себе я назвав "Бистрим".

Це вже була перемога. Через декілька днів я зустрівся з Іваном Козаком з іншого табору, який познайомив мене з Іваном Гринем. Вони стали членами підпілля. Козак отримав псевдо "Мартин", а псевдо Гриня забув. Тепер наша організація, яка діяла від імені незнаних їм людей, була повністю на моїй відповідальності. До розподілу таборів на загальні і політичні я встиг залучити до підпільної праці ще Стефу Коваль, псевдо "Марія", Ганну Дмитрів і Ганну Мазепу.

За цей час Романій-"Ярема" також розширив свій вплив. У його групі були й чоловіки. Особливо виділялась одна жінка зі Зборова, педагог, чудова людина – Ольга Глинна, псевдо "Весела", яка, вже будучи на волі, трагічно загинула в Норильську.

Далі почалася нова ера в житті таборів. Усіх політв'язнів поселили в окремих зонах, позначили нас номерами на одязі і запровадили суворіший режим. Організацію я назвав ОУЗ – Організація Українців Заполяр'я.

Ще будучи в таборах загального режиму, ми відчули, як легенда про підпілля стала швидко поширюватись і, якщо українці піднялися духом, то

злочинні елементи стали нас побоюватись, знаючи, хто такі бандерівці. А слухи поширювались зі швидкістю звука. Особливі зміни сталися після того, як у жіночій зоні знайшли часопис під час підготовки етапу. Ніхто не постраждав, бо Коваль-"Марія" підкинула його під матрац бригадирші-росіянки. Напевно Ти цей часопис читав у Норильську. Його, як і всі інші, видавав я. Я і статті від імені видуманих діячів писав, тільки поезія була Романія-"Яреми". У наступних часописах брав участь Мирон Мелень – псевдо "Борунда". Та про це потім.

Коли повністю завершилося формування таборів т.зв. "Горлагу", підпілля стало швидко зростати. Був створений центральний комітет з одинадцяти членів. Підпілля організували в 1-й, 2-й, 4-й, 5-й та 6-й зонах. Навіть у недосяжну для нас каторжанську зону N3 нами був направлений політв'язень Микола Фалінський, псевдо "Сагайдачний", на зв'язок з колишнім відомим районним провідником із сусіднього з моїм села Миколою Івановичем Папчуком.

ОУЗ ми перейменували в Організацію Українських Боротьбистів (ОУБ). Це було необхідно як для конспірації, так і для надання організації статусу інтернаціональності.

На зв'язок з нами (зі мною) вийшли німці ("Стара гвардія"), росіяни, прибалтійці, а поляки, як і Тадек Нагловський, знали багато і були нашими симпатиками.

Ось склад нашого ЦК підпілля на той час:

1. Романій Микола ("Ярема") – 4 зона
2. Козак Іван ("Мартин") – 4 зона
3. Мелень Мирон ("Борунда") – 4 зона
4. Тарас Ілля – 4 зона
5. Стрільців Василь – 2 зона
6. "Роман" (запам'ятав тільки псевдо) – 5 зона
7. Скавінський Ярослав ("Сокіл") – 2, 4 зони
8. Коваль Стефа ("Марія") – 6 зона
9. Мазепа Ганна – 6 зона
10. Дмитрів Ганна – 6 зона
11. Юречко Микола ("Бистрий") – 4 зона

Як бачиш, це було не маленьке підпілля в лабораторії, а підпілля, яке поширилось на весь політичний Норильськ.

У четвертій зоні почали випускати часопис "Боротьбист". Оформляв його чудовий художник з Волині, який також був членом підпілля – Омелянюк Володимир. Ти знаєш, що четверта зона була найбільшою, тому тут знаходився центр підпілля. Ми багато допомагали людям матеріально. Багатьом, кому потрібен був відпочинок, ми звільняли від роботи не тільки через лікарню, де діяв наш підпільник Роман Несторович, але й через підкуп нарядчиків. Я знаю ще багатьох підпільників з цих зон і думаю, що при зустрічі з усіма, хто залишився живий, ми пригадаємо всіх.

У 4-й зоні невтомно працювали: Кравчук Юхим, Данилей Олександр, Колодій Кость (псевдо "Зелений"), Томашівський Ярослав, Телюк Ярослав,

Сеньків Василь, Чепига Кирило.

У 6-й зоні: Розумна Дарія, Горошко Марія і багато інших.

У ті часи ми випускали кілька часописів, але тільки один чи два повернулися в наші руки, інші десь, напевно, знищені при непередбачених обставинах. Тому замуrowаний у 16-му домі був тільки один з них. Але там було ще багато поезії Меленя і моєї. Дуже шкода, що я не можу пригадати однієї моєї поеми, яку жінки в 6-й зоні знали напам'ять. Я і зараз пам'ятаю деякі твори Меленя і Романія. Треба обов'язково з ними зв'язатись, якщо Романій ще живий.

Тебе, Іваську, ніхто не міг зрадити, бо, як бачиш, усі ми чудом збереглись, тому що не могло КДБ додуматись, що підпіллям керують "шмаркачі". Мелень молодший від мене на рік, Козак – ровесник, Стефа Коваль, яка керувала 6-ю зоною – моя ровесниця.

Трохи про карагандинський етап, який багато змінив у методі боротьби проти комуністичної імперії і сталінсько-берієвського режиму в Норильську. Зараз вийшла книга пана Грицяка (пам'ятаєш, як шістку керівників 4-ї зони викликали весь час по радіо: Кириченко, Кляченко, Венгрин, Недоростков, Грицяк, Гальчинський). Так-от, цей самий Грицяк характеризує положення політв'язнів у Норильську вкрай приниженим і занедбаним. Це нас трохи ображає. Треба було п. Грицяку прибути до Норильська в 1945 – 1946рр., коли нам, політв'язням, всаджували лом у груди або ніж у живіт нізащо, за одне слово, особливо в таборі "Каларгон". Нас на той час було мало, а наші богатири типу Лихого і Ув'яза були на дні.

Цікаво, що зробили би ці політв'язні з Караганди, які, до речі, були нової генерації, нового гарту і розуміння національно-визвольної боротьби в нових умовах. Але я з повною відповідальністю заявляю, що наше підпілля підготувало те підґрунтя, на якому легко і безболісно прищепились методи боротьби карагандинців. Ми підтримали цей рух відкрито, бо один із членів ЦК Мелень- "Борунда" за нашою згодою був за столом переговорів із заступником Берії генерал-майором Царьовим (мабуть, Кузнецовим – І.К.), а наша жіноча трійка – Коваль, Мазепа, Дмитрів – відкрито керували повстанням, хоч ЦК їм цього не рекомендував. До речі, ця трійця ще раз була засуджена на 10 років ув'язнення.

Ще повинен Тобі сказати, мій дорогий Друже, що питання повстання нами піднімалось і розроблялось у групі Стрільціва і "Домана" та й у нашому ЦК ще до прибуття карагандинців. Та про це іншим разом. Я не хочу принизити роль карагандинців, навпаки – наше підпілля вийшло на зв'язок з лідером карагандинців – з паном Журахівським і паном Столярем, який на той час знаходився в 1-й зоні. Пан Журахівський все дізнався про наше підпілля і підтримував нас. Знав про підпілля і Вінтоняк Роман. Але ми не допускали до тайни всіх бажаючих, через що я мав навіть неприємності. У свій час я попросив Тебе піти на зв'язок з ними, але вони не з'явилися.

Дорогий Друже! А зараз я розповім Тобі, де був усі ті роки. Повстання застало мене на виробництві у другу зміну. Це чисто випадково. У 4-й зоні я був до кінця страйку, аж поки нас не розділили. Після цього я потрапив на 102-й

пікет, звідки нас потроху розкидали на материк. Зі мною з ЦК був тільки Мелень і декілька підпільників, яких я знав. Після цього нас перевели на шахту "Західна", куди позганяли активістів з усіх зон. Там нас виявилося вже багато. З каторжанської зони №3 були Папчуки Микола і Василь, Марко Заскотський, якого невдовзі розстріляли, і Степан Колодрубський. З нашої зони був Мелень, Томашівський і Скавінський. Одним словом, там був колектив, з яким можна було гори перевертати. Одну таку гору ми перевернули.

У 1954 році 9-го і 10-го березня було вшанування пам'яті великого генія Тараса Шевченка. Я сам особисто написав сценарій й очолив комітет по святкуванню 140-річчя з дня народження. Цим періодом свого життя я найбільше горджуся, бо багато інтелігенції, яка була присутня на святкуванні, оцінили цю акцію як культурну революцію, яка переважила навіть страйк. Після цього мене відразу відправили на "Купець". Чув про такий табір? Нам сказали, що звідти ще ніхто не виходив. Там було всього два бараки і практично то не був табір, а місце для розправи. Туди потрапив Мелень, Іван Матвійчук, Микола Папчук, Григорій Прокопович – один із підпільників Кайеркана (2-а зона), а також Теофіль Федик – один із активістів, який зараз проживає в Стебнику. Тут, на "Купці", я потрапив з усіма політ'в'язнями на лікарську комісію, яку очолювала начком (начальник комісії – І.К.) управління охорони здоров'я пані Ярова. Це вона зробила мені інвалідність і допомогла виїхати на материк, бо вона була особистістю на той час, а я багато зробив для неї замовлень на виготовлення дзеркал. Я й сьогодні готовий поклонитись їй в ноги.

А ще, дорогий Друже, у своїй книзі я віддам шану всім нащадкам начальника табору "Західна" майору Дубніченку, який все зробив, щоб затвердити програму святкування 140-річчя з дня народження Шевченка. За всіма відомостями його посадили за це на 5 років.

Дорогий Друже Іваську!

Я радий за Тебе, за Твою творчу працю, за Твою наполегливість, за Твою віру й надію, що я, Юречко, ще можу щось написати. Але мені здається, що я весь згорів у цій напруженій боротьбі, в якій опинився зараз. Хай Бог допоможе Тобі видати книгу "За Полярним колом". Тоді я напевно буду відчувати меншу вину перед всіма вами, перед своїми нащадками, перед своїм народом. Зараз у мене є велика мрія: зібрати всіх учасників підпілля і учасників святкування 140-річчя Дня народження Шевченка, які ще залишились живі, нащадків померлих для того, щоб переконатись, що ми не даремно жили на світі, щоб поставити всі крапки над "і".

Цього листа кореспондент місцевої газети "Галицький вісник" обіцяє надрукувати разом з Твоїм, якщо Ти даш згоду.

Дорогий Друже, я заздрю Твоїй працездатності, енергії, бажанню ще щось зробити чи поправити. Ще раз вдячний Тобі за те, що Ти примусив мене згадати молодість, що воскресив у мені надію на майбутнє.

Твій друг Микола

P.S. Я ще напишу, не чекаючи, про долю тих підпільників, про яких мені щось відомо.

Листа переписала моя племінниця Євгенія, яка горда дружбою з Тобою. Вона все життя є великою патріоткою України.

Я щиро вітаю Вас – Геня (*Євгенія Медвідь з дому Довгун з Валяви коло Перемишля*)

Дописано власноручно Миколою:

Дай відповідь з коментарями, якщо Ти даш свою згоду.

Порадь щодо з'їзду. Я хочу дати об'яву в обласні і центральні газети. Дам свій телефон і свою адресу, щоб повідомили мене письмово або усно по телефону про згоду взяти участь у з'їзді. Спонсори в мене знайдуться.

Мені здається, що я і десятої частини не написав Тобі того, що хотів. Особливо на початку, де я хотів Тобі описати всі тонкощі причини створення підпілля у Норильську, не дивлячись на заборону створення такого.

Будь здоров! Тримайся міцно і твори! Твори, поки є ще сила!

Твій друг Микола.

Фрагмент із листа Миколи Юречка від 16 травня 2001 року.

“...Улітку 1952 року по сусідству з нашою дільницею Горстрою за колючими дротами працювали дівчата із шостої зони на будівництві підземних комунікацій. Хлопці з нашого боку перекидали для них пошту через колючі дроти. Я мав зашифрованого листа, але тоді зі мною не було Кирила Чепіги, який завжди передавав мою пошту зв'язковій або самій Стефі Коваль. Того дня Стефа була серед дівчат і я вирішив сам перекинути, але такої сили і досвіду, як у Кирила, не було і моя пошта опинилася між колючими дротами в забороненій зоні. З вишки вартовий побачив і викликав розводящого. Той поволі наближався до мого зашифрованого листа. Я остовпів. Ще кілька секунд і повний провал. Сотні дівчат бачили, хто кидав і знали, кому кидав. За лічені секунди Стефа запитала мене, чи там щось важливе. Я кивнув, що так. Не встиг я повернути голову, як вона підняла колючий дріт, скочила в заборонену зону, перед носом у розводящого забрала листа і швидко вишмигнула назад, згубилася в натовпі дівчат, які відразу оточили її. З вишки вартовий не стріляв, бо між ним і Стефою був розводящий. Більше я сам листів не перекидав”.

Курінь УПА в Норильську

Не було ніколи в Норильську куреня УПА. У вересні 1952 року привезли з Караганди групу в'язнів, переважно наших із Західної України, і вони перевернули все догори дном не тільки в норильських таборах, а й у всій більшовицькій концтабірній системі. Серед карагандинців знайшлася група відчайдушних сміливців, які не побоялися піднятися, стати на чолі в'язнів у

таборах Норильська, повернути їм почуття людської гідності й повести на боротьбу за свої права. Це не була навіть група, а одиниці. У нашому четвертому таборі все взяв на себе Євген Грицяк, який прибув з Караганди. Він фактично проявив себе навесні 1953 року, а від вересня 1952 ми про нього не знали.

Усі карагандинці, які прибули до нас, від першого дня були заряджені на боротьбу – рабське почуття покірності скинули із себе раніше. Десятиліттями пізніше я не зустрічав ніде згадки про ті події навіть у радіопередачах "з-за бугра". Щойно восени 1990 року вперше в журналі "Сучасність" прочитав статтю Данила Шумука про літо 1953 року в Норильську, його спогади "Пережите і передумане" і несподівано зустрів самого Євгена Грицяка, взяв у нього, радше вициганив його "Короткий запис спогадів. Історія Норильського повстання". Віддав мені з дарчим написом для Ірини Камінської – "Христі" за її пропозицією. Тієї самої "Христі", яка 16 і 17 вересня 1947 року супроводжувала мене з лісу над Корманичами близько Перемишля, далі поїздом аж до Єленьої Гури перед польсько-чехословацьким кордоном. Наша несподівана зустріч відбулася 30 вересня 1990 року аж у Чикаго.

Ось що я писав про приїзд карагандинців у своїх чорнових спогадах 26 квітня 1987 року:

" У 1950 або 1951 році в Західній Україні прокотилася знову хвиля масових арештів, переважно серед студентів Львова, Тернополя та Іван-Франківська. Частина з вироками 25 років вислала до Караганди, де теж було багато спецтаборів. Там свавілля, знущання над в'язнями були ще гірші, ніж у Норильську. Студенти за кілька місяців навели порядок: частину сексотів і тих, що знущалися над в'язнями, перебили, а інші втекли з таборів. Нагадали в'язням, що вони люди і можуть та повинні відстоювати свою гідність, права навіть у тюрмі.

У Москві в ГУЛАГу (Главное управление лагерей) зчинилася паніка. Вирішили непокірних з Караганди розіслати по найгірших таборах Крайньої Півночі та Сибіру. Влітку 1952 року до Норильська прибуло 264 "бандерівці" з Караганди. Чомусь ця цифра лишилася в пам'яті, а не інша. Сталін і Берія в Москві забули, що стремління до волі в живих людей – заразлива хвороба. У таборах Норильська, куди прибули карагандинці, почалося те, що в Караганді. Вранці зеки вставали і насамперед цікавилися, якого сексота чи бандюгу-бригадира де знайшли неживим".

Після того, як я прочитав "Короткий запис спогадів" Євгена Грицяка, побачив, що не завжди можна покладатися на свою пам'ять. Він пише, що до Норильська прибуло 8-го вересня 1952 року (в тексті "8-го березня" – це помилка) 1200 в'язнів з Караганди – 350 до п'ятої зони і стільки ж до нашої четвертої. Число 264 я взяв, мабуть, від Михайла Дзикевича, який працював тоді картотетчиком у медчастині. Стільки могли передати санкарт до медчастини після прибуття першої партії з цілого етапу. Вже напевно не вдасться уточнити, скільки було насправді. Ще від 150 до 200 відправили на Медвежку в табірну зону, яка обслуговувала відкритий рудник (за даними Романа Панчишина із села

Хоросно на Львівщині). Євген не пише, хто ті в'язні – чи справді було між ними багато студентів, як я думав, чи такий же контингент, як у нас. Тільки вони приїхали, як уся зона заворушилася, ожила, люди почали піднімати голови. Знайшлися земляки, знайомі з волі, рідні. Перші дні всі жили розповідями про те, як у Караганді перебили стукачів, усяких бандитів, які знущалися над в'язнями, як змусили деяких утікати на колючі драти.

У нас почалося з того, що за посилками, що їх отримували в'язні з волі від рідних, почали ходити не бригадир з нарядчиком і ще якимось із блатних, як раніше, а її власник під охороною своїх друзів. Цензор змушений був видавати все, що прийшло. До того часу люди не раді були своїм посилкам.

Бригадири перестали брати "данину" з в'язнів, обкрадати їх у харчах. Принищили стукачів, деякі повтікали за зону. У БУРі не стало бригадира і туди перестали саджати. БУРу вже ніхто не боявся. Муханов і Скотніков утекли, а про Сікорського я згадував вище.

На Медвежці литовці вбили свого земляка-нарядчика, який співпрацював з адміністрацією і жорстоко поведився з в'язнями, а наші за таку саму поведінку розправилися з Ярославом Дорошем, родом з Хоросна Щирецького р-ну Львівської області. Крім того, Дорош ще в 1942 році створив озброєну злочинську групу і під маркою підпілля, а пізніше УПА, грабували в людей худобу та інше добро в довколишніх селах. Свою діяльність продовжували ще після приходу більшовиків. У 1946 році Дорош перебрався до Львова. Ходили чутки, що співпрацював з НКВД. 1947 або 1948 року його заарештували, засудили на десять років і відправили до Норильська. Спочатку був у 4-й зоні, а в 1950 році перевели на Медвежку і тут відразу поставили його бригадиром. Наші в'язні уникали зустрічей з ним, навіть знайомі з волі. (Про це розповідав мені Роман Панчишин-“Галушка” із сотні УПА “Дира” – односелець Дороша).

На Горстрої пригрозили чи навіть побили начальників будівельних ділень – Рудмінського Григорія Ісаєвича і Попова. Перший – колишній начальник концтабору на Біломорканалі – хитріший, відразу обставився нашими хлопцями – днювальним, інструментальником та іншими, змінив ставлення до робітників. Раніше вони закривали наряди вільнонайманим за хабарі, щоб ті більше заробляли, а бригадам в'язнів зменшували обсяги виконаних робіт. Попов зберіг свою ненависть до наших.

На вулиці Мончегорській на розі з вулицею Пушкіна будували тоді житловий будинок. За роботу в'язням заплатили дуже мало – вигадали якусь причину. Тоді начальником Горстрою був партійний Георгій Максиміліанович Муравйов. Йшла боротьба за економію фондів коштом зарплати в'язнів. Здається, половину, якщо не більше, грошей відраховували на утримання конвою, табірної охорони та адміністрації. Були встановлені напевно державні норми.

Одного дня в кінці зміни, коли люди зібралися на вахті, щоб іти до табору під конвоєм, у вказаному будинку згоріли два ще не закінчені під'їзди. На другий день доплатили всім робітникам-в'язням. Жодного слідства про причину пожежі не проводили.

Дивно, що до служби електриків не перейшов ні один із карагандинців. Їх усіх розкинули по бригадах землекопів, бетонувальників – на найтяжчі фізичні роботи. Не було їх у сантехніків, столярів, слюсарів.

Норильський комбінат – це було окреме князівство. Для місцевих партійних царків закони не існували – як у ставленні до в'язнів, так і до своїх підлеглих у погонах чи на керівних посадах в адміністрації та промисловості. Наведу один приклад. Директором комбінту був якийсь Зверев. Навесні 1952 року він вирішив пройтися зі своїм почтом, який складався більше як з десяти осіб, та з особистою охороною по території Горстрою. Побачив туалет. Це була дерев'яна споруда з трьох стін завдовжки до десяти метрів і не більше двох завширшки, на чотирьох стовпах до одного метра від землі. Четверта відкрита стіна – торцева, без дверей, служила входом. Перед нею – дощаті сходи. Цілу зиму знизу не вичищали. Зверев питає Муравйова, що воно таке. Той став пояснювати, що взимку все замерзло і порушення санітарних норм тут немає. Починається весна, на днях тут вичистять. Зверев вислухав уважно й каже: "Якби ти так добре розумівся в будівництві, як в гівні, з тебе вийшов би непоганий інженер". Усі хором розреготалися, Муравйов теж. Зверев задоволений пішов далі оглядати будівництво, а за ним табуном усі керівники, навіть робітники.

Пізніше Зверев перейшов до Красноярська на вищу посаду, а за Хрущова його зняли – звинуватили в диктаторських звичках і культі особи.

Другим царком на комбінаті, але вже по лінії НКВД, був генерал Семенов. Він через два-три тижні після прибуття карагандинців запровадив ще жорстокіший режим у всіх таборах Норильська. У нас після вечері на дверях під'їздів почали вішати знадвору замки, замикали на ключ, а всередині коло дверей ставили майже столітрові бочки. Ми це називали "заботою партії і правительства". Наскільки зручніше, особливо взимку, коли надворі за сорок градусів морозу та ще й вітер, пурга. Тоді по радіо майже щодня можна було почути про політику миру й дружби між народами всього світу, яку наполегливо проводив Союз Радянських Союзів. А в нас в'язні жартували: "Да здравствует политика миру і бочка в коридорі!"

Почастішали обшуки кожного на вахті при вході в зону, в секціях. Приходили з роботи, а на нарах усе перевернене. Найгірше казався наглядч Бейнер, про якого згадує Грицяк. Таких озвірілих типів рідко можна зустріти. Казали, що він латвієць, але латвійці заперечували. Російською розмовляв вільно, без акценту. Високий, ясний блондин, худорлявий, з виступаючими вилицями; очі якісь зеленуваті, садистські, погляд, як у собаки, яка хоче накинутись на когось. Ще був один наглядч, подібний на нього, але зовсім протилежної вдачі. Бейнер під час обшуку перекидав усе на нарах, скидав на підлогу, заглядав між дошки в кожну щілину, викидав усе з тумбочок – шукав ножі, навіть голки.

Запам'ятався ще один наглядч – високий, чорнявий, завжди спокійний. Під час обшуку у вихідний день підняв у Петра Ворошилова матрац і в нарах між дошками знайшов невеличкий саморобний ніжик. Показав Петрові й порадив краще заховати або викинути.

Приблизно в той час появився в нас новий наглядач – Іван Турбін з Кубані. Любив кричати, штовхати, але хлопці казали, що він не такий шкідливий, як виглядає. Це в нього так – для розваги. Одного вечора при виході з Горстрою, перед вахтою, він узяв якийсь зломаний держак з лопати, ходить і штовхає зеків у спину, кричить, щоб швидше ставали п'ятірками і підходили до виходу. Було темно, лампи світили тільки над воротами. Я підійшов до нього й кажу: "Слухай, начальник, ти так штовхаєш людей, як худобу, ще й покрикуєш. Не приходить на гадку, що тебе може хтось раз так штовхнути, засипати снігом, і завтра будуть шукати зі собаками? Ти один, а нас тисяча".

– Я ж нікого не вдарив. – Глянув на мене і вийшов з натовпу. На другий день він заходить до будинку, де я працював. Привітався й каже до мене: "А ви вчора мені правильно зробили зауваження. У мене така дурна звичка покричати, але я ще ніколи нікому зла не зробив. Треба бути обережним – мало що кому в голову стукне". Здивувало, що він пізнав мене і знайшов. Ми з ним раніше зустрічалися в таборі, на Горстрої, але нас кілька тисяч. Ніколи з ним не розмовляв. За те, що я зробив йому зауваження, могли бути неприємності. Інший міг перекрутити, що я пригрозив. У майбутньому Турбін виявився чи не найлюдянішим серед наглядачів. Загинув трагічно в 1957 році. Жив у комунальній квартирі по сусідству з якимсь колишнім зеком, віком вже за п'ятдесят років, до якого приходила тринадцятирічна дівчина. Турбін повідомив міліцію. Старий зарубав його сокирою.

* * *

Люди перестали боятися будь-якого начальника. Працювали нормально – не відмовлялися, але вимагали належної платні, особливо землекопи. До літа 1952 року багато в'язнів голодувало, бо зарплати не вистачало, щоб наїстися, а важка фізична праця на морозі виснажувала. Деякі з ознаками дистрофії потрапляли навіть в ОП, хоч не в такому безнадійному стані, як навесні 1949 року. Після приїзду карагандинців змінилося ставлення до в'язнів на всіх рівнях. Почали навіть приходити декому листи від рідних з волі, розуміється, через цензуру. Хворих на роботу не виводили, навіть якщо ліміт звільнень був вичерпаний, хоч це залежало переважно від лікарів.

Через кілька тижнів і наші місцеві в'язні почали виявляти ініціативу, зовсім позбулися страху. Вони знали краще людей, обставини, у багатьох випадках допомагали приїжджим. Ми шукали електриків, щоб прийняти до себе, але чомусь охочих не знайшлося. Після смерті Сікорського ніхто вже не наважувався "забрати владу в бандерівців", як радив Власов – начальник табору. Насправді владу ніхто ні в кого не забирав, тільки був наведений нормальний порядок. Позбавлені привілеїв стукачі, бригадири-садисти, припинилися знущання над в'язнями, обкрадання пайків, зарплати, закрили БУР. Уся внутрітабірна адміністрація залишилася на місцях, тільки почали дотримуватися нормальних порядків, передбачених кутцями законами. Репутація наших "бандерівців" чи "западників" в очах представників інших народів різко зросла. Усі казали, що молодці – давно так треба було, хоч у стосунках між людьми в окремих

колективах ніщо не змінилося. Була ліквідована чи обмежена в діях жменька бандитських злочинних елементів, яка допомагала чекістам та тримала в постійному страху кількатисячний колектив.

Одного вечора прийшов до мене схвилюваний Михайло Дзикевич. Наодинці в коридорі сказав, що до лікаря Якова Усюка вже кілька разів приходив якийсь "карагандинець" – із наших з Львівщини і майже наказним тоном вимагає звільнення від праці на день чи два. Тоді Усюк не відмовляв, але сьогодні цей привів ще двох. Лікар сказав, що не може. Поскаржився Михайлові, що з ним так навіть кримінальники не поводитися. Усяка табірна шпана ставилася до лікарів з пошаною. Михайло назвав мені прізвище, бригаду і пішов. Я порадив йому заспокоїти Усюка, що таке більше не повториться.

Відшукав Гриця Паламарчука, щоб в'яснив, що це за тип такий. Скоро довідався, що він не має нічого спільного з людьми, які захищали права в'язнів. Ще в Караганді поводитися так само, а тепер тут зібралось їх кілька і діють "під блатних". Ходять навіть на кухню й вимагають для себе харчів. Бригадир якийсь із наших – теж має з ними мороку. Подробиці про них розповів Іван Гладунець. Вони були з ним в одній бригаді теслів чи в сусідній секції. Описав зовнішність їхнього лідера і де його нари. Я зайшов до секції на те місце й побачив знайоме обличчя в компанії з іншими. Попросив його в коридор. Кілька тижнів тому ми випадково зустрілися на доріжці в зоні й розговорилися. Тоді я здогадувався чи знав, що він із Караганди. Чисто вдягнений, як на зека, симпатичний з вигляду, і видно було, що якийсь сміливий, ініціативний. Справив непогане враження. Запропонував йому, або якщо є підходящі хлопці, влаштуватися до нас на електромонтаж. Не має значення – працював електриком чи ні – допоможемо стати фахівцем і в житті не зашкодить. Тоді він сказав, що подумає.

На такі розмови я з обережності часто брав Василя Омельчука з Луцька, Станіслава Щербанича із Закарпаття або інших. Обидва трохи молодші від мене, однакові зростом, тільки фізично солідніші. У коридорі я сказав новому знайомому, за чим прийшли. Згадав про випадки з лікарем і пояснив, що всі медики під нашими впливами, а його поведінка не годиться. Треба це припинити. Він став виправдовуватись, що дуже було потрібно, але не заперечував і пообіцяв, що більше не повториться. Заходити на кухню та до хліборізки теж непристойно. Що інші подумають? Ми не якась злодійська шпана. Про карагандинців усі досі найкращої думки, не треба псувати марку. Нагадав йому про електромонтаж, але він ще не вирішив. Попрощалися як друзі. На другий день я зайшов на хліборізку, якою завідував київський молодий єврей Олександр Дімент, і попередив його, що коли будуть заходити до нього чи на кухню якісь "блатні бандерівці", щоб не боявся і проганяв їх, не давав нічого. Неподобства "блатних" земляків припинилися.

Доповнення Михайла Баканчука

Я не перебільшив роль карагандинців у розвитку подій в четвертій зоні, тільки не розкрив повністю діяльність місцевих в'язнів. Дещо здогадувався, а

багато забув. Більше від мене знав і запам'ятав Михайло Баканчук з Тернополя. Наводжу тексти його листів.

Тернопіль, 14.03.2000р.

Доброго дня, Друже Іване!

Мене тішить Твоя невгамовність і що Ти спроможний залишити писану пам'ять про ті сумні реалії з Горлагу (Горлаг з рос. – Гірничий табір – І.К.). Я також писав уривками в місцевій пресі, інколи в “Шляху перемоги” та в “Гомоні України”. Але ж це були уривки й окремі бачення та висвітлення тих чи інших подій і вони часто не збігаються із спогадами Романа Загоруйка, Василя Сеньківа, Миколи Барбона, Костика Короля, Володимира Туницького, Данила Шумука та інших. Кожен з нас пережив не однаково і дивився на події під різним кутом зору. Хоч і оцінки однозначні, але причетність окремих осіб до певних подій були різними. Тому й розбіжності неминучі.

Я виходив з пропозиціями до Миколи Юречка, Філька Федика, Івана Кобзи, щоб узагальнити наші спогади, зібравши з них витяги найбільш достовірних і хронологічно зв'язаних подій під однією редакцією. Не вдалося. Філько має турботи з паралізованою дружиною, Іван Кобза хворий і недавно померла в нього дружина. Микола Юречко працює мером у своїй рідній Мельниці Подільській, тому на спогади не має часу.

Про норильських “сук” і стукачів уже також багато стерлося з пам'яті, але не можна забути таких як Муханов, Новіков, Бухтуєв, Бурмістров, Лебедев, Закордоєв, Карпенко, Ребрик, Горожанкін та ряд інших. Коли я черговий раз вийшов з БУРу в 1952 році, мене перевели до бригади Панасюка, який попередив, що не буде давати мені ні роботи, ні добавочного пайка. Бригада була в п'ятій колоні і я там два місяці “кантувався”, поки знову не посадили до БУРу. Панасюка “підрізали”, коли прибув карагандинський етап. Тоді ж підрізали Бухтуєва і Лебедева, на п'ятому вбили Горожанкіна, а на Медвежці – Дороша. Кудись відправили на етап стукача німця Ганса Готзеліха і колишнього начальника 1-ї колони Василя Яковенка. Казали, що Яковенко теж стукач, але він мені інколи допомагав. Десь зник Владек Бондарський – поляк, що був бригадиром на Мідьстрої. Ми з Миколою Усенком одного разу його добре “благословили”, але він вирвався і втік. 1955 року лікар-поляк (на жаль, не можу згадати його прізвище) доніс на мене й Миколу, що ми погрожували його вбити, і Норильський народний суд добавив нам по п'ять років. Нас відправили до штрафного табору “Середній”. Ми звернулися зі скаргою до Крайового суду в Красноярську, який анулював вирок. На “Середньому” ще були Лесик, В. Мельник, Малий та інші. Хто покарав Сікорського, Анатолія Кучеревського – прямих виконавців не знайшли.

Коли нас після повстання 1953 року перевели на 102 км, а звідти на “Западну”, де в шахті був убитий Ребрик і ще один, прізвище якого я не

запам'ятав, та підрізаний трубач Митросян, нас десять чоловік відправили до “Ширяєвки” і до БУДу 5-го табору. Там провадили слідство. Митросян у той час “висів на шинах” в лікарні в 4-й зоні. Нас приводили до нього по одному, чи не пізнає когось, але він не пізнав нікого. Під слідством були тоді Василь Дзюба, Степан Дзюбак, Василь Лоїк, Володимир Мутерна, Марко Заскотський, Сорочинський, Василишин, Страханюк, я і ще інші, яких прізвища не пригадую.

На слідстві “розкололися” Василишин і Мутерна. Основне звинувачення падало на Марка Заскотського. Мені ставав на очну ставку Мутерна, що я давав їм знаряддя для вбивства. Я працював інструментальником і категорично заперечував про свою причетність до акцій, а сокири та інший інструмент видавав строго із записами в журналі. Відмовились від звинувачень Дзюба, Дзюбак і Лоїк, заперечували нашу причетність Марко Заскотський і Страханюк. У 1954 році відбувся суд в “Ширяєвці”. Марка Заскотського засудили до розстрілу, а Страханюку, Василишину і Мутерні дали від 5 до 10 років. На суді різко виступив Марко Заскотський – сказав, що він засуджує існуючий репресивно-фашистський лад, а в останньому слові відмовився від прохання про помилування. Коли і де розстріляли Марка – невідомо.

Страханюк жив у Здолбунові, уже помер, а жива ще його дружина – колишня норильчанка Марійка Ніч. Василь Дзюба живе на Тернопільщині в селі Потутори Бережанського району, Степан Дзюбак – у селі Печенія коло Львова, Василь Лоїк помер.

Про себе нема чого писати. Я 17-річним юнаком працював зв'язковим та розвідником при СБ. Зловили мене більшовики в церкві в лісі коло Почаєва. Після піврічного слідства в 1948 році засудили на 25 років. Як вели слідство? Ще два роки після суду плював кров'ю. Але вижив і живу досі. Коли після табору повернувся в рідні сторони, довідався, що всі знайомі із СБ загинули. Один лише на псевдо “Круча”, родом з Бродівщини, попав живим на Житомирщині. Яка його доля і справжнє прізвище – не вдалося довідатись.

Сестра Ніна Теодорович, псевдо “Ластівка”, що працювала друкаркою при СБ, загинула 1949 року на Рівненщині. З нею ще кілька осіб пострілялися в оточеній енкаведистами кріївці.

Брат, Петро Баканчук, псевдо “Вулька”, був сотенним в курені Сторчана, загинув разом з ним 24 квітня 1944 в бою під Гурбами коло Шумська.

Мені в одній з крійвок, що збереглася, вдалось віднайти цікаві документи СБ і З (Служба безпеки і зв'язку). 1960 року я по своїй глупості і боязні, щоб не попали в руки ЧК, знищив. Дещо залишилось на руках і в пам'яті. Окремі епізоди я публікував у місцевій пресі. Навіть був документ з переліком завербованих сексотів Залізеччини з прізвищами, адресами, датами вербування, присвоєними кличками. Просив, щоб хтось зголосився. Мовчать. А є ще живі.

Шкода, що багато інформації, яка ще збереглася в пам'яті, піде з нами в могилу.

У Твоєму дописі “Чого не сказала Марічка у спогадах “Тисяча доріг” я намагався зрозуміти Марічку і Твоє бачення тих подій. На жаль, у дечому наші

оцінки полярні. Однак доля досить примхлива, інколи робить “вибрики” всупереч здоровому глузду.

На тім закінчую, бажаю Тобі натхнення й успіхів у довершенні спогадів про наше перебування в Норильську...

Михайло

* * *

Тернопіль, 8.07.2000р.

Доброго дня, Іване!

Прочитав “За Полярним колом” (ксерокопія мого рукопису – І.К.) і опишу своє бачення щодо окремих людей та подій. Я був у бригадах Бондаревського, Ганса Готзеліха, Панасюка та інших, але не пригадую всіх, бо за бригадами я тільки числився. 1948 року я попав на Кайеркан до каторжан і був у бригаді поляка Баранчика. Каторжан перевели до третьої зони, а я став дистрофіком і ще захворів цингою. Був би “зіграв у ящик”, лише завдяки доктору Коцюбі я викарабкався. До речі, в 1958 році я зустрів його у Львові і він сказав, що виїжджає до Чехо-Словаччини.

У 1949 році мене перевезли до 4-го табору в Норильську. Тут працював на будівництві Мідеплавильного комбінату. Одного дня разом з Василем Гібурою хотіли відлупцювати бригадира Бондаревського за його надміру жорстоке й хамське ставлення до в’язнів, але він втік. Мене посадили на 30 діб до БУРу. Тут бригадиром був Муханов і, здається, Лебедев. Пізніше БУР був моїм частим готелем, де доводилося святкувати травневі й жовтневі “праздніки”, а також за часті порушення режиму. Одного разу мій бригадир, німець Ганс, бив за щось татарина Алієва. Побачивши це, я з поляком Новоградським пригрозили йому, що якщо ще раз подібне повториться, уб’ємо. Він злякався і поклявся, що більше не буде. Але все-таки “заложив” нас кумові Щербакову. Нам дали по 15 діб БУРу, а звідти мене перевели до бригади Панасюка. Наприкінці 1949 або на початку 1950 року нашу бригаду перевели з Мідьстрою на Горстрой на дільницю Рудмінського. Мене взяв до себе госпмайстер Коваленко, щоб я чергував у матеріальному складі, тобто щоб “кантувався”. Коли про це довідався Рудмінський, наказав звільнити мене. Пізніше я ще трохи байдикував на дільницях Бігеля та Скейруса, якщо не сидів у БУРі. Нас була ціла група: Василь Дзюба, Микола Усенко, Степан Дзюбак, а Семен Палій, здається, працював у бригаді Павули. Іван Козак, Славко Томашівський і Микола Юречко влаштувалися в лабораторії на бетонному вузлі, де начальником був єврей, здається, Кохман. Мирон Мелень працював креслярем у проектному відділі. Пригадую, що на будівництві прального комбінату керівником робіт був якийсь японський полковник. Там у вічній мерзлоті знайшли кості мамонта.

У відгородженій зоні за колючими дротами наші дівчата із шостого табору копали кирками, ломами та лопатами траншею під колектор. Ми вперше мали змогу спілкуватися з ними з допомогою записок, які перекидали через колючі

дроти. Тоді я ближче познайомився з начальником першої колони Василем Яковцем – колишнім військовим льотчиком. Він “крутив любов” з подругою моєї дівчини Розалією Руданець. Казали, що Яковець теж стукач, але нам він нічого поганого не зробив, навіть, коли “стрийко” Семен Палій захворів, допомагав йому цукром, маслом і згущеним молоком. Ми вирішили задовільнитися гарантійним пайком і не працювати. У БУРі давали 450 грамів хліба на день, а в шізо – 350. У лазні працював Антін Книш, який забезпечував нас чистою білизною.

Пакет висунутих вимог під час страйку був таким:

Переглянути всі справи політв’язнів щодо законності звинувачень і винесених вироків.

Звільнити політв’язнів, які були засуджені малолітніми.

Дозволити побачення з рідними.

Писати листи щомісячно, а не два рази на рік.

Скоротити робочий день до восьми годин.

Зняти номерні знаки з одягу політв’язнів.

Покращити харчування й умови праці.

Притягнути до кримінальної відповідальності конвоїрів, які стріляли до політв’язнів.

Не замикати на ніч бараків у табірній зоні.

Не притягати до відповідальності страйкуючих.

Після закінчення страйку і пересортування в’язнів нас перевезли до зони на 102 кілометрі. Звідси частину відправили до Красноярська, а решту до табору на вугільній шахті “Западна”. Пізніше, як я Тобі вже писав, був БУР і тюрма, слідство, суд, додання до вироку п’ять років. Далі – штрафний табір на “Середньому”, що по дорозі на Вальок.

У липні 1956 року звільнений за рішенням комісії від Президії Верховної Ради СРСР, яку очолював Кириченко.

У Твоїх спогадах багато знайомих прізвищ. Добре було б долучити ще фотознімки. Зараз дехто намагається зарахувати себе в керівництво страйком. Оберігайся від таких самозванців.

Щодо кількості вбитих та поранених під час страйку, то є різні дані. Табори були розформовані, перемішані і це не дало змоги назвати конкретну цифру. Данило Шумук, Роман Загоруйко, Євген Грицяк та Микола Барбон подають не однакові числа. Орієнтуюсь, що було вбито та поранено у всіх таборах разом до тисячі чоловік...

Щастя Тобі! – Михайло.

* * *

Уривки з листа Михайла Баканчука від 25 січня 2001 року, в якому він дає відповіді на мої запитання й уточнює відомості про події та людей.

“...З Твого листа я зрозумів, що Ти дуже прискіпливо взявся за в'яснення окремих подій та вчинків у 4-му концтаборі, де ми перебували. Це досить похвально, коли б не деякі “але”. У хронологічному порядку можна приблизно визначитися, але перебіг окремих подій і причетність до них дійових осіб губляться в пам'яті. Одні справді брали активну участь, але є й такі, які намагаються показати себе “героями”, хоч насправді стояли далеко від подій...

Каральні акції проти табірних посіпак, стукачів та кримінальних злочинців, яких адміністрація підтримувала на протигагу активним політв'язням, справді розпочалися після прибуття етапу з Караганди, хоч окремі випадки залякування і навіть побоїв табірних лакуз мали місце й раніше. Започаткували знешкодження тієї нечисті справді карагандинці, але вже при сприянні й активній підтримці наших. Ні одна акція не обмежувалася дією одиначки. Усе планувалося із залученням ще декількох осіб з метою захисту, відволікання, сигналізації, погашення світла тощо. Як би Ти зустрівся з Горошком, він міг би розповісти дещо більше (якщо захоче).

До наших, як ми їх називали “дипломатів”, до яких належали Мирон Мелень, Микола Юречко, Філько Федик і ще дехто, карагандинці ставилися досить стримано, бо ті завжди намагалися бути подалі від подій, де пахло кров'ю. Серед них найбільше довіряли Фількові Федику, який ще живе у Стебнику коло Дрогобича. Не знаю, чому Ти до нього не звертаєшся – він може знати набагато більше від інших. У Львові живе Іван Кобза, який міг би розповісти про події в третьому каторжанському таборі. Ще живі члени страйкового комітету звідти: Костянтин Король у Чернівцях, Роман Загоруйко в Новому Роздолі на Львівщині, а Мирон Мелень – у Моршині.

Із шостої жіночої зони Марія Ніч живе у Здолбунові, Ганна Мазепа – на Львівщині і Леся Зелінська – на Івано-Франківщині. Це активістки страйку.

Найменше спогадів залишилося про п'яту зону.

До нашої групи належав Василь Гібура, який разом з Мироном Меленем працював у проектній конторі Горстрою, Іван Колесник був механіком на баштових кранах. З ним дружив волинянин Володимир Вашук. Після страйку всі були на шахті “Западна”.

Усі каральні акції, проведені нашими в четвертій і п'ятій зонах, навіть убивства, не були розкриті. Тільки на “Западній”, де “розкололись” Володимир Мутерна і Васишин, був провал. Два вбивства на шахті взяв на себе Марко Заскотський, хоч міг від них відмовитись. На суді назвав комуністів бандитами і не каюся за скоєне. Тоді й винесли йому смертний вирок. Страханюку дали десять років, а скільки Мутерні і Васишину – не пригадую. Страханюк скоро вийшов на волю (мабуть був заарештований неповнолітнім), виїхав до Здолбунова Рівненської області, одружився з Марійкою Ніч із 6-ї зони. Кілька років тому помер, а Марійка ще живе.

До справи на шахті “Западна” під час слідства хотіли долучити Василя Дзюбу із Львівщини, Степана Дзюбака з Бережанщини Тернопільської області і

мене, але проти нас свідчив тільки Мутерна, який пізніше відмовився від своїх свідчень.

Василь Лоїк, 1926 року народження, походив з Підгаєччини Тернопільської області, освіта середня; Мутерна, Василишин і Страханюк – з Рівненщини, Славко Скавінський із Сокаля. Отже географія учасників нашої групи охоплювала всі області Західної України, а були навіть зі Східної.

Дещо про себе. Вийшов на волю в серпні 1956 року, в західних областях України не прописували (маю документи про відмову), жив деякий час на Донбасі і в Кривому Розі, екстерном закінчив 11 класів середньої школи, пізніше заочно – Київський технікум міського електротранспорту, захистив диплом інженера-механіка по електрозабезпеченню громадських споруд і об'єктів. Реабілітований і визнаний обласною комісією учасником бойових дій ОУН-УПА.

Не забудь згадати, що в таборах ми не ділилися на бандерівців і мельниківців, греко-католиків і православних. Страйком у 1953 році керували переважно старі кадри. Поляки відмовилися брати участь у страйку, хоч і між ними були бойові хлопці, які інколи підтримували нас ще в 1950 – 1952 роках. Це Юрек Новоградський та Владек Адамовський із Західної Білорусі...”

Небезпечні злочинці

Николенко

Микола Панчук перейшов до нас на електромонтаж, здається, на початку літа 1952 року або раніше. Кмітливий, здібний і робота в нього в руках горіла. Часто розповідав мені цікаві речі про події в таборах та про людей. Працював якийсь час нарядчиком, мав серед начальства багато знайомих, інколи приносив від них цікаві новини.

У нашому будинку над кухнею на другому поверсі дві великі секції займали електрики, а в середній, малій, жили "придурки" – інженерно-технічні працівники та дехто з внутрітабірної адміністрації. Одного вечора ми стояли в коридорі і Микола каже до мене: "Глянь у малу секцію на верхні нари. Теж бандюга". Двері були відчинені. Справді, на верхніх нарах під правою стіною навпочіпки сидів чоловік, мабуть, років за шістдесят, худорлявий, в окулярах і щось писав у саморобному зошиті з паперу від цементних мішків. Кілька разів я бачив його, знав, що працює в якійсь конторі, але не звертав на нього уваги. Ніколи ні з ким він не розмовляв, у коридор не виходив, знайомих в нього не було, за фахом не електрик. Усіх електриків я знав.

Микола розповів мені, що це Николенко, – колишній видатний фахівець із будівництва металургійних заводів в Україні, здається, з Дніпропетровська. Історія Норильського металургійного комбінату починається з 1935 року. Потрібні були кваліфіковані фахівці на місці. Добровольців зголошувалося мало. На допомогу прийшло ОСО. Без суду і слідства заарештованій людині давали розписатися за десять років тюрми, каторги або виправного трудового табору. Минуло десять років, такого "злочинця" знову, але вже в таборі, викликав начальник спецчастини – "опер" або кум – і давав розписатися за другу десятку.

До цієї категорії належав і Николенко. Його привезли до Норильська, здається, ще в 1937 році. Усі заводи побудовані з його участю. Коли почалося будівництво Мідного в 1948 році, управління комбінату звернулося до Міністерства кольорової металургії в Москві, щоб прислали кваліфікованих фахівців для коректування проектів. Обладнання було радянське, американське по "ленд-лізу", німецьке трофейне чи по репараціях (з демонтованих заводів на терені Східної Німеччини після закінчення війни) і навіть японське. Завод такої величини – перший в Союзі і багато технічних проблем треба було узгоджувати й вирішувати на місці. Москва відповіла: "У вас там є Николенко. Кращого ми ніде не знайдемо".

Таких фахівців часто тримали безконвойними або переводили до зони облегченого режиму, створювали для них більш-менш людські побутові умови. Николенка перевели з якогось іншого табору, можливо навіть з каторжанського, який будував Нікелевий завод, до нашого спецрежимного, додали сто грамів хліба на день і пачку махорки на місяць. Йому не могли вибачити того, що не хотів нікуди звертатися за помилуванням чи з покайням. Не один раз викликали, пропонували, щоб написав у Москву, обіцяли допомогти характеристикою. Могли би навіть перевести на легкий режим, але він відмовлявся. Йому й так добре. Головне, що зайнятий своєю улюбленою працею. Збоку здавалося, що якась там воля, побутові умови, зручності, комфорт – усе це не для нього. А в Москві думали, що він сердиться на радянську владу, чому посадили, і принципово не хоче просити помилування. Такого не прощають. Деколи для нього робили скидку в дотриманні табірної системи – коли не встиг виконати якусь роботу за денну зміну, дозволяли залишатися на ніч у конторі і там переспати на лавці. І так за сто грамів хліба, якого він не поїдав, і за пачку махорки, якої ніколи не бачив, бо не кутив.

"Сто грамів хліба і пачка махорки" стали крилатими в більшовицькій системі ще з тридцятих років, коли почалися перші "комсомольські новобудови" на трупах політичних в'язнів. Така найпопулярніша міра винагороди тим, які будували гіганти радянської індустрії.

Дід

Одного гарного літнього дня під час страйку в 1953 році ми з Миколою Панчуком стояли перед хліборізкою. За кільканадцять метрів від нас із-за котельні вийшов старий сивий кремезний, трохи сутулий чоловік з відром у руці і повільною ходою пішов у бік лазні. На ньому була ясно-сіра вилиняла стара куртка без номера на спині. Я раніше в зоні не бачив його. Микола сказав, що зустрічав його в іншому таборі. Він з України, а сидить ще, здається, від 1933 року. Недавно перевели сюди. Йому, мабуть, додали ще десятку. Мовчазний, ніколи ніхто не бачив його усміхненим, завжди задуманий, сердитий. У попередньому таборі зустрів земляка з України і дещо розпитував про своє село. Нікому більше про себе, про минуле ніколи не розповідав, тільки йому признався, за що сидить.

Земляк розповів Миколі, але просив, щоб дід не довідався. У 1933 році головою сільради був якийсь його родич – молодий комуніст, великий патріот. Люди масово з голоду вмирали, а вони з районним начальством вечорами влаштовували пиятики. Одного дня дід прийшов до нього, як до родича, і просив, щоб виділив трохи продуктів, бо дружина вже померла з голоду, а він залишився з кількома дітьми. Тоді в конторі сидів ще якийсь молодий з району. Обидва напідпитку. Родич став виправдовуватись, що не може, нема нічого, а потім переглянувся зі своїм другом і каже: "Добре, дядьку, щось придумаємо, тільки хай ваша найстарша дочка прийде сьогодні сюди ввечері і прибере в конторі". На тому дід припинив розповідь. Більше половини села вимерло, а ті, що залишилися в живих, розповідали, що якийсь дядько вбив сокирою свого родича, який працював тоді головою сільради чи колгоспу.

Рік 1953. Генерал Семенов наводить порядок

Не думаю, що генерал Семенов – командувач частинами НКВД і відповідальний за режим у концтаборах Норильська – міг щось придумати самочинно без узгодження з Москвою. Там, на вершині комуністичної піраміди, розроблялися теорії, методи, плани чи графіки впровадження в життя каральних акцій, приборкання чи нищення непокірних. Нас тоді попереджали, що найменше порушення режиму в таборі, в дорозі, в робочій зоні буде каратися найжорстокішими методами аж до розстрілу на місці. Більшість з нас не вірила – думали, що тільки так лякають. Щоб всередині зони за колючими дротами когось розстрілювали? Такі методи під час війни застосовувала фашистська Німеччина. Відбувся Нюрнберзький процес, учасники злочинів проти людства покарані, більшовики всюди виступають на міжнародних форумах за права людини, підписали не одну конвенцію, угоди, акти, зобов'язання. Самі найчастіше першими виступають за гуманізм, рівноправність, соціальну справедливість, проти колоніалізму, апартеїду, дискримінації. Головне, що живемо в мирний час, смертна кара скасована.

У нашій зоні бригадиром був якийсь Камінський, напевно не із Західної України. Спокійний, людяний і зеки на нього не скаржилися. У нього часто траплялися якісь припадки, лежав у лікарні. Виписався, ходив до праці, і одного дня не вийшов теж через поганий стан. Пригадую, що це не була епілепсія, а короточасна раптова втрата притомності. Його викликали на вахту і як симулянта забрали в шізо за зоною, бо БУР не працював. На другий чи третій день їх вели на роботу. Камінський по дорозі знепритомнів, упав, і конвой лежачого на землі застрелив. Мабуть, цей випадок описує Євген Грицяк у своїх спогадах на с. 39: "...із тюрми беруть одного в'язня й ведуть у тундру, де при спробі втечі розстрілюють". Далі він пише: "У першій зоні розстріляли двох чоловік..." Напевно мав на думці випадок, коли два віруючі якоїсь секти на Кайеркані або Медвежці (назви селищ, де знаходилися зони) відмовилися вийти на роботу на свято Благовіщення 7-го квітня або на другий день Великодня. Їх вивели із зони за ворота і на очах у в'язнів постріляли.

Ще перед цими розстрілами 5-го березня помер Сталін. Неначе десь із-за спини Москви, комуністичної системи та КГБ подуло вітром свободи, весною. Люди відчули це підсвідомо, появилася якась іскра надії на неминучі зміни. Смерть тирана більшість сприйняла з неприхованою радістю, однак відразу насторожилися, коли побачили смуток і тривогу в російських шовіністів за долю "матушки". Ми відразу "прикусили язика". Частина росіян теж перешіптувалась між собою, неначе справді втратили рідного батька. Імперський і рабський синдром. Люди виходили до праці нормально, норми виконували, як і раніше, тільки тепер з піднесенням, з надією. Життя в таборі йшло своєю колією. Всі чекали змін у Москві. Ніхто не сумнівався, що там іде гризня за владу. З дня на день чекали якогось кривавого перевороту в більшовицькому чи радше в традиційно російському стилі. Я згадував слова професора Михайла Антоновича про те, що не Сталін створив цю людожерську систему, і що відразу після його смерті мало що зміниться. Змінилося для нас вже в перших тижнях, тільки в гірший бік.

У Москві стосовно концтаборів вирішили випереджувати події по-своєму – розстрілювати в'язнів для профілактики, для розваги, щоб інших залякати. У нас почалося з Камінського, вісткою з Кайєркана чи Медвежки про смерть двох віруючих, а до вибуху дійшло відразу після розстрілів в'язнів у зоні в бараках, здається, навіть через вікна на нарах у третьому таборі й одночасно в п'ятому, який був по сусідству з Горстроєм з одного боку і з жіночою зоною – з другого. Кожен відчув, що нас можуть розстрілювати, тільки де – у зоні на нарах, по дорозі на роботу чи під час роботи на будівництві? Адже всюди ми були оточені колючими дротами і вишками з кулеметами. Не було в ці дні гарантії, що десь несподівано не заграс по нас кулемет. Пригадую, як хтось на цю тему почав розмову після закінчення робочого дня перед вахтою Горстрою, коли побригадно випускали в "коридор". Хтось жартома сказав, що тут найзручніше провести масовий розстріл. Збиралося завжди понад дві тисячі відразу, а інші підходили, коли перших вже випустили. На щастя, вишки стояли на відстані більше двохсот метрів від вахти, але з північної сторони в тундрі був невеличкий пагорб, за яким міг сховатися кулеметник. Ми, жартуючи, поглядали на нього, однак під серцем щось подряпувало напевно в кожного. Наступними днями звернули увагу, що перед вахтою вже стільки людей відразу не скупчувалося – підходили невеликими групами. Теж парадокс: ми працюємо, стараємося, зміцнюємо задарма економіку й могутність "родіни", а "родіна-мать..." нас за те розстрілює. Дяка за "доблесний труд".

Кость Король у спогадах "Моя Голгофа" на с. 120 пише, що у 3-му каторжанському таборі повстання почалося 4 червня 1953 року після того, як у їхній зоні на очах генерала Семенова було розстріляно п'ятьох в'язнів а дев'ятнадцятьох поранено. Команду відкрити вогонь по в'язнях дав командир дивізіону майор Полстяний.

Страйк

Про події в хронологічному порядку з указанням точних дат пише Євген Грицяк. Трохи фрагментарно, уривчасто, але в заголовку книжки він попередив і назвав "Короткий запис спогадів (для себе самого)". Тоді в четвертій зоні в Норильську він сам очолив, провадив, вникав в усе, аналізував, вів переговори з начальником табору Власовим, з комісіями з Красноярська та Москви і майже все сам вирішував. З ним був ще страйковий комітет, здається, з п'яти осіб. Чомусь про нього мало згадує. Комітет складався з представників різних національностей і це допомогло збирати ширшу інформацію, впливати та контролювати настрої у всіх прошарків населення табору.

На жаль, я не знав нікого з комітету – мабуть, усі прибули з Караганди. Постараюся описати події так, як бачив їх зсередини чи збоку як учасник і спостерігач. Нелегко було підняти й підтримувати на певному рівні дух свободи та бажання боротися за свої права у п'ятитисячній різношерстій масі народу. Без надійної підтримки нашвидкуруч, майже стихійно, організованих низових ланок такого успіху досягти було би неможливо.

На самому початку в нас навіть появилась думка перевірити, хто такий Грицяк – чи не може бути тут провокації з боку НКВД, щоб виявити ініціативних лідерів, пізніше ізолювати їх або навіть знищити і не допустити до бунту, як у Караганді. Старі випробувані більшовицькі методи. Завдяки оперативності, вродженим здібностям та широким зв'язкам серед в'язнів Гриця Паламарчука це питання вирішилося за кілька годин. Він відшукав земляків Грицяка з околиць Снятина, розпитав знайомих карагандинців, і ми дізналися, що Євген в УПА не був, а воював навіть у Радянській армії, дійшов до Берліна, мав нагороди. Опинився в армії під час облав як тисячі інших. У його високій національній свідомості ніхто не сумнівався.

Я вже згадував, що від самого початку в таборі створювалися групи взаємодопомоги в окремих бригадах, на дільницях за спеціальностями, зав'язувалися знайомства, зв'язки між окремими колективами ще від осені 1948 року. Завдяки цьому повстання в 1953 році відбулося при повній підтримці в'язнів, в основному наших із Західної України. Якщо знаходилися противники, то одиниці. Вони не були переконані у своїй правоті, тому мовчали або боялися. Окремо треба виділити більшість поляків і російських шовіністів, які готові йти хоч з чортом, якщо він проти українців. Це вони вважали своєю "історичною місією".

У кожній колоні чи по дільницях за фахом були свої неначе штаби з визнаними лідерами, які збирали інформацію, формували й поширювали потрібні настрої серед оточення, розкривали стукачів та провокаторів, підтримували через надійних в'язнів зв'язки між собою і про все інформували страйковий комітет.

Нам допомагали всі з Прибалтики, особливо литовці, інші народи і немало росіян, навіть з тих, які знаходилися на керівних посадах на будівництві. Проти нас виступало тільки безхребетне сміття. Відразу почали нищпорити стукачі та провокатори. Вони не дуже боялися – знали, що якийсь конфлікт всередині табору

може спровокувати введення на територію зони військових частин і прискорити розправу над нами. Щось приховати від них було неможливо. Боротьба велася майже відкрито, тільки ми за людську гідність, належні нам за законом навіть за колючими дротами мінімальні права, а ті тільки за свої шкурні інтереси. Тому вони весь час боялися людей навіть пізніше вже на волі.

Лідерами у своїх групах були: Філько Федик у бригадах теслів та столярів, непомітно але дуже активно діяв Михайло Баканчук з іншими тернопільчанами та інші. Напевно не сидів, склавши руки, Микола Юречко з групою з бетонного заводу. Мирон Мелень жив у першій колоні з проектантами. Він там тільки один з наших не міг багато зробити, але вивчати настрої серед такого скупчення інтелігенції різних національностей теж могло принести чималу користь. Тверду позицію на боці страйку зайняв начальник п'ятої колонії Орел – колишній офіцер. Такі люди могли допомогти своїми порадами та інформаціями. Здається, сюди можна віднести начальника дільниці кранівників Аркадія Івановича Смішного, Володимира Рудченка та Бойка. Усі чотири зі Східної України, а Рудченко навіть з Ростовської області, і на керівних посадах. Залишалися з людьми, незважаючи на те, що в будь-яку хвилину міг розпочатися обстріл табору.

Пригадую, що ми слідували й обговорювали кожен крок Грицяка. Суперечливого з нашим ставленням не знаходили нічого, крім одного незначного випадку, але про це пізніше.

Він пише про розбіжності в поглядах з Кляченком-Божком та іншими – яким повинен бути кольор прапора на дахах будинків – чорний чи червоний з чорним. Ми на це не звертали уваги – аби тільки щось неординарне, незвичне для нас і табірної адміністрації, незаконне, заборонене за її поглядами. Ми стояли твердо за страйк, але "не лізти на роги", не допустити до розстрілу в'язнів. Тоді всі досягнення пропали би, люди відразу стали би знову слухняними, заляканими рабами. Більшовики знали про це, бо мали багатий досвід, і ми не забували.

У групі електриків усі зв'язки підтримували через Гриця Паламарчука, як колишнього нашого працівника. Або він навідувався до нас до секції, або до нього ходив Іван Кульчицький чи Дмитро Хоменчук з Ківерців коло Луцька. Ще було багато хлопців, яким могли довіряти. З Іваном ми майже весь час разом.

Карагандинці трималися дружно. КГБісти навіть не постаралися забезпечити їх сексотами.

Микола Панчук приносив свіжу інформацію від знайомих у штабі. Священника Котова я ніяк не міг знайти. Заходив до ректора Кузича до сушарки рідко. Котів був би пригодився, але я не дуже шукав його – не хотів наражати на небезпеку у випадку майбутніх репресій.

Коли ми все довідалися про Грицяка – що він не учасник УПА та ОУН ще й колишній радянський фронтовик – вирішили підтримати його у всьому. Він зможе очолити страйк і домагатися виконання законних прав для в'язнів. Головне, щоб у його діях не знайшли нічого протизаконного. Ніхто не думав, що більшовицькому режимові настав кінець, що нас випустять на волю і що нам не будуть мстити за повстання чи тільки за страйк. Таких наївних не було. Але в

кожного жевріла якась надія на зміни на краще. Чи для всіх? Серед наших мало таких було. Ми розглядали між собою різні варіанти: по-більшовицьки – масовий розстріл в'язнів без розбору, або якісь поступки з їхнього боку, щоб припинити страйк, а пізніше вибірково судові розгляди справ за саботаж чи антисоветську діяльність з метою повалення режиму. На випадок першого варіанту думати не треба було нічого, але для другого варто би бути готовим. На с. 66 своїх спогадів Грицяк пише: "...мітинг мав і деякі негативні наслідки...Один мій земляк, Степан С., викликав мене на тайну розмову".

Можливо, що з ним розмовляв якийсь Степан С., але, мабуть, він про мене згадує, бо деякі думки нашої зустрічі збігаються. Тоді, після мітингу, в зону зайшов начальник табору Власов і зустрівся з Грицяком на тому самому місці біля підстанції, де кілька годин тому перед народом виступав Євген. Я стояв недалеко, здається, з Іваном Кульчицьким і приглядалися до них. Власов був дуже знервований. Йому вже напевно донесли такі як завідуючий пекарнею Тримко та інші, що промова Грицяка справила велике враження на весь табір і народ піде за ним. З Власовим чи з будь-якою місцевою комісією ніхто не захоче розмовляти. Народ у всьому згідний з вимогами і довіряє повністю страйковому комітетові на чолі з Євгеном. Вимоги, зачитані на мітингу, справедливі і не суперечать державним законам. Усі одностайно підтримали страйк.

Грицяк тепер розмовляв з Власовим занадто самовпевнено, майже зверхньо. Таке враження, що успіх трохи запаморочив голову. Виглядало несолідно й небезпечно для нього, неначе він вирішував не долі тисяч людей, а свої особисті справи й добився успіху. Адже все тільки починалося.

Наприкінці дня я дочекався його перед під'їздом, коли повертався, мабуть, із засідання страйкового комітету, і сказав, що хочу з ним поговорити. Зайшли за двері і стали в темному місці під маршем сходів. Нагадав йому, що в розмові з Власовим треба бути стриманішим, робити хоча б вигляд, що ми за розумний компроміс, за дії, які не перечать державним законам. Може статися, що обійдеться без масових розстрілів і справа буде розслідуватися в судовому порядку. Закон за нами – не треба забувати й самому не порушувати його. Якщо діяти продумано без емоцій, то є змога зберегти всім життя. Не виключені зміни на краще і треба навіть розраховувати на об'єктивний справедливий суд. Якщо Євгена і членів комітету не постріляють відразу після придушення страйку, то на суді все буде залежати від того, скільки він зараз допустить помилок. Напевно нагадав йому, що нам вже непотрібні герої, а живі люди для боротьби. Ця думка не покидала мене ніколи, коли згадував тих хлопців, яких стільки пострілялося у криївках. Переважаюча більшість у зоні – це наші люди, засуджені на двадцять п'ять років, і їм нема чого втрачати – страйк підтримають незалежно від можливих наслідків. Треба так поводитися, щоб уникнути зайвих жертв.

Євген перебував ще під враженням успішно проведеного віча. Сказав, що він свідомо готовий на смерть і не сумнівається, що йому не простять того, що досі вдалося зробити. Відступати вже нікуди. Я й сам, як і всі інші в'язні, не сумнівався, що він пожертвував собою. Ми були горді за нього. На таке рідко хто

міг би наважитися на десятки тисяч. Він на себе взяв усе: ініціативу, керівництво й усю відповідальність. Тоді він виглядав утомленим і я ще напевно нагадав, що імперія не розвалилася, та щоб діяв розважливіше, не втрачав надії на кращі часи. Довго разом ми не могли затримуватися, бо за кожним нашим кроком слідували сексоти.

Тепер коротко про події, яких нема у "Спогадах..." Грицяка, або деякі фрагменти. Страйк почався відразу, тільки ми довідалися, що в п'ятій зоні конвой розстріляв людей всередині табору за те, що якийсь в'язень з відстані через колючі дроти розмовляв з дівчиною із шостого табору.

Наприкінці шістдесятих років на роботі в конструкторському бюро ще в Норильську нас кілька колишніх в'язнів у коридорі під час перекуру без сторонніх свідків почали згадувати про події тих днів. Олександр Бутусов – старший інженер-механік нашого колективу – сказав, що був тоді там на місці й сам усе бачив. Нараз до гурту підійшов хтось з небажаних – напевно якийсь партійний – і ми перейшли на іншу тему. Бутусов тільки розпочав, що події розгорталися не так, як розповідали про них по інших зонах. Не було стільки жертв.

Розмови про Норильське повстання були під забороною до 1986 року. За них могли бути великі неприємності аж до тюрми та концтабору. Після розмови в коридорі я Бутусова не розпитував – не думав, що до цієї теми ще колись повернусь.

У зоні ми просиділи кілька днів і, здається, вийшли на роботу на Горстрой. Трохи попрацювали, можливо, що до обіду, як надійшла вістка, що в п'ятому чи третьому каторжанському таборі знову стріляли по в'язнях. Є вбиті. Припинили працювати. Сиділи на Горстрой голодні два чи три дні. Зайцев на роботі чомусь не відходив від мене ні на крок. Якщо мене не було, то тримався когось іншого, але з наших. Іван Кульчицький зауважив, що Зайцев напевно в чомусь завинив – боїться і весь час намагається бути під нашою охороною. Увечері ми з ним удвох стояли біля вікна в новому будинку, дивилися, як велике червоне сонце сідає на годину-дві за гори Путорани. Він, чимсь засмучений, мовчав, а я кажу: "Як же люди можуть ходити на роботу і нормально працювати, коли ніхто не знає, де його розстріляють?" Він і на це не зреагував.

До кімнати зайшов латвієць, який працював склярем – різав скло і вставляв шиби у віконні рами. Було йому під п'ятдесят років, російську мову знав погано і, переплітаючи поодинокі слова з матюками, став ляяти тих, що придумали страйк. За два дні він міг стільки скла нарізати і вставити вікон. Почав рахувати, в яких під'їздах нема, і де він вже сьогодні міг закінчити. А якщо завтра продовжиться? Тоді... – і почав рахувати квартири, під'їзди. Кажу йому, що їсти хочеться – це гірша справа.

– Нічого, живіт може почекати. Це не 1949 рік, а робота не може стояти.

– Чому ж ви не підшукаєте якесь місце, де ніхто не бачить? Там можна спокійно різати скло. Навіть якщо хтось побачить, то що? – питаю його.

– Е, ні. Страйк є страйк. Не можна проти всіх виступати.

На другий день уранці він прокинувся десь на дошках, зайшов до нас і знову те саме: скільки він міг би скла нарізати і вставити вікон.

Удень ми дивилися, як на вулицях Норильська, що примикали до зони, спинялися перехожі і зі здивуванням споглядали в наш бік, трохи постояли, послушали, що їм кричать через колючі дроти, і, оглядаючись, поспішали далі. У вікнах домів теж стояли, але не відчиняли, хіба квартирки, щоб було чути. Переговори з нами суворо заборонялися. Страйк! Такого за більшовиків ще не було.

Над п'ятою і шостою – жіночою зонами вже майоріли чорні прапори. Здається, було видно і над третьою каторжанською, хоч туди відстань близько чотирьох кілометрів. Погода стояла гарна, повітря чисте. Близько обіду нас випустили з Горстрою, щоб повертатися до табору. Йшли ми, як завжди, нормальним коридором, оглядалися, чи по дорозі нам чогось не підготували, розтягнулися малими групами і без пригод дісталися до табору.

Євген пише, що в зоні теж оголосили голодовку на знак солідарності з тими, що були на Горстрої. Було трохи не так. Голодовку почали, коли ми всі були в таборі, тільки не пригадую, з якої причини. Увечері зайшов до мене Паламарчук і сказав, що завтра починається голодовка. Треба попередити кількох надійних у бригадах, щоб прослідкували, як реагують інші.

На другий день вранці, задовго до сніданку, я сидів за столом і перегортав "Прапорonoсці" Олеся Гончара на українській мові. Ніяк не міг змиритися з тими польськими словами, які автор впроваджував замість українських, вважаючи, що вони російські. Переважно такі, які вживалися віками в нас у Галичині, де ніхто російської мови не чув. "На кшталт", "палити" замість "курити" мене просто дратували, а коли прочитав, як один солдат був поранений у праву руку, "перебудувався" та взяв автомат у ліву, я перестав читати. Зміст твору, стиль мені сподобалися, але з тою надмірною дерусифікацією не міг погодитися. Вважаю, що найменше засмічені чужими словами говори в Карпатах та на Поліссі, куди сторонні впливи так легко не проникали. Багато коренів і похідних слів, які вважаються російськими, збереглися в Карпатах, особливо на Лемківщині. Ще перед 1946 роком, перебуваючи там, звернув на це увагу. Пояснити не так важко, але тут не місце. У Галичині уникали слів і наголосів, які зустрічаються в польській мові, а на Сході – російських. Хоч я не вважаю себе компетентним у цих справах, тільки висловив свою думку. Тоді про Олеся Гончара і про те, що робиться в українській літературі та мові, я знав дуже мало.

З другого боку столу на перших нижніх нарах лежав генерал Ращепкін. Він у нашій бригаді вже майже місяць, але ми з ним ніколи не розмовляли, неначе вивчали один одного і змагалися, хто перший до кого заговорить. Від перших днів він мені чимсь сподобався, крім багатого життєвого досвіду та ерудиції. Уранці ми могли тільки привітатися. За ним на сусідніх нарах лежав Юрко Мельник.

Голодовка

Перед сніданком до секції зайшов якийсь незнайомий і сказав голосно російськи, що від сьогодні весь табір починає голодовку на знак протесту... чи з якоїсь іншої причини. Здається, домагалися приїзду компетентної комісії з Москви або Генерального прокурора.

Спочатку загальна мовчанка в секції, а потім перешіптування. Наші майже не реагують. Треба – то треба. Як у комуністів: "Якщо родина потребує..." Напівголосно заговорив Ращепкін до Юрка, але так, щоб і я чув: "Це вже не годиться... (робить довгі паузи між короткими фразами). Маса на голодовку не здатна... Голодовку витримують тільки сильні одиниці,...фанатики,...надлюди...для якоїсь ідеї, принципів. Голод – не мати,...може вийти зворотний ефект,...навіть собі зашкодити. Люди можуть збунтуватися і виступити проти страйку. Побачите, що буде завтра вранці або ще сьогодні ввечері... Не продумано".

Я чув кожне слово. Дехто почав жартувати. Юрко Мельник нагадав, що голодом можна вилікувати всі шлункові та інші внутрішні хвороби. У кінці секції якийсь зрадив, що Петро Ворошилов кілька днів не буде псувати повітря, і сусіди, нарешті, зможуть нормально дихати. Зайцев з Калмиковим перешіптувалися, а Зав'ялов не приховував обурення. Він без голодовки ніколи не наїдався.

Того дня на доріжках перед будинками вийшло прогулятися більше народу. З вишок тоді нічого не загрожувало. Там було все спокійно. По обличчях, по настроях легко можна було здогадатися, хто за страйк і голодовку, а хто проти. Більшість наших і з Прибалтики – жартували. Побачимо, хто на що здатний, хто як довго зможе протриматися. На хліборізці висів замок. Перед обідом на території табору появився Власов – веселий, усміхнений – і комусь, мабуть, з комітету сказав: "Ну, ну! Побачимо, що у вас вийде!" Він був переконаний, що задум приречений на провал, не зовсім продуманий. Наказав завести в зону хліб і продукти. Привезли, розвантажили і замкнули. Працівники кухні і хліборізки не наважилися виступати проти голодовки. Вона начебто добровільна, але ніхто нікого не питав. Ми теж розуміли, що всі живемо в розвиненому соціалізмі, наближаємося до комунізму з повною справжньою, небувалою в історії людства демократією. Більшовики трохи підготували народ до таких експериментів.

Паламарчукові я передав те, що чув від Ращепкіна. А з ним треба рахуватися. І я не сумнівався, що він має рацію. Треба буде якось продумано здавати назад. Може вийти конфуз. Увечері вже було помітно різницю в поведінці людей у бригаді. Мені не треба було звикати до голодування. Вже був чималий досвід ще від 1947 року. Якщо робиться свідомо, то силою волі можна змусити організм терпіти. Кількома ковтками води вдавалося обманути шлунок на годину. Більшість з наших переносила, неначе нічого не сталося, але росіяни на чолі із Зайцевим та Калмиковим не приховували обурення.

Увечері всі полягали спати. Я став прислухатися – багато не могли заснути. Нараз хтось встав з нар і подався до виходу. Перед самими дверми сердито пробубонів: "І нащо воно потрібне?" Пізнав голос Янкеля Кельнера. Він завжди

був лояльний до всіх і до всього, що відбувалося довкола нього, але тут не витримав. Це мене насторожило й змусило задуматися. Янкель не піддавався чужій агітації – діяв завжди, як веліла совість. Цього разу його фраза стала своєрідним об'єктивним індикатором настроїв середнього зека, який не здатний піднятися вище своїх фізіологічних потреб. За Янкелем ще кілька вийшли в коридор покурити. Так цілу ніч вешталися по одному.

Зранку, замість звичного привітання, розмова починалася: "Ну, як?" Ращепкін поводився, неначе нічого не сталося. Здається, ще день протрималися. Після обіду Паламарчук сказав мені, що вирішили таємно підгодовувати найбільш незадоволених, щоб не збунтувалися. Я на вулицю виходив рідко й ненадовно, щоб бути на очах. Так же поводитися Іван Кульчицький та Юрко Мельник. Не знаю, як виносили хліб з хліборізки, щоб ніхто не побачив, але на третій день уранці майже кожен щось жував. Останніми "здалася" наша трійка. Офіційно голодування тривало три дні. За останній з'їли весь хліб, який був завезений до хліборізки. Четвертого дня вранці знову зайшов якийсь незнайомий і сповістив, що голодовка припиняється, можна йти за сніданком на кухню.

Віче

Я не зовсім впевнений, що події відбувалися в такій послідовності, як описую. У "Спогадах..." Грицяка теж не все ясно. Мені здається, що після повернення з Горстрою, де ми дві доби просиділи без їжі, спершу було віче біля підстанції із зачитанням вимог, які ставилися перед владою, пізніше нашу бригаду переселили з будинку над кухнею до крайнього від собачника. На новому місці ми голодували – вимагали приїзду когось із Москви. Приїхав тільки полковник НКВД Кузнецов, як він сам заявив, "особисто від Лаврентія Павловича Берії". Виступив перед усіма в'язнями табору на місцевому стадіоні.

Євген у "Спогадах..." чомусь переносить віче за середину подій. Саме на вічі, яке відбулося в перших днях страйку, він у промові виклав усім ситуацію, пояснив, за що боремося, і зачитав одинадцять пунктів вимог, складених комітетом, напевно з допомогою фахових юристів, можливо, з працівників проектної контори, де працював Мирон Мелень і багато з Прибалтики. Тоді весь народ одностайно підтримав Євгена і вимоги. Це, на мою думку, було вирішальним і обумовило підтримку страйку всіма в'язнями упродовж кількох тижнів. Без віча й чітко визначеної мети такої підтримки не було би.

Про те, що відбудеться мітинг, дехто знав відразу після сніданку. Євген не згадує і, можливо, сам не знав, що в бригадах та колонах групи наших заохочували всіх йти на мітинг, бо там буде щось дуже важливе. Події розгорталися так швидко, несподівано, незвично для дикої більшовицької системи, що люди ніяк не могли повірити, не могли позбутися страху, що їм незабаром прийдеться відповідати – чому таке слухали, бачили, брали участь. Помалу, помалу, один за другим почали виходити із секцій. Місце для мітингу вибрали біля підстанції в середині території зони, де не можна було обстріляти натовп з кулеметів зі сторожових вишок.

Це були тільки перші дні, і я сам ще не мав повної уяви, хто очолює, яка програма дій. Думав, що якийсь підпільний комітет. Проводив аналогію з нашим підпіллям ще за німців, коли кожен повинен був знати найменшу кількість осіб. Так, між іншим, діяли каторжани в третьому таборі, де були Данило Шумук, Роман Загоруйко і Степан Семенюк. Думав, що Грицяк тільки виконує рішення якогось невидимого штабу, тим більше, коли довідався, що не був учасником підпілля, а навіть воював на фронті. Він найменше ризикував.

Ми перед мітингом у своїх групах домовилися, щоб слідкувати, що хто говорить, які настрої і яка реакція серед людей.

Грицяк пише на с. 63: "Люди дуже скоро зійшлися, немов би їх тягнула сюди якась непоборна магнітна сила..." Чогось подібного ніхто не міг би передбачити місяць тому, навіть не приснилось би. Раптом такі зміни. Вільний мітинг за колючими дротами. Паніки, про яку пише Євген на 64-й сторінці, не пригадую. Можливо тому, що я затримався в під'їзді з нашою групою. Вони пішли на віче, а я зайшов до секції, ліг на верхні нари, відчинив кватирку і спостерігав, що робилося біля підстанції внизу під моїм вікном. Чути було кожне слово й видно всіх.

Євген після промови, в якій коротко і змістовно обрисовував наше становище, події за останні дні, зачитав з листка звернення і одинадцять пунктів вимог до уряду Радянського Союзу чи до Верховної Ради або до Центрального комітету партії, який тоді все вирішував. Говорив він вільно, переконливо і було видно, що це його слова, а не чиясь заготовка, вивчена напам'ять. Тоді він став справжнім визнаним лідером. Після закінчення розкотилися щирі оплески і до столу почали підходити різні люди, тиснути йому руку. Наші стояли збоку. Пригадую, як із захопленням вітав його Зайцев, Сашко Сенін і навіть нарядчик третьої колони Микола Рачковський. З ним ми ще зустрінемося, тільки трохи в іншій ролі. Я чомусь не дуже радів. Згадав, як колись в Єрусалимі натовп кричав Христові "Осанна! Осанна!", а через кілька днів "Розіпни, розіпни його!" Історія повторюється, людство у своїй суті не міняється.

Люди розходилися не відразу, а помалу невеличкими групами відходили трохи далі, спинялися і напевно ділилися своїми враженнями, прогнозами. Такого в житті ще не бачили, особливо ті, що народилися й виховувалися у більшовицькій системі.

Я не вроджений песиміст чи скептик, але ніколи не радів після успіхів. Відразу думав, що буде далі, які наслідки і як діяти. Тоді теж щасливі, радісні обличчя в людей тільки погіршували мій настрій, поглиблювали побоювання перед наслідками. У мене ніколи не було жодних ілюзій щодо природи більшовизму, створеного Москвою. Одне одного доповнювало, підсилювало. Чомусь думав не над тим, що Москва піде на поступки в'язням концтаборів та й народів, а що буде, коли з вишок почнеться стрілянина по безборонних в зоні, опісля штурм п'яних автоматників. Нікому на думку не спадало, що хтось із конвойних може відмовитися стріляти по нас. Туди спеціально підбирали відповідні кадри і на політзаняттях трамбували в голови, які страшні ті

"бандерівці".

У 1990 році в липні прийняття Верховною Радою в Києві Декларації про суверенітет України я зустрів під Москвою в Раменському. На другий день в "Известиях" прочитав коротеньке повідомлення. Між рядками бачив не радісні обличчя киян з синьо-жовтими прапорами на Хрещатику, а танки і бронемашини на вулицях Львова, які розстрілюють перед собою натовпи людей і сіють по вікнах будинків з кулеметів та автоматів. Таке вже було наприкінці червня 1941 року. Чому саме Львова, а не Києва, Харкова чи Одеси – нема нічого дивного. Хоч Київ у 1918 році теж зазнав нашествия банд Муравйова. Імперія зла, яка формувалася століттями, не може за кілька років перетворитися на цивілізоване суспільство.

Після закінчення віча я зішз із верхніх нар і сів за стіл, узяв до рук якусь книжку. На сходах почувся тупіт. Першим до секції вбіг Сашко Сенін і не міг стримати свого захоплення від промови Грицяка. "Ну й молодець! Усе в нього правильно, законно!" Я вдавав, що мені все байдуже. Спитав Сеніна, що буде, коли почнуть стріляти з вишок по нас із кулеметів, а потім переслідувати тих, які організували чи тільки підтримували страйк. Теж все буде правильно, законно? Він, як і багато інших, тоді над цим не думав.

На с. 45 "Спогадів..." Євген з пам'яті приводить вимоги, які він тоді зачитав. На с. 62 пише, що їх склала "група високоосвічених в'язнів".

Приблизний зміст вимог (за "Спогадами" Грицяка): 1. Припинити розстріли та всі інші прояви свавілля в тюрмах і таборах. 2. Замінити все керівництво Горлагу. 3. Скоротити робочий день у таборах Гулагу до восьми годин. 4. Гарантувати в'язням вихідні дні. 5. Поліпшити харчування в'язнів. 6. Дозволити листування та побачення з рідними. 7. Вивезти з Норильська на материк усіх інвалідів. 8. Зняти з бараків замки та ґрати, а з людей – номерні знаки. 9. Скасувати вироки так званого "Особого совещания", як неконституційного органу. 10. Припинити тортури на допитах та практику закритих судових процесів. 11. Організувати перегляд особових справ усіх політв'язнів.

Горлаг – це "Горное управление лагерей". Таку назву мало Норильське управління.

Гулаг – "Главное (чи Государственное...) управление лагерей" у Москві.

Щодо п. 9 варто додати, що в нас було кілька в'язнів, засуджених трійкою ОСО, в яких термін давно закінчився, але на волю не випускали. Їх скоро звільнили.

До п. 6 про листування з рідними: За законом в'язням дозволялося писати на рік два листи і стільки ж отримувати (не два на місяць, як дехто пише). Цензор реєстрував усю пошту й посилки. Із Західної України за весь час майже ніхто листів не отримував, хіба від рідних із Сибіру чи Середньої Азії, які були туди вислані. Декому вдавалося передати вістку про себе через вільнонайманих знайомих, з якими працювали разом. На пошті в Норильську теж цензура слідкувала, чи не проходять через неї листи з таборів неперевірені. Тих, які передавали листи із зон, могли судити за співпрацю з нами, тобто за

"пособництво зі злочинцями", або вислати в якусь глуху тайгу чи тундру з умовами, набагато гіршими, ніж у Норильську. Про побачення з рідними тоді в таборі ніхто не міг навіть мріяти.

У місті проживало багато колишніх в'язнів, звільнених умовно, позбавлених громадянських прав або засуджених на безстрокове поселення. Усі вони повинні були щомісяця відмічатися в міліції, інколи проходити принизливу процедуру допитів у залежності від ступеня тупості та самодурства "начальника", який відмічав жертву. Не обходилося без вербування сексотів, провокаторів працівниками НКВД. Від останніх залежала повністю доля людини – посада на роботі, незалежно від освіти та кваліфікації, і не тільки керівна, але і в градації за фахом (розряди, категорії). Звідси і зарплата. Могли допомогти, а могли і перешкодити в отриманні житла, що би там не вирішив профспілковий комітет. Подзвонили "ніззя" (рос. "нельзя" – не можна), і ніхто не наважився навіть спитати, хто дзвонить або чому "ніззя".

Я вже згадував, що посильним у штабі табору працював якийсь наш молодий хлопець без руки. Від нього ми дізналися, що цензор наказував палити мішками листи в печі. Лінувався перевіряти, а пропустити без перевірки дуже небезпечно. "Каби чого не вийшло". Правдоподібно сортував за адресами. Спаленню підлягали всі листи, які були адресовані чи приходили із Західної України. Така вказівка могла навіть надійти згори. На с. 46 Євген пише про два листи на місяць, але це помилка – повинно бути два листи на рік. Мабуть, у видавництві "Смолооскп" не могли повірити, що дозволяли тільки два на рік. Пригадую, що коли на бригаду із сорока людей за місяць хтось отримав листа з дому, або навіть рідше, то це вже була подія. Скільки радості в того, що отримав, цікавості, запитань у сусідів.

До секції з віча повернулися інші. Настрій у всіх піднесений – готові страйкувати, доки не будуть виконані всі вимоги. Щодо позиції наших – не могло бути жодних сумнівів. Більшість – за рідкими виїздками – з вироками 25 років не бачила різниці – коротати вік рабом у ярмі чи загинути в боротьбі.

Мітинг відбувся вранці коло десятої години, після обіду – розмова Грицяка з Власовим, увечері – моя зустріч із Євгеном у під'їзді, про що я згадував раніше. Через кілька днів нашу бригаду переселили до будинку коло собачника на першому поверсі і там голодували.

Представник Берії

Комісію з Москви довго не довелося чекати. Одного дня по табору оголосили, щоб усім зібратися на стадіоні. Тут від сторони вахти наглядачі поставили стіл для комісії. Нам вказали межу на відстані кільканадцяти метрів від стола, яку ніхто із зеків не мав права переступити. На наріжній вищій праворуч від прохідної, де завжди стояв один солдат, того разу було кілька офіцерів і спостерігали, що робиться в зоні, та чи не задумає хтось накинутися на членів комісії. За воротами зони й на вахті було теж чимало військових. До складу комісії входили: 1) Голова комісії полковник Кузнецов – начальник

тюремного управління МВС СРСР, особистий референт Берії; 2) Генерал-лейтенант Серьодкін – начальник конвойних військ МВС і 3) представник від ЦК КПРС Кисельов. ("Спогади...", с. 44). У кількох точках на стовпах за колючими дротами, до яких примикав стадіон, були встановлені гучномовці.

Першим виступив голова комісії: "Я, полковник Кузнецов, прибув з Москви особисто від Лаврентія Павловича Берії".

Усі відразу загуділи, незадоволені. Посипалися репліки, а один росіянин з передніх рядів, коли шум трохи втих, сказав чітко й на весь голос: "Ти такий самий американський шпигун, як і твій Берія!"

Початок переговорів Євген на с. 44 описує так: "Кузнецов запропонував: "...виділити з-поміж себе п'ятьох представників, які виклали б нам усі ваші претензії. Гарантуємо, що ніхто з ваших парламентаріїв не буде репресований..." Українців представляв я, росіян – Володимир Недоростков, білорусів – Григорій Климович. Прізвища литовського та латвійського представників мені невідомі".

Переговори проводилися в основному між Кузнецовим і Грицяком. Про що говорили – навіть тим у перших рядах не було чути. Євген продиктував чи вручив комісії письмове звернення та одинадцять вимог. Кузнецов пообіцяв, що все передасть за адресою і запропонував вийти на роботу. Гарантував, що ніхто в нас стріляти більше не буде. Наші погодилися. Мабуть, на другий день ми вийшли на Горстрой, але майже не працювали. Це тоді, коли Зайцев не відходив від мене, і я зустрів латвійця-скляра, який переживав, що стільки часу пропало марно.

Кузнецов не думав виконувати свої обіцянки і навіть почав розправу над каторжною зоною. Наказав не постачати їм продуктів і припинити подачу води. Друкованими летючками, які в'язні скинули на місто з допомогою хитро сконструйованих паперових зміїв, населення Норильська було поінформоване, що третю зону морять голодом. Московська комісія змінила тактику. Відібрали з каторжан сімсот осіб на етап і серед них на кожну сотню по кілька активістів. По дорозі до 4-ї зони в тундрі останніх почали відділяти окремо для розправи. Це стало причиною поновлення боротьби.

Генерала Семенова замінили генерал-лейтенантом Царьовим – не кращим від попередника. До нашої зони приводять етап з каторжної, а бригаду електромонтажників переселяють до будинку коло собачника. З Москви прилітає помічник генерального прокурора Вавілов.

Далі Євген описує послідовно події, які відбувалися в нас, і не були запрограмовані комісією Кузнецова. Майже все пішло так, як вирішував Грицяк завдяки його рішучості, кмітливості, винахідливості і безпомилковому прогнозуванню. Він не реагував на злочинні дії НКВД, а випереджав їх, ставив цілий штаб генералів та полковників у тупик. Вони не завжди могли маскувати свою розгубленість і більшість дій змушені були визнавати помилковими чи неправильними або незаконними.

В успіху страйку відіграв роль цілий комплекс сприятливих факторів: політична ситуація в Москві, повна підтримка з боку в'язнів і напевно трохи

везіння.

Спогади Грицяка подібні на детектив, придуманий якимсь фантазером, але все було так, як він описує – без прикрас.

Непогано працювала наша розвідка і зв'язки між таборами. Як ніколи за 25 років перебування в Норильську, я не пам'ятаю, щоб два місяці без перерви стояла така гарна тепла погода. Цілодобово світило сонце. З горищ під самим дахом будинків зірці стежили, що робиться в тундрі, на Горстрої, у п'ятій зоні, яка межувала із шостою – жіночою. Деякі залізали на дахи або на трубу котельні, дивилися, чи висять ще чорні прапори в інших зонах. Колишні фронтовики-зв'язківці або моряки постійно обмінювалися інформаціями із сусідами азбукою Морзе з допомогою прапорців. У нас цим займалися литовці.

На північному крутому схилі гори Шмідта (Шмідтихи) був глибокий яр по всій її майже вертикальній стіні заввишки до чотирьохсот метрів. Яр – заповнений вічним снігом, який ніколи не встигав за літо розтанути. Часто старожили, жартуючи, потішали новачків, що вийдуть на волю, коли в тій ямі на Шмідтисі сніг розтане. У серпні 1953 року біла пляма під горою щезла. Шмідтиха зовсім очистилася від снігу. Туди аж на місце їздили вільні норильчани й переконувалися, що по дну ущелини стікає чиста вода.

Євген Грицяк у "Спогадах..." не згадує, що полковник Кузнецов відлітав до Москви після розправи над "особисто Лаврентієм Павловичем Берією" і повернувся до Норильська в чині генерала з новими уповноваженнями. В останні дні липня прибув знову до нашої зони, велів зібрати всіх там же на стадіоні і, тільки він появився, посипалися запитання: "Де твій Берія?" – а далі свист, крик. Тоді Кузнецов виступив різко, з погрозами, ультимативно, щоб негайно вийти на роботу. Те, що діялося в таборі, він чомусь називав "волинкою". Я тоді вперше чув це слово в такому значенні.

Янкель

Янкель Кельнер – колишній польський єврей, віком під сорок років, розмовляв польсько-українсько-російською мішаниною; майже високого зросту, щуплий, з довгою, як в гусака, шиєю, великим носом, запалими очима – типовий галицький єврей. Ставленням до людей, поведінкою, манерами, мовою він нагадував мені знайомих євреїв, які скуповували колись по селах телят, цибулю, яблука. Їздили "фірами" (так називали в нас підводи) з одною старою конякою по селах і кричали: "Міняй лахи, залізо, міня-а-й!" Збирали старе дрантя, іржаві залізяки і міняли на нитки, голки, шпильки, мило тощо. Літо, сонце пече, а він в чорній ярмулці, у чорному старому облізлому плащі, сірій (колись була біла) сорочці з чорною краваткою. Поруч з фірою йшов завжди гурт хлопців – одні з цікавості, інші справді дещо міняли, а деякі любили позбиткуватися, але так, щоб батьки не довідалися.

Коли ми питали, чому в таку спеку не знімає плаща, він спокійно пояснював як дорослим, що виїхав з Перемишля ще до сходу сонця, коли було холодно, а ми всі ще спали.

Янкель Кельнер напевно не їздив по селах, а де жив і чим займався перед війною – нікому не розповідав і ніхто не розпитував – боялися ятрити старі рани в його душі. На роботі старався, але чомусь у нього виходило гірше ніж в інших. Пальці завжди побиті молотком, порізані якимсь інструментом. Скільки пам'ятаю – він завжди в секції сидів на нижніх нарах і латав діри в бушлаті, тілогрійці, штанах або навіть у валянках. Не щастило йому з одягом. Рідко з ким розмовляв, ніколи не брав участі у веселих жартівливих компаніях. Одного разу я сидів за столом, а Янкель на краю нар ремонтував тілогрійку, яка лежала в нього на колінах. Скоса поглядав на нього і звернув увагу, що занадто довго руки лежать на тілогрійці, а сам він не ворухиться. Зір спрямований у стійку нар, що навпроти нього, шия витягнена. Хтось збоку біля мене теж звернув на нього увагу, штовхнув мене й кивнув головою. Через хвилину голова Янкеля стала помалу плавно підніматися, шия ще більше витягнулася, очі закліпали, зробив протяжний видох, наче загудів "гу-у-у!" Встав і з тілогрійкою в руках вийшов у коридор. Таке з ним бувало не раз. Домовилися, щоб у таких випадках розпочинати з ним розмову на будь-яку тему, відвернути увагу від напевно трагічних спогадів про минуле. Дали 25 років, мабуть, за те, чому вдалося втекти від німців, вижити.

Генерал

Генерал Ращепкін дуже скоро жився з колективом. З кожним знаходив про щось поговорити, любив пожартувати, підкинути дотепну репліку. До нього часто зверталися з різними запитаннями, за порадами. З кожним днем я став більше переконуватися, що це була людина з високою ерудицією та широким світоглядом. Не солдафон. У знаннях історії, економіки, марксистської і навіть немарксистської філософії – справжній професор. З ним часто любив дискутувати або сперечатись Юрко Мельник – колишній студент Івано-Франківського медінституту. Ращепкін високий на зріст, нормальної статури, обличчя в міру суворе, як у справжнього військового, чоло високе. Завжди стриманий і ніколи не сміявся. Мені сподобалися його погляди на деякі події, на людей, життя, його об'єктивність. Не дивлячись на те, що наші звали просто "генералом", усі шанували його, визнавали заслужений авторитет. Я з ним чомусь довго не розмовляв, хоч відчував, що прихильність до нього підсвідомо зростає. Відчував, що знання і життєвого досвіду набагато більше ніж у мене, але те, що він більшовицький генерал, чи, може, хай тільки полковник, сидить в одному таборі зі мною і такими як я, ставило мене й моє почуття власної гідності вище над ним. Що загнало його сюди між нас, яка примха історії? До нашої бригади прийшов під час страйку, коли переселили на перший поверх. Раніше я його не зустрів.

Він часто любив жартувати і дратувати Мирона Юсика – молодого хлопця зі села Курники коло Збаража Тернопільської області. Попав ще, здається, неповнолітнім на 25 років. Він не вмів так грамотно відбиватися чи огризатися, але інколи знаходив вдалі відповіді.

Одного дня я сидів за столом і читав книжку, інші лежали на нарах, розмовляли, дехто дрімав чи спав. Нараз Ращепкін питає голосно: "Мироне, а чи правда, що у вас за Польщі в 1933 році кололи сірники?" Мирон почав пояснювати, що був тоді ще малий, не пам'ятає, але теж чув таке. Виручив Юрко Мельник чи Іван Кульчицький.

– Справді кололи. Кажуть, що в 1933 році в буржуазній панській Польщі під час кризи більше розкололи сірників, як того ж року в Україні дітей з голоду померло.

– Да-а-а! Бідні сірники, – важко зітхнув Янкель Кельнер, який сидів на нижніх нарах у правому ряду і латав свої штани. Я глянув на нари, де лежав генерал, і наші погляди зустрілися. Такої відповіді він напевно не чекав.

– Мо-ло-дець! – сказав він, і дискусія закінчилася.

Ращепкін не боявся інколи в розмові з Мироном чи Юрком іронізувати із сарказмом, що в Союзі всі користуються найбільшою свободою у світі згідно з найдемократичнішою конституцією. Кожен має право говорити, що захоче, а суд може засудити, НКВД розстріляти, рідні можуть писати скарги до самого Сталіна. Україна має навіть право відокремитися від Росії, якщо народ цього забажає. Советське правосуддя найгуманніше у світі. В буржуазних країнах чи колись у твоїй панській Польщі, – дражнив Мирона генерал, – коли когось засудили, то треба було відсидіти, а якщо розстріляли, то навічно, на смерть. А в нас можуть дати десять або двадцять п'ять років чи навіть розстріляти, а пізніше після закінчення терміну покарання або по смерті помилувати та ще й реабілітувати. Ти не жив на волі, але й не скажеш, що сидів у тюрмі чи в таборі.

Ращепкін тоді передбачав, що скоро настане час, коли за рік більше реабілітують посмертно, ніж у всіх буржуазних країнах за століття. І всі будуть задоволені – і радянська влада, і колишні зеки. Де хто чув про подібний гуманізм в історії людства? Він неначе у воду дивився. Менше як через десять років у Норильську появилася анекдот про сторожа на цвинтарі, який підходив щодня до деяких могил і закликав: "Уставай, тебе реабілітували!"

Ми намагалися не реагувати на репліки генерала – занадто пахло провокацією від них, але кожен відчув, що щось добре накупіло в нього в глибині душі. "Родіна-мать" залила, мабуть, добре сала за шкіру ще й посолила. На такі розмови чи монологи він міг дозволити собі тільки при наших. Знав, що серед них сексотів нема. Я не чув про щось подібне в таборі. Аж на волі в 1965 році мені сказали, що знайомий із сусіднього під'їзду нашого будинку в Норильську був сексотом. Він сторонився наших людей, та й робітники інших національностей часто нагадували йому. Коли звільнився, привіз зі свого села з Рівненщини молоду гарну дружину. Син від першої дружини відрікся від нього, а дочка від другої, якій тоді було п'ять років, ще нічого не знала. Страшна трагедія не так для нього, як для дітей.

У середині страйку, який тривав за даними Грицяка від 25 травня до 3 серпня, по табору пішла чутка, що когось звільнили, а одного навіть реабілітували. Це, здається, тих кількох, у яких вирок, винесений ОСО, давно

закінчився, і їх не випускали.

Більшість сприйняла це як результат страйку або пропагандистський трюк НКВД, щоб люди повірили обіцянкам і вийшли на роботу. Трохи вплинуло на багатьох, особливо на тих, у кого було десять років, і до звільнення за їхніми підрахунками залишалися місяці. Ще 1952 року впровадили систему заліків. Якщо хтось перевищував норму на стільки-то відсотків і не було порушення дисципліни, то йому зараховували два роки за рік. Ми тоді поставилися скептично, з недовірою, а під час страйку нам знову нагадали. Кожен став прикидати, скільки йому ще сидіти, навіть ті, у яких було двадцять п'ять. Ця подія лягла в основу прогнозів Ращепкіна про можливі масові звільнення і посмертні реабілітації. Він знав добре цю систему, а я довго не міг усе схопити, правильно підрахувати, передбачити.

Чомусь не пригадую в новій секції Шкітенкова. Можливо, його забрали від нас відразу після прибуття карагандинців у вересні 1952 року. Це міг бути професійний чекіст, підісланий до нашої бригади з певним завданням. Після кількох конфліктів з нашими перебувати у бригаді стало небезпечно. На його місце нам підкинули Калмикова, який став кращим другом Зайцева. До їхньої компанії прилучився і Ращепкін. Вони часто утрюх щось обговорювали, разом прогулювалися по території табору. Ще перед страйком Калмиков тільки числився за бригадою, а де працював – не знаю. Сушарню піску закрили як нерентабельну, або не було кому ремонтувати, налагоджувати, і Калмиков залишився без конкретного діла на чужій шії. Ращепкін прибув до табору недавно і десь "придурюювався" на Горстрої. Мав якогось свого опікуна, або НКВД зважило на колишні заслуги.

Страйк тривав більше двох місяців, тобто до 3-го серпня. Ми кілька тижнів роздягнені грали волейбол, добре засмагли. На майданчику можна було обмінятися новинами, думками і не викликати підозріння в сексотів, які слідували, хто з ким зустрічається. Зі мною часто в одній команді виступав Філько Федик, Микола Панчук і ще підбирали надійних. З Миколою в бригаді ми ніколи не розмовляли наодинці. Він не поривав зв'язків зі старими знайомими в штабі і приносив звідти часто цікаві новини. Його вважали стукачем і були переконані, що між нами не могло бути нічого спільного.

Інколи до мене підходив Михайло Кречко з Донбасу, близький друг чи земляк самого Тримка – завідувача пекарнею, якого ми вважали головним інформатором Власова. Тримко вільно ходив через вахту за зону і часто його можна було бачити в компанії з офіцерами зі штабу або конвойного гарнізону.

З Михайлом Кречком я познайомився ще, здається, наприкінці 1948 року і тоді мене попередили, щоб бути обережним. Під час страйку я не забував про це, але він розповідав мені багато цікавого, що робиться в штабі, як наглядачі дивляться на останні події. Казав, що більшість прихильно ставиться до нас і для них наша зона вважається найкращою. Кожен боїться, щоб не перевели до іншої, особливо до кримінальних з легким режимом. Він далі зустрічався з Тримком і був про нього гарної думки, мабуть тому, що земляк і допоміг влаштуватися на

легкій роботі біля наглядачів. Врятував від котлованів і голоду.

На початку 1992 року Роман Новосад написав мені із Сімферополя, що Кречко напевно не був сексотом. Розмовляв з нашими тільки по-українськи, щирий у стосунках з людьми, любив допомогти і завжди віддавав перевагу землякам з України. Те, що влаштувався коло наглядачів, ще не підстави для підозрінь. Вони часто самі не приховували відрази до підлих підлабузників, сексотів. Люди є люди. Роман, коли працював диригентом оркестру, був ближче до верхівки табору і міг дещо більше бачити чи знати як я.

* * *

Поки в Москві розправлялися з "ворогами народу" чи "агентами іноземних розвідок", тобто Берією і його компанією, майже на кілька тижнів у нас настала тиша. Як завжди, за графіком на вишках мінялися солдати, обходили зону й оглядали колючі дроти офіцери і, як тільки хтось у зоні побачив щось незвичне, підозріле, всі насторожувались. Чергування в нас проводилося цілодобово. Завжди хтось у зоні спостерігав за тим, що робилося довкола або близько в тундрі. Сонце світило день і ніч, тільки опівночі присідало трохи над Талнахськими горами (Путорани далі). Майже всі в зоні вибилися з режиму. Одні спали вночі, інші вдень, дехто не злізав з нар – думав хоч перед смертю виспатися.

У таку погоду можна було вільно спостерігати за всім, що діється довкола, і чи майоріють ще чорні прапори в п'ятій та шостій зонах. Конспірація ніколи не зайва. Такі завдання доручалися переважно бригадам, де не було сексотів, а бригадири – свої, як Михайло Кравець, Петро Оцебера та інші. Треба було враховувати, що на слідстві будуть цікавитися, хто чергував, кому докладав, хто організував.

Одного дня після сніданку я вийшов з під'їзду і став перед дверима. На території табору нікого ще не було – одні снідали, інші ще спали. Тундра вже зеленіла, на Талнахських горах на відстані 25 кілометрів від нас місцями білів ще сніг. На Крайній Півночі за Полярним колом природа отримує для свого розвитку не більше двох місяців. У першій половині червня очищаються від льодової криги Єнісей та інші сибірські ріки, які впадають у Льодовитий океан. У ті дні завжди сипле мокрим снігом, дує пронизливий неприємний північно-західний вітер, потім раптово настає весна. Пригріває сонце і все пробуджується від сну – відразу за один-два дні. Якщо сьогодні холодно, тундра сіра, а завтра пригріє сонце, потеплішає до 15-20 градусів, то післязавтра вона вже зелена. Ще день-два і все цвіте, дерева на очах розпускаються. Тундра спішить жити. Якими тільки кольорами не покривається кожен клаптик землі. Десь відразу появляються дрібні дикі бджоли, оси, різні оводи – від малих, як у нас, сліпаків до розмірів наших хрущів чи шершнів. Ще кілька днів і хмари комарів накидаються на все живе – неможливо обігнати. Квіти там не пахнуть, тільки деякі і то слабо, здається, жовті жарки.

Я тоді стояв перед під'їздом і чи не вперше за всі роки милувався природою. Раніше ніколи не звертав уваги на тундру. Знав її тільки білою в пургу та морози і

з конвоєм зі собаками збоку та ззаду. Того дня відчув запах свіжості, життя.

Біля вишки праворуч від мене на відстані до сорока метрів стояли два офіцери в літній формі з кількома солдатами. Один щось розповідав, показував рукою в бік будинків у зоні, а потім пішли в напрямку шізо, спиняючись часто через кільканадцять метрів. Раптом з під'їзду вискочили Мирон Юсик з Іваном Чигрином і почали боротися на асфальті. Їх, мабуть, щойно вигнали із секції, бо не давали іншим спати. Цілими днями, як збиточні хлопчиська в багатодітній сім'ї, не могли сидіти спокійно.

– Ану перестаньте дурити! Зараз посіє кулеметом з вишки, перестріляє вас як собак. Бачите? Ходять поза зоною і хто знає, що на сьогодні задумують, – закричав я голосно, що аж ті за дротами спинилися і глянули в наш бік.

– Не перестріляють сьогодні, не бійтеся. – Почув я знайомий голос по-українськи. Ліворуч від мене на одній з трьох сходинок перед дверима під'їзду стояв генерал Ращепкін.

– Це німці могли просто так постріляти несподівано. Наші в таких випадках культурно – спершу обов'язково попередять, можуть постріляти холостими або звичайними патронами в повітря. Щойно пізніше п'яні підуть на штурм і перестріляють усіх, – заспокоїв генерал.

Ті за зоною постояли хвилину і пішли до вишки біля шізо. Мене здивувала чиста українська мова Ращепкіна. Він і раніше підкидав цілі фрази в розмові з нашими і не для того, щоб перекрити слова чи принизити мову, як це робили часто шовіністи. Інколи деякі думки точніше передавалися українською.

– А ви повірите, що я заздрю тим вашим хлопцям? – продовжив він.

– Чого їм заздрити? Забрали з дому майже малими дітьми, життя не знали і невідомо, чи котрийсь із них вийде колись на волю.

Далі говорив тільки він, а я не переривав. Дослівно передати його розповідь неможливо, але зміст і його настрій запам'яталися.

– Можете поставити себе на моє місце, коли слухаю, як їх кілька сидять на нарах і голосно розповідають: "Наші те, наші інше..., а більшовики пішли туди, почався бій..." Я спочатку після перших слів подумав, що за наші. Скоро здогадався. Вони й сьогодні живуть тими часами. Кожної хвилини нас тут можуть перестріляти, і їх першими, але це неначе їх не стосується – збиткують, борються, жартують, веселяться. Небезпека, боротьба – їхня стихія. Вони в ній почали своє свідоме життя. Іншого не уявляють собі. Ні над чим не задумуються, не каються за свої вчинки, сплять спокійно і совість не мучить за допущені помилки. Вони знали, на що йшли і що їх чекає. І всі такі – старі й молоді. Не чув від ваших нарікань на долю. А я? Я сліпо вірив в ідеали пролетарської революції, добровільно пішов воювати ще у вісімнадцятому, вірив у Леніна, Сталіна, комсомол, а пізніше в партію. Брав участь у проведенні голодомору в Україні в 1932-1933 роках, воював в Іспанії, зустрічався з генералом "Вальтером" – Каролем Сверчевським, повернувся в чині полковника. У 1941 році команду частиною на фронті, виходжу з оточення, проходжу на різних фронтах цілу війну і сьогодні я тут разом з тими хлопцями і з вами. Слухаю, як "наші" воювали з

більшовиками. Як би ви почувалися на моєму місці?

– Кожна нормальна чесна людина на нашому місці зробила би так як ми. Я в цьому переконаний і такої позиції дотримуюся весь час. Можливо, що на вашому місці вчинив би так як ви.

– А ви хоч знаєте, хто за вами слідкує? – несподівано поцікавився генерал.

– Навіщо за мною слідкувати? – здивовано питаю.

– Вас кілька разів бачили з тим, що виступав на мітингу. Тут, в умовах табору, неможливо щось приховати. Всі у всіх на очах.

– Я не роблю нічого протизаконного. А якщо доносить на мене, то тільки Калмиков. Він чомусь від першої зустрічі мене зненавидів, навіть уранці здоровкається крізь зуби. Ненавидить всіх українців і якщо довідається, що ви розмовляєте зі мною по-українськи, будете мати ще одного ворога. А де ви так вивчили українську мову? – поцікавився я.

– Треба було і вивчив. Колись розповім. А слідкує і справді ненавидить вас Калмиков, але всім керує Зайцев, хоч про вас він гарної думки. Допмагають йому ті, що коло нього крутяться: Зав'ялов, Пічкарьов, Сенін. Можливо, що вони роблять це несвідомо, хоч сумніваюся. Ця група знає кожний ваш крок. Деякі й мене просили, – наголосив на слові "деякі" генерал.

– І що обіцяли за те? – спитав я, але він не відповів.

Від того часу ми майже щодня прогулювалися доріжками табору, і він розповідав цікаві історії зі свого життя. У секції переходив на російську мову, і я не хотів його підводити. Під час прогулянок розмовляли частіше російською, бо якось несолідно виглядало боятися, щоб хтось нас не підслуховував, переходити з одної мови на іншу. Калмикова він не міг терпіти, сам не знав чому. Радив мені колись звернути увагу на його обличчя. Коли посміхається – рот розтягується від вуха до вуха, але в очах видно злість, ненависть і обличчя стає якесь неприємне, відразливе. Є така ненормальна порода людей. Це переважно садисти або збочені сексуально чи психічно. Признався, що в їхній компанії нецікаво й неприємно.

Я розповідав йому про українсько-польські відносини і про те, що робилося в нас на Закерзонні після 1944 року. Історію України він знав непогано, хоч трохи з іншого боку як я, але за деякі неконформістські погляди заробив би 25 років, особливо про гетьманів, Центральну Раду та 1933 рік.

Я намагався змалювати йому об'єктивно наше життя під Польщею. На інші теми переважно він розповідав, а я інколи ставив деякі запитання.

Через кілька днів нашого знайомства розповів йому, не називаючи прізвища, про розмову з генералом Темляковим на Луб'янці в січні 1948 року. Тоді я спитав, чи НКВД і серед генералів вербує сексотів. Не знаю, чи вловив Ращепкін натяк на слова, що і його просили. Сказав, що генерали бувають різні і не всі однаково ставали генералами. Про Сверчевського був непоганої думки. В Іспанії той мав хорошу репутацію серед командирів і бійців з інтернаціональної дивізії чи бригади. Я розповів йому коротко, як той загинув.

Інколи здавалося, що Ращепкін хоче неначе висповідатися, скинути якийсь тягар з душі чи совісті. Коли Мирон з Іваном боролися на асфальті, він згадав про

один випадок в житті. Казав, що нікому ще не розповідав.

Паніка на фронті

У перші дні війни наприкінці червня 1941 року на території Поділля була проведена мобілізація резервістів. Зголосилося добровільно багато молодих комсомольців допризовного віку. Навіть не було змоги й часу добре ознайомити їх зі зброєю – не то, щоб зайнятися іншою підготовкою. Частина, якою командував Ращепкін, готувалася до зустрічі німців: рили окопи під лісом, завалювали деревами дороги, маскувалися перед авіацією. Нараз побачив, як у бік штабу біжить молодий солдат і ще майже за сотню метрів кричить: "Німці! Німці! Нас обходять!"

– Ви знаєте, що таке паніка на фронті? Страшнішого ворога, мабуть, нема. Був наказ панікуючих розстрілювати на місці. Коли солдат наблизився до мене, я ступив кілька кроків йому назустріч, витягнув наган і вистрілив у перелякане майже дитяче обличчя. У ту мить я навіть не думав, що зробив – не до того було. Недалеко почалася стрілянина, метушня і не минуло й хвилини, як з другого боку знов прибігає такий же і кричить: "Німці! Німці!" У розгубленості вчинив так же, як з першим. Глянув на нього мертвого і неначе опритомнів. Що я наробив? Це ж діти, добровольці. Офіцери дивляться на мене мовчки, розгублено, деякі з переляком. Якщо б тоді якийсь із них приставив мені наган до чола і сказав, що розстріляє, – був би йому вдячний. Усі немов приречені. Я побачив, що ні на кого не можна покластися. Думати не було коли. Наша частина почала відступати лісом. Про якусь організовану оборону не могло бути й мови. Нас почали бомбити з літаків, обстрілювати з мінометів. Такої панічної втечі в Іспанії не було ніколи, хоч і там часто воювали проти німців, тільки на боці республіканців – добровольці з різних країн світу і більшість з них були досвідченими вояками, деякі ще з Першої світової війни. Тепер паніка передалася всім. Уночі з невеликою групою вдалося прорватись на схід лісами і через кілька днів перейти лінію фронту. Ми не встигали за фронтом (його майже не було), за німецькими моторизованими частинами, які просувалися на схід переважно головними шляхами. Ось і вся провина чи злочин. Чому відступив перед німцями, чому не зберіг свою частину, чому не відступив організовано по плану? Обличчя тих двох хлопців завжди перед очима. Тепер, коли дивлюся на Мирона і його ровесників тут у таборі, бачу тих двох – закінчив Ращепкін і задумався.

Де воював під час війни, коли посадили, де сидів до 1953 року – не згадував. Звичайно, що я не міг передати дослівно наші розмови, але зміст запам'ятався добре.

Колективізація

Восени 1932 і навесні 1933 року Ращепкін в якійсь центральній області України командував військовою частиною, яка повинна була не допускати до бунтів селян під час "добровільної" колективізації і супроводжувати "розкуркулених" до залізничних станцій. В якій області і районах – я не

запам'ятав. До збройних бунтів доходило часто майже по всіх областях. Їх придушували безпощадно.

В одному селі групу комуністичних активістів, які створювали колгосп, очолював місцевий молодий хлопець, член партії. Старався з усіх сил. Добровільно вступили до колгоспу тільки кілька бідняків, а в інших господарів він з допомогою солдатів забирав коней, корів – усе, що було у дворі, і переганяв до колгоспу. Пізніше почали забирати всі продукти. Не залишали нічого. Ніхто з активістів не думав над тим, як люди будуть жити. З районів надходили накази, щоб ще здавати, навіть якщо були переконані, що нічого вже нема і не могло бути. Хтось із сусідів сказав, чому молодий комуніст у всіх все забирає, а вдома батьків не чіпає. У своїй хаті давно вже не жив і з батьками не розмовляв. Там конфіскували майно інші з його команди.

– Тоді він забирає кількох найбільш довірених, – розповідає Рощепкін, – мене із солдатами і йдемо до його батьків. Старі кажуть, що кілька днів тому забрали останнє зерно і в хаті нічого не залишилось. Їм теж грозить голодна смерть. Син не вірить. На горищі сам шапкою вимітає з-поміж щілин залишки зерна, які там знайшов, і показує мені. Хвалиться, що нагріб цілу жменю. Мати весь час тихо схлипує і приговорює: "Дитино моя, що ти робиш? Дитино моя рідна". Батько опустил голову, мовчить, лиш зрідка сердито каже їй, щоб замовкла. Під кінець мати просить старого й сусідів, щоб не розповіли старшому синові, який із сім'єю живе десь за селом на хуторі. Він, як довідається, може вбити молодшого.

Того дня в мене щось у душі ворухнулося. Чи правильно все це робиться? Чи потрібне воно і кому? Чи і я так зробив би зі своїми батьками? Такі випадки не забуваються, і я часто думав над долею тієї сім'ї. Старих напевно вислали до Сибіру або в хаті померли з голоду, сина-комуніста за "запаморочення від успіхів" (крилата фраза з промов Сталіна після голодомору) теж посадили і вислали до Комсомольська-на-Амурі або на Колиму і там у 1937 році могли розстріляти. Старший син, що жив на хуторі, якщо не помер з голоду навесні 1933 року, в 1941-му пішов на фронт і або загинув, або здався німцям у полон. Там теж дві дороги: помер від голоду в концтаборі, як мільйони інших, переважно українців, або вижив якимсь чудом і пішов добровільно до власовців. Якщо залишився живим, то опинився в таборі, як ми тут з вами, на 25 років за "ізмену родіни".

Потім Ращепкін розповів, що навесні 1933-го був в Одесі. За кордоном знали про голод в Україні, писали газети, але більшовики закрили рота різним "брехунам". З Одеси відправили пароплав з пшеницею до якогось порту в Бельгії чи Голландії і написали на ньому, що це подарунок голодним безробітним від колгоспників України.

Коли через якийсь час я знову поцікавився, де так вивчив українську мову, сказав, що він родом з Кубані, а в їхній станиці мова чистіша, ніж в Україні. Прізвища його батьків Головаті – напевно з тих, що з гетьманського роду. Ращепкіним став за порадою батька в 1917 році. Так треба було. Натякнув, щоб

про його родовід і випадок на фронті в липні 1941-го краще нікому не розповідати. Я тоді мовчав, хоч в НКВД напевно знали. Життя, видно, добре потріпало ним. Людина, яка весь вік шукала ідеалів, боролася за них, а на старість опинилася перед розбитим коритом, зрозуміла, що всі ці ідеали – брехня, злочин. Тому він заздрих нашим молодим хлопцям, малограмотним селянам, які нічого в житті не хотіли тільки волі і щоб чужі зайди зі злочинською бандитською мораллю не топтали їхню землю. Він напевно добре був обізнаний з нашим рухом – з ОУН та УПА. Я свідомо уникав розмов на цю тему, думав про провокацію, не дуже довіряв йому. Він часто повертався і висловлював подив, навіть захоплення згуртованістю, високою національною свідомістю, самодисципліною наших людей і сказав дослівно: "ОУН у вас добре працювала".

– Ми просто вважаємо себе українцями і хочемо бути людьми як інші, – заперечив йому, не повторюючи страшне для них слово ОУН. – Інші народи теж дружні, у всіх висока національна свідомість, а особливо в росіян. Чому ж ми повинні бути гіршими?

Про більшовицьку систему, про все, що з нею зв'язане, казав завжди "вони": "Вони цього страйку вам не простять, вони жорстоко відомстять. У них такого ще не було за всі роки. Вони ще там у Москві розбираються між собою".

Коли надійшло повідомлення з Москви про усунення й ліквідацію Берії, він сказав, що тепер візьмуться за нас. Тисячі людей не виходять до праці, а нас треба годувати. Попереджував, щоб не допустити до непотрібних жертв. Уже багато досягли, в'язні повірили у свої сили, а якщо перестріляють, то більшість знов упаде на душі. Це ми самі знали, не раз обговорювали, і Грицяк був такої ж думки.

Ращепкін не сумнівався, що один табір обов'язково перестріляють, а причину знайдуть. Він знав, що каторжани в третій зоні краще організовані як у нас, і там дерев'яні одноповерхові бараки – легше розправитись. У нас будинки муровані, і якщо вміло організувати оборону, можна трохи протриматись, а руйнувати їх не захочуть. П'ятий табір межує з жіночим. Це теж можуть взяти до уваги.

Нераз я в житті згадував Ращепкіна. Не знаю, з якою метою його прислали до нашої бригади, але, здається, в розмовах зі мною він був щирий. Я давав йому змогу виговоритися, передати деякі знання, погляди. Допускаю, що зустріч з нашими змусила його переглянути своє минуле, по-іншому оцінити старі ідеали, провести іспит совісті трошки з іншого боку, визнати, що не все, що він робив, було правильним – багато помилкового або навіть і злочинного. Я не сумніваюся, що він справді заздрих нашим молодим хлопцям і сільським дядькам. Вони не каюлися, не відчували за собою вини, їх совість не мучила.

Можливо, що його до нас підіслали слідкувати за настроями в таборі, аналізувати їх, або, може, повинен був по змозі впливати, спрямовувати, не допускати до гострих конфліктів. Коли я питав його, чи генералів теж вербують сексотами, він не відповів конкретно і трохи навіть розгубився. Зрозумів натяк.

Нагадував мені де в чому генерала Темлякова з Луб'янки, тільки той стояв трохи твердіше на ногах – належав до найвищої більшовицької еліти, а Ращепкіна кидали, куди комусь там вгорі захотілося. Після закінчення страйку я більше його не зустрічав.

Балалайка

Серед наглядачів виділявся своєю поведінкою білобровий "Балалайка" з якихсь народів європейської півночі Росії – з поморів або вологодський. Неначе ніколи сонця не бачив. Якщо Бейнер був жорстоким садистом, то цей просто тупий. Під час обшуку прискіпувався до всього, особливо на прохідній, коли в'язні з роботи поверталися в зону. Примушував знімати бушлат, шапку, незважаючи на морози, хуртовини чи дощ. Начальство режиму, мабуть, теж не могли переносити його тупу старанність і перестали допускати до в'язнів табору. Перевели обслуговувати шізо. Звідти на роботу ніколи не виводили.

Одного дня під час страйку я стояв біля клубу з латвійцем, який на Горстрої вставляв вікна. Він вже змирився і не так переживав, що робота стоїть. Від штабу йшов Гриць Паламарчук. Побачив мене здалеку й кличе: "Старий, йди сюди. Знайшовся твій земляк з Перемишля. Там хлопці зібралися біля нього на стадіоні, а він розповідає про балалайку". Швидко підійшли до гурту. Посередині стояв хлопчина низького зросту, з вигляду більше подібний на якогось мишаньку. Очі приплюснені, обличчя блідо-сіре без рум'янів як у дітей, що виросли в дитячих колоніях або колись за Польщі в міських нетрях, куди сонце рідко заглядало, і в нестатках. Тепер він розповідав про щось, а всі інші реготали. По мові я пізнав, що земляк. Говорив на перемиському вуличному жаргоні, але по-українськи. З-за спини тих, що обступили його, питаю, хто тут з Перемишля. – "Я. А ти що – знаєш Перемишль?" – здивовано запитав він.

Розповів йому, де вчився, працював. Коли він сказав, що жив на Засянні нижче залізничного мосту проти "електровні", а я уточнив, що по сусідству з монастирями камедулів та капуцинів і там близько "відливня" дзвонів Фельчинського, він зрадів і не сумнівався, що я таки справжній земляк. Потиснули собі руки і він відрекомендувався: "Михайло Худик". З Перемишля виїхав з батьками в 1945 році до Самбора. Перед виселенням носив "штафети" (підпільну пошту) через Перемишль з приміських сіл Лівобережжя до Коровник або Перекопаної – на схід від міста. Свою "буржуазно-націоналістичну" діяльність розпочав ще за німців, продовжував під час переходу фронту і пізніше при комуністичній Польщі. На новому місці після переселення продовжував співпрацю з підпіллям, доки не попав на провокатора в Самборі чи у Львові. Посадили ще неповнолітнім, а в дитячій колонії, коли сповнилося вісімнадцять, викликали й зачитали вирок: двадцять п'ять років таборів плюс п'ять позбавлення прав. Працювати "задарма на москалів" відмовився від першого дня, і тому весь час кидають його по різних таборах, пересилках, ізоляторах. Там він свій – знають, що бандерівець, розмовляє тільки українською. Перші дні сміялися, а потім звалили і тепер всі його добре розуміють. Ніколи не кривдять.

Присутні з гурту з нетерпінням чекали від нього продовження розповіді про балалайку. Худик уже другий день ходить по зоні, і всі просять його розповісти цю історію. Мене теж цікавило. Як для земляка згодився розповісти все від початку. Говорив він на нашому жаргоні, вставляючи польсько-українську нецензурщину – щось середнє між російськими матюками та естонським "куратом". Розповідав він дотепно, ніколи сам не усміхався, хоч слухачі весь час реготали і від його мови, і від змісту.

У камері шізо, де він сидів, як і в інших – свої закони, внутрішні порядки і залізна дисципліна. Всі за одного, один за всіх. Коли надворі гарна погода, тепло – вирішують йти на роботу. Стукають у двері, викликають чергового й кажуть йому. Якщо відмовляє, то починається бунт: б'ють, чим попало в двері, кричать, їх підтримують інші камери, і весь ізолятор стає на ноги. Можуть оголосити голодовку чи ще дещо. Часто придумують неймовірні речі. Про деякі розповім далі. Начальство знає про їхні витівки, намагається не загострювати відносини, йде на поступки. Ще залежить, хто чергує в штабі. Обіцяють вивести на роботу на кілька годин під посиленням конвоєм в назначений час.

Від самого початку страйку кілька тижнів стояла дуже гарна погода, і їх водили майже щодня. Перед виходом з будинку шізо і перед входом до камер їх прискіпливо шмонали – обшукували. Особливо старався білобровий. Інші наглядачі пропускали двох чи трьох, а цей ще з одним возився. У коридорі перед виходом було виділене місце між двома воротами з ґрат спеціально для шмонів. Туди запускали кількох зеків, веліли роздягатися догола, перевіряли весь одяг, заглядали до рота, вух і до сідниці. Цей "вологдський" дуже чомусь любив останню процедуру.

Худик вже якийсь час хворів шлунком. Тюремні режими, ненормальні умови, погане харчування, постійний авітаміноз – зробили своє. Казав, що його живіт працює як газовий генератор, особливо, коли з'їсть більше хліба і нап'ється води. Одного дня пообіцяв у камері, що влаштує концерт вологодському, тільки щоб його краще підгодували.

При виході на роботу для обшуку пішов прямо до білявого. Роздягнувся й почав водити його за собою по коридорчику, шукати відповідне місце, де було би і зручніше, і видніше. У відповідний момент "гримнув" наглядачеві прямо під ніс. Той відскочив під стіну, розгублений не знає, що робити. Довкола регіт в'язнів, наглядачів і конвоїрів. Худик випростувався, повернувся, зачекав, поки затихнуть, і важним тоном питає: "Ти що, начальник, на балалайці граєш?" До вечора весь табір – і в'язні, і адміністрація знали про балалайку. Розповідали в різних варіантах і реготали. Якщо би це сталося не під час страйку, а в інші часи, то Михайлові такий жарт міг дорого обійтись.

Від того часу наглядача почали кликати "Балалайкою". Тільки хтось побачить його на відстані, починає гукати "балалайка!" або співати російську пісню про балалайку. Його перевели до іншого табору, але й там вже знали, не давали спокою. Казали, що кудись виїхав з Норильська.

Ще був серед наглядачів старшина Міхнік, про якого згадує Євген Грицяк

на с. 33 теж "злим нетихим словом". Його в'язні називали "Кінь-голова" і часто з відстані іржали як кінь, передражнявали. Він інколи зі скривдженим обличчям підходив до в'язнів і питав: "Хлопці, що я вам поганого зробив?" Йому пояснювали, наводили конкретні приклади, факти з минулого і трохи допомагало. Сам Міхнік високий, кремезний, а голова, здається, непропорційно велика, неповоротка. Теж трохи тупуватий. Так по-різному перевиховувалися в більшовицьких концтаборах люди по обидві сторони колючих дротів. У шостій жіночій зоні теж була наглядачка з подібним характером, і її звали "Кобила-голова". Після ліквідації таборів Міхнік влаштувався в Норильську в міліції, а Балалайку ніхто там більше не зустрічав. Усі подібні типи соромилися свого минулого, уникали зустрічей з колишніми зеками, а багато було таких, які з нашою допомогою ставали фахівцями, працювали на заводах.

Михайла Худика знало і начальство табору. Йому навіть пропонували роботу, яку обере сам. Він любив з ними побалакати. Фрагменти з його розмов з Власовим ходили по табору серед наших як анекдоти. Він і мені дещо розповідав.

– Слухай, начальник, шляк би тебе трафив серед білого дня. Ти мене скоро додому відпустиш, кров би тебе ясна залела? Що я тобі злого зробив? Я в твою Москву не ліз, як москалі до нас напхалися босі, голодні, грабували все, що попало, а невинних людей ловили, саджали до тюрем, концтаборів, вивозили до Сибіру.

Власов не все розумів, міг тільки здогадуватися, про що ходить. Його цікавило, коли Худик почне працювати. У 1953 році Михайла кудись вивезли з нашого табору, а в 1955-му могли звільнити разом з тими, які були заарештовані й засуджені неповнолітніми. Під час страйку я зустрічався з ним кілька разів. Згадували про Перемишль, минуле. Спільних знайомих у нас не було. Хтось із його родини ще перед виселенням працював у шпиталі за Сяном і він інколи переносив пачки з ліками до приміських сіл, які мали зв'язок з підпіллям. Зі мною розмовляв нормальною мовою без тих вставок, які часто так веселили його слухачів.

У 1964 році я приїхав до Самбора автобусом із села Боршевичі Старосамбірського району. Тут купив квиток на автобус до Львова. До відправлення треба було трохи зачекати і я вийшов прогулятися. Це було влітку в гарний теплий день. Перед вокзалом коло лавки стояв гурт хлопців і всі весело сміялися. Підійшов ближче послухати. На лавці сидів Худик. Одинадцять років не бачилися. Його не можна було забути, але й мене він теж відразу впізнав.

– Ти? Іван? З Перемишля? З четвертого в Норильську? І як тебе москаль відпустив? А ти тоді казав, що ніколи не випустять.

– А ти тут хлопцям про балалайку розповідаєш?

– Не тільки про балалайку. Тут деякі трохи про поїзд не забули, – додав один із гурту.

У мене часу було мало і навіть забув записати адресу. Він, здається, жив у Самборі або в якомусь близькому селі. У 1990 році я довідався, що у Філядельфії чи Нью-Йорку недавно жив якийсь Михайло Худик, – низького зросту, віком

приблизно як мій знайомий, і недавно попав до психіатричної лікарні. Тюрми, штрафні ізолятори могли зробити своє.

Останні дні страйку

У третій декаді липня з Москви повернувся Кузнецов у чині генерала. Виступив знову перед нами на стадіоні (тоді, коли хтось із зеків питав його "де твій Берія?") і повідомив, які наші вимоги будуть задоволені негайно, а які відкладені на пізніше. Звернувся до всіх, щоб вийшли на роботу.

29 липня ситуація в зоні була досить напруженою. Кузнецов і Власов вдавалися до грубої брехні про те, що деякі вимоги вже виконані і що нікого не будуть переслідувати. Були підстави їм не довіряти. Довкола зони появилось більше військових, почастишали патрулі і до гарнізону прибуло підкріплення. Такі як Тримко могли інформувати Власова про те, що робиться в таборі, а нас через Кречка – що робиться за зоною. Панчук теж приносив цікаві новини.

Ми почали готуватися до оборони. До секцій і під'їздів з території табору позносили все каміння, цеглу, залізяки, дошки – усе, чим можна було оборонятися. У вузьких колах серед найнадійніших обговорювалися подробиці, як захищати вікна, двері, чим забарикадувати, що можна поламати всередині приміщень для самооборони. Ніхто чомусь не думав здаватися. Таку поведінку і настрій можна пояснити тільки тим, що майже в кожного вилетіло 25 років, перспективи на якесь нормальне людське життя ніхто не бачив, обіцянкам більшовиків не вірили. Про життя не думали. Якщо віддати, то дорого. Трохи іншої думки були ті, що з малими вироками, але серед наших їх мало. Зрозуміти таких людей можна.

По території зони малими групами ходили наші патрулі. Перед вахтою чергувала постійно більша група, бо тільки звідси могли ввірватися озброєні солдати. Десять коло обіду там дійшло до автоматних пострілів. Євген згадує про інцидент на с. 67. Він завжди був у найвідповідальніших місцях. Виписка із "Спогадів":

"...Коли Кузнецов разом зі своєю свитою наближався до людей, пікетники намагалися зупинити його окликами "стій!", але він не звертав на це жодної уваги і підійшов ще ближче. Тоді один з в'язнів не витримав і згарячу кинув каменем, попав у голову полковникові Михайлову. Михайлов схопився за голову і теж згарячу скомандував: "конвой, вогонь!" Солдати відкрили вогонь і поранили двадцять осіб. Убитих не було".

Я тоді стояв перед будинком лікарні і дивився, чи не прориваються солдати від собачника і від тундри. Постріли сприйняв як сигнал до наступу. Скоро все прояснилось. На нашому відтинку все було по-старому. Страйк закінчився 3-го серпня, але цьому передували події, які тримали кожного з нас у важкому напруженні. Мені здається, що вони тривали дві-три доби, а за словами Грицяка – тільки одну. Заперечувати не буду. Думати про доби не можна, бо сонце тоді майже зовсім не заходило. Воно починає сідати за горизонт після 28-30 липня.

Почалося зі спроби вивести із зони інвалідів. Коли ті зібралися з речами

біля прохідної, на нашому відтинку солдати почали перерізати колючі дроти. Грицяк завернув інвалідів назад. Почалася підготовка до наступу. Попереднього дня, 1-го серпня, (у "Спогадах" на с. 70) взяли штурмом п'яту зону. Від куль загинуло 27 в'язнів. Ще кілька днів раніше в нас по гучномовцю передали, що бандерівці хочуть відірвати від Союзу Норильськ і весь Таймир. Підійшов до мене Ращепкін і каже, що яка безглузда і дурна версія, але вона підбурює деяких в'язнів проти керівників страйку, навіть якщо не вірять у щось подібне. Калмиков і Зайцев посміхалися, але прикидалися, що вірять. Євген пише, що по місцевому радіо через гучномовці, установлені довкола табору, диктор звертався до в'язнів, щоб утікали із зони і не слухали таких-сяких... Це був не диктор, а Пилипенко – майстер механослужби. Його знали всі в таборі. Високий, ясний блондин, щуплий, непоганий спортсмен – грав добре волейбол і футбол, але якийсь відлюдкуватий. Людям не шкодив і не допомагав. Розмовляв завжди тільки поросійськи. Родом, здається, з Дніпропетровська. Хтось розповідав, що він радянський офіцер, попав до німецького полону в 1941-му році, звідти звільнили його наші, командував сотнею УПА, а в 1944-му здався добровільно більшовикам чи, може, в якомусь бою. Можливо, що воював в УПА тільки проти німців, а згодом перейшов до червоних. Ніхто не сподівався, що він з такою ненавистю виступатиме проти наших. Там за зоною було багато професійних провокаторів і стукачів, які нас ненавиділи. Це Пилипенко повторював версію про відокремлення Таймиру.

Заклики до втечі, поки не пізно, лунали безупинно, неначе молотом стукали по головах. Появилися перші втікачі. Пилипенко називав прізвища і від їхнього імені звертався до знайомих, щоб брали з них приклад. До секції я заходив рідко. На дорозі перед будинком третьої колони я зустрів двох поляків з нашої бригади електриків – Лешека Калюшка з Варшави й Антона Кайду з Ліди на Білорусі. Кудись дуже поспішали. Я нагадав їм стару польську пісню: "Nasze małe żołnierzyki na placówkach stoją i śpiewają bolszewikom, że się ich nie boją. Nic a nic!" ("Наші малі солдатики стоять на постах і співають більшовикам, що їх не бояться. Ніц а ніц!"). Вони засміялися і пішли далі.

Не минуло кілька хвилин, як у кінці зони недалеко від шізо почувся крик. Усі поляки дружно, організовано, на чолі з доктором Матошком втекли за зону. На с. 76 Євген пише, що було їх 52. А я думав, що цих два знайомих йдуть кудись стояти з іншими поляками "на пляцуфках", тобто пікетують на боці страйкуючих. Забув, що вони поляки. Не могли миритися з тим, що тут верховодять українці. Мабуть, вирішили продовжити справу, розпочату їхнім земляком Сікорським восени 1952 року. Але той був кримінальним рецидивістом, а тут усі – на чолі з доктором Матошком – люди освічені. Тільки одиниці серед них не мали середньої освіти. Знайшли нагоду нашкодити нам і тут же скористалися нею. Повторилася історія, як у німецьких концтаборах. Німці під час війни нищили насамперед польську націю в цілому, а поляки в той же час у самих концтаборах Освенціма та інших створювали боївки і вбивали представників української інтелігенції. Так у страшних муках в Освенцімі загинули від поляків два брати

Степана Бандери – Олександр і Василь.

У нашій зоні залишився тоді, тобто не втік, один поляк – Тадей Нагловський. Утік навіть Кароль Брояновський. Хоч майже зовсім сліпий, але дірку в колючих дротах знайшов. Напевно підвели за руку солідарні "родаци" – земляки.

Коли хтось утікав за зону, тут же летіло за ним каміння, уламки цегли, а з вікон лунали крики, свист, сміх і пізнавали втікача. Обзивали його найгіршими словами з багатоповерховою нецензурщиною, і це трохи стримувало інших. Були серед нас і такі, яким залишалося по кілька місяців до звільнення. Ми почали це враховувати. Почуття гідності – це одне, але вроджений страх та інстинкт самозбереження не кожен в силах був перебороти.

Перед будинками якийсь час вільно прогулювалися сміливіші, переважно наші з каміннями в кишенях. Пізніше виходили інші. Часто було таке, що пройшовся трохи, оглянувся і щосили побіг до дірки, прорубаної в колючих дротах. По обличчях можна було пізнати, хто хоче втекти. Я постійно знаходився на доріжці перед будинками і радив хлопцям не дуже старатися. Хто хоче – хай втікає. Попередив, щоб були обережними, бо на вишках стоять не по одному, як завжди, а в тундрі за дротами в кількох місцях лежать групками озброєні солдати в накомарниках. Серед них можуть бути снайпери і чекають тільки команди. Почнуть стріляти насамперед в тих, які кидають каміння.

Зайшов до свого під'їзду. В коридорі стояв розгублений Микола Панчук. Змінився до непізнання. Похудів, ще гірше почорнів на обличчі, очі запали, щось хоче сказати мені та не знає, з чого починати. Почав з того, що залишилося тільки три місяці й думає, що робити. Вже давно стоїть тут, не може мене дочекатися. Трохи здивувала його слабодухість, але і зрозуміти неважко. Ще запевнив мене, що може нам не раз пригодиться. До того часу робив для наших усе, що міг. Цього не можна було заперечити. Діяв завжди розумно, обачливо. Таких треба було берегти.

– Зачекай тут, – кажу йому, – а я відведу звідси хлопців і втікай.

Надворі ліворуч від під'їзду з каміннями в кишенях стояв Мирон і ще з одним. Узяв їх зі собою і пішли подивитися, що робиться в інших місцях табору. Вони перед кухнею повернули ліворуч до клубу, а я спинився, думав, що зустріну Грицяка. Нараз у вікнах закричали, засвистіли. Оглянувся і побачив Панчука, як перебігав дроти біля самої вишки. Знайомі здалеку з вікон, побачивши мене, теж повідомляють: "Іване, твій Панчук втік". Добре хоч, що нас ніхто не бачив разом у коридорі.

У секції підійшли до мене Зайцев і Калмиков, сказали, що Панчук втік. – Хай втікає – це його справа, а я не збираюся. Для мене нема різниці, – відповів їм з удаваною байдужістю.

Після нашої розмови із Зайцевим тоді на Горстрої вночі, коли ми удвох стояли в кімнаті незакінченого будинку, здається, більше місяця ми не розмовляли. Його ставлення різко змінилося і тільки Ращепкін прояснив дещо, тобто підтвердив мої здогади. Тоді я не розумів, чому він на вічі після виступу

Грицяка так тиснув йому руку. Занадто часто, на мою думку, він міняв свої погляди. Це підтвердилося і в майбутньому.

Ращепкін далі поводився стримано, сидів чи лежав на нарах, але до мене не підходив. Юрко Мельник та Іван Кульчицький сказали мені в коридорі, що Панчук вже місця собі не знаходив. Добре зробив, що втік. Минула година чи більше, я зайшов до секції. Зайцева, Калмикова та Ращепкіна не застав. Кудись вийшли. З ними пішли Зав'ялов, Пічкарьов, Сенін і Матросов, мабуть, за зону через запасні ворота до господарського двору. Там наші не стояли. Скоро по радіо почувся голос Зайцева зі зверненням, попередженням, погрозами в стилі Пилипенка. Це вже підло. Ніхто від нього такого не чекав. Але жодних прізвищ не називав.

Тих, що повтікали за зону, називали "дачниками". Їх розмістили десь біля будинку гарнізону, розуміється, теж під конвоем. До цієї теми ми ніколи не поверталися, але пізніше, коли хтось комусь із них хотів допекти, обзивав дачником. Такі були і в інших зонах.

На вулиці я несподівано зустрів начальника електроцеху Володимира Миколайовича Ларіна. Неначе жартуючи, спитав, чому він ще тут.

– А де ж мені ще бути? З людьми стільки років разом працював і з ними залишаюся. Ще доведеться з ними працювати не один рік. А це перемелеться, закінчиться, тільки не треба їх дражнити, без причини “лізти на роги”. Треба берегти людей, не допустити до розстрілів. У зоні залишилися начальники колон Орел і Цимбал, механіки Смішний, Рудченко та Бойко. Десь навіть бігає по зоні культорг Хайкін. Він нікуди не втручається. З електриків, крім поляків, які втекли першими, із Зайцевим пішов ще майстер Володимир Сорокін. Дмитро Вітковський теж тут. Залишилася вся проектна контора.

Він висловив переконання, що якщо з даної ситуації вдасться вийти без жертв, то цих людей вже трудно буде зламати, повернути до такого рабського стану, як попередніми роками. Ми постояли кілька хвилин, звернули увагу на солдатів у тундрі, які напевно проклинали і бандерівців, і комарів – невідомо, кого гірше.

Неподалік від нас стояв грузин Микола Олександрович Марчадзе – мій учень з ланки електромонтажників. Дивився кудись в тундру. Питаю, чому ще тут в зоні. У нього залишилося кілька місяців до волі.

– Запам'ятай, Вано, на все життя: грузин з поля бою не відступає. Так у нас завжди вчили дітей ще з діда-прадіда. Тут не пусті фрази. Боягузів у нас ненавидять, ніхто з ними не захоче розмовляти. Чи загине він тут разом з вами, чи залишиться живим – це речі другорядні. Головне – не заплямити честь грузина.

Марчадзе влаштувався до мене на початку 1952 року за рекомендацією когось із начальства. Першого дня сказав, що скоро повинен звільнитися і хоче вивчити фах електрика. Останніми роками працював бригадиром. Запевнив, що ніхто з його бригади не повинен мати причин нарікати на нього. Можу спитати наших, яких у бригаді була більшість. Сам він мені сподобався – розумний,

кмітливий, дотепний і завжди веселий. На рік-два старший від мене; високий, стрункий. У 1941 році попав у полон. Німці перекручували його прізвище і казали "Маршайзе". Начальство на Горстрої – від найвищого до бригадирів – усі його знали, ставилися прихильно, а тепер цікавилися успіхами. Розповідав, що перший рік працював тяжко на котлованах. Усі в бригаді стали "доходягами" від виснаження, деякі померли, а він вижив. Влаштувався помічником "баландьора" – допомагав носити суп для бригади. На роботі знайшов метровий кусок ізоляційної гнучкої ебонітової трубки. В ній закладали електричні проводки в стінах під штукатурку. Виробляли її з відходів сірки і каучуку. Подібна до гумової. Микола затягнув її в рукав тілогрійки і, коли ніс суп у великому баняку, опускав один кінець трубки в суп, а другий брав до рота і смоктав. Зверху жирне, гаряче і, поки пройшло по трубці, остигало. Так за день набирав не менше порції. Зима довга з частими хуртовинами й морозами, комір бушлата завжди піднятий, і ні разу ніхто з напарників його не зловив.

Часто розповідав про Грузію, про народні традиції, природу, історію. Мав середню освіту. В Грузії живуть два основних племена: менгрели і гурулі. Перші з прізвищами, які закінчуються на -адзе, -ідзе, -швілі – з вищою культурою, а другі – відсталіші, живуть переважно в горах, з прізвищами із закінченням на -ая, -ея, -ія. Жартував, що "батарея" – гурульське слово. Ці племена завжди між собою ворогували, колись навіть воювали. Серед менгрелів ходило багато принизливих анекдотів про гурулів. Було напевно й навпаки. Можливо, що гурулі – це абхазці.

Коли Марчадзе на роботі пробивав шлямбуром отвір через цегляну стіну, я радив йому поставити когось з другого боку, щоб уламки цегли не впали на голову випадковому перехожому.

– А нащо ще когось ставити? Сам крикне, – відповів, не задумуючись.

Крім анекдотів у нього завжди були готові репліки на будь-які теми, ситуації. Ніколи нікого не ображав, не принижував.

* * *

Голос Пилипенка по гучномовцю ставав уже хриплим – так старався. По тону ультимативних попереджень Кузнецова відчувалося, що наближаємося до розв'язки. У тундрі збільшилася кількість озброєних солдатів. Я на ходу коло підстанції підказав Євгенові, що вже повтікали всі сексоти і може початися наступ. Треба щось вирішувати і не допускати до жертв. Він погодився зі мною, але порадиться ще з комітетом. Євген виглядав утомленим.

Підійшов Паламарчук і сказав, що багато наших за те, щоб не виходити, готові тут загинути, а хто хоче – хай іде. Вони саме зібралися між клубом і будинком 5-ї колони. Побачивши нас, частина помалу рушила нам назустріч. Пояснив їм, щоб не робили дурниць. Зробимо так, як вирішить комітет. Боротьба тільки починається заново. Потрібні будуть саме ті люди, які сьогодні готові загинути. Так треба всім роз'яснити. Напевно послушали, розійшлися по секціях.

Не знаю, скільки минуло часу, але хвилини ставали годинами. Здається, що ми того дня, крім хліба, нічого не їли, ніч не спали. Коло вахти не припинялися

суперечки між Грицяком з членами комітету з одного боку, і Кузнецовим та Власовим – з другого. Доріжки перед будинками майже опустіли і втікати за зону перестали. Ми з Іваном Кульчицьким стояли перед хліборізкою й дивувалися, що довкола така мертва тиша. Навіть солдати за дротами розмовляли пошепки. І ми мовчали. Іван заговорив першим майже дослівно: "Слухай, Старий, щось твориться неймовірне. Вже більше доби таке напруження і не стріляють. Мені здається, що імперія почала тріщати".

– Не чути, щоб щось тріщало, – кажу, – і не клич вовка з лісу, бо за дротами автоматники весь час наготові, чекають команди.

Добре пригадую ті хвилини. Сонце або заховалося за хмари, або присіло десь за горизонтом за Путоранами. Щоб не стати першими жертвами, ми зайшли до будинку. Більшість у секціях на нарах чекали наступу, слухали, чи не стріляють. Нараз від вахти, де був Євген, відійшла група в'язнів, розділилися по під'їздах повідомити всіх, щоб з речами виходили до прохідної. Страйк закінчився. Це сталося після обіду 3-го серпня 1953 року.

Замовкли гучномовці. З під'їздів висипали в'язні з клунками і пішли до воріт. У більшості задоволення на обличчях від того, що небезпека вже позаду, а ще більше напевно підсвідомо від почуття, що ми знову стали людьми – не рабами, з якими змушені будуть рахуватися. Але багато було таких, які думали, що зроблять з нами завтра, як відомстять. Ось як описує останні хвилини страйку сам Євген Грицяк на с. 77 "Спогадів": "Я покликав Недоросткова (член комітету – І.К.) і пішов разом з ним до вахти, де заявив, що хочу поговорити з Кузнецовим. Услід за нами, майже наступаючи нам на п'яти, прийшло кілька десятків одягнених в тілогрійки в'язнів... (Далі коротка розмова. Кузнецов наказує вийти за зону всім негайно, а Євген пропонує перенести на завтра). Тим часом зліва від мене просунувся якийсь в'язень і з переляком у голосі пролепетав: "Гражданін начальник". Не сказав ні слова більше, тільки шмигонув поза Кузнецова на вахту. З правого боку пустився навітікача ще один в'язень, поза ним ще один.

Я обернувся обличчям до в'язнів, що стояли позад мене, й сказав: – Для чого ви таке робите?...Вертайтеся всі до бараків, беріть свої речі й тихо та спокійно переходіть у розпорядження адміністрації.

Кузнецов остовпів, адже в нього вже був опрацьований зовсім інший план: через дві години тридцять хвилин нас мали розстрілювати... Ідучи вже до вахти, я побачив наглядача, що ліз угору ходовими скобами пекарської труби. Я зупинився, щоб побачити, як він скидатиме прапор. Та на мій превеликий подив наглядач не кинув його згори, а взяв під пахву й обережно спустився разом з ним на землю..."

Про події в шостій жіночій зоні (на с.91) він пише: "Після придушення 5-ї і 4-ї чоловічих зон Кузнецов зосередив всю свою увагу на 6-й жіночій зоні. Оскільки жінки добровільно скоритися не хотіли, проти них застосували силу. На щастя, в них не стріляли, тільки обливали їх з пожежних машин гарячою водою. І хоча врешті-решт жінки здалися, своїх активісток вони так берегли, що адміністрація ніяк не могла їх заарештувати. Тільки тепер їх удалося якось

схопити і привезти сюди, до "Ями (Яма – тюрма біля гори Шмідта – І.К.). Це були: Марія Ніч, що була "душею" 6-ї зони під час страйку, Марія Чорна, Стефа Коваль, Нуся Мазепа, Леся Зелінська та Ліна Петрашук – усе це наші молоді українки. З ними ще була одна літня латвійка Ірина Дауге та естонка, яку звали Естою (прізвища не знаю)".

Про події в 3-й каторжній зоні Євген пише на с. 92. "Каторжанам дали на деякий час спокій. Вони збиралися в приміщенні свого клубу, де постійно діяв страйковий комітет, ядром якого були Степан Семенюк, Данило Шумук та Роман Загоруйко, запускали змії з летючками та готувалися до бою із солдатами, якби ті хотіли силоміць вигнати їх із зони. Вони так вірили в справедливість своїх вимог, що навіть не хотіли подумати, що проти них можуть застосувати зброю.

Навіть тоді, коли вранці 4-го серпня якийсь невідомий чоловік вивісив на близькій від них заводській трубі білий прапор, що мав послужити для них сигналом "здавайтесь", вони подумали, що прапор вивісив хтось, щоб підбавдити їх.

Але раптом відчиняються ворота і в зону в'їжджають на автомашинах озброєні автоматами п'яні солдати. В'язні хотіли зупинити їх, але вони відповіли пострілами з автоматів. Першим загинув біля вахти в'язень Худоба. А коли машини просунулися вже далі, солдати відкрили вогонь по всій масі людей. Усі в'язні попадали на землю; падали вбиті, поранені й живі. Коли таким чином опір каторжників було зламане, солдати позіскакували з машин і розійшлися по всій зоні, щоб не дати вже нікому піднятися. У зону позаходили офіцери, які дострілювали важкопоранених і шукали тих в'язнів, яких ще хотіли розстріляти...За приблизною оцінкою вбитих було коло ста чоловік, а поранених коло чотирьохсот..."

Отже страйк тривав цілий червень і липень і міг початися в останні дні травня, а закінчитися 3-4 серпня. У "Спогадах" Є.Грицяка деякі дати зміщені на місяць раніше.

* * *

Як відбувався наступ на третю зону, найкраще описує Кость Король у спогадах "Моя Голгофа" (Чернівці, видавництво "Троянда", 2000) на с. 137:

"...І раптом сталося непередбачене, чого ніхто з нас не чекав. Рівно через двадцять хвилин після першого попередження, рівно о другій годині ночі на четверте серпня після останнього звуку гучномовця, збоку плавильного заводу ми почули сильний рев машин і викрики-улюлюкання п'яних людей. Не людей а "нелюдів". Повертаємо голови туди і бачимо, що на повному ходу до нашої зони мчать сім "студебекерів", заповнених п'яними катами, зброя котрих прикута до бортів машин. Це на випадок, щоб при нападі на машини ми не відібрали від них зброї. На ходу ламають центральні ворота вахти і без будь-якого попередження відкривають шквальний вогонь з кулеметів та автоматів прямо по безборонних людях, беззахисних каторжанах. Крики. Стогони. Першим біля двоповерхового бараку зі словами: "Хлопці! За Укр..." падає Мітя Явтошук. Всюди плачі і стогони-викрики. Прокляття! "Гади! Що робите?" Через отой вільний прохід

збоку дивізіону вбігають з оскаженілими обличчями солдати, офіцери, наглядчі. Поруч з ними усіх мастей суки-колаборанти, запродавці з табірників, які повиходили за зону для опізнання кожного з нас, притиснувши кожну нашу спину своїм кирзовим чоботом. – “Не ворушиться!” – однією командою було для нас усіх. Розпочалося сортування за заздалегідь приготовленими списками.

Якийсь час лежу знепритомнілий. Раптом почув страшний біль у спині. Хтось притиснув мене своїм чоботом. Попробував повернутися – відчув страшенний біль під лівою лопаткою. Невже поранений? – подумалось. І тут же чую наче знайомий голос над собою. “Король. Підмайся. Твоя песенька спета”. Відразу отримую з десятків ударів у спину чоботом під ребра. Бив мене не офіцер, не солдат. Бив мене знаний мною каторжанин по Кайеркану Петро Аржанов. “Вставай гад, сволоч, а то прибію прямо здесь и никто ничего с меня не спросит, – кричить Аржанов. – Ти мне за все заплатишь”. Пробую піднятися – не можу. Значить поранений. Підходять до мене двоє військових, піднімають. Враз офіцер заковує руки в кайдани-наручники. “Пошли”.

Лише тепер я побачив, що вони натворили. Багато людей лежать убитими. Навіть із стиснутими кулаками. Ще більше корчаться в калюжі крові від болю. Хтось упізнав мене, промовив: “Тримайся, Костю. Вони захочуть тебе знищити”. Хтось кричить: – “Беріть раніше поранених. Їм же боляче!” Постріл, і немає, падає благаючий захисник. Що творилося?! Наче напала дика орда. Ледве довели мене до “воронка”. Запхали до середини. Лише чую команду: “В Ширяєвку!” І привозять нас до вже знайомої мені тюрми, будь вона тричі проклята, ота “Ширяєвка”. Перед нами вже одну партію привезли і обробили усіма відомими способами: волокли, копали, били. Ніхто не вважав чи на зуби, чи на голову, чи на ребра та легені і нирки. Їм однаково. Вони п'яні і не відчують. “Ого! Тут також не минеться без жертв”, – каже до мене Петро Павлишин, – колишній вояк УПА, добрий знайомий Загоруйка.

Через якийсь час під'їхало ще декілька “воронків”. З-поміж привезених впізнаю Василя Ковалю, братів Хробаків, Володю Роїка, Адама Доротія, Володю Аронця та ще багато-багато інших. Чи ж запам'ятати усіх? Затягують і нас на ексекую. Бачимо. Через усе подвір'я тюрми вистелена підлога з грубих, десь п'ятдесятиміліметрових дощок, збитих до купи та так щільно, що й вода поміж них не просочиться. Чи були часом у гуцулів на весіллі? Отакою й тут була підлога. Почали нас тягнути, волочити та вкладати на підлогу обличчям донизу. Втрамбовують наче оселедців у бочку, щоб помежи нас і пальця не впихнути. Заграв баяніст, який сидів на табуретці в одному з кутків подвір'я. І розпочалося. П'яні наглядчі, вся тюремна наволоч-обслуга повилазили на наші спина. А серед них жінки в чобітках на високих каблучках. Під акомпанемент баяніста та присвисти сп'янілих почали витанцювувати на наших скривавлених спинах. Відтанцювували і лезгінку і бариню.

Одна візьми та запитайся: “А где тут их старшой?”

Баяніст підійшов і ударом чобота показав на мене. Господи! Дай сили витримати! Одна з тих бестій вистрибує на спину і починає на мені

витанцьовувати, прикрикуючи та виляскуючи своїми пальчиками: “Что, Бандьора, Украины захотел? Вот тебе Украина! Вот!” Почув страшний біль у спині під лівою лопаткою і нестримний біль в ребрах та хребті. (Сьогодні я хвора людина. Чи ж не від тих чобіток?) Заболіло під лівою лопаткою і я знепритомнів. Скільки вона на мені витанцьовувала – не пам’ятаю. Отямився в камері, відразу відчувши пекучий біль у спині під лівою лопаткою. Це вже було другої днини. Повернувся через силу, покликав до себе Петруся Павлишина, попросив: “Подивись-но, щось мене там пече”. Скидає Петро з мене продірявлену фуфайку, скривавлений светер, розриває присохлу до тіла сорочку і промовляє: “Кріпись. Терпів досі, потерпи ще трохи”. Всмоктався, і зубами р-раз. Дістає і подає мені кульку, Як вияснилося, стріляли впритул. Цілилися прямо в серце, та, видно, чи дуло було вже гарячим, або з якоїсь іншої причини куля не мала своєї сили. Хлопці вираховували, що кілька міліметрів не діставало до серця. Чи справді? Мабуть, я щасливим в сорочці народився – так говорили...”

* * *

Данило Шумук у своїх спогадах "Пережите і передумане" приводить число вбитих 79. Через кілька днів від лікарів у 4-й зоні ми знали, що там загинуло 80 і поранено близько 240. Про це говорив мені Михайло Дзикович, який був у постійному контакті з лікарями в 4-й зоні. Їх возили туди, щоб надати першу допомогу пораненим. Солдати важко поранених дострілювали на місці, а ще кілька померло в лікарні. Отже дані Шумука можна вважати найточнішими.

Здається, в жовтні 1990 року в журналі "Сучасність" була надрукована стаття-некролог жертвам, розстріляним у 3-й зоні Норильська в 1953 році. Заперечити, що це подвиг, коли люди віддали життя в боротьбі проти найдикішої тиранії в історії людства, звичайно, не можна, але я, як і Грицяк, вважаю помилкою комітету на чолі з Шумуком, чому допустили до загибелі стількох людей. Чогось вони не врахували. Я згадував не раз слова Ращепкіна, який передбачав, що "вони", тобто більшовики, напевно відомстять в'язням за страйк і обов'язково один з таборів перестріляють. Якщо не знайдуть прямої причини, то самі вигадують. Такого ніколи не простять. Так і сталося. Підстав для звинувачення у чомусь страйковий комітет 3-ї зони не могло бути.

Я, коли наприкінці тридцятих років почав детальніше цікавитися історією України, ще тоді дійшов висновку і ціле життя дотримувався думки, що на українській землі вже нема місця для костей героїв. Продовжувати боротьбу можуть тільки живі, і людьми треба дорожити. Адже добровільно йшли на смерть і гинули завжди найкращі. Наші "старші брати" пам'ятали про це. Більшовики під час і після революції знищили в Україні всю еліту і продовжували геноцид до останніх своїх днів. Володимир Сосюра ще у двадцяті роки у вірші "Сад" писав: "...В саду квітучім залишилися одні пеньки та бур'яни".

На с. 8 у передмові до "Спогадів" Є. Грицяка "Від видавництва" є речення: "Данило Шумук у своїх спогадах "За східним обрієм" (В-во "Смолоскип", 1974 р.) хоч і критично висловлюється про методи, які застосовував Є. Грицяк в організуванні Норильського повстання, все ж віддає йому належне: "Це був

безкорисний, чесний, розумний і спостережливий чоловік (с. 292)...У побуті, – пише Д. Шумук, – Євген Грицяк був дуже чесною людиною, йому можна довірити найбільші скарби, і він, навіть, умираючи з голоду, не взяв би жодного грама..." (с. 425). "Те, що для інших, – пише він в іншому місці, – було неможливим, то для Євгена було можливим. Він міг піднятися з попелу і знову стати сповненою гідності людиною" (с. 426).

У всьому можна погодитись з Д. Шумуком відносно Є. Грицяка, тільки не з фразою: "...хоч і критично висловлюється про методи, які застосовував Є. Грицяк в організуванні Норильського повстання..."

На мою думку і багатьох інших очевидців Євген діяв неначе якийсь ідеально запрограмований комп'ютер, обирав завжди оптимальний варіант. Крім всього іншого, йому неймовірно щастило. Таких більшовики ніколи не залишали в живих. Можливо, при зустрічі з Шумуком він здавався йому хвалюватим, усі заслуги присвоїв собі, але так було насправді. У нас події розгорталися й мінялися так швидко, що не завжди був час радитися з комітетом, необхідно було негайно вирішувати й діяти. Треба ще зважити, що в третій каторжній зоні координаційний центр чи підпільна група була створена давно. Там контингент не той, що в нас. Багато колишніх підпільників – учасників УПА, людей досвідчених, загартованих у боротьбі. У нас же – одна недосвідчена молодь і старші дядьки. Група карагандинців на чолі з Грицяком пронеслась по нашому табору як тайфун по океану – підняв усе, збурих, очистив, освіжив і привернув до життя; нагадав усім про людську гідність і то лише за кілька місяців.

Події 1953 року в Норильську – можна сказати без перебільшення – мали чи не вирішальний вплив на ставлення більшовиків до політв'язнів, змусили їх змінити тактику і прискорили на кілька років перегляд справ усіх в'язнів. Здається, чи не сам Маркс сказав, що раб ніколи не отримає нічого від свого пана, якщо сам не буде вимагати, виборювати.

* * *

Про дальшу долю тих, яких "відсіяли" після страйку з різних зон, я довідався тільки в лютому 2001 року від Івана Кобзи – знайомого ще з табору в 1955 році. Ось дещо з його розповіді.

Усіх тоді автомашинами відвезли на Купець за Мідним заводом. Звідти близько половини найнебезпечніших відправили до Красноярська на слідство. Тут знову відібрали частину за характеристиками з Норильська і поїздом відвезли до центральної тюрми-ізолятора у Владимирі в Центральній Росії. Їхали два тижні. Тут їх вразили побутові умови: всюди чисто, харчування майже задовільне, поведінка обслуги якась несовєтська – без хамства, терору. З Норильська надійшли судові вироки кожному з них: частині по одному року ізолятора, іншим по два роки. Звернулися до Генерального прокурора Союзу Руденка зі скаргою, що вироки неправомірні. Він приїхав до Владимира і залишив усім по одному року.

Враховуючи час в етапі баржею по Єнісею до Красноярська, півтора місяці слідства, дорога поїздом до Владимира – і в ізоляторі відсиділи трохи більше як

півроку. Звідси поїздом під конвоем привезли знову на станцію Злобіно коло Красноярська і запропонували вибір таборів – або назад до Норильська, або в південній частині Красноярського краю. Більшість повернулася до Норильська, а інших розкинули по різних таборах на лісопозаводах і будівництві залізниць та шосейних доріг, де умови були набагато гірші. Кость Король залишився у Красноярську і пізніше каявся.

У Норильську каторжної зони вже не було. Їх спочатку поселили на Купці, а згодом звідси перевели до 4-ї зони. Майже всі працювали на будівництві міста на Горстрої. 1955 року почалася ліквідація таборів, насамперед з побутовими статтями, а пізніше і в 4-й почала працювати над переглядом справ комісія з Москви на чолі з Кириченком. Іванові Кобзі зменшили вирок, і з урахуванням заліків вийшов на волю в жовтні 1956 року.

* * *

З Євгеном Грицяком я особисто не був знайомий. Кілька разів зустрічався, щоб дещо підказати, попередити, зробити зауваження. І діяли ми незалежно на різних рівнях. Кожен робив своє. Навіть потрібну інформацію про події він отримував від членів комітету, а ті від окремих ланок, створених нами. Гриць Паламарчук, здається, ніколи до нього не підходив. Сексоти, а через них і табірна адміністрація, так і не мали цілісної картини наших зв'язків.

У каторжній 3-й зоні було менше в'язнів (за даними Костя Короля у спогадах "Моя Голгофа" – 4200 осіб) і контингент не такий різношерстий, набагато менше стукачів. Там давно вже всі один одного знали. У нас відбувався постійний обмін в'язнів – одні прибували, інших кудись відправляли.

Євген Грицьк і його подвиг залишилися в пам'яті більше як п'яти тисяч в'язнів 4-го Норильського концтабору і в якійсь чорній книзі "імперії зла" – як один з найбільших її руйнівників. Без перебільшень.

У 1977 році в Черкасах полковник КГБ Юрій Васильович Тараненко пригрозив мені, що я ще не відповів за те, що витворяв у 1953 році в Норильську. А я насправді нічого там не зробив. Намагався тільки, щоб не допустити до масових розстрілів людей. Так вони могли би з мене і "героя" зробити. Таких як я в четвертій зоні було більше і кожен відповідав за свою дільницю по колонах або серед групи фахівців. Різниця могла бути тільки в тому, що моя справа в акті звинувачення була чи не "найстрашнішою" в зоні, і тому приставили цілу групу сексотів на чолі із Зайцевим. Зібрані тоді матеріали ходили за мною аж до кінця вісімдесятих. Я сам навіть не підозрював.

Громадський суд

Після того, як оголосили по зоні, щоб виходити за вахту, ми зібрали свої речі і в гурті перетнули ворота. Тут нікого з нас не зачіпали, тільки кількох членів комітету і деяких активніших відвели ліворуч від воріт під окремим конвоем. Їх, мабуть, пізнали такі як Пилипенко, Попов – начальник дільниці Горстрою і ще якісь там стояли з наглядачами. Наказали нам усім йти дорогою в тундру в сторону Горстрою. Пройшли кількасот метрів і розташувалися на траві на

горбочку, де трохи продував вітер і комарі так не докучали. Більше як за місяць уперше на небі появилася невеличка хмара і пройшов короткий теплий дощик. У тундрі сиділи кілька годин, оточені конвоєм зі собаками. За той час в зоні зробили тотальний обшук, відремонтували колючі дроти і, напевно, вирішували за списками долю кожного з нас. Не було між нами в тундрі Зайцева, Калмикова, Ращепкіна – усіх тих, які втекли "на дачу". Ми сиділи кожний на одному місці, бо вставати й ходити було заборонено. Що з нами зроблять – не виходило з голови. Дехто став одягати краще з одягу. Юрко Мельник узяв на себе чисту куртку (табірний піджак) з підшитим білим комірцем, як солдат, що зібрався на танці. Я ще попередив його, щоб не виділявся й одягнув стару. Наглядачі звикли, що карагандинці краще вдягалися, ніж наші старі зеки з 4-ї зони. Сам я взяв стару куртку і домовилися з Іваном Кульчицьким, щоб перед воротами не забути застібнути верхній гудзик під шиєю. З таким виглядом затурканого дядька можна й під монастир іти з протягнуною рукою.

Коли сонце було вже над північним горизонтом, почали запускати в зону бригадами і за номерами колон. Ми були в третій колоні, а всіх п'ять. Біля воріт, крім офіцерів та наглядачів, стояв Пилипенко з дуже діловим суворим виглядом і ціла група штатних стукачів – переважно з внутрітабірної адміністрації. Можливо, що не всі почувалися там добре, як Пилипенко, але деякі дорожили своєю посадою чи, може, ще з інших міркувань. З електриків не було нікого. Дивно. А де ж Зайцев? Ми трохи з полегшенням зітхнули. Стояв там виконроб Попов, якого згадує Грицяк, і нарядчик Рачковський, який нещодавно разом із Зайцевим після мітингу тиснув руку Євгенові. Усіх було не менше двадцяти.

Бригада підходила до прохідної, спинялася, відділялася п'ятірка, ставала на лінії воріт і тут начальство табору з групою Пилипенка дивилися кожному в обличчя, перевіряли списки бригад, перепитували в кожного прізвище, деяких підозрілих відводили вбік за будинок вахти, інших запускали в зону. Переді мною відділили Юрка Мельника і москвича Дмитра Остроумова тільки тому, що були чисто вдягнені і з білими комірчиками, тобто мали непролетарський вигляд (з буржуазними пережитками). Ми з Іваном так неохайно виглядали, що ніхто на нас не звернув уваги. Уже в зоні деякі знайомі, побачивши нас, чомусь дивувалися й питали нас двох: "Ти тут?", "Тебе перепустили?" чи "Вас перепустили?" Ми насторожилися. Щось вони знали про нас більше ніж ми. Бригаді сказали, щоб іти до старої секції над кухнею, де жили перед страйком.

Коли запустили всі колони, люди не заходили до секцій, стояли надворі, цікавилися, кого зі знайомих перепустили, а кого відсіяли. Казали, що декого з відсіяних заводять на вахту і там група т.зв. "молотобойців" збивають їх. Участь бере Попов, Рачковський, Мірзоев та інші. Усіх до десяти негідників. До секції зайшли тільки я з Кульчицьким і ще декілька наших. Нараз прибігає Микола Фатєєв і каже, що мене з Кульчицьким шукають. Порадив мені швидко залізти на горище, зачинив за мною віко, а Івана (малого зросту) запхав у кутку секції під нари. Через кілька хвилин прийшов один наглядач, Рачковський і ще якісь, а за ними Зайцев. Спитали, чи не бачили Кривуцького, покрутилися, позаглядали по

сусідніх секціях і вийшли. Зайцев за ними. Дехто пішов спати, а Фатєєв виліз до мене, приніс скибку хліба і сказав, що Гриця Паламарчука теж якось перепустили до табору, а пізніше знайшли в зоні, відвели на вахту і там сильно побили. На носилках понесли до лікарні. Тих, що відділили ще перед воротами, кудись повели за зону. На мене, Кульчицького і Паламарчука напевно доніс Зайцев з Калмиковим. Усі так кажуть. Пізніше не раз про це згадували.

Через якийсь час Фатєєв знову піднявся до мене і сказав, що на вахті вже нікого нема, крім чергових, усе начальство і стукачі пішли спати. Іван уже на своїх нарах. Я опустився по драбині, зайшов тихенько до секції, ліг на нари. Появилася надія, що все вже перемолосося, хоч впевненості не було. Побачимо, що буде завтра вранці.

На другий день, радше після короткого сну, бо лягли спати за північ, посідали і, неначе нічого не сталося, бригадами через прохідну вивели нас за зону в "коридор". І тут нас ніхто не зачіпав. Невже закінчилося?

Ми з Іваном, як завжди, разом. По дорозі обмінюємося думками і дійшли висновку, що в НКВД теж напевно задоволені, що все закінчилося, і в нашій зоні так дешево обійшлося. Ніхто не міг передбачити, яким вітром подує завтра з Москви. "Дачники" з нашої бригади соромилися до нас підходити і навіть боялися. Перейшовши ворота Горстрою, нас попередили, щоб іти не на монтажну дільницю в якомусь незакінченому будинку, а до електроцеху.

Тут я відразу став оглядатися, чи нема де когось у формі з погонями. Усі свої. Для чого нас тут збирають? Наказали нікуди не розходитися – будуть якісь збори. Ми з Іваном не перестаємо оглядатися на вхідні двері – чи не зайдуть якісь гості за нами. Посідали удвох разом біля виходу на якомусь кабельному барабані. Інші розмістилися в майстерні – хто як міг. Начальство електрослужби все в кабінеті. У напруженні мовчки, як ніколи, всі чекають. Ніхто не здогадується, що може бути. Відчиняються двері кабінету начальника цеху Ларіна і звідти виходить Зайцев з Сорокіним. Вигляд у них важкий, суворий, патріотичний, майже комуністично-партійний, аж нудить. Обличчя втомлені гірше, ніж у нас. Зайняли місця за столом у протилежному кутку великого приміщення на відстані до восьми метрів від мене. Президії з головуючим, членами і секретарем чомусь не обирали.

Вступне слово про відкриття зборів, а далі дуже патріотичну промову виголосив Зайцев. Сказав, що колектив табору піддався на провокацію купки безвідповідальних антисоветських елементів, але завдяки мудрій і гуманній ...і т.д. і т.ін.. Далі сказав майже дослівно: "Серед нас якимсь дивом залишився дехто, який не кидав каміння, не виступав на мітингу, але більше шкоди завдав своєю скритною діяльністю, як ті, що виступали відкрито й кидали каміння. Я думаю, що вони виступлять, визнають свою вину, покаються прилюдно і попросять вибачення перед колективом".

Усі голови повернулися в наш бік. Ми з Іваном знали, радше здогадалися, що нема вже нам чого боятися, і вся ця комедія від дурості. Ніхто конкретно не мав підстав у чомусь нас звинуватити – у якомусь злочині, а всякі підозріння,

здогади, що ми могли щось там робити – це ще не доведення наших протизаконних дій.

Від самого ранку ми переконалися, що наш авторитет в колективі не похитнувся, навіть зріс. Відчувалося на кожному кроці. По дорозі на роботу всі без винятку, незалежно від національності, навіть більшість росіян, ділилися з нами думками, спогадами про деякі фрагменти з часів страйку й одностайно стверджували, що ті події повернули людям віру, гідність, за винятком деяких підлих кар'єристів.

Зайцев закінчив і дивиться перед себе в коридор на стелю – не на нас. Видно, що нема в нього впевненості у своїй правоті. Праворуч від мене під стіною сидів Сашко Сенін. Він один з прибічників Зайцева, але не дуже активний і якоїсь ворожості до нас не виявляв. Я кажу напівголоса, але так, щоб усі чули: "Саша, якщо він думає про мене, то скажи йому, що я ніколи в житті не каюся". Тут ще Іван додав: "Слухай, Саша. Згадав. Він, мабуть, про тебе думає. Пам'ятаєш, як на мітингу в перші дні страйку ти з Зайцевим тиснули руку тому, що читав звернення до Верховної Ради. Вставай, кайся!"

Іван не міг стримати сміху від такої влучної репліки, і більшість присутніх теж розвеселилась. Під дверми свого кабінету, опершись до одвірка, стояв Ларін, дивився в наш бік і теж усміхався. Він недолюблював Зайцева. Я сказав Іванові голосно, що це Зайцев від себе так старається. І навіщо воно йому потрібне? Значить – не страшно.

– Я не думав, що він такий дурень, а ти завжди його підтримував, – нормальним голосом, щоб усі чули, додав Іван. Конфуз повний. Зайцев стояв з почервонілим від люті і від розгублення обличчям. Не повертав голови, дивився в одну точку десь під стелею. Йому вирішив допомогти Сорокін. Став поруч і почав обурюватися, чому деякі сміються. Тут уже він не шкодував слів, щоб очорнити нас у найгірших гріхах, а під кінець став погрожувати. Нам надають змогу покаятися, може простять, а ми ще поводимося так нахабно, сміємося. Іван не витримав і вже зовсім голосно до Сеніна: "Саша, скажи йому, що він дурень. "Работать нада!"

Ларін не міг стриматися, пішов до кабінету. Сорокін від люті не знав, що сказати. Зайцев почервонів, стояв мовчки. Василь Старчак, родом зі Сокальщини, – найавторитетніший серед електриків – став з місця, за ним по одному інші, а кілька литовців одночасно, і почали розходитися, неначе забули, за чим сюди прийшли, і не бачили ні Зайцева, ні Сорокіна. Так провалився "громадський суд" над нами. Покаяння не відбулося. Увечері ми з Іваном зайшли до Михайла Дзикевича поцікавитися здоров'ям Паламарчука. Серйозних пошкоджень ні переломів у нього не було, тільки все тіло побите. Скоро видужав.

Покаяння

Життя увійшло в нормальне русло, але деякі зміни відчувалися. Не знаходили кандидата на бригадира в БУРі, хоч туди за останні часи рідко хто попадався. Там в'язням тільки не платили грошей, але з ломом над людьми

бригадир не стояв. Випустили на волю кількох, у яких давно термін покарання закінчився. Почали викликати тих, у кого до звільнення залишилося кілька місяців. Обіцяли, що затримки не буде ні одного дня. А ще кілька місяців тому могли викликати, зачитати продовження вироку на десять років і дати розписатися. Тепер почнуть звільняти достроково із зарахуванням заліків. Появилася надія в людей, яким після війни дали десять років. До них належали Зайцев, Панчук, Марчадзе та інші. Оголосили по таборах, щоб подавали заяви на перегляд справ. У Норильську працюватиме якась виїзна сесія Верховного Суду чи комісія від Верховної Ради Союзу. Зайцев подав заяву один із перших. У серпні почалася кампанія розповсюдження облігацій трипроцентної позики. Зайцев підписався на двомісячну зарплатню – близько 700 карбованців. Я не дав ні копійки – пояснив, що тих 232 крб, які заробляю, вистачає тільки на їжу. На ощадній книжці тримаю 83 крб, скоро треба буде купити нову тілогрійку за 81 крб. Пропонували, щоб дати 50, але я згоджувався тільки на 2 крб. Відмовилася більшість наших.

Якщо враховувати заліки, Зайцев повинен був вийти на волю в перших днях вересня, а він сподівався, що врахують "заслуги" під час страйку, велику суму за облігації і випустять ще раніше. Бідолаха так старався і прорахувався. Минув перший тиждень вересня, другий, а його навіть ніхто нікуди не викликає, наче забули про нього. Починає нервувати, ночами не спить, на роботі до всього байдужий. Я з Кульчицьким не розмовляємо з ним і не вітаємося вранці. Навіть на роботі демонстративно уникаємо його, а деякі справи вирішуємо через інших, хіба в крайніх випадках. Відчувається, що він перед нами не може приховати відчуття своєї провини. Ми з Іваном працювали ведучими на монтажі і з нами всі рахувалися не тільки серед електриків, а й суміжники на будівництві. Усі питання вирішували самі. Треба визнати, що Зайцев ні разу не пробував мстити після невдалого "суду" над нами. Може, тоді дещо зрозумів. Від того часу втратив авторитет у колективі, і люди перестали йому довіряти, провадити щирі розмови, як колись, навіть деякі росіяни. Він це відчув. До страйку, здається, найчастіше зі мною радився, ділився думками і раптом усе закінчилося. Калмиков, хоч був одностороннім, але симпатії ні в кого не викликав, і після страйку його кудись від нас забрали.

Ще в серпні від піднесеного настрою з наближенням свободи чи передчуття непередбачених перешкод Зайцев, щоб заспокоїти нерви, забути, десь позичив чи купив баян, став вивчати ноти і через місяць непогано грав деякі пісні навіть з басами. Можливо, що в клубі хтось допомагав йому. З баяна перейшов на гітару. Весь вільний час проводив з музикою, а у вихідні від ранку до пізньої ночі сідав у кутку в коридорі і там пілікав, не звертаючи ні на що уваги. Ніколи не повірив би, що за два місяці можна так грати на двох інструментах. Зайцев від природи здібний, кмітливий, наполегливий, але в усьому самоук, навіть у поглядах на життя, людей, світ. Відчувалося, що для того, щоб твердо стояти на ногах, йому чогось бракувало. Мабуть, і сам це зрозумів.

Одного вихідного дня я сидів у секції за столом біля середнього вікна, читав

Чернишевського "Що робити?" Вже був напевно кінець вересня, вихідний. У секції чомусь залишилося лише кілька осіб, а на середніх нарах близько столу – нікого. Підійшов Зайцев з гітарою і сів напроти мене. Не дуже голосно, щоб інші не чули, відразу почав майже дослівно: "Знаєш, Ваня, що я перед тобою провинився? Мене тільки дивує твоя поведінка і твоє ставлення до людей. Як тобі це вдається? Я набагато старший від тебе, немало в житті бачив, переніс, але тобі завидую. В чому річ?" (Старший від мене майже на 15 років).

– Життя треба прожити так, щоб завжди можна було всім дивитися прямо ввічі, нікого не боятися. Поводитися так, щоб пізніше ніколи не каятися. Ось і все. Нічого особливого. Я про це знав ще з юних років і ніколи не забував, – пояснив йому коротко.

– Пам'ятаю. Тоді в цеху на зборах ти сказав, що ніколи не каєшся. Чути було кожне ваше слово з Кульчицьким, – згадав він.

Хтось підійшов до нас, і ми перейшли на розмову про його успіхи в музиці. Цілий день розмови тільки про Зайцева і про мене. Наступного ранку Кульчицький перший з ним привітався і все стало так, як перед страйком, або й краще.

Зайцев просидів зайвих близько двох місяців, змарнів, посивів – видно було, що добре йому нерви пошарпали. Родом він з якоїсь області на захід від Москви, а за що сидів – ніколи не розповідав. Мабуть, за німців працював електриком на окупованих теренах.

* * *

У 1964 році я в Москві захистив диплом інженера-електрика. У Норильську мені запропонували посаду начальника релейного захисту Нікелевого заводу. Робота складна, відповідальна і добра зарплата. Я згодився, але мою кандидатуру відкинув заступник начальника відділу кадрів комбінату, колишній кегебіст Василь Васильович Зобнін – відповідальний за інженерні кадри. Радили зайти до нього в понеділок з коньяком, коли йому треба похмелитися, але я відмовився. Вважав принизливим просити якогось тупорилого п'яного самодура. Однак моя доля була до деякої міри в його руках. Два чи три місяці старань з боку керівників заводу і комбінату не дали результату. Зайцев, який працював тоді на одному підприємстві зі мною начальником дільниці з автоматизації заводів, запросив мене до себе і сказав дослівно: "Хіба ти не знаєш, що це банда? Не мені тобі пояснювати. Перестань псувати собі з ними нерви, переходи до мене по сьомому (найвищому) розряду і не будеш нічого робити. Можеш сидіти вдома чи в бібліотеці, займатися раціоналізаціями, тільки вранці та наприкінці дня зателефонуєш мені. На Нікелевому заводі обладнання і релейна апаратура старі, там усе запущене, на випадок аварії можуть знову посадити і відбуватимеш своїх двадцять п'ять тепер уже за диверсію або саботаж. Послухай мене і не ризикуй".

Я подякував, але його пропозицією не скористався – перейшов працювати конструктором, теж не без перешкод з боку того самого Зобніна.

У 1967 році Зайцев приніс мені документи про один його винахід. Придумав систему вимірювання витрати агресивних рідин, які проходять

трубами. Сам виготовив один комплект і вже рік бездоганно працює на рідкому хлорі. Подібного не було ніде у світі. Він вислав до Москви до Патентного бюро документи, оформлені за всіма правилами – зі схемами, ескізами, розрахунками. Рік пролежали і щойно недавно завернули, бо не обосновано теоретично. Просив допомоги. Я просто з підручника вибрав деякі розрахунки з диференціальними рівняннями, нарисував якісь графіки магнітних процесів. Усі знали, що це нікому непотрібне, і в Москві сидять експерти в спідницях, які напевно давно забули вищу математику і теорію магнітних процесів або ніколи не знали їх. Головне, щоб було щось із вигляду дуже розумне.

Минув ще рік. Приходить з Москви лист з рекомендацією, щоб зв'язатися з інженером Федоровим у Свердловську, який теж розробив цю систему. Скоро зі Свердловська приходить лист від Федорова. Йому написали з Москви, що пріоритет за Зайцевим, щоб зв'язався з ним. Той згодився. Усі розрахунки, схеми, виготовлення і теоретичне обоснування у Зайцева досконаліші. Кілька комплектів уже працюють. Вислали до Патентного бюро документи, оформлені зі спільними підписами. Зайцев не був користолюбний. Минув ще рік. Зайцев приносить мені відповідь з Москви: "Винахід, побудований на Вашому принципі, зареєстрований у Міжнародному патентному бюро в минулому році американською фірмою якоюсь "...корпорейшен". Пріоритет за ними.

Мабуть, для насмішки прислали опис принципу роботи, теоретичне обґрунтування, схеми, ескізи деталей – у перекладі з англійської. Прислали те, що вислав Зайцев, навіть нічого не поміняли. Я пізнав свої формули, графіки, його ескізи і схеми. Він посміхнувся й каже: "Я ж казав, що це банда".

У Зайцева на ділянці працював майстром Філько Федик, який теж, як і я в 1953 році під час страйку "...каміння не кидав, на мітингах не виступав, але..." Це слова Зайцева тоді на зборах в електроцеху, коли вимагав, щоб я покався. Як може людина прозріти, навіть коли це російський шовініст.

Інформація для НКВД, яка надійшла влітку 1953 року від Зайцева, залишилася в досьє про мене і створила репутацію невинного антисоветчика, "українського буржуазного націоналіста" на все життя. Про це "товариші" з КГБ нагадували мені навіть у Черкасах ще на початку вісімдесятих років.

У проектній конторі

У перших днях жовтня 1953 року мене разом з литовцем Матвійом Дудутісом прийняли до проектно́ї контори, яка знаходилася на території Горстрою. Матвія взяли до групи освітлення, а мене – до групи електropідстанцій. На приблизно п'ятдесят проєктантів – із Західної України раніше там працював тільки один Мирослав Мелень, і з Житомира – Михайло Пилипчук, який допомагав нашим, де тільки міг. Микола Іванович Буркаленко в групі електриків, родом з Дніпродзержинська, і якийсь Бондаренко з Харкова не дуже цікавилися, хто звідки і кому можна чи треба допомогти. Тим часом прибалтійці тягнули своїх будь-якими способами.

Ведучим нашого сектора був москвич Дмитро Васильович Тимофєєв. До

мене відразу поставився дуже прихильно, як батько до сина. Не знаю, чим це пояснити. Дав мені потрібну літературу, щоб знайомитися. Найкращим посібником були "Електричні станції і підстанції" Баптиданова і Тарасова у двох томах. Ще в сімдесятих роках вони вважалися незамінними для студентів технікумів, вищих навчальних закладів та для проєктантів. Жити перейшов я до їхньої секції в першій колоні біля прохідної. Я почувався на сьомому небі. Після роботи книжки забирав зі собою. Увечері при світлі слабкої лампочки в секції зубрив описовий матеріал і вивчав напам'ять розташування обладнання на планах з перетинами, розрізами. Навіть розміри запам'ятовував. На роботі теж не розгинався з-за столу, перерисовував те, що давав Тимофєєв. Навіть обідню перерву не використовував повністю для відпочинку. Дмитро Васильович радив не дуже так захоплюватися – ще встигну все вивчити і попрацювати. Креслення я дуже любив колись у гімназії п'ятнадцять років тому і він думав, що я недавно десь працював креслярем.

У групі схемами вторинної комутації займався якийсь молодий естонець, який скоро повинен був вийти на волю. Для мене це був зовсім новий матеріал і я навіть трохи боявся, що не здолаю, але Тимофєєв заспокоював – казав, що перші роботи виконуватимемо разом, а далі піде. Він не сумнівався. Мені здається, що він підтримував мене, щоб прибалтійці знову не поставили когось із своїх. Там могла йти конкуренція між слов'янами з одного боку, і прибалтійцями – з другого. Не всі росіяни були шовіністами щодо нас. Найаморфнішими інтернаціоналістами були завжди українці зі Східної України, доки не потрапляли до нашої компанії на перевиховання. Або переходили на наш бік і допомагали, або інколи ставали нашими запеклими ворогами як Пилипенко, Заливадний. Хоч останні зустрічалися рідко, але були. Серед проєктантів я зустрівся з євреєм Рабиновичем, який у Красноярську на пересилці взяв собі подвійну порцію цукру, коли я був там бригадиром, і латвійцем Бергом, який навесні 1949 року після ОП з групою інших "доходяг" на смітнику біля туалету в таборі вигрібав паличкою кості риб, викинутих з кухні. Жоден з них не признавався до мене. Я теж при першій зустрічі привітався з ними, а потім перестав.

Працівників проєктної контори в таборі називали Фан-Фановичами. Це, мабуть, всесоюзна назва. Вони справді відрізнялися від усіх інших ставленням до роботи, своїм режимом дня. Уранці приходили, трохи покрутилися, поговорили на різні неробочі теми, а о десятій пили чай. Усе розраховане на грами, на хвилини. Прибалтійці – естонці, латвійці та литовці – збиралися групами і розмовляли своїми мовами, навіть вирішували технічні питання, хіба якщо до них долучався хтось іншої національності. Кожний сектор мав свого наставника з вільних. Вони та дівчата-копіювальниці жили в місті. У нашому секторі електриків найбільший авторитет мав Тимофєєв. З ним рахувалися. Його заступником числився Дмитро Миколайович Шмельов, який донедавна працював землекопом і щойно кілька місяців тому взяв його до себе Тимофєєв. Обидва старші від мене на 15-20 років. Звідки походив Шмельов – не знаю, але після

звільнення і реабілітації виїхав до Запоріжжя.

Ми виконували проекти для різних об'єктів Норильська, а конкретно на той час – для розширення Мідного заводу. Для узгоджування проектів з іншими організаціями і об'єктами на місцях до нас щодня приходив якийсь Ножевніков, віком за сорок, знаючий фахівець. Відсидів десятку, кілька років тому звільнився й одружився з якоюсь львів'янкою. Він завжди сперечався з Тимофєєвим, а інші не втручалися. Третім учасником вирішування технічних проблем завжди був вільнонайманий Гліксберг. Він завжди сидів мовчки, переводив часто погляд то на Тимофєєва, то на Ножевнікова і схвально притакував раз одному, раз другому. Коли ті два доходили до компромісу, Гліксберг не забував сказати, що й він так думав. Уранці приходив на роботу і з кожним з нас ввічливо з усмішкою вітався за руку. Йому тоді вже було близько 50 років. Виїхав до Запоріжжя.

Найстаршим за рангом був єврей Габович. Він не втручався в суперечки, тільки уважно слухав і чекав вирішення, але, здається, розумівся в проектах. Був зв'язною ланкою між якимсь головним проектним інститутом у Москві й нами. Вирішував питання комплектації обладнання та матеріалів. Сам – майстер спорту з шахів і брав участь у всесоюзних змаганнях. Було йому напевно за п'ятдесят. Не сидів.

Одного дня зав'язалася суперечка про четверту підстанцію Мідного заводу. Тимофєєв наполягав, щоб її автоматизувати повністю, не тримати там цілодобово чергових, а сигнали від схем автоматики вивести на один спільний диспетчерський пункт заводу. Ножевніков проти такого варіанту, бо серед громадян міста нема кваліфікованих фахівців, таких як серед в'язнів, які могли би обслуговувати схеми автоматизації. Тимофєєв доводив, що проект складається на перспективу, на майбутнє і сердито закінчив словами: "Та колись же це блядство повинно закінчитися! А тих молодих, що зараз навчаються в інститутах, теж думають саджати, щоб дешевше обходилося?" Усі перелякалися.

– Що ви, Дмитре Васильовичу? Тут же дівчата слухають, – заспокоїв Ножевніков.

– Ах, вибачте, я забув. Дівчата – це ще не страшно.

Габович вирішив порадитися в Москві. Через якийсь час прийшла відповідь, щоб варіант Тимофєєва відкинути. Про автоматизацію на найближчі роки годі думати, більшовицькі порядки протримаються ще дуже довго. Тимофєєв страждав гіпертонією і через кілька днів із сердечним припадком поклали до лікарні. Напевно викликали "ті". Занадто багато свідків чуло його репліку, і хтось напевно доніс. Такого не прощали.

Копіювальницею в нас працювала шістнадцятилітня Тамара Устінова. Приїхала з якоїсь дитячої колонії в Красноярську. Низенька, завжди весела, працювита, кмітлива, спритна. Відразу завоювала прихильність усього колективу. Одного разу виконала якусь роботу, підходить до Шмельова й каже, що в неї вийшло "без бе". Всі розсміялися ("бе" – це аббревіатура від слова, яке вжив Тимофєєв, але тільки для мужчин).

– Тамара, а що таке "без бе"? – жартівливо поцікавився Шмельов.

– Не знаю. Всі так кажуть, – зніяковіло виправдовувалась дівчина.

– Без брака, – виручив я.

У будівельному секторі працював Віктор Михайлович Васнецов – напевно з родини відомих російських художників. Батьки – емігранти жили в Празі і там Віктора заарештували, привезли сюди. Мав закінчену вищу освіту, старший від мене на кілька років. Прізвище й походження дещо допомагало йому в російському середовищі. Сам він був доволі ерудований, по поведінці видно було європейське аристократичне виховання і неприкритий, в емігрантському стилі, російський шовінізм та ненависть до всього українського. Не пригадую, як я зауважив цю останню рису його характеру. Мене міг попередити Михайло Пилипчук, або Васнецов чув, як я з Михайлом розмовляв по-українськи. Весь час він неначе не зауважував мене, міг пройти мимо і не привітатися. Його пізніше напевно реабілітували і дозволили жити в Києві в самому центрі на вулиці Паризької комуни. Там, мабуть, жили колись батьки Васнецова. Могли ще допомогти київські художники.

Я так захопився новою роботою, що не мав часу заходити до електриків провідати, поговорити. Зміни на краще в таборі були відчутні. Люди почали отримувати листи з дому і самі писали. Цензор вже не наказував спалювати, як колись. Приходили посилки з продуктами та одягом і завжди діставалися адресатам. Кримінальні злочинці, т.зв. блатні вже не стояли біля штабу з деякими бригадами, не виривали посилки з рук і не ділили з наглядачами, як це робилося до прибуття карагандинців у вересні 1952 року. Землекопам та іншим на важких фізичних роботах легше стало виконувати норми й почали заробляти стільки, що могли досита наїстися. Після 3-го серпня 1953 з нашого табору відсіяли і відправили кудись кількасот найактивніших, непокірних зеків – лідерів окремих груп, переважно наших. Усіх покірних залишили в таборі будувати місто.

У середині жовтня поширилася чутка, що до БУРу посадили вже кількох зеків. Їх уранці виводять за зону на роботу без бригадира, а там перебирає відомий в норильських таборах садист Скотніков – штатний бригадир різних БУРів та ізоляторів. Під час страйку він утік з якогось табору за зону "на дачу", перебув кілька місяців під охороною НКВД, а тепер, коли всіх небезпечних "бандерівців" у нас забрали із зони, вирішив приступити до колишніх обов'язків. Горожанкіна і Сікорського вбили, Бухтуєва так налякали, що він, здається, дещо протверезів, а Муханова десь або прикінчили в іншому таборі, або сам відмовився і притих зовсім. Крім того, про ліквідацію таборів почали вже голосно говорити всюди, і справедлива кара на таких типів чекає й на волі. Скотніков, мабуть, був настільки тупий, що про це не думав.

Одного дня ввечері після закінчення роботи ми зібралися до виходу коло прохідної. Погода осіння, неприємна. Вже лежав сніг, під ногами замерзло. У звичний час ворота чомусь не відчиняють, не випускають нікого. Всі насторожилися – що могло статися? Пострілів ніде не було чути. Постояли майже годину й довідалися, що хтось убив Скотнікова. На другий день ми вже знали

подробиці.

Він відбув день з БУРом десь у тундрі, а пізніше вирішив зайти з наглядачами в зону Горстрою не через наші ворота, а через інші – там, де тепер вулиця Богдана Хмельницького перетинає вулицю Пушкіна. Через них проходили вільнонаймані. Тільки денна зміна закінчила роботу і всі пішли до вахти, Скотніков сказав наглядачам, що піде далі сам подивитися чи зустрінутися з кимсь у будівельній зоні. Його відпустили. Відійшов менше сотні метрів і коло бетонного заводу – в тому місці, де тепер міська лікарня, – якісь вільні поверталися з роботи додому й побачили його мертвого.

* * *

Після двох тижнів напруженої праці – удень креслення на ватмані, а ввечері за книжкою – почали боліти очі, і Тимофєєв радив не перевтомлюватися, більше відпочивати, щоб зір не зіпсувати. Попрацював я так майже місяць. Коли він лежав у лікарні з гіпертонією, в конторі оголосили, що у зв'язку зі зменшенням обсягів будуть звільняти десять працівників, у тому числі й мене. Я звернувся до Шмельова – яка причина? Він сам здивувався, бо кілька днів тому була мова, щоб ще одного підшукати. Звертався до Ножевнікова, але той не міг нічого відповісти. Шмельов був у лікарні, розмовляв з Тимофєєвим. Той пообіцяв, що скоро випишуть і постарається мене відстояти. Однак справа була вирішена і треба було шукати іншу роботу. Через кілька днів зустрів Матвія Дудутіса, питаю, кого ще скоротили. Тільки мене одного. Оголосили, що десять, щоб на мене інші не звертали уваги, і щоб мене не засмучувати. Вийшов з лікарні Тимофєєв, розмовляв з Габовичем і той сказав йому, що може брати, кого захоче, тільки не мене.

* * *

У 1964 році перед захистом диплома в Москві у Всесоюзному заочному політехнічному інституті моїм консультантом з електромереж був якийсь Назаров. Назначив мені зустріч в управлінні "Мосенерго". Я приїхав туди трохи раніше і в коридорі почав оглядати вітрини з портретами кращих працівників. На одній пізнав Тимофєєва – начальника відділення високовольтних мереж. Спитав Назарова, чи я міг би з ним зустрітися. Здивувався, звідки я його знаю. Я не признався – натякнув тільки, що колись зустрічались. Могло бути так, що про його минуле знали високі начальники, НКВД і у відділі кадрів. Невідомо, як поставились би до нього інші, довідавшись, що сидів. Хоч у Москві в цьому відношенні для колишніх в'язнів атмосфера була набагато сприятливіша, ніж в Україні. Я мав нагоду переконатися не один раз.

Того дня в них була якась нарада і невідомо, коли закінчиться. Іншим разом його викликав до себе сам Кирилін – голова Комітету з науки і техніки при Раді Міністрів СРСР. Видно, що Тимофєєв був добрим авторитетним фахівцем. На фотографії виглядав ще повнішим, як у Норильську. Назаров сказав, що це прекрасна людина, тільки часто хворіє серцем. Назаров дуже добре ставився до мене, допомагав, чим міг. Про своє минуле і де познайомився з Тимофєєвим я не наважився розповісти, хоч він сам міг здогадатися.

"Закувала та сива зозуля..."

У секції, де жили проектанти, на стіні висів репродуктор, який ледь-ледь хрипів. Одного вечора я почув знайому мелодію. Підійшов до стіни, приклав вухо до самої коробки – передавали "Закувала та сива зозуля..." Ніщинського. Коло мене став ще один з бригади. Коли пісня закінчилася, він спитав, що я слухав. Відповів йому, що це моя улюблена пісня. Її в нас у школі в 1940 році дуже гарно виконував свій хор і навіть сольна партія, яку співав чистим сильним баритоном один з учнів (Франьо Шкільник), мені тоді краще сподобалася, як у виконанні соліста тенора з капели "Думка". Прізвище мого співбесідника, здається, Балановський. Ім'я та по батькові забув. Середнього зросту, голос тихий, несміливий, рідке острижене волосся майже зовсім сиве. Виглядав на 60 років або старше. Підійшов до своєї тумбочки, витягнув якусь тонку книжечку форматом в канцелярський лист і дав мені переглянути. Її недавно прислала йому мати з Москви. Це була монографія про Петра Івановича Ніщинського – її батька або близького родича. Праця написана по-російськи, видана в Москві невеликим тиражем. Автором могла бути сама мати Балановського. Я розповідав йому дещо про себе, звідки родом і про наш шкільний хор. Балановський недавно подав заяву про перегляд справи і з дому одночасно оббивають пороги в Москві по різних інстанціях. Здоров'я він втратив під час війни. У перші дні був тяжко поранений, німці підібрали його, вилікували й запропонували працювати в них за фахом. Перед початком війни мав звання полковника інженерних військ. Від співпраці з німцями відмовився і потрапив до концтабору. Звільнений американцями, відразу виявив бажання повернутися додому й опинився в Норильську.

Коли мене скоротили, він гірше переживав ніж я, питав, чим може мені допомогти. Сказав, що всього хліба не поїдає і може частину віддавати мені. Я подякував і делікатно відмовився. Колись узяв би, але тепер вже був ситий, а брати та носити іншим теж якось незручно. Видно, він знав добре, що таке голод. Під час однієї з розмов Балановський сказав: "Ви теж напевно не повірите, що мені тільки сорок два роки". За зиму ми зрідка зустрічалися біля вахти, цікавилися здоров'ям, що нового. Його вже викликали до штабу, де працює якась комісія над переглядом справ, уточнювали деякі дані й обіцяли, що суд розглядатиме його справу одну з перших.

Минуло кілька місяців і якогось вечора після роботи Балановський зайшов до мене. Настрій в нього був кращий. Ми вийшли в коридор, щоб поговорити без свідків. Сказав, що завтра після обіду його викликають на суд до клубу. Вхід для сторонніх вільний. У нього нема тут близьких друзів і за всі роки в таборі він ні з ким так щиро не ділився думками, не розповідав про себе, як зі мною. Чи не міг би я прийти, побути неначе свідком, бо одному якось незручно перед судом. Отримав з дому кілька листів і дружина пише, що там клопочуться про його звільнення. Я з охотою згодився – не сумнівався, що його повинні звільнити. Тоді я вже працював у медчастині в зоні.

На другий день в назначений час ми зустрілися перед клубом. Він вже не був у такому піднесеному настрої, як учора. Ще було трохи часу і ми постояли надворі. Я намагався про суд не згадувати, переводив розмову на якісь інші теми. Видно було, що він цілу ніч не спав. Виглядав утомленим, розгубленим. Підійшли до нас кілька чоловіків і сказали, що сьогодні перед обідом двох звільнили з повною реабілітацією. Мабуть, підбирають насамперед такі справи. Це трошки заспокоїло Балановського.

Зайшли до клубу. Він сів перед сценою в першому ряду, а я ближче до середини неосвітленого залу біля дверей. За мною зібралося ще кілька цікавих. На сцену вийшли троє у формі – два чоловіки і третя жінка, мабуть, секретар. Це й був суд, який мав тепер не засуджувати, а "розсуджувати".

Після вступних формальностей – вияснення особи підсудного, статті кримінального кодексу тощо – Балановський перестав хвилюватися, відповідав спокійно, коротко. Суддя попросив його докладніше розповісти про свій "злочин".

Перед 22 червня 1941 року він у ранзі полковника інженерних військ працював на будівництві укріплень т.зв. "лінії Сталіна" уздовж західного кордону на території Литви. У перших днях війни був тяжко поранений і в безнадійному стані непритомного німці відправили до військового шпиталю у Східній Пруссії. Вилікували й запропонували працю не на фронті проти Союзу, а, як фахівцеві, в тилу на інших фронтах. Не згодився порушити присягу. Радили подумати, обіцяли, шантажували, грозили, але марно. Кинули до концтабору з військовополоненими на території північної Польщі. На його очах тисячі вимерли від голоду, а він якимсь чудом вижив. Наприкінці 1942 й на початку 1943 року німці почали створювати РОА (Русская освободительная армия) під командуванням генерала Власова. З Балановським, крім німців, розмовляли російські офіцери-власовці. Кілька тижнів його тримали в кращих умовах і тоді трохи віджив. Переконавання, погрози не допомогли, на співпрацю не пішов. Опинився в іншому концтаборі в Західній Німеччині. Навесні 1945 року звільнили американці. Підлікували, підгодували й запропонували залишатися в Європі або повертатися додому. Балановський, як і багато інших, не задумуючись, обрали другий варіант. Їх усіх передали представникам радянських окупаційних військ у Східній Німеччині. Тут діяли спеціальні фільтраційні чи пересильні пункти, які дуже старанно охороняли солдати, щоб не напали банди німецьких недобитків або мародерів. Кожен проходив кілька разів перевірку із заповненням різних анкет, протоколів. Тут ділили на відповідні групи і вагонами-телятниками відправляли "на рідну" до "рідних". Балановського "доїхали" до Москви і прямо на Луб'янку. Після кількомісячного слідства з нічними допитами він таки признався, що здався добровільно німцям у полон зі зброєю в руках і "зрадив рідну". Всі протоколи допитів підписав. Дали двадцять років каторги. Могли й розстріляти.

Члени суду і нас кілька присутніх слухали уважно. "Підсудний" говорив спокійно, повільно. Здавалося, що важко йому було згадувати все, або обдумував

кожне слово, щоб не пропустити чогось. Суддя поцікавився, чи був у нього якийсь інший вихід під час чи після бою. Балановський відповів, що жодного бою не пам'ятає – він знепритомнів від вибуху перших авіабомб чи артилерійських снарядів. Ще запитали, хто залишився вдома і чи підтримує зв'язок. Дружина з дітьми в Москві. Кілька років не давав про себе знати, щоб їм не зашкодити. Першого листа написав їм 1952 року. Від того часу листуються, наскільки дозволяє цензура. У Норильську весь час працював на проектній роботі, порушень трудової дисципліни і внутрітабірного режиму не було.

Я в думках поперемінно перебирав його долю і свою. Чи може бути щось страшнішого для людини, коли вона вірить якійсь ідеї, ідолові, йде на смерть, а за те той ідол во ім'я тієї ж ідеї починає її карати, знущатися, нищити. Така ж доля випала й Ращепкінові. Як же вони будуть почуватися тепер на волі, якщо їх випустять? Що скажуть людям? Над ким життя більше познувалося – над ними чи наді мною? Хоч тоді в клубі я не сумнівався, що ще довго треба буде сидіти і про якесь звільнення годі думати.

Суддя вислухав уважно і спитав жінку, що сиділа праворуч, що там у його справі записано. Та перегорнула швидко листки в папці й сказала, що все так, як розповів підсудний. Більше нема нічого. Суд вийшов на нараду. Мабуть, постояли за кулісами кілька хвилин для форми. Повернулися і суддя зачитав "вирок": "У зв'язку...на підставі...іменем...суд постановляє: звільнити з-під варти з повною реабілітацією".

Завтра треба звернутися у штаб табору для оформлення необхідних документів. Балановський подякував судові. Біля дверей я та інші привітали його. Радості не відчувалося. Мабуть, не спав кілька ночей, думав про зустріч у Москві, а ще тепер перед судом удруге пережив минуле. Дома напевно не пізнають. Збоку можна було подумати, що звільнили мене, а він завидує. Відпровадив його до секції коло вахти, побажав щасливої дороги й зустрічі з рідними. Він подякував за те, що я прийшов на суд, висловив надію, що і я не буду сидіти двадцять п'ять років, радив не падати духом. Більше ми не зустрічалися.

На другий день у таборі вже всі знали, що насправді починають звільняти, декого навіть реабілітують.

Якщо раб не домагається...

Більшовики на чолі з Леніним ще в 1917 році, коли починали революцію, усе робили правильно, усе за Марксом, тільки завжди забували чи не звертали уваги на якусь маловажну дрібницю, а вона пізніше оберталася трагедією для народу, але не для більшовиків. Вони тільки дивувалися, чому так сталося, хто винен і кого треба покарати.

Після закінчення війни в 1945 році в Москві прикинули на пальцях, що для того, щоб відбудувати зруйновану країну без сторонньої допомоги, треба, щоб населення якнайбільше виробляло і якнайменше споживало, тобто, щоб люди працювали задарма. Була створена концтабірна система. Максимум здорових

продуктивних сил загнали за колючі дроти – від чорноробів до академіків, – а залишили тільки необхідну кількість для охорони концтаборів і для управління державними структурами. Так і Америку можна наздогнати. Про це весь час мріяли в Кремлі відразу після закінчення колективізації в 1933 році. У 1935 почали випускати токарні верстати марки ДИП-200 і ДИП-300 (копії американських). Назва від перших літер лозунга "Догоним и перегоним", а 200 і 300 – це діаметри деталей, які можна було обробляти на верстатах. Пізніше жартували, що обганяти не можна, бо через діряві штани буде видно голу сідницю.

Комуністична партія вже мала деякий досвід ще з тридцятих років, як можна використати висококваліфікованих фахівців за колючими дротами. Вони там працюють не гірше як на волі. Як просто і геніально. І таке творилося в середині ХХ-го століття. Я зустрічав у таборі й навіть пізніше на волі партійних і безпартійних, які гордились "геніальною політикою рідної партії та уряду" (популярні трафаретні фрази). За такий короткий термін без допомоги плану Маршала (фінансова допомога від США країнам, зруйнованим війною) стільки набудували заводів-гігантів та ще й допомагають країнам майже всіх континентів світу.

Жертви трійки ОСО зустрічалися в Норильську часто. Це переважно колишні партійні працівники з центру або грамотні фахівці. Майже всім "пришивали" троцькізм, називали ворогами народу тощо. З України таких було мало. У тридцятих роках всіх, кого підозрювали в "українському буржуазному націоналізмі", знищили ще перед 1938 роком. Не знаю, за що судили металурга Николенка, про якого я згадував раніше. У Норильську завдяки ОСО опинився академік Микола Миколайович Урванцев – геолог, який ще у двадцятих роках досліджував надра Таймиру, а після 1935-го опинився в одному з перших концтаборів Норильська "для гарантії", щоб не виїхав звідти без дозволу партії. Лікарі вивчали адаптацію людського організму в незвичних кліматичних умовах з довгими полярними ночами, браком вітамінів. Це вони придумали настойку з хвої, яку треба було пити три рази на день, щоб не хворіти цингою. Тоді ще зекам видавали щодня порції спирту.

Академік Косарев – всесвітньовідомий астроном. З ним разом сидів мій знайомий по праці в шістдесятих роках, німець з Волгограда – Петро Гнатович Босс. Розповідав, що коли питали Косарева, за що посадили, пояснював, жартуючи, неначе на лекціях говорив студентам, що найяскравіша зірка – це Венера, а треба було сказати, що та, що на Кремлі. У Всесвіті, на думку астрономів, є одне сонце. Забувають, що є ще "Сонце-Сталін у Кремлі" і всім людям світить "сонце сталінської конституції". Смішно? Сьогодні не віриться, але як страшно було тоді, коли хтось наважився засумніватись у непорушності більшовицьких догм.

У Норильську в шістдесятих роках одну з нових вулиць назвали іменем Котульського. Це відомий до революції петрограф, професор Одеського університету. Після 1935 року йому, тоді вже літній людині, запропонували

поїхати до Норильська працювати. Так вимагали інтереси "родіни". Він відмовився через поганий стан здоров'я. Першим директором Норильського комбінату чи начальником концтаборів був якийсь Воронцов – колишній студент Одеського університету, учень Котульського. Це він подав кандидатуру свого вчителя. Професора привезли до Норильська “з допомогою” ОСО. Через кілька років Котульський помер.

По смерті Сталіна Урванцев і Косарев були реабілітовані, працювали в Ленінграді. Косарев відкрив навіть якусь зірку чи явище в космосі.

* * *

Після війни в'язні в Союзі справді набудували багато задарма. Москва зекономлені мільярди могла витратити на озброєння, на підтримку країн соціалістичного табору в Східній Європі та на підривному діяльність у цілому світі. У 1946 і 1947 роках не вистачало хліба. З України знову вимели все, як у 1933-му. Знали, що вдови й малі діти по селах бунтувати не будуть. Вирішили зекономити на в'язнях, але не врахували, що голодна людина навіть за колючими дротами на повну силу працювати не зможе. Почався спад виробництва і масова смертність від голоду. Від 1950 року трохи збільшили харчові пайки, але лише на стільки, щоб ситим не бути і від голоду не померти. Через два роки голодних майже не було. Ситий раб вже думає про волю й не дозволяє знущатися над собою. Так дійшло до подій 1953 року, тобто до масових заворушень в системі Гулагу. Після закінчення страйків з кожної, охопленої бунтом, зони відібрали по кілька десят найактивніших лідерів і вивезли кудись "на материк". До цієї категорії потрапив професор Михайло Антонович і диригент хору Роман Новосад, хоч до тих подій не мали ніякого відношення, хіба симпатизували і могли дати деякі поради. Їх вивезли аж на Колиму. Люди з вищою європейською освітою завжди були небезпечними для більшовиків. Так само вчинили з групою наших дівчат із шостої зони.

Євген Грицяк і ще деякі опинилися у Владимирській тюрмі. Він згадує про це на с. 103. Кілька сотень, яких відібрали на вахті, з нашої та інших зон відправили на Купець – новий табір на захід від Норильська, відразу за Мідним заводом біля залізничної колії Норильськ – Кайеркан – Дудінка.

Якийсь час про умови на Купці ми не знали нічого. Їх ізолювали від інших таборів, не ввели до праці ні на будівництво міста, ні на заводи. Працювали на залізничній колії. Одного дня Михайло Дзикевич сказав мені, що з Купця повинні привести групу в'язнів до нашої зони на консультації до лікарів. Ми відразу повідомили всіх своїх у таборі й вирішили зібрати для них грошей, цукру, деяких продуктів і навіть приготували на всякий випадок пайки хліба. З допомогою Михайла якийсь лікар залишив мене "з температурою" в зоні. Від нас до Купця було близько 5 км. Прикинули, що пішки можуть привести їх коло десятої години. Я від самого ранку крутився в коридорі медчастини, а інші сліdkували, коли приведуть їх у зону через вахту. Передбачали, що прийдуть під посиленням конвоєм, і вручити їм гроші, продукти, порозмовляти буде непросто. Коли мене повідомили, що вже зайшли в зону, я став у під'їзді медчастини на східцях над

першим поверхом – неначе йду на другий. Серед них побачив знайомих. Наглядачі завели їх в коридор, попросили, щоб нікуди не розходились, а самі пішли кудись. Такого ніхто з нас не сподівався. З ними був фельдшер з Купця, який зайнявся медичними справами, тобто вирішував, кому до якого лікаря треба звернутися за консультацією, а декому на рентген. Відразу кинулося ввічі, що всі вони одягнені в новому, тепло. Шапки не ватяні, як нам колись видавали, а хутряні. Обличчя рум'яні, свіжі з дороги. Настрій у всіх майже веселий. Я, здається, розмовляв з Михайлом Баканчуком і Станіславом Щербаничем із Закарпаття. Були й інші знайомі. Коли я розповів їм про зібрані гроші, продукти, вони розсміялися. Живуть там набагато краще від нас.

Перші дні начальство не знало, що з ними робити, куди подіти. До попередніх таборів не хотіли їх приймати, щоб не підбурювали людей і знову не страйкували. Серед них майже всі наші. Вирішили відправити на Купець, запропонували працювати на залізниці. Згодилися, але з умовами: одягнуть відповідно, платитимуть гроші за виконану роботу, гарантують вихідні, листування і в актовану погоду сидять у зоні. Усі вимоги були негайно виконані.

Внутрітабірна адміністрація, обслуга – усі свої, вибрані колективами. Жодних БУРів, покарань. За весь час не було ніяких непорозумінь. Тепер наглядачі привели їх, просили тільки, щоб у назначений час були на місці. Зовсім інше ставлення. Прийшли до нас не за консультаціями, а щоб зустрітися зі знайомими, розвідати, що нового, розповісти про себе. Кожному в санкартах лікарі записали результати обстежень, але теж більше цікавилися їхніми умовами, новинами, ніж станом здоров'я. Консультації проводили лікарі Прес і Усюк. У рентгенкабінеті працював Дзикевич. Декому навіть назначили повторні консультації через певний час.

На Купці теж оголосили, щоб подавали заяви на перегляд справ, насамперед ті, яких судили неповнолітніми. В'язні поставилися до таких обіцянок з недовірою. Були переконані, що їх хочуть на якийсь час задобрити. Надії на радикальні зміни на краще для більшості з нас здавалися ілюзорними, доки існує більшовицька система. Часто згадував слова Ращепкіна: "Вони вам того не простять". Розстрілом третьої каторжної зони могли не задовольнитися.

Закінчувався 1953 рік, у Москві стабільністю не пахло, і ми могли чекати змін або на краще, або на гірше. Місцеві кати, які розстрілювали людей без суду для розваги – такі як Ширяєв і Бейнер при підтримці та заохочуванні високого начальства на чолі з генералом Семеновим – почали задумуватися, – чи не наближається кінець добрих для них часів. Адже більшість з них ніколи не могла повірити, що може існувати якась держава без концтаборів, а тим паче Радянський Союз. Про існування табору з такими порядками, як на Купці, тоді трудно було повірити. Підтвердилася давня істина, що якщо раб сам не вимагає, то рабовласник добровільно ніколи нічого не дасть.

Після війни на Далекому Сході було багато японських полонених. У таборах вони відмовилися працювати. За міжнародними законами їх не мали права змушувати, але годувати повинні. Щоб не псувати собі репутації в очах

світової громадськості і не годувати задарма, японців звільнили першими.

Кінець 1953 року

Після бурі, яка пронеслась літом над Норильськом, у концтаборах стало спокійно. Найактивніших в'язнів розпорошили по цілому Союзу, декого до слідчих тюрем на допити, кількасот опинилися на Купці. У таборах залишилися найпокірніші, роботящі, які не хотіли нічого, тільки спокою. Але це вже не були зломлені фізично й морально голодом та знущаннями раби, як у 1949 році. Це були в'язні зі стажем, у яких літні події пробудили почуття людської гідності. Більшовики відчували це і почали рахуватися зі змінами. Зрозуміли, що справді нема нічого вічного під сонцем, і навіть таке обожнюване "сонце сталінської конституції" може колись згаснути. Ось як описує Євген Грицяк зміни, які сталися на його очах з двома відомими в Норильську катами-чекістами – Ширяєвим та Бейнером (с. 94): "Низький на зріст, але добре збудований Ширяєв ішов попереду, а високий, кістлявий та дещо наглибистий Бейнер – услід за ним. Обидва дуже бліді і, як ішли, мовчки дивилися в землю. Від них віяло якимсь нез'ясованим страхом. Ми не спускаємо з них очей. Коли вони вже проминули нас, ми побачили, що вони обидва мали при собі пістолети "ТТ". Ось воно що! Буде свіжа жертва! (с. 95) ... Ширяєв і Бейнер підійшли до стола. Я не спускаю з них очей. Ширяєв упирається вказівним пальцем правої руки в якийсь папір, що лежав на столі, й запитливо дивиться на Бейнера... Нарешті Ширяєв мляво повертається, робить кілька кроків, сідає на одну з трьох сходинок, що ведуть до його кабінету, опирається ліктями на коліна й опускає долі голову. Бейнер важко сідає в крісло біля стола й теж опускає голову. Обидва сидять мовчки напружено... Нарешті заворушився Бейнер. Він зітхнув важко немов ковальський міх, і, підвівши голову, дивиться своїми холодними бляшаними очима на Ширяєва. Ширяєв теж підводить голову й, важко зітхнувши, схиляє її дещо набік, стискає плечима й розводить руками, ніби кажучи:

– Не знаю, роби що хочеш.

Бейнер підводиться з крісла, випростовується. Його висока худорлява статура з вилицюватим обличчям і запалими щоками нагадує мені мою смерть... Та Бейнер не вийняв з кобури пістолета, а взяв з кишені ключа й, відімкнувши коридорні двері, сказав мені йти наперед... Я багато чув, що в тюрмах часто виконували смертні вироки пострілом у потилицю, коли в'язень іде коридором... Але мені судилася інша доля. Коли я порівнявся з дверима 12-ої камери, Бейнер зупинив мене, відімкнув двері й зняв наручники. Зайшовши до камери, я став біля порога... Нерішучість виконавців мого присуду ми згодом пояснили "неустойкою" у верхах".

Більше двадцяти років я не чув нічого про долю Грицяка. Був переконаний, що його вбили без суду. Аж, здається, в 1975 чи 1976 році якийсь "Голос..." "з-за бугра" передав, що він отримав запрошення на виїзд до Ізраїлю, але дозволу не отримав.

На с. 116 "Спогадів" приводить свою заяву "Комітетові сприяння

виконанню Гельсінкських угод". Запрошення вислав йому наприкінці 1973 року Аврам Шифрін – знайомий з концтаборів. Заяву на виїзд подав у 1974 році а в 1975 відмовили.

Наприкінці 1953 року припинилися масові планові систематичні знущання над в'язнями в концтаборах як з боку адміністрації, так і всяких кримінальних злочинних елементів. Такий метод утримування в покорі мільйонів в'язнів по цілому Союзу вже був небезпечним і міг призвести до масового вибуху з непередбаченими наслідками. Бригадами та майстрами почали назначати фахівців. Принишки або стали обережнішими стукачі. Після вбивства Скотнікова закрили БУР. Випадків смерті від дистрофії не пригадую, хоч ті, що працювали на земляних роботах, заробляли мало і не завжди наїдалися. Листів цензор уже не спалював, і майже кожен з нас за кілька місяців отримав вістку з дому, а більшість – від рідних із Сибіру чи Далекого Сходу.

Ми уважно слідували по радіо та в газетах (за знайдену газету вже не карали, як у 1948 – 1952 роках), що робиться в Москві, хто прийшов до влади. Усі стали на щось надіятися. Причин для конфліктів у таборі майже не було.

Перші місяці 1954 року

У середині зими я десь застудився, піднялася температура, як у всіх смертних. Чогось подібного не пригадував більше як за десять років. Звернувся до лікаря. З допомогою Михайла Дзикевича звільнили на кілька днів від роботи. Температура спала на третій день, але лікарі Усюк та Прес пишуть діагноз "хронічний фарингіт із загостреннями" і температуру далі 37,5. Візу на продовження звільнення більше як на три дні ставить завідувача медчастиною Євгенія Леонтієвна Лазарева. Вона цим лікарям довіряє, а ще більше Михайлові – картотетчикові й одночасно рентгентехнікові. Він не обманював її, сказав, що ми близькі друзі.

Мабуть, на третій день звільнення я почав допомагати Михайлові робити повну ревізію рентгенапарата. Він познайомив мене з конструкцією, технікою безпеки при обслуговуванні, фотографуванням. За тих кілька днів я вже мав деякі елементарні поняття. Брався я з охотою, як завжди при зустрічі з чимсь новим. Сидів там від ранку до пізнього вечора.

Після виздоровлення я попрацював ще на Горстрої близько тижня і мене знову скоротили, вже не пригадую з якого "теплого місця".

Про якусь працю не могло бути мови. Я відразу пішов до знайомих, повідомив про звільнення. Після роботи повечеряв і зайшов до Дзикевича. Він, як завжди, спокійно радив не падати духом – усе буде гаразд. Безвихідного положення не буває. Минуло ще кілька днів і Михайло запропонував мені звільнення від праці через хворобу. Зайшли до лікаря Усюка, з яким усе заздалегідь було вирішено. У санкарті поставив потрібну температуру і всі симптоми бронхіту чи пневмонії.

Під час першого "захворювання", коли я робив ревізію рентгенівського апарата, до кабінету зайшла завідувача медчастиною Лазарева. Михайло сказав

їй, що я єдиний в зоні, який при потребі зможе відремонтувати й обслуговувати апарат. Він скоро виходить на волю і на його місце шукали картотетчика, у якого вирок був би не більше десяти років. Кілька разів при просвітлюванні хворих я сам управляв апаратом і лікарі вже знали мене.

При другому "захворюванні" температура в мене не знизилась на третій день, а "трималася" близько 37 градусів. Це вже підозріння на туберкульоз. Почалося детальніше обстеження. На рентгені в присутності Усюка, Преса і навіть самої Лазаревої "знайшли" на легенях якісь підозрілі місця й поставили діагноз: "діссімірований фіброзно-очаговий туберкульоз" легенів у початковій стадії. Для цього виявлення паличок Коха в організмі не було обов'язковим.

Перевірили артеріальний тиск. Він теж виявився ненормальним, як у березні 1950 року. Додавилася ще гіпертонія. Авторитетна медкомісія з тих же лікарів на чолі з Лазаревою визнала мене інвалідом якоїсь там групи чи категорії і рекомендувала головному нарядчикові табору підшукати мені роботу в зоні не на холоді і без фізичних навантажень.

У Союзі ще з двадцятих років діяв закон чи постанова про боротьбу з туберкульозом. Він поширювався й на концтабори. Хворі користувалися певними пільгами.

Під час ревізії рентгенівського апарата я познайомився ближче з латвійцем Велде, якого хірург Омельчук вилікував від Базедової хвороби. Вже згадував про цей випадок. Тоді він, здається, закінчив виготовлення люстри для хірургічного кабінету Омельчука. Важко було повірити, що все було зроблене кустарно руками однієї людини та ще в таких умовах. При мені він виготовляв електричні годинники для кабінетів медчастини. Сам конструював, виготовляв деталі. Кілька вже працювало.

Велде повільний в рухах, ніколи не поспішав, постійно чимсь зайнятий. Любив навіть порозмовляти, але коротко – одними підметами та присудками. Російську мову знав непогано з деяким акцентом. Дуже поважав Дзикевича. Михайло створив йому всі умови для праці, допомагав, чим міг. У рентгенкабінеті виділив навіть місце для малої "майстерні". До мене Велде поставився прихильно заради Михайла. Не важко було зорієнтуватися, що як фахівець я не міг з ними рівнятися.

Будь-який інтелігент-європеєць різко відрізнявся від тих людей з вищою освітою, які виростили й виховувались під більшовицькою дійсністю. Останні пережили голод, репресії, утрату когось із близьких перед 1939 роком. Від самого дитинства в них завжди на першому місці стояла боротьба за скибку хліба, за найелементарніші побутові умови. Одночасно – страх перед завтрашнім днем, перед сексотами, провокаторами, перед необережно сказаним словом у присутності не тільки сторонніх, а й навіть близьких друзів чи рідних. Яка могла бути мова про повноцінну нормальну освіту, виховання.

За останні тижні я познайомився ближче з Василем Проданом та Іваном Іщуком. Василь працював фельдшером у хірургічному відділенні стаціонара разом з Омельчуком, а Іван був санітаром. Якось їм вдалося протриматися на тих

"блатних" (престижних) "посадах", можливо, завдяки Омельчукові, з яким адміністрація рахувалася. Василь та Іван постійно підтримували зв'язки зі своїми крайнами в бригадах і допомагали їм. Немало важило те, що лікарі їх не боялися – знали, що серед таких стукачів не вербують, тобто серед наших із Західної України.

Наближалася весна 1954 року. Табірне начальство почало роз'їжджатися у відпустки на південь, а на свої місця залишали заступників. Попереднього року через страйк ніхто з них напевно відпустки не використав у літній період – перенесли їм на 1954 рік. Хірурга Омельчука з нашої зони перевели в якусь іншу з легшим режимом або на поселення. Незабаром звільнили. Михайлові залишалося до волі ще кілька тижнів. З Омельчуком я не встиг особисто познайомитись.

До "своїх" надійних можна було зарахувати фельдшера Віктора Антоновича Акулова, родом десь зі східних районів Київської області. Кмітливий, зарадний, дотепний і сміливий. Коли треба було комусь допомогти, особливо з наших, не рахувався ні з чим. Нерозлучні друзі з Дзикевичем. Обидва середнього зросту, повні і в рухах вайлуваті. Вечорами після роботи любили часто боротися. Збоку нагадували двох молодих ведмедів. У рентгенівському кабінеті і для таких розваг місця було доволі. Я часто виступав арбітром, щоб не порушували правила.

Придурком у зоні

Більше тижня я "проходив курс лікування" від туберкульозу та гіпертонії. Лікарі все ретельно записували в санкарті, а мені пояснювали, які таблетки я приймав та уколи. Коли температура та артеріальний тиск у санкарті стали нормальними, я звернувся до старшого нарядчика табору, щоб влаштував мене на роботу в зоні. Він відправив до Кожанса – латвійця, який відповідав за електрогосподарство зони. Я навіть зрадив. Кожанса знав особисто ще від літа 1949 року, коли працювали разом на електромонтажі. Як він, так і я вирвалися з котлованів після дистрофії і відпочинку в ОП. Кожанс – за фахом електрик ще з волі. На монтажі ми часто розмовляли з ним на різні теми, не боялися один одного. Стосунки були майже дружні. Пізніше він твердо закріпився електриком в зоні, де всю владу захопили латвійці на чолі з якимсь Нейлсом. Останнього я особисто не знав. Порядок у господарстві табору був зразковий.

Кожанса я знайшов у кінобудці місцевого клубу. Він виконував ще обов'язки кіномеханіка. Привітався, сказав йому про моє нове призначення. Поставився до мене чомусь майже вороже. Зайнявся своїми касетами, перевіркою кіноапарата, неначе мене не було. А я вже в думках радів, що можу познайомитися з фахом кіномеханіка. Колись може придатися в житті. Попереду ще вісімнадцять років таборів. Кожанс не сказав мені ні слова – чим буду займатися, які мої обов'язки. Увечері повинен іти в клубі якийсь фільм. Я знав про це і прийшов сам знову до кінобудки. Під час кіносеансу я мовчки подавав Кожансові касети. На другий день уранці післав мене на електропідстанцію, яка стояла поруч з клубом. Я знав, що там сидить ще один знайомий по роботі на

електромонтажі – Віктор Заливадний, родом з Херсона. Розмовляв завжди тільки по-російськи і до нас із Західної України ставився чомусь вороже. Це, мабуть, один із сотень східняків з такими поглядами. Росіяни теж дивилися на нього як на "хохла".

У 1952 році на електромонтажі Зайцев направив його до моєї ланки, сказав, що це досвідчений електрик. Я не сумнівався, але на монтажі треба працювати. Віктор не дуже старався, часто курих і завжди був у поганому настрої. Здається, хворів шлунком чи іншою якоюсь внутрішньою недугою. Тому пізніше залишили його в зоні за станом здоров'я. Інші наші хлопці теж не могли знайти з ним спільної мови.

Перед закінченням будівництва домів і здачею в експлуатацію нам, електрикам, для монтажу відводили мінімум часу, майже половину потрібного. Усі ми працювали, як колись дома в жнива на власному полі – без перекурів і з короткою перервою на обід. Кидалася в вічі різниця між тими, які вирости у більшовицькій системі, і нашими та прибалтійцями. Одного дня хтось із наших сказав мені, що Заливадний ставить розетки в кімнатах і не ізолює кінців дротів. На це приймальна комісія завжди звертала увагу і могли бути неприємності. Найголовніше, що деякі члени комісії мене знали, були переконані, що завжди все виконане на совість, тому ніколи не прискіпувались, навіть не перевіряли.

Я покликав Віктора до розетки, яку він щойно поставив, зняв кришку і питаю, чому він так робить. Підійшов до іншої розетки, не знімаючи кришки, легко підтягнув пальцями гумову ізоляцію так, що показався голий мідний дріт. Пояснюю йому, що ось так може зняти пальцями ізоляцію мала дитина і взятися двома руками за голі дротики. На відстані одного метра знаходилася батарея центрального опалення. Запитав його, чи перевіряти всю його роботу, чи сам переробить. Увечері мені сказали, що Заливадний скаржився Зав'ялову: "Бандерівець такий-сякий (нецензурне слово), йому треба було дати не двадцять п'ять років, а розстріляти". Минуло кілька днів і він попросив Зайцева, щоб перевів його до іншої бригади. Той сам здогадався, у чому причина.

Тепер на підстанції ми знову зустрілися, але вже він в ролі господаря. Віктор на верстаті обробляв напилком новий гребінець. З Мідного заводу йому приносили відходи пластмасових труб і він робив з них гребінці різних величин та форм. Продавав їх в'язням, а ті дарували дівчатам. Немало забирало табірне начальство, наглядачі – як звичайно в таких випадках, тільки безплатно. Розмова між нами, розуміється, не клеїлась, бо я звертався до нього по-українськи, а він тільки по-російськи. Я став знайомитись зі схемою розподілення енергії, написами на щитах, щоб якимось згаяти час. Відчув, що попав у якесь дурне становище. Мене бойкотують. Такого ще не було в житті. Здивувала поведінка Кожанса, бо від Заливадного іншого не чекав. На третій день Кожанс видав мені інструмент, деякий матеріал, провів без конвою через вахту до червоного будинку за зоною і сказав, щоб в одному з приміщень відремонтувати проводку освітлення. Зробив усе ще до обіду. Наступного дня з конвоєм поміняв кілька перегорілих ламп на стовпах довкола зони. Міг відмовитись за станом здоров'я,

бо на вітрі, і вилізати на стовпи небезпечно при гіпертонії. Сидіти без роботи теж не міг. Завжди дотримувався принципу, що все живе, якщо не ворухиться, а людина, якщо не бореться, – починає гнити і смердіти. Не сумнівався, що в зоні мені не дозволять закріпитися й неодмінно щось вигадують, щоб вигнати, але коли і як. Довго не довелося чекати.

Повернемось на кілька років назад. Восени 1948 року, тільки нас привезли до табору, Роман Новосад познайомив мене з молодим білорусом Петрушевичем. Розмовляв вільно українською. Походив з теренів, які межували з українським Поліссям. Здається, брав участь в УПА, потім створив окремий білоруський загін, який воював проти німців, а пізніше проти більшовиків. Роман сказав, що в нас багато спільного і знайдемо про що поговорити. Почалися місяці каторжної праці на Горстрої і було вже не до зустрічей та розмов. Тільки серед зими в якийсь вихідний ми знову зустрілися. Він був із земляком Аркадієм Циплаковим. Обидва могли мати педагогічну освіту або були студентами вузу. Таких ерудованих справжніх білоруських патріотів я більше не зустрічав. Навесні або влітку 1949 року Петрушевича кудись забрали з нашого табору, а з Аркадієм ми зрідка зустрічалися, вітались, але ніколи не розмовляли. Він влаштувався фельдшером на Горстрої. Низького зросту, трохи вже лисий, зі всіма ввічливий. Табірна атмосфера на нього не вплинула. Коли я опинився в зоні електриком, Аркадій працював уже нарядчиком якоїсь колони. Раніше на такі посади чесних в'язнів не допускали. Тепер часи змінилися і подумати щось поганого про Циплакова ніхто не наважився би. Десять на п'ятий день моєї праці в зоні він увечері відкликав мене із секції, щоб поговорити без свідків. Сказав, що вдень до начальника табору Власова заходили Кожанс і Заливадний. Кожанс з обуренням питав, чому електриком у зону прийняли бандерівця. Він не може ручатися за мене, довіряти роботи за зоною без конвою і в кабінетах, де є секретні документи. Заливадний сказав, що знає мене давно й додав, що я буду тягнути на роботу в зону самих бандерівців, як це сталося на електромонтажі.

Чогось подібного я не чекав. Латвійцями не було підстав захоплюватися, але Кожанс вчинив підло, як звичайний сексот, якщо не гірше. Його ніхто не просив за мною слідкувати й доносити. Можливо, що погоджував таке ставлення до мене з самим Нейлсом. Латвійці побоялися, що хтось може посягнути на їхню монополію на владу в зоні. Невже я і для них став небезпечним? Таке ніколи до голови не прийшло би. Заливадний мене не здивував – це було звичайне сміття. Його Кожанс тільки використав як підбрехача для своїх темних дій. Після розмови з Аркадієм я трохи засмутився, але сам факт, що чужа, майже незнайома людина попередила, та ще з такою прихильністю, співчуттям, теж мав неабияке значення. Це підтримало мене трохи на дусі.

Пішов відразу до Дзикевича, розповів про своє хитке становище, а він саме збирався до мене. Сьогодні вдень Лазарева питала його, кого може рекомендувати на своє місце картотетчиком. Дала зрозуміти, що потрібна людина надійна, яка вміла би ладити з людьми – як з в'язнями, так і вільним персоналом, – якій можна би довіряти і не боятися, що співпрацює з кумом. Вона

найбільше боялася, коли хтось під боком за нею скритно слідкує й доносить. Михайло, не задумуючись, сказав, що кращої кандидатури від мене серед знайомих не знаходить, але в мене вирок 25 років і начальник табору з кумом не погодяться. Я ще можу обслуговувати рентгенівський апарат. Вона нізащо не хотіла, щоб картотечника підбирали в штабі. Звідти, якщо пришлють – обов'язково стукача. Така система.

Михайло запросив на нараду лікаря Усюка. Той запропонував мені вранці зайти до нього на прийом "з температурою". Цікаво, що придумає за ніч і що вирішить до обіду Лазарева.

Не пригадую, в якій секції мене тоді поселили, здається, разом з якимись інвалідами. Вранці попередив Заливадного, що погано почуваюся, піднялася знову температура, болить серце і треба йти до лікаря. Думаю – хай стукач хоч трохи потішиться моїм горем.

Татарка

У всіх тюрмах, пересилках та концтаборах Союзу "від Кронштадта до Владивостока" (слова із популярної радянської пісні) раз на десять днів в'язнів водять митися до лазні, міняють нижню білизну й постіль, дають кусок мила. Якось, не подумавши, написав у теперішньому часі, бо сьогодні, 9 липня 1992 року не віриться, що "імперія зла" розвалилася і я живу у вільній Україні.

У січні 1949 року одного дня після роботи бригадир Солопов сказав, що сьогодні в лазні будемо проходити медичний огляд. Бригада зайшла до першого приміщення лазні, усі роздягнулися і нам веліли заходити по п'ять до проміжної кімнати перед душовою. Праворуч під вікном стояв стіл з якимись документами, а під довгою стіною навпроти вхідних дверей нас чекали п'ять молодих дівчат у білих халатах. Оце й були лікарі, мабуть, просто з інституту. Всі здавалися кожному з нас однаково симпатичними і подібними. Не знаю, чи знаходився колись хтось із нас у такому безглуздому дикому положенні в житті, як тоді: група голих мужчин, серед яких майже юнаки і п'ятдесятилітні, стоять перед молодими дівчатами. За кожним з нас уже більше трьох місяців важкої каторжної праці на голодному пайку в морози й пурги, недоспані дні, бо працювали в нічну зміну; тепер повна апатія, а попереду дистрофія, цілковите знесилення, безнадійність, безвість і напевно загибель. Ми тоді думали, щоб хоч нас довго не затримували, швидше би помитися, поспіяти і на нари спати. Кожна хвилина дорога. Коли зайшла наша п'ятірка, лікарі про щось розмовляли, шептали, щоб ми не почули. Тільки одна з них – крайня зліва – стояла мовчки сердита й дивилася, здається, в нікуди, радше перед себе на стіну, неначе тут нікого більше не було. Трохи нижча як середнього зросту, обличчя смагляве, видовжене, губи вузькі стиснуті, очі чорні. Як би не насуплені брови, сердите обличчя, можна було би назвати її симпатичною.

Кожна лікар дуже офіційним тоном підзивала відповідного голого підійти до неї, питала прізвище, що болить, на що скаржитися, мацала ребра, веліла повернутися і пальцями пробувала, чи залишилося ще щось на стегнах між

шкірою та кістями. Старшим міряли кров'яний тиск. Результати записували до журналу, що лежав на столі.

Під душем під час миття, хоч які ми були втомлені, почали обмінюватися враженнями про дівчат. Усі звернули увагу на ту сердиту крайню зліва. Хтось сказав, що вона напевно татарка. Інший додав, що їх перед тим чекісти добре промуштрували – цілими днями трамбували в мозки, які ми страшні злочинці, бандити і як треба нас ненавидіти. Вона напевно комсомолка (іншим такої роботи не довіряли), повірила в усе й тому з такою ненавистю на нас дивилася. Цією "татаркою" й була Євгенія Леонтіївна Лазарева – майбутня завідувача медчастиною нашого табору.

Від того медогляду минуло п'ять років. Лазарева стала завідуючою після лейтенанта Тихомірова в 1950 році. Не пригадую, щоб за тих кілька років хтось із в'язнів скаржився не тільки на неї, а й на роботу лікарні в цілому. До неї часто зверталися хворі – впевнені, що обов'язково допоможе.

Настав день, коли "сердита татарка" повинна була вирішити мою долю. Вранці я прийшов на прийом до Усюка – як домовилися. Він записує мені знову високу температуру і звільняє на три дні. Михайло радить прийти ще після десятої години, щоб бути "під боком" про всяк випадок. Усі вільні працівники приходять о дев'ятій.

Я зайшов на підстанцію і Заливадний сказав, що мене шукав старший нарядчик. Не пригадую, хто тоді займав цю посаду, але не з тих посіпак, які були в перші роки після приїзду.

Відшукав нарядчика і від нього довідався, що з деяких міркувань я не можу працювати електриком у зоні і спитав, що я можу робити, куди бажав би перейти. Запропонував кілька варіантів, здається, кочегаром у котельні або десь днювальним. Коли почув, що в мене знову температура і звільнений на три дні, радив за той час подумати або самому щось підшукати.

Пішов до Михайла. Він відчинив двері рентгенкабінету, сказав почекати тут. За кілька хвилин прийшов з Лазаревою. Вона відразу приступила до конкретної розмови. Знає, що ні Власов, ні кум (здається Нефедов) на мою кандидатуру згоди не дадуть, але вона зараз не бачить іншого виходу. Через два тижні Власов і Нефедов їдуть у відпустку на ціле літо, залишають своїх заступників. Ті на власну руку кадрових питань не вирішують і з ними вона зможе домовитись, коли буде потрібно. Тепер мене кладуть до стаціонару з туберкульозом. Удень, поки начальство табору не піде додому, мені не можна появлятися ні в картотеці, ні в рентгенкабінеті. Знайомитися з роботою в картотеці, підготовляти з Михайлом матеріали для місячних і квартальних звітів треба тільки ввечері. Подалі триматися від завідувача господарством медчастини Мірзоева. Цей не приховує, що доносить начальству про все, що тут робиться. Інакше його не тримали би. Алі Мірзоев, чи по-російськи скорочено Алік, походив десь із Середньої Азії. Якийсь Алі Мірза.

Про все, що робиться на першому поверсі – що міг почути й побачити – його інформував днювальний санчастини земляк Кирич (стаціонар – на другому

поверсі). Кирим – тип вірної собаки, але свідомо на підлі вчинки нездатний. Лазарева хотіла позбутися Мірзоева і поставити на його місце латвійського єврея Брандмана – напівінваліда з тяжким хронічним гемороєм. Латвійці, які завідували всіма матеріальними цінностями в зоні, кілька разів пробували, як кажуть, підсунути свиню Мірзоеву. Дещо вдалося, однак у штабі його відстояли, наказали не зачіпати. Він не дуже грамотний, у бухгалтерії не розуміється, але обережний і на махінаціях його зловити не можна було. Брандмана кілька разів на рік клали до стаціонару на лікування, а Мірзоев здоровий – міг би працювати на будівництві. Про ці подробиці я пізніше довідався від самого Брандмана.

Ось так ми по-змовницьки, наче якийсь підпільний штаб у складі двох бандерівців і начальниці лікарні в більшовицькому концтаборі – комсомолки чи вже напевно комуністки – розробили стратегію й тактику дій майже на півроку. Я, звичайно, мовчав; говорила Лазарева, дещо уточнював Михайло, але важко уявити моє становище і що робилося в голові. Неначе якийсь сон. Невже вдасться "авантюра"? Від мене вимагали тільки обережності, чесності і кмітливості. Як завжди чи за звичкою я "прокручував" в уяві всі варіанти можливих провалів, провокацій, випадкових невезінь. Успіхами не захоплювався, був готовий до найгіршого. Минуло кілька днів і я довідався, що електриком у зоні на моє місце взяли латвійця – інженера Велде, того самого, якого наш хірург Омельчук вилікував від Базедової хвороби і всіма правдами та неправдами тримав у стаціонарі цілий рік. Зі мною латвійці вчинили підло. Чогось подібного не зробили би з ними ні литовці, ні наші. Естонці теж були би делікатнішими. Можна було домовитися зі мною, і я напевно уступив би добровільно місце справді хворому Велде. Деякий час я потерпав, і навіть обговорювали це з Михайлом, що Велде бачив, як я став рентгентехніком, допомагав у картотеці, міг звернути увагу на мій туберкульоз, гіпертонію. Якщо би про це довідався Кожанс або Заливадний, неприємностей не минути. З іншого боку безпосередню участь у моїх "недугах" нарівні з Усюком брав лікар Прес – єврей з Риги, людина чесна і розумна. Він постійно підтримував зв'язки з деякими латвійцями, але про те, як Велде став електриком у зоні на моє місце, міг не знати. Розумію боротьбу за виживання, але все повинно мати межі. Підлість завжди є тільки підлістю і не може мати виправдань.

Часто згадував, як у грудні 1948 року з іншими нашими хлопцями несли на руках старого хворого Берзінша більше трьох кілометрів від Горстрою до табору, а його земляк, молодий здоровий Раутманіс відмовився нам допомогти. Через три місяці я вже з останніх сил допомагаю тому ж таки Раутманісу вибратися на берег річки Щуч'я, повертаючися з роботи з Мідного заводу. Не можна не згадати Карла Заляйсканса з електромонтажа – теж латвійця, але скромного, завжди привітного, товариського, готового кожному допомогти, порадити. Мабуть, не дарма, коли в Росії щось говорять поганого, зневажливого про когось із Прибалтики, то завжди розповідають про латвійців, а мають на увазі і литовців, і естонців. У 1956 році Андрій Калниньш трохи згладив мою образу на латвійців. Шкода, що я з ним раніше не познайомився.

Далі події чергувалися приблизно в такій послідовності. Виїхали у відпустку на південь Власов з Нефедовим. Через тиждень виходить на волю Михайло Дзикович і Лазарева ставить мене картотечником і рентгентехніком. Я не цікавився формальностями, процедурою оформлення – був переконаний, що тут довго не втримаюся. Усім кажу, що хворію, знаходжуся в лікарні і тимчасово виконую цю роботу. Скоро повинен хтось прийти на це місце з вільних. Ще через тиждень чи два йде у відпустку Лазарева. Вона з перших днів була задоволена моєю роботою. Колись знав добре латину й тепер придалася. Легко читав почерки лікарів при переписуванні діагнозів та рецептів.

Літо 1954 року

Моя поява в картотеці для багатьох була несподіванкою. Заспокоювалися, коли вдалося переконати їх, що я тут тимчасово. Знайомі краєни не приховували задоволення – заходили часто за порадами, за допомогою при поганому стані здоров'я, а найчастіше просто так поговорити, якщо був у мене вільний час. Підозрівати, що я "продався чортам" за тепле місце, ніхто не наважився. Не чув такого. Серед різних за фахом колективів усюди були в мене добрі знайомі. Допомогати комусь в перші тижні я не наважувався. Треба було самому закріпитися, стати твердо на ноги. Відразу взявся за підручник з рентгенології, який залишив Михайло. Колись природознавчі науки, в тому числі й анатомія, мене мало цікавили, але тут треба було вивчати.

На час відпустки Лазаревої на її місце прийшла незнайома з іншого табору чи з управління – Ганна Дмитрівна Шабанова. Було їй під 35 років, майже високого зросту, в міру повна, одягнена скромно, не накрашена. Лазарева не сказала мені нічого, що йде у відпустку, тому прихід Шабанової був несподіваним. Привіталася зі мною першою, що було заборонене, і відрекомендувалася. Вигляд у неї був якийсь засмучений, за ціле літо ніколи не усміхнулася. Не була красунею, але риси обличчя якісь м'які, привітні, добрі, розумні. Чимсь викликала до себе довіру, пошану. Відразу з першого погляду я чомусь не подумав, що без Лазаревої довго тут не побуду. Вона все продумала й передбачила. Я не сумнівався.

Шабанова зайшла до кабінету, двері за собою не зачинила (до кабінету входило через картотеку), сіла за стіл і спокійним рівним голосом сказала, що з Євгенією Леонтівною вони давні приятельки і сюди прийшла за її рекомендацією. Знає, що в нас тут у всьому порядок, сама не буде нічого міняти. Я приготувався, що претендувати на це місце не повинен, не маю права. Протримався тут день – і слава Богу. Знайомився з людьми, табірною адміністрацією, серед яких теж були різні люди. Навіть за короткий час мені вдавалося декому допомогти порадами, добрим словом, незалежно від того – знайомий чи ні, земляк чи чужинець.

На невеликому столику в мене стояв телефон для внутрітабінного зв'язку, паралельний з тим, що в кабінеті начальника. За неписаним правилом у присутності начальства я не мав права піднімати трубку першим.

На другий день після приходу Шабанової ще перед обідом подзвонив наглядач із шізо, що в одній з камер порізалися. Треба негайно вислати туди лікаря. Ганна Дмитрівна не знала лікарів і просила мене зайнятися цим. Під руки попався Усюк. Він терапевт і взяв зі собою фельдшера Віктора Акулова з необхідними матеріалами. Віктор був універсалом у медицині за знаннями, досвідом, а найбільше – за сміливістю, кмітливістю і зарадністю. В таких випадках лікарі йшли на вахту і там їм давали або наглядача, або конвоїра зі зброєю, щоб медики не втекли. Від вахти до шізо треба було пройти сотню метрів тундрою здовж колючих дротів. Мабуть, вони туди бігли і на вахті чекали їх, не затримували, бо минуло лише кілька хвилин і телефон знову задзвонив. Шабанова взяла трубку, послухала й поклала. Схвильованим голосом каже: "Господи, що там сталося?" Швидко вдягнулася і пішла. Тільки вийшла і знову дзвінок. Сам лікар Усюк каже мені, що там якийсь ненормальний в камері перерізував собі вени на руці, стримує кров пальцем і каже, що якщо до десяти хвилин не прийде Ганна Дмитрівна, відпустить палець і вся кров витече за кілька секунд. – "О, вже прийшла!" – закінчив Усюк і поклав трубку. Шабанова повернулася дуже скоро разом з Усюком і Акуловим, сіла за стіл і зітхнула: "Господи, що за народ?" Запитав її, чи не боїться туди заходити.

– Та ні. Чого їх боятися? Я вже вожуся з ними не один рік. Там же всі, за рідкими винятками, нормальні люди, як і ми, тільки більшість не знає своїх батьків, не мала дитинства. Пам'ятають лише дитячі будинки, вихователів – людських і озвірілих, дитячі колонії, а далі тюрми й тюрми, етапи та пересилки з їхніми неписаними правилами, законами, де сильніший виживав за рахунок слабших.

Ганна Дмитрівна щось писала чи переглядала санкарти хворих, відкладала роботу і в глибокій задумі з перервами короткими фразами продовжувала розповідь. Я слухав, дивився на неї і чомусь згадав церковну пісню з дитинства, яку в нас співали перед Великоднем, "Страдальна Мати під хрестом стояла..." Вираз її обличчя підійшов би художникові для картини про страждальну матір, хоч воно не зморе не голодом, стражданнями. Старша від мене на кілька років. Можливо, що походила з одних районів Сибіру з Лазаревою, або здружила їх спільністю поглядів на життя.

– Їх тільки малюють такими страшними, небезпечними – продовжувала вона монотонним голосом. – Ви не повірили би, якими представляли нам ваших із Західної України – бандерівців. Останніми роками весь вільний персонал намагається всякими правдами й неправдами попасти працювати в зону з вашим контингентом. За стільки років праці, зустрічей з тими, що в шізо, я не пригадую в моїй присутності жодного нецензурного чи грубого слова. А попробуйте послухати, як розмовляють між собою навіть у присутності жінок більшість наших офіцерів у штабі. Часто заходять і навіть привітатися забувають. Завжди думають, що довкола них самі зеки й зечки. Матюки в них – це нормальне явище.

Високе табірне начальство не раз докоряло Шабановій за м'яке, поблажливе – не партійне, не комуністичне ставлення до в'язнів. Це не могло не позначитися

на її кар'єрі. Відповідає їм у таких випадках, що вона лікар і людина. Впевнена, що діє правильно і поведінки та поглядів міняти не думає. Багато лікарів задля кар'єри про це дуже часто забувають.

Цей односторонній діалог з незнайомою мені чужою людиною додав настрою, віри в Людину, в Добро і я чомусь набрав впевненості, що протримаюся на цьому місці, доки вона тут, тобто не менше трьох місяців. Михайло Дзикевич, хірург Омельчук, терапевт Коцюба, фельдшер Продан створили серед вільного медперсоналу надовго нашим марку добрих фахівців, людей надійних, чесних, яким можна вірити, довіряти і які ніколи не підведуть.

Тепер я не сумнівався, що і Лазарева буде мене захищати, бо якщо би не попередила Шабанову про мене з найкращого боку, ця не була би зі мною такою відвертою.

Нераз, зустрічаючи на своєму шляху таких людей, я задумувався, на кому ж тримається ця дика, хамська, антилюдська система. Можливо, саме на них – на тих скромних, чесних, працьовитих і трималася вона.

У коридорі я почув голос Віктора Акулова. Приймання хворих вже закінчилося. Зайшли разом до кабінету Усюка і вони розповіли мені, що відбулося в шізо. Говорив Віктор. Це його стихія. Він завжди вдало, дотепно вставляв різні репліки, присвоював людям клички, прізвиська.

Тільки наглядач відчинив їм двері, побачили по середині камери одного "шізика" (від слова "шізо", або шизофренія). Одна рука витягнена допереду, а великий палець другої тримав вище зап'ястя скривавлену витягнену. Всі інші однокамерники сиділи на нарах. Усюк привітався і спитав, що трапилось. Шізик пояснив їм.

– Товариш доктор! Ми всі вас дуже шануємо, але ми не вас викликали. Просили, щоб прийшла наша Ганна Дмитрівна. Від самого ранку зверталися до наглядачів, щоб її викликали, бо ми хочемо тільки подивитися на неї і привітатися, але вони спочатку обманювали, що її в цьому таборі нема, а пізніше вигадували інші причини. Ще вчора ми знали, що вона тут, тільки в перший день не хотіли її турбувати. Змушені були вдатися до крайніх заходів. Тепер ставимо ультиматум: якщо за десять хвилин вона не прийде сюди, я відпускаю палець із рани і буду фарбувати стіни ось так... – На мить він зняв палець і кров фонтанчиком бризнула на стіну, яка вже в кількох місцях була вкрита червоними краплинами. Це вони до приходу лікаря попереджали наглядачів і когось із начальства. Усюк пішов до телефону і викликав Шабанову, розповів, як його зустріли і чого домагаються.

Тільки вона зайшла до камери, "шізики", як по команді, зіскочили з нар, стали в ряд і хором привітали її: "Здрастуйте, Ганно Дмитрівно!" Один з них сказав, що хотіли на неї подивитися, більше нічого. Тепер дозволяють перев'язати порізану руку. На цьому все закінчилося.

Віктор знав їхні порядки та звички. Вену на руці перерізав собі один або добровільно, або кидали жереб. Ще міг програтися в якусь гру, а на волі в подібних випадках – у карти. Так підбирають виконавців замахів на волі чи в

таборах на тих, яким винесли смертний вирок. Чим у нашому випадку перерізував собі вену – наглядачі ніколи не довідалися, бо в камері не знаходили нічого гострого. Шабанова розповідала, що серед них є справжні інтелектуали: філософи-марксисты, юристи, історики, літератори. Мається на увазі тих, які поневіряються по тюрмах від дитинства, і здобути якусь освіту не мали змоги. Самоучки.

До Шабанової в них було ставлення особливе. Напевно заслужила. Тому вона ніколи не чула від них грубих чи нецензурних слів. Сама не заперечувала, що є серед них справжні бандити, рецидивісти, злочинці і вони верховодять, користуючись перевагою у фізичній силі над іншими.

Минув тиждень нашої спільної праці або більше. Ганна Дмитрівна ніколи більше зі мною не розмовляла так, як першого дня. Кілька коротких фраз про хворих чи запитань і відповідей про звільнених від праці та що нового у стаціонарі. Інколи думав, чи не кається вона, що сказала багато зайвого за перших два дні. Сам я ніколи не починав з нею розмови, крім тем, пов'язаних з працею.

Одного дня попросила зачинити двері картотеки й питає, чим і кому я насолив там у штабі. Чи не посварився з кимсь і чи знаю Сорокіна. Сказав їй, що ніколи ні з ким не розмовляв ні з офіцерів, ні з кимсь із внутрітабірної адміністрації. Знаю їхні прізвища і хто серед зеків яку посаду займає, а з офіцерів чи працівників штабу не знаю нікого, крім Власова – начальника табору. Зараз на його місце на час відпустки – капітан Сорокін, родом з Кубані. Бачив його в зоні з відстані кілька разів. Кажуть, що в'язні про нього непоганої думки – простий, доступний, людяний. Може з будь-яким зеком поговорити, поцікавитися, що нового, вислухати скарги і навіть допомогти. Він був у нашій зоні якийсь час у 1952 році.

– Сьогодні вранці Сорокін цікавився вами, – продовжила Шабанова. Хтось там хоче поставити когось на моє місце, але вона не дала йому договорити, сказала, що жодних змін у медчастині до повернення Лазаревої не буде. Я пояснив їй, що в мене вирок 25 років і це головна причина, але вона навела приклади, де з такими же термінами працюють у зоні і не інваліди. Який я інвалід – напевно здогадувалася. Тепер я зрозумів причину її стриманості в розмовах зі мною за останній час.

Ще влітку 1953 року до нашого табору перевели кількасот в'язнів з третьої каторжної зони. За зиму ще добавляли невеличкими групами з інших таборів. Серед них траплялися й чисто кримінальні статті. Деякі зони переводили на облегчений режим, частину в'язнів – не з політичних – розконвойовували, тобто звільняли на поселення без права виїзду з Норильська. Вони знаходилися під постійним наглядом партійних діячів на робочих місцях і щомісяця відмічалися в дільничного міліціонера. Таких за найменшої провини або без причини могли за доносом когось із сусідів чи навіть сторонніх стукачів, від яких кишіло все комуністичне чи тоді ще соціалістичне суспільство, у будь-яку хвилину запроторити знову за колючі дроти. Часто доля такої людини залежала від

настрою або ступеня самодурства дільничного міліціонера. Не дрімали працівники НКВД. Найчастіше жертвою їхнього шантажу ставали поселенці, які встигли одружитися, збудувати якусь "буду" з чотирьох стін і малого тамбура, щоб до кімнати не намітало снігу. Тим, що дуже старалися, могли допомогти отримати якусь кімнату в старому бараці розформованої зони, посприяти чи радше не чинити перешкоди при влаштуванні на роботу, особливо, коли це стосувалося тих, які працювали майстрами або в якійсь конторі – не чорноробами. Люди звикли боятися сусідів, знайомих, рідко заходили в гості. Навіть на весіллях чи хрестинах за столом не прийнято було при всіх згадувати про табори, про рідних на засланні – не кажу вже про міжнародні події, або що робилося в Україні. Неодмінно кожен цікавився у доброго знайомого людиною, яку бачив уперше – чи не стукач. Дивилися, щоб двері були зачинені, перевіряли, чи не підслуховує сусід, який міг зайти в гості без запрошення, глянути, хто за столом.

Звільнені безконвойні чи поселенці споруджували нашвидкуруч найпримітивніше житло – балок. До якоїсь старої будівлі "приліпляли" з дощок ще три стіни, накривали теж дошками, а зверху ущільнювали рубероїдом. Біля нього сусід ліпив своїх три стіни. І так підряд. Ззаду створювався інший ряд сусідів – ті вже будували лише дві стіни. У 1956 році в Норильську існувало вже кільканадцять або більше подібних кварталів, які називали "шанхаями". В одній такій кімнаті часто жило по кілька осіб, а інколи дві-три родини, бо виходили на волю знайомі, яким не було де дітися, а виїзд багатьом заборонений. Деякі поселялися в підземних колекторах з водопровідними трубами. "Шанхаї" часто за ніч засипало снігом і ті, що жили з іншого боку вітру, відкопували сусідів, щоб можна було відчинити двері. Усе це відбувалося в Норильську з десятимісячною зимою, морозами інколи за 50 градусів і постійними пургами – легкими, сильними і чорними, коли швидкість вітру сягала за сорок метрів за секунду. Останні могли затягнутися на тиждень або довше. Побутові умови в зонах були набагато кращі, як у "шанхаях". Однак не тільки для диких звірів, а навіть для людей, які народилися й вирости при соціалізмі, чомусь "краще воля в чистім полі, як золота клітка". Не пригадую, звідки я взяв цей афоризм ще в часи навчання в гімназії. Може, у Франка або Лесі Українки.

Групи битовиків, які після 1953 року прибували до нашої четвертої зони з виправно-трудових таборів, почувалися якийсь час серед наших не зовсім затишно, незвично. Тепер їх не ставили на керівні посади, щоб командували "мужиками" і знущалися над "бандерівцями". Спочатку вносили деякий дискомфорт у життя окремих бригад, куди їх направляли. Були це переважно росіяни або, як сьогодні кажуть, російськомовні, які не знали про своє походження. Вони не розуміли, як так можна не красти або не вирвати з рук у слабшого, не нищити, не руйнувати чуже, не плювати з верхніх нар на підлогу чи куди попало, якщо лінувався повернути голову. Ідеальний "совок" або "гомо советікус". Наші називали їх комсомольцями, комуністами, мишаньками і скоро ставили на місце, як правило, силою. Найкраще діяло на них слово "бандерівець"

і українська мова. Майже всі татуйовані, розмальовані по всьому тілу, часто з високою художньою майстерністю. Чого там тільки не було – від портретів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, віршів, імен аж до порнографії. Робітники з них були нікудишні за рідкими винятками. Старші віком, які зрозуміли, що скоро можуть вийти на волю і треба буде якось по-людськи жити, втягувалися до праці, намагалися набути якийсь фах. Траплялися серед них наркомани і майже кожен "чифірів" – пили густо заварений чай. Кажуть, що це прийнято в народів Середньої Азії. Чув я, що курили якийсь "план". Це, мабуть, гашиш з індійської коноплі. Привозили його зі Середньої Азії або Кавказу. Наглядачі або конвоїри за гроші діставали для них усе. Наркотики крали або купували в медиків.

Одного разу Кирим прибіг і каже, що до кабінету Усюка і Преса зайшли два мишаньки. Приймання хворих вже закінчилося і я в картотеці розмовляв з кількома нашими хлопцями. Шабанова пішла на другий поверх. Незнайомі могли вимагати від лікарів або наркотики, або звільнення від праці. Зайшов до кабінету. Прес сидів мовчки за столом розгублений, а Усюк біля вікна щось їм пояснював, неначе виправдовувався. Ті два ще молоді, середнього зросту, стояли посередині кімнати. Питаю, чому зайшли без карточок, коли прийом закінчений. Не чекаючи відповіді, беру першого за руку і виштовхую щосили в коридор. Там підхопили його знайомі і зі стусанами провели до виходу. З одним я вже міг поговорити спокійно, але не вдалося. Він смирно позадкував до дверей, а далі вже бігом на вулицю. При виході зіткнувся з Шабановою. Лікарі розповіли їй, що приходили за "шкаликами" – наркотичними таблетками. Тоді в нас був веронал, люмінал і похідні від кофеїну. Вона сказала, що якщо до нашої зони прибуде більше, то лікарям від них не буде відбою. В інших таборах накладають данину чи певну норму на медперсонал, особливо на завідувачів аптеками, а за невиконання грозять розправою. Треба бути обережним. Якщо це були два молоді, то їх послав хтось із старших. Я не дуже боявся, бо в зоні були переважно наші, а мишаньки з тим не могли не рахуватися. Подібні випадки більше не повторилися. Того ж дня Шабанова розповіла про це в штабі.

У кабінеті старшого нарядчика (найвища посада, яку міг зайняти в'язень у зоні) в нічну зміну чергував якийсь Ковтун з Київщини. Я щовечора давав йому дані, скільки людей звільнено від праці на другий день, їхні прізвища і бригади, а він розповідав, що нового відбулося у штабі за день. Інколи попереджував, що тільки "так між нами" або "це не телефонна розмова". Того вечора поцікавився, як я вигнав тих двох мишаньків. Радив бути обережним, бо можуть відомстити.

– Нічого не буде, – кажу, – вони нас, бандерівців, бояться.

– А ти що? Теж?... (пауза) – і поклав трубку. Ковтун старший від мене більше як на десять років, розмовляв з ним завжди українською. Коли він переходив на російську з сільською українською вимовою, я здогадувався, що в кабінеті він не один або хтось зайшов.

Мине двадцять п'ять років і я по дорозі з Черкас до Холодного Яру запитаю молоду жінку з Мельників коло Медведівки, чому вона зі своїм трирічним "Сирожою" розмовляє російською, і почую відповідь достойну тої епохи: "А мені

так льогше. Ні хачу рібйонка калічить". Минає ще два десятиліття і сьогодні, у травні 1999 року (набираю текст на комп'ютері), Голова Верховної Ради вже суверенної України Олександр Ткаченко не такі "перли викидає" з трибуни на цілий світ: "нада оприділіться в місті", "то биш", "хто настоює?" тощо.

Зек Ковтун тільки при начальстві переходив на російську мову або тоді, коли розсердився і треба було когось відматюкати. Російською якимось ефектніше звучить.

У ті ж місяці почали переводити до нас ще з каторжної зони і з п'ятої. Серед них багато із Західної України колишніх підпільників, учасників УПА, яким смертну кару замінили каторгою. Вони трохи вище стояли за рівнем освіти і свідомості від нашого основного контингенту. П'ята зона працювала на деревообробному, а каторжани – на цегельному, цементному і частина, здається, на Нікелевому заводах. Умови праці були там легші як на будь-якому будівництві, а тим паче на Горстрої. Декотрі з них працювали майстрами, бригадирами, бухгалтерами, обліковцями, медиками.

Тоді я познайомився з Василем Яремчуком з Рівненщини, з яким підтримуємо зв'язок досі. Вчився за німців у гімназії, а в 1943 році пішов до УПА. У 1945 засудили на двадцять років каторги, відсидів більше як дванадцять і звільнився після відбуття двох третин вироку із зарахуванням заліків. При перегляді справи в 1956 році не зняли нічого. До обтяжуючих обставин зарахували те, що воював в УПА проти німців і мав середню освіту. Молодший від мене на два чи три роки. Від нього я довідався про події на Волині в сорокових роках, про умови в каторжній зоні. Уперше почув про Данила Шумука, Романа Загоруйка та інших.

Василь спокійної врівноваженої вдачі, непохитний у переконаннях. Наші погляди на різні проблеми майже завжди збігалися. Рівень освіти, знань, ерудиція – однакові. Я часто дивувався, як він до 1943 року встиг стільки пізнати з історії України, літератури. Він познайомив мене зі всіма нашими, які були на керівних посадах на ДОКу (деревообробний комбінат) і гарантували допомогу, коли кілька разів загрожувало звільнення з медчастини.

Володимир Шалаш працював бухгалтером, Мар'ян Стецишин – майстром чи нормувальником, Василь Баглай – фельдшером. Не пригадую, ким працював Зеновій Сагайдак з Копичинець на Тернопільщині – молодий, спокійний, завжди врівноважений, з інтелігентним обличчям, в окулярах. Степан Борозний міг мати середню освіту або не закінчив. Виділявся бунтарською вдачею, інколи нестриманий, завжди активний і готовий допомогти своїм, чим міг. Усі вони напевно були на кілька років молодші від мене, але кожен знав добре історію України і літературних класиків. Крім них ще був з десяток, на яких я міг розраховувати. Головне, що вони мали великий вплив на адміністрацію заводу, а насправді все було в їхніх руках. Кращі столярі, мебльовики, електрики, слюсарі та інші фахівці – теж наші. Характеристику кожного давав мені Василь Яремчук. Пізніше вони часто заходили до мене і ми мали змогу познайомитися ближче. Цей контингент наших хлопців з 5-ї та 3-ї зон стояв на голову вище від тих, які

прибули до четвертої восени 1948 року. Більшість з них – колишні бійці УПА або підпільники.

Бандит Петров вирішує мою долю

Кирим був низького зросту, шуплий, ходив тихо як кіт. Міг будь-якої хвилини несподівано, неначе з-під землі, стати переді мною чи ззаду і слухати, про що я розмовляю з кимсь. На першому поверсі неможливо було появитися сторонньому, щоб він його не зауважив. Уранці і ввечері під час приймання хворих він теж слідкував, щоб не зайшла якась підозріла група мишаньків. Їх легко було відрізнити від нормальних людей по рухах, ході, виразах обличчя. Старі рецидивісти були тавровані. Залежно від злочинного фаху їм ставили сині круглі плями на обличчі в певних місцях – зліва чи справа від губи. Тавро – діаметром до 5 міліметрів. Як тільки хтось підозрілий появлявся або починався скандал, Кирим біг до мене. Я заходив до кабінету лікаря, ставав у дверях, трохи послухав і кілька разів доводилося деяких нахабів силою виводити на вулицю. Дуже скоро навчився пізнавати, з ким маю справу. Лікарі Усюк і Прес завжди стримані, ввічливі з хворими, робили все, щоб допомогти, і я в конфліктних ситуаціях беззастережно відхиляв думку, що вони могли скривдити когось із зеків. Тому відразу ставав на їх захист. Завжди поруч зі мною було кілька наших і складалося враження, що це моя охорона. Кирим не раз казав, що мишаньки наглядачів так не бояться як бандерівців.

З Шабановою ми відпрацювали разом сезон відпустки без особливих пригод. Місячні і квартальні звіти вона складала сама, тільки просила мене підготувати матеріали відповідно до позицій на бланках, на яких справа зверху було написано "секретно".

Вийшла на роботу Лазарева – засмагла, помолоділа, у гарному настрої. Швидко, по-діловому обійшла всі кабінети, стаціонар, зі всіма привіталася, поцікавилась, як справи, що нового, а потім зайшла з Шабановою до кабінету й зачинила за собою двері. Я вийшов з картотеки, щоб не підслуховувати, і сказав Киримові, що буду в рентгенкабінеті. Після обіду поцікавилась, скільки "битовиків" прибавилось за літо в нашій зоні. Було їх під п'ятдесят. Сказала, що з ними не так легко буде працювати лікарям. Ще повинні додати, бо ходять чутки, що їхні табори будуть розформовувати. Шабанова розповіла їй про конфлікт, який я мав з ними. Радила бути обережним.

Завідуючою аптекою була Валя Шахова. Це молода сибірячка, але вже повна, з грубуватим обличчям. Дуже партійна чи ще комсомолка і до в'язнів ставилась суворо, згідно зі статутом. Ніколи не віталася першою навіть з лікарями, коли приходила на роботу, а я завжди "забував" сказати їй "здоровствуйте", коли заходила до кабінету начальниці через картотеку. Це ще гірше настроїло її проти мене. Одного разу вона зайшла мовчки, я, зайнятий картотекою, знову забув і, коли вже минула мене, навздогін привітався. Мабуть, зрозуміла правильно. Того ж таки дня Лазарева через відчинені двері питає мене, чи Шахова, коли заходить до картотеки, вітається зі мною першою, чи ні.

– Та що ви, Євгеніє Леонтієвно? Хіба ж так можна? Статутом заборонено. А чому ви питаєте? Я інколи, коли дуже зайнятий роботою, забуваю привітатися першим і не завжди є змога повертати голову за кожним, хто заходить.

Лазарева не сказала, що Шахова скаржилася на мене, тільки призналася, що не може зайти до кабінету лікаря, щоб з ним не привітатися як людина з людиною. Тоді вона не думає, що перед нею зек, а про себе, про свою гідність. Ще попередила, що коли вранці прийде з якимсь начальством, то не зможе першою привітатися. Щоб я про це знав. Лекцію з більшовицького концтабірного "бон-тону" прочитав мені колись Михайло Дзикевич.

Кири́м суворо дотримувався етикету і напевно ніколи не схибив. Він, мабуть, нюхом чув прихід якогось начальника, тобто когось із вільних, і завжди встигав першим виструнчитись і сказати: "Здрастуй, громадянин начальник!" Завжди в однині, бо в їхній мові так звертаються. Переучуватися в такому віці та ще в таких обставинах нелегко. Одного разу Лазарева сказала, жартуючи, що хотіла хоч раз випередити Кири́ма, привітатися з ним першою, але не встигла рота відкрити, як він відчеканив своїх три слова. З Кири́мом я скоро знайшов спільну мову, налагодив дружні стосунки. Говорив йому компліменти, хвалив за порядок у кабінетах і на цілому поверсі, за чесність, щирість. Мірзоєв теж мені сподобався. У нього не менший порядок, не визнає ніяких блатів, справедливий до кожного. Вихваляв перед Кири́мом народи Середньої Азії за їх високу духовну культуру, національну свідомість, а передовсім за те, що серед них нема стукачів. Думав про Мірзоєва. Мені здається, що авторитет в його очах я завоював ставленням до мишаньків. Він їх ненавидів. Від деякого часу в Кири́ма переді мною не стало таємниць. Що б не сталося – він насамперед ділився зі мною. Раніше бігав до Мірзоєва.

З Мірзоєвим було складніше. Він від першої зустрічі ще при Дзикевичі поставився до мене вороже. Я вирішив не звертати на нього уваги, навіть не вітався інколи з ним. Ніколи не звертався до нього за якимись речами, як до господарника (завгосп), а вимагав тільки те, що належалося. Він повинен був усім забезпечувати.

Скоро мої "акції почали рости" і між мною і медперсоналом створилася атмосфера довіри. Я ніколи не був самотній, як Мірзоєв, а завжди в компанії когось із лікарів у вільний від роботи час, або заходили знайомі з попередніх років – і не тільки українці. Частіше вдавалося допомагати людям, якщо не звільненням від роботи на день-два через лікарів, то хоч порадою. Одного разу Мірзоєв зайшов до мене й поцікавився якимись даними про хворих. Якесь дрібниця. Сказав йому, що заборонено давати будь-які інформації. Тут усі документи таємні, а якщо кум довідається, що я не дотримуюся інструкції, можуть посадити. При нагоді сказав йому, що на цьому місці сиджу тимчасово як інвалід. Іншим разом зайшов до мене до фотолабораторії, цікавився, як я проявляю і що видно на рентгенівських знімках. Відповів йому, що це теж матеріали таємні – навіть самі хворі не повинні знати про стан свого здоров'я. Він зрозумів, що нічого не доб'ється, але помалу я відчув, що ставлення до мене

покращало. Почав видавати мені білизну не стару, як раніше, і не раз у декаду, а щотижня. Мабуть, Кири́м створив мені таку репутацію.

Минуло кілька днів після повернення Лазаревої. Я втягнувся в роботу, звик до оточення і здавалося, що нема чого боятися. Стою в картотеці спиною до дверей, переглядаю санкарти хворих після приймання в лікарів. Раптом чую за спиною голос: "А Ж-545 що тут робить?" Оглянувся. У дверях стояв сам Власов – начальник табору. Перше, що мені стукнуло в голову, – це номер на спині на куртці. Знаю, що його в мене нема. Колись за таке давали 15 діб БУРу. Влітку 1953 року генерал Кузнецов обіцяв Грицякові, що номери скасують, але наказу не було і люди, мабуть, звикли до них. Не пригадую, щоб за останній рік когось покарали за відсутність номера. Табірні "придурки" ніколи їх не носили – користувалися малими неписаними привілеями, але я до них себе не зараховував. Попав сюди майже незаконно, по-партизанськи, без "благословення" інстанцій. Найбільше здивувало те, що Власов назвав не прізвище, а мій номер. Казали, що в нього добра пам'ять, але мені від цього не легше. Невже цікавився мною раніше і навіть запам'ятав таку дрібницю? По тону й по виразу обличчя було видно, що добром не пахне. Розгублений від несподіванки, я став пояснювати йому, що лежав хворий у стаціонарі і після звільнення Дзикевича працюю тимчасово рентгентехніком і картотетчиком. Власов не слухав моїх пояснень, зайшов до кабінету Лазаревої і зачинив за собою двері. Я пішов до рентгенівського кабінету. В коридорі зустрів Кири́ма, попередив, що прийшов Власов. Ліг на тапчан. У голові роїться від думок, спогадів. Згадав, як вигнали з електрослужби на Мідному, з проектно́ї контори, з лабораторій – мерзлотної і будівельної. Так яке я мав право розраховувати на це місце – одне з найпрестижніших у таборі?

Давно переконався, що якщо не здаватися на примхи долі, не опускати рук, постійно бути готовим до боротьби, то в самому пеклі серед чортів можна дати собі раду. Треба ще мати трохи друзів, знайомих, на яких можна покласти́ся у скрутну хвилину. А якщо безкорисно допомагати людям, незалежно від того, хто вони для тебе, тоді набагато цікавіше й легше жити. Буває, що інколи щастить або не щастить. Став прикидати, куди податись. Надіятись на свою інвалідність – небезпечно, бо можна підвести лікарів і Лазареву, якщо перевірять мене інші фахівці, чужі. Таке було малоймовірне, бо ще від Дзикевича чув, що Власов симпатизує Лазаревій. Треба уникати непотрібних загострень, непорозумінь. У скрутні хвилини завжди згадував, що в дитинстві гірше пережив і це якось перенесу. Був переконаний, що на електромонтаж чи монтером на будівництві він мені не заборонить влаштуватися. А тут ще законна інвалідність на якийсь час до найближчого медогляду. За останні місяці коло знайомих серед впливових осіб значно розширилося. Не знаю, як довго я так роздумував на тапчані. Відчинилися двері, зайшов Кири́м. "Іді. Ушол!"

Лазарева почула, що я в картотеці, відчинила двері. По обличчі видно, що настрої не кращий як у мене. Питає, що я такого наробив Власову. Сказав, щоб моєї ноги тут завтра не було. Коли пояснила йому, що не так легко знайти підходящого картотетчика, щоб тримав усе в порядку, він назвав деякі

кандидатури. Лазарева знала декого з них, але не давала згоди. Мені пояснила, що всі вони підлі стукачі, підлабузники, не хоче їх бачити в кабінеті. Людям, з якими працюєш, треба довіряти, а не боятися їх.

Коли нагадала, що не буде рентгентехніка і що це один апарат на кілька таборів, щотижня привозять на консультації з інших зон, Власов пообіцяв, що в таборах Норильська знайде такого фахівця і переведе сюди, або навіть добавить ще одиницю з вільних, але мене щоб тут не бачив.

Лазарева пішла радитися з лікарями, а я попередив її, щоб не дуже мене відстоювала, не наражала себе на неприємності. Якось викручуся, не пропаду. Прес з Усюком розповіли їй про всі інциденти з битовиками. Навіть Кирил довідався і сказав у коридорі Лазаревій, що якщо мене не буде, то мишаньки тут все розкрадуть, зруйнують аптеку. Лікарі підбадьорювали мене, що постараються чимсь допомогти. Нагадали, що я пів-інвалід, туберкульозник, хронічний гіпертонік і на котловани мене не пустять. Увечері я пішов серед знайомих у колонах шукати роботу. В кількох місцях пропонували хоч завтра виходити. Заспокоєний трохи, я спокійно проспав ніч.

Вранці Лазарева на дев'яту годину не прийшла. Здогадувався, що затрималася в штабі вирішувати мою справу. Прийшла вже у кращому настрої. Власову розповіла про випадки з мишаньками, а він додав, що до нас прибуде ще кількасот з якоїсь розформованої зони. Застерегла, що якщо мене вижене, то вона не гарантує, що залишиться на цій посаді. Весь вільний персонал медиків теж переконаний, що в жодній зоні з битовиками вони не почувуються так безпечно, як тут до цього часу. Власов не був уже такий категоричний, але конкретно не сказав нічого. Я зрозумів, що він підшукує когось, не хоче дратувати симпатичну Лазареву і в будь-який день може мене вигнати.

Минуло спокійно ще кілька днів. Кирил, як завжди, про все, що робиться в таборі, знав раніше від усіх. Після обіду забігає до мене до рентгенкабінету і з дверей збудженим голосом каже: "Петрова ведуть! Петрова ведуть!"

– Що за Петров? – питаю.

– Ти що? Не знаєш Петрова? Найстрашніший бандит у Союзі. Його всі знають, весь Норильськ. На його рахунок кілька вбивств і всі вироки разом більше як сто років. Він якийсь не росіянин. Кажуть, що татарин. Скоро буде тут.

Про всяк випадок із цікавості я пішов до картотеки, вхідні двері не зачинив. Минуло кілька хвилин і чую в коридорі розмову. Кирил став у дверях, киває мені мовчки головою в лівий бік. Я вийшов неначе поцікавитись, хто зайшов. Посередині коридору стояв чоловік моїх літ, на кілька сантиметрів вищий, обличчя видовжене, але гладке, на татарина не подібний – більше на якогось іспанця з картин середніх віків. Міг походити з угрофінських народностей на схід від Москви – мордвини, марійці, чуваші, удмурти. У них теж російські прізвища. Очі в Петрова спокійні – не бігають, стоїть мовчки, повільно оглядає стіни, двері до кабінетів. На мене не звертає уваги. За ним під стіною – два наглядачі, які привели його з шізо до лікаря. Один спитав Кирила, де начальниця. Той відразу побіг за нею на другий поверх у стаціонар. Я зайшов до картотеки, але двері за

собою не зачинив. Скоро в коридорі почали збиратися сторонні, здебільшого наші. Це були або хворі на лікарняному, або з нічної зміни. Пізніше сказали мені, що теж хотіли побачити Петрова. Прийшла Лазарева з Усюком і зайшли з Петровим до хірургічного кабінету, а я в картотеку.

Через кілька хвилин у коридорі почалась якась метушня. З аптеки вибігла перелякана Шахова й кричить: "Він там усе переб'є, переламає! Робіть щось!" Звертається до наглядачів, а ті спокійним байдужим тоном пояснюють їй, що вони повинні були привести його до лікаря, а все інше їх не стосується. Далі стоять під стіною мовчки. Лазарева побігла до свого кабінету до телефону. Шахова стала переді мною і крізь сльози просить: "Може, ви щось зробите?"

– А що я можу зробити? Ось – наглядачі, начальство.

Трохи щось подумав і вирішив познайомитися з Петровим. Цікаво. Звернувся до кількох наших молодих хлопців, які стояли в коридорі, щоб пішли зі мною. Аптека знаходилася зліва від входу в під'їзд на першому поверсі напроти рентгенкабінету. За кілька місяців роботи я туди ні разу не заглядав. Зайшов, став у дверях і розглядаюся, де подівся Петров. Праворуч побачив півтораметровий двосторонній стелаж з банками, а за ним показалася голова Петрова. Він тримав у правій руці трилітрову банку на висоті голови і проти вікна до світла приглядався, чи риба'чий жир у банці чистий, чи ні.

Хлопцям я сказав, щоб стояли у дверях, а сам пішов між стелажі. Про Петрова раніше не чув нічого й не знав, з ким маю справу. Може, справді якийсь псих чи "шізик", як казав Віктор Акулов. У нього ще банка з жиром в руках – може заїхати по голові. Я не спускав очей з його рук, слідкував за кожним рухом тіла й прикидав, як краще оборонятися – ловити рукою за горло чи вдарити носком черевика знизу в коліно. На диво, він не звернув навіть уваги на мене, далі спокійно розглядав банку.

– Петров, що ти думаєш робити? – питаю.

– Пити, – відповів зовсім спокійно, не повертаючи голови.

– Тебе ж пронесе.

– Не пронесе. Я вже не раз пив.

– Цілу банку можеш випити?

– Ні. Нащо цілу? Ось стільки вип'ю й досить. – Показав пальцем нижче горловини на третину висоти.

– А ти знаєш, що тут хворі зеки, такі, як ми з тобою, отримують по ложці жиру на день і це повертає їм здоров'я? Якщо вип'єш відразу стільки, то користі не буде ніякої, тільки втрата для інших. Власов не добавить ні грама, хоч ти тут усе випий. Домовимосся так: якщо хочеш, я можу забезпечувати тебе вітамінами чи риба'чим жиром не щодня, а через певний час. Як це зробити – придумаємо. Тільки я для Власова не кращий від тебе і завтра може мене з цієї роботи вигнати. Тоді слова не зможу дотримати. Подумай.

Петров глянув у бік дверей, спокійно поставив банку на місце й почав розглядатися по стелажах здовж стіни. "Що шукаєш?" – питаю.

– Шкалики.

Удвох ми почали пробігати очима надписи на пакетах, шухлядках. Не знайшли нічого. Пояснив йому, що я тут недавно і наркотики можуть тримати в якомусь сейфі в завгоспа або навіть у штабі.

Так помалу – я попереду а він за мною – дійшли до виходу. Мої знайомі відступили від дверей, і ми мовчки вийшли з аптеки. На площадці біля сходів зустріли кількох наглядачів. Прибігли щойно задихані, наче по якійсь тривозі. У коридорі стояв неймовірний галас. Крізь відчинені двері під'їзду я побачив на вулиці групу солдатів з конвойних.

– Дивись, що ти наробив. Все через тебе, – кажу до Петрова. Він став і почав далі байдуже розглядатися довкола. Наглядачі спинилися на східцях, не зводять з нас очей. Петров, мабуть, звик до подібних сцен, а мені дивно. Зайшли в коридор. Тут зібралися всі офіцери штабу на чолі з Власовим. Розступилися перед нами, і я не міг стримати сміху. Пропустив Петрова вперед.

– Петров, дивись, як тебе зустрічають. Як на параді, – кажу голосно, щоб усі чули. Всі чекісти теж чомусь вдоволено посміхаються. Я не міг відразу збагнути, що трапилось, чому їх стільки тут зібралось. Жоден з них не наважився зайти до аптеки.

Із-за спини якогось офіцера від дверей до картотеки виглянули Лазарева й Шахова. Сказав їм, що ми перевіряли, чи все в порядку в аптеці. Під стіною стояв Кирил, приглядався до Петрова. Я звернувся до хлопців, які ходили зі мною, й кажу, що ми тут вже непотрібні. Кивнув головою в бік Власова, додав голосно: "Вони думали, що ми там з ним переріжемося". Наглядачі, які привели Петрова, стояли далі під стіною і не зводили очей тепер вже з нашої групи. Першим отямився Власов. Жартівливим тоном запитав Петрова, чи правда, що він ковтає цвяхи.

– Ковтаю. А що тут дивного? Можу показати. – Підійшов до дверей кабінету лікарів. У стіні стирчав старий цв'ях, обліплений вапном під час кількох ремонтів. Петров зігнув його пальцями, кілька разів покрутив і витягнув. Обтер від вапна, зігнув удвоє і на очах у всіх кинув до рота. За кілька хвилин страх на обличчях жінок і суворість чекістів змінилася на цікавість, здивування. Мабуть, переконалися, що Петров – це нормальна людина як і всі інші. Напевно став жертвою якихсь несправедливостей в житті і використав свою фізичну силу, коли законно не міг добитися правди. Це моя думка. Я тоді чомусь не думав, що згідно з тим, що написано в моєму вироці, я набагато страшніший бандит, убивця. Про це напевно знав Власов і його прибічні, тільки я забув.

Перестали шуміти, а Усюк запропонував подивитися на рентгені. Лазарева спитала мене, чи можна. Я згодився, пішов до кабінету, підготував апарат до роботи. Забрав зі собою Петрова, попросив роздягнутися і показав місце, де стати. Ще при світлі зайшли лікарі, а за ними чекісти. Останнім треба було провести інструктаж, де можна стояти, куди не заходити. Усе це я робив підкреслено важно, як якийсь священний ритуал, щоб Власов з кумом переконалися, що робота рентгентехніка – не що-небудь. Навіть Лазаревій і лікарям я підказував, що робити. Апарат марки БДМ-3 польовий, простий, не

захищений і лікар сам міг обстежити хворого та управляти одночасно за пультом.

Першою підійшла Лазарева. Побачила цв'ях відразу. Питала Петрова, чи не відчуває болю. Казав, що інколи поболює, мабуть, на поворотах в кишечнику. Якщо металевий предмет товстий, то на другий день вийде, а тонкі іржаві цв'яхи інколи розчиняються. Подивилися не тільки офіцери, а й кілька наглядачів. Я виділяв кожному частки хвилин, щоб не тримати довго Петрова під променями. Тут уже не робив різниці. Петров поводився спокійно, був слухняний і не вірилося, що це через нього підняли таку тривогу в таборі.

Увімкнув світло, всі вийшли, тільки Петров залишився одягатись. Тепер я переконався, що фізично він добре збудований, міцний, хоч мускулатура не розвинена – роками в ізоляторах фізично не працював, але відгодований, гладкий.

Здавалося, що всі забули про нього – що треба охороняти, слідкувати за кожним кроком, щоб кудись не втік, щось не поламав. Усі пішли до великого коридору перед кабінетами. Петров одягнувся і ми удвох теж туди подалися. Коли ми залишилися самі ще коло апарата, я нагадав йому, що якщо щось буде потрібно, хай викликає лікаря або проситься сюди на прийом чи консультацію. Він кивнув головою, сказав "добре". На цьому наша розмова і знайомство закінчилось. Усе вийшло, як у казці або детективі. Наглядачі забрали Петрова до шізо, один з офіцерів вивів із зони солдатів, мабуть з якоїсь спецгрупи – вже непотрібні. Власов з іншими чекістами ще трохи затрималися в кабінеті Лазаревої і теж вийшли. За той час Кирил встиг обігати палати в стаціонарі і деяких знайомих у зоні. Розповідав, що і Петров боїться бандерівців: усі офіцери зі взводом солдатів і наглядачами боялися зайти до аптеки, а Іван пішов і вигнав його.

У картотеці підійшла Лазарева й питає, як мені вдалося його так спокійно вивести з аптеки. Було кілька випадків в інших зонах – не пригадую, чи з Петровим, – коли їм відмовили видати наркотики, і ті били, ламали, перевертали все в аптеці. Здається, Петров не був на таке здатний, хіба під впливом наркотиків. Можливо, що інші так робили, тому що про подібні випадки я чув від багатьох знайомих. Сказав їй тільки, що я зайшов до аптеки і попросив його вийти. Він побачив, що я не один, а напевно з особистою охороною і розмовляємо по-українськи, покрутився трохи між стелажми, переглянув, що там знаходиться, і ми удвох спокійно вийшли.

На другий день уранці Лазарева знову затрималася в штабі. Прийшла і сказала, що всіх цікавило, як Петров вийшов з аптеки. Група солдатів, які стояли перед під'їздом, готувалися до штурму. Пізніше над цим штурмом усі чекісти сміялися. Накінець сказала, що мабуть Петров вирішив мою долю. Від того часу Власов ні разу не згадував про моє звільнення, хоч не приховував якоїсь тваринної чи "класової" ворожості до мене, але й я ніколи не дозволяв принизити себе, не дорожив його ласкою – знав, що він думає, і що мене тримає тільки Лазарева. Інші чекісти ще не раз намагалися мене позбутись. Тоді я вже не боявся їх. Про розмову з Петровим в аптеці детальніше я розповів Лазаревій трохи

пізніше. Від того часу Шахова, коли вранці заходила до картотеки, віталася зі мною першою. Який прогрес.

* * *

Цей матеріал я набирав на комп'ютері в першій половині 1999 року. Одночасно в ті місяці звернувся до Військового суду центрального регіону України в Києві про перегляд моєї справи і реабілітацію, бо все написане у вирощі не мало нічого спільного з моєю діяльністю в підпіллі. Отримав відповідь, що я вбив вісім осіб і реабілітації не підлягаю. Тільки тепер здогадуюся про справжні причини такого ставлення до мене в таборі, а згодом десятиліттями на волі. Петрову з його злочинами далеко було до мене.

Я кілька разів звертався до Києва про перегляд справи – і за Радянського Союзу, і в дев'яностих роках при самостійній Україні, але відповіді не отримував. За більшовицької системи домагатися перегляду справи – значило виступити проти слідчого Лимарченка, який дослужився до чину генерала і займав високу державну й партійну посаду. А це грозило великими неприємностями. Знайомі відраджували, якщо хочу жити і я, і мої діти.

Тепер, при самостійній Україні, мені коротко відписують, що "на підставі матеріалів у моїй особовій справі...", хоч ніяких доказів ні свідків не було. Усі мої "злочини" вигадані слідчим Лимарченком "для плану" чи йому для кар'єри.

* * *

З Лазаревою працювати було легко. Інколи у вільні хвилини при гарному настрої могла дещо розповісти про себе, про тих у штабі чи взагалі в системі Гулагу. Я згадав про медогляд у лазні на початку 1949 року і як хтось назвав її татаркою. Вона теж запам'ятала той день. Щось в уяві тоді перевернулося. Не могла зрозуміти, за що стільки людей карається. Які ж це злочинці, вороги народу? Ті ідеали, про які чула в школі та в якомусь сибірському медінституті, – про щасливе життя в Союзі, про справедливість, правду й повну рівноправність – ніяк не збігалися з тим, що побачила в перші дні тут на роботі в концтаборі. Деякі випускниці – молоді лікарі дівчата не могли пристосуватися, перенести це і втікали в перші тижні, жертвуючи не тільки комсомольським квитком, інколи навіть дипломом. Більшість не розуміла суті та антилюдськості самої системи, не вникала й думала, що так повинно бути, що тут можна вийти заміж та заробити багато грошей. Такі з них лікарі до сьогодні. До своїх однодумців зачислила насамперед Шабанову. В'язням допомагали, де тільки могли.

Лазарева – не татарка, а родом з України з Харківської області. Перед самою колективізацією батько виїхав з родиною до Сибіру. Вона була ще малою (здається, 1926 року народження). Пам'ятає, що тоді дома в селі розмовляли українською, а в Сибіру перейшли на російську і стали чомусь записуватися росіянами. Батько загинув на фронті, а мати залишилася з трьома дітьми. У війну жили дуже бідно, голодували. У школі була відмінницею, успішно вступила й закінчила медінститут.

Серед інших вільних медиків вона помітно виділялася людяним,

співчутливим ставленням до хворих. Не пригадую, щоб когось не допомогла, якщо до неї зверталися і була змога. Нікого з начальства не боялася. Бували випадки, коли до мене заходили знайомі, просили, щоб допомогти їм залишитися в зоні, відпочити день-два. Я звертався до лікарів або просто до неї. Ніколи не відмовляла, ще й жартувала, що землякам треба обов'язково допомагати, особливо, коли це старші люди та на земляних роботах. На звільнення за станом здоров'я був установлений ліміт, здається, 0,8 чи 1,0 відсоток. Коли під час гарної морозної погоди хворих було менше, Євгенія Леонтіївна пропонувала мені підшукати "земляків", одного чи двох, і залишити в зоні. Старшим віком записувала гіпертонію, а молодим температуру. Під час епідемії грипу, як правило, двічі на рік – на початку та наприкінці зими – не дивилася на жодні ліміти, хоч зі штабу докоряли, що забагато звільнених. У таких випадках відповідальність брала на себе. Одного разу при мені по телефону відповіла комусь, що сама знає, що робить. Вона лікар, а не наглядач. Приймання хворих вели Усюк і Прес. Вони першими регулювали число звільнень і щодня залишали для запасу кілька одиниць на випадок, якщо вранці прийде хтось з температурою. Наприкінці 1954 року кількість звільнень коливалася від 28 до 32 осіб приблизно на чотири тисячі в'язнів у таборі. Чомусь не запам'ятав, скільки нас було в зоні. Число постійно мінялося, але коливалося в межах чотирьох тисяч.

Ми часто з Лазаревою аналізували категорії захворювань серед зеків, залежність від пори року, фаху, харчування тощо. Найчастіше при складанні місячних та кварталних звітів. Окремо виділялися графи туберкульозників, сердечників, венеричних та інших. Ще були позиції, здається, виробничого травматизму, побутового, обморожень, цинги. Одного разу я нагадав їй, що тут дуже багатий матеріал для наукових досліджень, дисертацій. У світі не було ще такого випадку за всю історію, щоб таку масу народу кинули в такі екстремальні кліматичні та побутові умови. Була би і для науки користь. Вона теж думала над тим, але, коли сюди влаштувалася, їх у перші дні попередили, щоб не робити жодних записів на роботі. Вся інформація засекречена і за таке можуть бути великі неприємності аж до кримінальної статті про розголошення державної таємниці. Попредила мене, щоб ніхто не знав, що я складаю звіти, а вона тільки переписує. Якщо хтось колись буде її замінювати, щоб я до звітів не втручався.

Дещо про кадри

Ще до мене у стаціонарі працював терапевтом лікар Федоровський. На скільки був засуджений – не пригадую. Особисто не був з ним знайомий. Майже високого зросту, віком за сорок, з чорними вусиками. Казали, що в нього грудна жаба. Такий діагноз тоді був майже ідентичний зі смертним вироком. Сьогодні більше половини дорослого населення може "похвалитися" цією недугою. Походив зі східних областей України, але розмовляв завжди тільки по-російськи. Здається, помер у нашому таборі. Михайло Дзикович ще працював з ним.

Рентгенологом числилася Галина Борисівна Романюк, москвичка. Мала однокімнатну квартиру в місті, з чоловіком розлучилася – казала, що пропивав

усе. Жила з маленькою дочкою. Серед інших вільних працівників виділялася вищим рівнем знань, загальною ерудицією, вихованням. Безпартійна. До в'язнів ставилася непогано – як справжній лікар. За фахом гінеколог, але високе начальство з відділу охорони здоров'я Норильських таборів переконалося, що в нашій зоні гінеколог непотрібний, дозволило їй перекваліфікуватися на рентгенолога. Тут вона зробила кар'єру на все життя: познайомилася з Михайлом Дзикевичем, і коли він звільнився, пішов відразу до неї на квартиру. Дочку перейменував на українську Оксану (я забув справжнє ім'я), вдома розмовляли українською. Другу дочку назвали Лесею, а хлопчика Борисом на честь Галининого батька. Через Галину я весь час передавав і отримував листи рідним до Львова і до Сибіру, обминаючи цензуру. У нашому таборі працювала недовго і наприкінці 1954 року перейшла до міського пологового будинку.

Михайло після звільнення працював енергетиком хлорно-кобальтового цеху (№25) Нікелевого заводу, закінчив у Москві Всесоюзний заочний політехнічний інститут і наприкінці шістдесятих років виїхав до Запорізької області. Там у селищі Дніпрорудний працював енергетиком на якомусь підприємстві. Сибіряк Сашко Бодрак – один з нашої дружної компанії – листувався з ними постійно і в 1970 році казав мені, що Дзикевичі намагаються придбати в Москві кооперативне помешкання, щоб туди переїхати. Москва – це не селище в Україні. Михайлові довго важко давалася російська мова. Пригадую, як українське "веслувати" переклав на "весліть". Заарештували його у Львові з якогось курсу Політехніки й засудили тільки на десять років. Напевно чув десь щось, а не доніс, куди треба було.

У стаціонарі фельдшером працювала Ніна Павлівна Костіцина – віком під тридцять років, симпатична, струнка, до в'язнів добре відносилась. Вона здружилася з лікарем Яковом Усюком, але тут фінал не був такий щасливий. Усюк ще до мене захоплювався наркотиками. До звільнення при мені залишалися місяці. Я з Лазаревою і Пресом робили все можливе, щоб він не міг їх дістати і щоб тримати це в таємниці, але Ніна приносила йому з міста від знайомих медиків або крада у стаціонарі чи давала їй Шахова з аптеки. На волі Усюк зовсім опустився, з Ніною не зійшовся. Яка його доля – не знаю. Міг десь пропасти, навіть якщо виїхав з Норильська.

Священника Федора Павловича Кизиму, який працював у нас зубним лікарем, вивезли з Норильська після закінчення страйку, як небезпечний елемент – з Галичини та ще з вищою освітою. Можливо, що його забрали раніше. На його місце прийшла молода симпатична круглолиця повненька якась Галя – мабуть, відразу з інституту. Як фахівець – нічого особливого. З часом хворі почали скаржитись на некваліфіковане лікування, недбальство, а згодом і за грубість. Прізвище її забув. Хворі з неохотою до неї зверталися. З іншими лікарями теж не підтримувала контактів, навіть з вільними жінками. Усі її сторонилися і назвали "Тумбочкою" за фігуру. Згодом я сам не один раз переконувався, що це було справжнє баракло у всіх відношеннях. Її згадує Євген Грицяк у "Спогадах" на с.88. Там вона показала себе відразу. З її допомогою чекісти знущалися над

хворими в'язнями. Сама, може, цього й не підозрювала.

В один час з нею або трохи пізніше хірургом прислали теж молодого спеціаліста – Олександра Олександровича Травкіна. Здається, вже десь працював у якомусь концтаборі. Зростом більше як 180 см, щуплий, ходив серед нас завжди із задертим носом, ні на кого не звертав уваги. Намагався бути у всьому точним, принциповим, лаконічним, "правильним". Ніколи із зеками не вітався, навіть не відповідав на привітання Кирима, як той не старався. Може, щось буркнув собі під носом, але я ніколи не чув. З вигляду зовсім нормальний чоловік, риси обличчя правильні, тільки без жодного виразу, без душі, неначе нарисовані якимсь школярем. Здається, що він свідомо чи за партійним статутом намагався надати обличчю суворості, недоступності, а виходила звичайна тупоголовість. Для мене він став уособленням самої системи. Я не міг ніяк збагнути, де ці люди виростали, хто їх виховував, і чи взагалі хтось закладав у їхні душі якісь загальнолюдські цінності – пошану до інших, гуманізм, норми співжиття в суспільстві. Напевно ні. Світлими ідеями Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна та ще під мудрим керівництвом комуністичної партії вони не передбачалися. Любов до Леніна (по смерті Сталіна), партії та "родіни" – ось і все, що могли почути на піонерських зборах, у комсомолі, прочитати в партійному статуті та в "Короткому курсі історії КПРС" (єдино правильний і обов'язковий підручник з історії). Що посієш – те й пожнеш. Травкін не випивав – у цьому ніхто не сумнівався – і завжди був принциповим, суворо дотримувався інструкцій. Не дивлячись на його куций інтелект і низький духовний рівень, на тупість, він у цій системі міг зробити кар'єру, як би не одне "але".

У комуністичному суспільстві по ієрархічній драбині нагору піднімалися, як правило, т.зв. "собутильники". Інші якості рідко бралися до уваги, особливо на керівні партійні посади. Можливо, Травкіна готували для підвищення, бо скоро став займатися необхідними для цього справами – обрали секретарем комсомольської чи партійної організації.

Одного понеділка вранці прийшов на роботу разом з Галею – "Тумбочкою". Настрій у них радісний як ніколи. Ще такими не бачив їх. Лазарева, чи хтось інший з жінок, сказала мені, що вчора було в них весілля. Я додав, жартуючи: "Ну й пара. Як рубль двадцять п'ять". "Тумбочка" зростом не більше як півтора метра, а він майже на сорок сантиметрів вищий. Ще минуло кілька днів і молодята перестали разом приходити на роботу. З кожним днем настрої в обох погіршувалися. Це відбивалося на хворих, особливо тих, які зверталися до "Тумбочки" лікувати зуби. Приходили до мене скаржитися, а деякі відмовлялися до неї йти. Іншого зубного не було. Я тоді звертався до Віктора Акулова. Він давав щось обезболююче, а на другий день у "Тумбочки" настрої міг покращити. Завжди спізнювалася на роботу, а крім того після приходу мусила постояти з півгодини перед дзеркалом, хоч прийом хворих давно почався. Кожного ранку я розносив санкарти по кабінетах і звертав увагу, який у неї настрій. Одного разу кажу Лазаревій, що сьогодні молодята напевно знову посварилися, бо вона від люті аж сопе.

– Так йому, дурневі, треба. Його всі попереджали, щоб з нею не зв'язувався. Хоч вони "два сапога пара".

– А в нас казали в таких випадках: "Яке їхало, таке здибало" або "Яке дибало, таке здибало", – доповнив я.

Мені ще не раз доводилося воювати з парою Травкіних, учити їх, як поводитися з людьми, хоч і з номерами на спинах. На щастя, їм ніколи не вдавалось відомстити мені, як не старалися.

Одного ранку Лазарева прийшла з молодого симпатичною жінкою, привіталася і зайшли до кабінету. Лазарева пішла приймати хворих, а новенька – звали її "Аня" – трохи посиділа, через двері споглядала, як я видаю карточки, слухала, як розмовляю з хворими, знайомими. Стала у дверях і каже, що не все розуміє, що я говорю. "Ви по-українськи?" – спитала. Вона знає деяких українців, але тих трохи розуміє. Я якось не так розмовляю. Пояснив їй дещо. Питаю, чи вона не лікар.

– Ні. Я якась картотетчиця чи щось таке. Сама ще не знаю.

У мене вуха опустилися. Власов знову почав діяти. Після обіду Лазарева заспокоїла мене. Аню справді оформили картотетчицею, але буде виконувати іншу роботу. Мене звідси ніхто вже не вижене. Її звати Анна Миколаївна.

Новенька перших кілька днів була без роботи. Бігала до аптеки до Шахової, до медсестер у стаціонарі, інколи до штабу або сиділа в картотеці, коли не було Лазаревої, і заводила зі мною розмову. Я часто вставляв дотепні репліки або короткі анекдоти. Вона не могла стримувати голосного сміху і сідала за стіл Лазаревої.

Одного разу, коли прийом хворих закінчився, я сортував карточки, а вона сіла на столик, де стояв телефон, і мовчить. Мабуть, надокучила німа сцена і раптом до мене: "Слухай, чому ти не звертаєш на мене уваги?" Мене здивувало звернення на "ти", хоч образи не відчув.

– Гражданін начальніца, не забудьте, що ви на роботі. Пригадайте про інструктаж, який читали вам у штабі, як треба відноситися до таких як я. Не забувайте, що за нами може слідкувати Кирил у коридорі, може зайти сам Травкін чи його Галя, а навіть якийсь офіцер зі штабу.

"Гражданін начальніца" вжив жартуючи, не хотів її образити. Уважно вислухала, а потім розреготалася, згадала про інструкції: "Ну й дурні вони всі там". Почала розповідати, як з нами треба розмовляти, що можна, а чого ні. Щоб не передавати листів на пошту, не приносити нічого з магазинів – ні продуктів, ні одягу, а особливо книжок та газет, хоч у зоні все це вже дозволялося. Інструкції, мабуть, писалися ще перед 1944 роком.

У неї був гарний рівний почерк, але часто з граматичними помилками, хоч я сам тоді російську мову знав не краще. Лазарева давала їй щось переписувати в себе в кабінеті або в стаціонарі чи на складі в Мірзоева. Така робота, мабуть, її не дуже цікавила, бо щодня ще перед обідом, коли приймання хворих закінчилося, вона приходила в картотеку і, якщо Лазаревої не було в кабінеті, сідала на столику з телефоном, закладала ногу на ногу так, щоб коліна було видно, і

починала зі мною якісь пусті розмови. Одного дня зробив їй зауваження, що столик не для того, щоб на нього сідати та ще в такій грішній позі. Не встала, промовчала, а потім відбувся між нами приблизно такий обмін реченнями:

– Скільки ти вже відсидів? – питає.

– Сім з гаком.

– А скільки залишилося?

– Вісімнадцять неповних, якщо не добавлять.

– Господи! Вісімнадцять років ще сидіти? Аж страшно подумати. А за що тебе посадили?

– Спершу за грати, а потім за колючі дроти та ще з вишками, на яких сидять солдати з кулеметами. Коли йдете на роботу сюди щоранку, подивіться на них добре. Їх видно і з дверей нашого під'їзду. Ви, мабуть, не звертаєте на такі дрібниці уваги. Вас це не стосується.

Вона на якийсь час задумалася, а далі продовжувала. Чула, що в нашій зоні майже всі з двадцятип'ятирічними вироками із Західної України. Якісь бандерівці. Розповідають про них страшні речі, але тут вони всі спокійні, тихі, працьовиті, навіть якісь покірні. Ніколи від них ніхто не чув нецензурщини чи взагалі грубих слів – не те, що росіяни. Є тут старі й зовсім молоді. Вона нічого не може зрозуміти, а в штабі під час інструктажу і щотижня на політзаняттях їм читають, що ці в нашому таборі найнебезпечніші вороги совєтської влади і комуністичної партії. Відповідно треба до них ставитись. Я стримувався, мовчав, хоч виключав, щоб вона хотіла мене спровокувати на відверту розмову, а потім розповісти у штабі. Занадто була наївною і говорила щиро.

– Чому мовчиш? – спитала після хвилинної перерви.

– Усе це, що вам говорять на політзаняттях про нас – груба брехня, розрахована на дурнів. Цього не боюся сказати навіть вам тут. А ви вірите. Сидять не старики й зовсім молоді хлопці, а сюди загнали весь народ – чоловіки тут та в інших таборах, а жінки й молоді дівчата в шостій зоні. І не тому, що вчинили якийсь злочин, а тому, що, як ви самі сказали, чесні, працьовиті, навіть покірні люди. Через те небезпечні.

Питаю її, чому вона мені тикає. Адже я старший від неї майже на десять років. Мабуть, тому тільки, що я зек, а вона з вищої раси. Так їх там у штабі вчили. Вона встала зі стола, пішла до кабінету Лазаревої і зачинила за собою двері. Я закінчив роботу і теж вийшов. Після тієї розмови перестала мені тикати і поводитися стриманіше. На другий день просила вибачення, якщо десь не так щось сказала. Ніколи не думала мене образити чи принизити. Не все розуміла, як слід, до цього часу і не усвідомлювала трагічності становища зеків.

На неї звернули увагу інші працівники медчастини. Поводилася зовсім не так, як належить серед зеків. До всіх привітна, усміхнена, любила постояти, поговорити, готова кожному допомогти.

До кабінету Усюка зайшов за мною Віктор Акулов. Ми з ним завжди розмовляли з жартами, веселими репліками, анекдотами, але того разу він серйозним тоном попередив мене, щоб бути обережним з тією красунею. Вона

тут недавно, а вже дехто звернув увагу, що занадто часто й довго просиджує в картотеці.

– Чого тут боятися? – втрутився Усюк, який тоді вже був зв'язаний з Ніною, і до виходу на волю залишалося кілька місяців. – Бери її до рентгенкабнету і замикай двері на ключ. Хто що буде знати?

– А якщо її сюди спеціально прислали, щоб мати причину Івана звідси вигнати, та ще посадити на кілька місяців до шізо? За таке, згідно з їхніми законами, можуть анулювати відсиджені роки. Придумують і зроблять, що захочуть. Ніде правди не знайдеш, – продовжив Віктор.

Я був згоден з Віктором і заспокоїв його, що все майже вирішено. Сам звернув на це увагу раніше. Ще поговорю з Лазаревою.

Якогось понеділка на роботу прийшли разом Лазарева з Анею. Перша пішла приймати хворих, а Аня залишилася в кабінеті. Довго сиділа там тихо, а потім відчинила двері, стала на порозі й каже: "Подивіться на мене". Обличчя в синцях.

– Це в мене чоловік такий дурень. Страшно ревнивий і любить випити. Учора були в гостях у знайомих і там один п'яний став до мене чіплятися. Я ніколи не буваю п'яна, як інші жінки, які випивають не менше чоловіків. Прийшли додому і причепився, чому я усміхалася до його друга. Ось наслідки. Обидва працюють водіями в управлінні концтаборів. Потім розповіла, що це не перший такий випадок. Вона тому перейшла працювати в зону, щоб його заспокоїти. Не буде ревнувати, що спуталася із зеком та ще в зоні зі спецрежимом.

Одного дня Лазарева повернулася з приймання хворих до свого кабінету. Коли відчиняла ключем двері, я натякнув їй, що Анна Миколаївна тут нічим не зайнята, нудиться.

– Та не бійтеся, ніхто вас звідси не вижене. Який з неї картотетчик – самі бачите. Як я поставлю її в картотеку, якщо прийде, як тоді, із синяками під очима. – Щось неначе згадала, ступила крок за поріг, глянула на мене, задумалася й каже: "Ага. Зрозуміла...Щось подумаємо". Підшукала їй місце десь у штабі.

Улітку 1957 року я вже на волі йшов з дружиною в Норильську по вулиці Мончегорській і несподівано зустріли Аню. Вона так щиро зраділа, наче від щастя обличчя аж засвітилося, що я вже на волі і йду, як інші нормальні люди, з дружиною по місту. Мені прийшлося вдома довго пояснювати, хто вона така і чому так зі мною привіталася.

Євгенія Леонтіївна заслужила, щоб її звати по імені та по батькові навіть заочно за те добро, яке зробила людям. Наче якась безіменна "Мати Тереза" вона скромно, без зовнішнього ефекту, тихо робила для в'язнів усе, що могла. Не пригадую, щоб коли когось жаліла на словах чи співчувала. Коли задумувалася, завжди по-дитячому наївне обличчя ставало суворим, відтак світлішало і можна було здогадатися, що знайшла вихід. З кожним у розмові тактовна, делікатна. Такою я знав її весь час. Розмовляла менше від інших жінок, більше слухала. Часто радилася з іншими, але остаточне рішення приймала сама і за нього відповідала. Не пам'ятаю, щоб колись голосно сміялася чи навіть усміхалася.

Завжди щось думала і тільки по якихсь незначних змінах на лагідному обличчі можна було здогадатися, який у неї настрій. Мені вона довіряла й часто радилася по роботі. Ми, зеки, поміж собою поза очі звали її переважно "Євгенія Леонтівна", інколи я з Усюком трохи грубувато "Лазарихою", а Акулов з Дзикевичем дали їй кличку "Пуркінє" за малий зріст і щуплу фігуру. Це прізвище чеського біолога і лікаря, який у минулому столітті відкрив якісь дуже малі бактерії чи клітини (за УРЕ). Справжнє прізвище Пуркине, а ми думали, що француз Пуркінє. Прес, як справжній європеєць, – виріс, виховувався і формував свій світогляд в Європі – не як ми, що починали в Європі, а закінчували в Азії, – інакше не називав її, як "наша миловидна". Вільних жінок з медперсоналу тримала в дисципліні, не робила жодних скидок, але все в межах розумного, об'єктивно, з тактом. Її не так боялися, як поважали.

Навіть "кума" перестали боятися

Картотетчиком перед Михайлом Дзикевичем був лєнінградець Павло Олексійович Верхацький. Старший від мене на кілька років, мав вищу освіту, добре відгодований. Зовсім не був подібний на в'язня в таборі, де не так давно люди масово вмирали з голоду. З вигляду нагадував конторського бюрократа. Поводився з людьми важко, стримано, недоступно, – здавалося, що навіть з погордою. Хоч причин для нарікань не було ні в кого, поганого теж не зробив нікому нічого, але чомусь усі були переконані, що це ставленик кума. З простих робітників до нього за порадою, а тим більше за допомогою ніхто не наважувався звернутись. Я питав Михайла, що він думає про Верхацького. Трохи задумався, а потім, неначе щось згадуючи, сказав, що це напевно порядна людина. Можливо, його поставили сюди з надією, що буде їх слухати, але щось не вийшло. Правдоподібно, відмовився взагалі мати з ними справу, залишив сам це місце і влаштувався на Горстрі в якійсь конторі економістом або технічним фахівцем. Михайлові передав усі справи і ще часто заходив після роботи, пояснював, що потрібно, вводив у всі тонкості, не приховуючи нічого. А це інколи має велике значення, особливо, щодо відносин з окремими людьми. Лазарева та лікарі не довіряли йому, але й не нарікали. Один чи два рази при мені він заходив, брав карточку до лікаря і його звільняли від роботи через простудне захворювання. Якось Лазарева перевіряла списки звільнених і, побачивши його прізвище, тільки сказала: "А! Верхацький теж на лікарняному". Більше ні слова. Про нього в розмові зі мною не згадувала ніколи, а про Михайла часто. При випадкових зустрічах ми віталися, але жодного разу не розмовляли. Одного вечора, коли я закінчив усі роботи, думав закривати кабінет, несподівано він зайшов. Привітався, присів на стіл і почав цікавитися, як мені тут працюється. Перейшов відразу на "ти". Розповідав, що колись довго не міг звикнути до латинських слів у рецептах та діагнозах. Я знав латину добре і таких проблем не було. Зав'язалася розмова. Я відповідав йому коротко, зважаючи кожне слово, бо не знав, у якій справі зайшов і що від мене потрібно, навіть спочатку трохи боявся. Він розповідав, що в штабі між зеками є в нього знайомі, серед них чимало порядних

людей. Не всі підлі, як думають у таборі. Кілька разів обговорювали мою особу й дивувалися, як я сюди потрапив і хто мене так довго тримає. Здогадувалися, що це заслуга Євгенії Леонтієвни, знали про випадок з Петровим. Те, що мишаньки ще нічого не накоїли в таборі, а особливо в медчастині – заслуга виключно наших із Західної України. Наш престиж різко виріс після 1953 року. Ходять чутки, що скоро почнеться масове звільнення навіть політичних, крім напевно наших. Але ніхто не сумнівається, що, якщо залишать нас самих, то працювати за цю зарплатню ніхто не стане. Не буде стукачів, провокаторів і управляти такими таборами не зможуть. Для прикладу приводили Купець. Кримінальні злочинці та битовики побояться проти нас виступати, можуть навіть підтримувати. Отже проблема таборів – бути чи не бути – обговорювалася на всіх рівнях суспільства більшовицької імперії і завжди одним з найпекучіших стояло питання бандерівців. Верхацький не побоявся майже повторити компліменти на нашу адресу, висловлені генералом Ращепкіним у 1953 році про роль ОУН, Греко-Католицької Церкви, про високу національну свідомість цілого народу. Я трохи згладжував його захоплення, пояснював це впливом європейської культури, де національна свідомість домінує на кожному кроці у відносинах між людьми, народами. Про заслуги ОУН та УПА я боявся згадувати. Павло сказав, що його діди чи прадіди теж десь з України. Від нього я вперше почув, що і в штабі говорять про мою особисту охорону. Мене майже ніколи самого не бачили – завжди в якійсь компанії. І на це навіть там звернули увагу. Я розсміявся, сказав, що все це вигадки, а заходять переважно хворі, часто незнайомі або друзі ще з попередньої роботи. Верхацький радив не заперечувати такі чутки. Так навіть краще для мене. До мене справді часто заходив Василь Яремчук. Ми з ним завжди мали про що поговорити. У каторжній зоні переніс жовтуху, вона інколи нагадувала про себе різними наслідками – пониженням артеріального тиску, поганим самопочуттям під час грипу без підвищення температури, болями в животі тощо. Часто вдавалося звільнити його від роботи на два-три дні.

Заходив Либохорський зі стаціонара. Високий, кремезний хлопець хворів відкритою формою туберкульозу. Надокучило лежати в палаті і він одягався, прогулювався по зоні, а в погану погоду сидів на першому поверсі в коридорі. Тоді лежав у стаціонарі з лейкомією і помер якийсь молодий хлопець із Волині – забув його прізвище. Теж мого зросту, тільки кремезніший. Він належав до нашої групи ще від 1949 року разом з Василем Омельчуком, Грицьком Паламарчуком, Іваном Кульчицьким та іншими. Пригадую, що від ранку до вечора я ніколи не мав вільних хвилин.

Похоронів там ніколи не справляли. Лікарям заборонено було когось повідомляти, крім чергового у штабі. Відразу приходили наглядачі і тіло забирали, вивозили під Шмідтиху, скидали у спільну яму. Розповідали, що на вахті при вивозі за зону ще перевіряли тіло проколюванням штиком, щоб по дорозі не втік. Я не бачив і не любив навіть слухати, але що якась дика процедура з мертвечами, достойна більшовицької системи, виконувалася, ніхто не сумнівався.

Верхацький поцікавився, кого знаю у штабі.

– Нікого, – кажу, – і не хочу знати. Ніколи туди не заходив і не збираюся. Навіть з нарядчиками ближче не познайомився, хоч усі зі мною вітаються. З офіцерів не знаю досі, хто кум, хто цензор, начальник режиму, конвою. По телефону щовечора диктую Ковтунові прізвища звільнених на завтра від праці. Одного разу назвав прізвище "Шур". Ковтун відразу не зрозумів і перепитує: Жур? Мур? Бур? Тур?...

– Та ні, – повторяю, – Шур, ша-ша, Шура, шляпа...

– Сам ти шляпа! – крикнув сердито й кинув трубку.

Того ж вечора все вияснилося, але з Ковтуном чомусь ніколи не зустрічався, не бачив його. До штабу я ніколи не заходив. Верхацький радив далі так поводитися з ними, не давати приводу для підозрінь збоку інших в'язнів. Не треба боятися їх і не дорожити своїм місцем. Якщо когось часто викликали до управління табору, або сам заходив, то відразу падало підозріння, що він стукач. Щоб когось скомпрометувати, такого часто викликали в якійсь справі, а люди вже насторожувались. Верхацький признався, що мав нагоду їх трохи пізнати, сказав, що більшість серед них просто тупі, нахабні, працюють примітивно за старими методами: залякують, обіцяють, шантажують. Після 1953 року люди перестали їх боятися і вони трохи присіли.

Радив нікого не ознайомлювати з рентгенапаратом, щоб не зайняв мого місця. Казав, що Власов хотів поставити картотетчиком Михайла Івановича Немкова, шовініста, але Лазарева відмовилася від сексота.

Під кінець Верхацький прямо сказав, що і з нього хотіли зробити сексота. Він упору отямився й кинув цю роботу. Думав, що будуть мстити, однак обійшлося. Згадав, що весь медперсонал – вільні й зеки боялися його, не довіряли. Він відчував це, однак нічого не міг зробити. З приходом Дзикевича атмосфера відразу покращала і така до сьогодні при мені. Навіть Лазарева розмовляла з ним завжди офіційним тоном, а тепер тут усі, як одна дружна компанія. Недавно, так як сьогодні зі мною, він розмовляв з Віктором Акуловим і той розповів йому все. Віктор відчував людей "нюхом" і майже не помилявся.

Ми з Павлом довго засиділися і під кінець він сказав, що якщо в мене будуть тут якісь неприємності, можу розраховувати на його допомогу. Роботу для мене він завжди знайде, яка мені підійде. Задоволений був нашим знайомством, широким обміном думками. І я від нього багато довідався, а головне, що знайшлася ще одна чужа людина, яка готова мені допомогти. Через кілька місяців він вийшов на волю з реабілітацією. Відразу виїхав з Норильська і ми більше не зустрічалися.

Прекрасна каверна

Каверна – це порожнина в легенях, яка створюється під час захворювання туберкульозом. Не жіноче ім'я.

Петро Либохорський лежав у стаціонарі з туберкульозом вже не один місяць. Спочатку лікував Федоровський, а після його смерті – Яків Усюк, який за

фахом був терапевтом. Либохорський – зростом за 180 см, міцної будови, блондин, спокійної тихої вдачі. Як сьогодні бачу його рівні риси розумного обличчя. Не подібний на простого сільського хлопця. За віком – мій ровесник або на рік-два старший. У гімназії за Польщі, як і тисячі інших наших здібних хлопців, не мав змоги вчитися і після 1939 року не марнував напевно ні хвилини, щоб набути знання. Належав до передової групи молоді, яка становила кістяк під час визвольної боротьби після 1941 року в ОУН та УПА. Про такі подробиці ми не згадували, але він розповідав, що захворів легенями "ще в лісі", вилікувати відразу не було змоги і запалення стало хронічним. Пізніше тюрма, слідство, холодні мокрі камери робили своє. Суд, вирок, етапи і Норильськ. Постійний кашель, коливання температури в межах 37 градусів, рідко на одну-дві десятих вище – не давали підстав для звільнення від праці і лікування. Навесні 1949 року – повне виснаження, дистрофія і від того часу не допомагали ні ОП, ні ліки, ні кращі харчі. Під час аналізів знайшли палочки Коха і туберкульоз у запущеній стадії. Нагадаю, що від роботи звільняли при температурі вище 37,5 градуса.

З Либохорським ми заприятелювали, коли я при першій зустрічі поцікавився, чи він випадково не зі села Либохора в Карпатах біля Верецького перевалу на південь від Скольного. Сказав, що ні, але ті місця знає, бо після вишколу в таборі на Буковому Берді на захід від Турки наприкінці вересня 1944 року переходив ці терени в курені Рена. Ще тоді ми там зустрічалися, але не познайомилися.

Одного дня Усюк вирішив обстежити його легені на рентгені. Либохорський став між екраном і трубкою, я за пультом регулюю яскравість, а Усюк дивиться й підказує мені, як видно. В якомусь одному положенні регулятора чіткість зображення найкраща. Говорить "більше", "менше", а потім аж зрадів. "Ось так! Прекрасно! Яка краса!" – не приховуючи радості, захоплення. Я попід свинцеву завісу штовхаю його ногою, щоб замовк. "Хто там наступив мені на пальці? Заберіть ногу!" – і далі продовжує: "Яка краса! Прекрасно!"

– Що прекрасно там у мене, доктор? – питає Либохорський.

– Як що? Каверна. Як куряче яйце, навіть трохи більша. Євгенія Леонтіївна, ану йдіть погляньте, як чітко все видно.

Я попередив, що довше хворого під апаратом не можна тримати, бо напруга дуже висока. Дав змогу Лазаревій подивитися і став повертати регулятор на нуль, щоб Усюк не продовжував захоплюватися каверною. Після того, як хворий одягнувся і вийшов, кажу Усюкові, що не можна так захоплюватися його нещастям. Лазарева теж підтримала мене, хитнула головою. Ще кілька днів він згадував про неї, бо такої у своїй практиці ще не зустрічав, і сам дивувався, що таке міг говорити при хворому. Тоді вже лікували туберкульоз новими препаратами – паском і фтивазидом, які одночасно руйнували інші складові організму, а насамперед печінку. Либохорському застосовували пневмоторакс – спеціальним апаратом вводили повітря в легені, стискали їх і стінки каверни сходилися. Я постійно слідкував за здоров'ям Либохорського, допомагав

вітамінами, риб'ячим жиром тощо.

Уже в 1958 році ми зустрілися на волі. Казав, що майже виздоровів, навіть влаштувався на якусь легку роботу. Виїзд з Норильська тоді ще був заборонений якийсь час і він ходив відмічатися в міліції. Пригадую, як ми стояли з ним на переїзді через залізничну колію біля 39-ї ідальні в 16-му кварталі – колишній жіночій зоні. Радив йому не поспішати з виїздом в Україну. У Норильську дуже низька вологість повітря в межах від 40 до 60% і це сприяє лікуванню туберкульозу. Ще в таборі вдалося переглянути деяку літературу про цю недугу і там зустрічав, що нею майже не хворіють у пустелях Середньої Азії та у високогірських районах. Навіть висилали туди на лікування. У Китаї теж відправляли туберкульозників у гори, де низька вологість повітря. Яка дальша доля Либохорського – не знаю, але його статура й інтелігентне обличчя стоїть сьогодні перед очима.

Травкін начальником

Навесні 1954 року Лазарева вийшла заміж. Я або не знав, або не звернув уваги. Яке воно мало для мене значення? Прізвище спочатку не міняла, аж через рік стала Нагібіною. В перших місяцях 1955-го якогось дня перед обідом сказала мені, що від завтра деякий час її буде замінювати Травкін. Після обіду в кабінеті за закритими дверима передавала йому справи, а потім обоє зайшли до мене. Сказала йому коротко, що в картотеці все в порядку. Ввечері питаю Преса, що трапилося.

– А що, ви не звернули уваги, що вона вагітна? – розсміявся він, хоч по ній не було видно. Підібраний одяг теж прикривав.

Приблизно в той же час звільнився Яків Усюк, а на його місце прийшов якийсь Гавриков, терапевт. Було йому під п'ятдесят; високий, широкоплечий блондин. Чоло високе, голова велика, широка, обличчя вольове, донизу трохи звужене. Ходив твердо, аж підлога скрипіла. Або Прес, або Галина Дзикович сказала мені, що Гавриков – колишній завідувач кафедрою чи лабораторією в Томському медичному інституті. Скоро ми всі переконалися, що це був не тільки лікар, а й Людина з великої літери. Такого могли загнати до концтабору в мирний час тільки більшовики в епоху соцідіотизму і з його поглядами в цій системі йому місце тільки в тюрмі або концтаборі. Не боявся нікого, не визнавав жодних лімітів звільнення хворих від праці. Я з ним ніколи не розмовляв, крім вирішення деяких питань по роботі. З Пресом вони інколи сиділи в кабінеті разом і у вільний час про щось розмовляли. Гавриков був скупий на слова. Його могли посадити недавно за погляди, за зневагу партійного начальства або необережні висловлювання серед студентів. У Норильську до того часу про нього не було чути. Для мене він був уособленням сибірського інтелігента в найкращому розумінні. Відразу завоював авторитет серед персоналу й серед хворих. При температурі 37 градусів писав 37,6, щоб звільнити хворого. Казав, що лікар не повинен запускати хворобу до безнадійного стану. Тут логіка ясна, але з цим не погоджувався Травкін. Від перших днів обидва почали ворогувати. Два антиподи.

Кири́м чи Прес розповідав мені, що Гавриков назвав Травкі́на дурнем або "сопляком" і вигнав з кабінету. Це могло бути ще при Лазареві́й. Ще чув від когось, що вони могли зустрічатися в інституті, тільки Травкі́н студентом, а Гавриков, напевно, з науковим званням.

Травкі́н раніше ходив із задертим носом, а коли перейшов до кабінету начальника, став ще тупішим. Здається, він ніколи не нахилявся, не повертав голови в бік людей, хіба інколи, як манекен, разом з туловищем, неначе в нього був не хребет, а якийсь залізний лом з'єднував голову із сидницею. Був настільки тупий, що визнавав себе непомильним, хто б з ним на яку-небудь тему не розмовляв. Зеків взагалі не вважав за людей. Я не міг звикнути вітатися з ним першим, коли він уранці повз мене заходив до свого кабінету. Язик не повертався, рот відмовлявся відкритись. Я вже згадував, що кілька разів неначе прокидався біля картотеки, кидав йому навздогін "здрастуйте, громадяні́н начальнік!", коли він пройшов повз мене і відчиняв ключем двері до кабінету. Щоб уникати подібних сцен, перед його приходом на кілька хвилин раніше я виходив з картотеки і зустрічав його в коридорі або заходив, коли він вже був у себе. На роботу ніколи не спізнювався.

У майбутньому за десятки років у більшовицькій системі я знав десятки секретарів парторганізацій і серед них лише кілька були нормальними людьми або трохи подібними на нормальних. Усі решта тупі, п'яниці або бездарні самодури, нахаби. Навіть шахраї та злодії соромились цієї посади. Секретарями обирали чи назначали згори переважно некомпетентних "вірних лєнінців", які не могли керувати колективом на виробництві або спилися зовсім. І так від низу до самого Брежнєва, Лигачова, Янаєва та генерала Макашова. Прийшов трохи нормальний Горбачов і система розвалилась. Першим типовим парторгом у моєму житті був Травкі́н. У санкартах він інколи деяким хворим писав: "Потрі́бна консульта́ція невропатоло́га". Я вирішив ніколи не розпочинати з ним розмови першим, а лиш відповідати на запитання. Аж одного дня чи погода була гарна і в мене настрій покращав, чи якийсь, як у нас казали, чорт потягнув мене за язик, сказав йому, що правильно не "нєвропатоло́г" а "нєвропатолог". Глянув на мене вовком з-за столу, надувся, брови насупив і сердито: "Який ще невропатолог? Нєрви – чуєтє? Нєрви а не нєври! І яке ви маєтє право мені робити зауваження? Хто ви такий? Ви що – свого місця не знаєтє?" Якось дивно, що не став мені тикати. Мабуть, у партійній інструкції чи в штабі про це забули. Колись я питав Аню, як з тиканням у розмові з зеками за їхніми інструкціями, але вона забула в'яснити або після нашої розмови сама дещо зрозуміла.

Ще при Лазареві́й знайомий хлопець попросив мене вийти в коридор – хоче поговорити наодинці. Того вечора хворих було багато – якась епідемія грипу – і лікарі приймали тільки з високою температурою, яку попередньо заміряв Віктор Акулов. Під стіною стояв літній дядько, якийсь замучений з вигляду, обличчя скривлене, майже заплакане. Обидва в одній бригаді з моїм знайомим. Зовсім обезсилений, ледве привели його з роботи, але фельдшер на Горстрої не звільнив від праці, бо температура 37 градусів. Так і написав на карточці. Попросив, чи я

міг би чимсь допомогти. Взяв його карточку й пішов до Лазаревої, бо лікарі напевно не вкладаються в ліміт. Вона була зайнята якоюсь документацією і в прийманні хворих не брала участі. Сказав їй, що в цього дядька температура ще не 37,5, але пізно ввечері буде набагато вищою.

– Земляк? – поцікавилась Євгенія Леонтієвна.

– Напевно ні, бо розмовляє російською. Можливо – білорус.

Я дав їй санкарту, поставила високу температуру і звільнила на три дні. Могло допомогти те, що незнайомому було вже за п'ятдесят. Прізвище Лялькович, походив з Білорусі.

Через кілька днів прийшов вже сам і крутиться в коридорі. Вибрав момент, щоб ніхто не бачив, попросив мене вийти на сходи. Витягає з-під бушлата пачку махорки, дає мені й виправдовується, що грошей не має ні копійки. Бригадир на нього сердитий, чому не працює як інші молоді, і платить йому менше – не вистачає навіть на їжу.

Що я міг сказати, коли він зник, що всюди потрібний хабар і що я більше йому не допоможу, якщо тепер не віддячиться. Пояснив йому, що я не курю, щоб більше так ніколи не робив – не ображав мене, а коли треба буде, завжди допоможу. Махорку порадив проміняти на хліб.

Щодня перед вечором, коли починалося приймання лікарями, я відкладав карточки хворим, які через віконце віталися, називали прізвища, якщо я сам не згадав, і до якого лікаря. Відносив санкарти до кабінетів і в коридорі завжди знаходилися знайомі, яких щось цікавило чи хотіли мені сказати, порадитись. Інколи я пробував пульс, називав, яка температура з похибкою до десятої долі, жартував, що "закосити" (отримати звільнення) не вдасться, а нещасний пацієнт присягався, що його "душа рветься на роботу а ноги – в санчасть". Кілька разів уранці так захоплювався в коридорі розмовою з земляками, що не побачив Травкіна, який поза спиною проходив до кабінету, і я з ним не привітався.

Якогось вечора я вийшов з кабінету Преса і кілька хвилин розмовляв у коридорі з хворими. Заходячи до картотеки, побачив, що в кінці вузького коридорчика біля кабінетів зубного і процедурного, де працював Акулов, у напівтемряві стояв сам Травкін. Коли всі розійшлися, Віктор сказав мені, що Травкін стояв надутий і слідкував за мною, слухав наші розмови з робітниками. Щось він затіває проти мене. Треба сподіватись якоїсь підлості. Ми з Віктором почали рахувати дні, коли вийде Лазарева, хоч не минуло місяця, як пішла у відпустку.

Починаючи від лютого, і далі в березні та квітні після довгої полярної ночі наступав найважчий період для організму людей, особливо тих, що в таборах. Брак сонця, вітамінів відчував кожен. Починалася цинга; у людей хиталися зуби, кривавили ясна, обсипав фурункульоз – у більшості випадків з підвищенням температури. Одні день і ніч ходили сонні, неначе п'яні чи, як казали, мішком прибиті, інші вночі після роботи не могли заснути. Яскраве сонце при розрідженому повітрі й білі сніги в тундрі до кінця травня сліпили очі. Хвороби очей ставали хронічними аж до кінця літа, коли за два-три місяці сонце, зелень

тундри й тепло допомагали трохи відновити сили в людей. Незамінним для очей в таких випадках був риб'ячий жир. Настойка хвої з гілок сосни чи ялини мало допомагала, але люди пили щодня. Старші віком, які спали на верхніх нарах, часто серед ночі прокидалися, виходили в коридор подихати свіжим повітрям, сідали там на лавці за столом або в самій секції присідали в когось у ногах на нижніх нарах ближче до дверей і так дрімали до ранку, коли треба було вставати, збиратися на роботу. В секції зі щільно закупореними вікнами на кожного з нас припадало в середньому близько трьох кубометрів простору, тобто повітря без жодного хоч би разового провітрювання за ніч. Людині треба на годину, здається, сім кубометрів чистого повітря. Тоді не всі молоді розуміли, чому старші задихаються, а більшовицькі вчені "тюрмологи" десятиліттями не звертали на такі "дрібниці" уваги.

Чиряки найчастіше обсипали шию. В дорозі чи на роботі людина могла спотіти, необережно підняти вуха шапки чи комір бушлата, вітер подув, остудив за мить і місяць треба було промучитися з фурункулами. Не обходилося інколи без операції.

У Карпатах в 1945 році ми вже знали, як лікувати цингу: хворого поселяли в хаті з криївкою, де в сінях стояла бочка з квашеною капустою. З'їв відро капусти та ще з цибулею і за тиждень-два неначе нічого не було. У Норильську квашена капуста з бочки в сінях могла тільки снитися перших кілька років, а потім забували про неї.

Травкін марно слідував за моєю поведінкою. Минуло кілька днів, як Віктор Акулов попередив мене, щоб бути обережним. Одного ранку Травкін прийшов на роботу, походив по кабінетах, посидів з якимсь лікарем на прийманні хворих і після десятої, коли хворі розійшлися, коридор опустів, зайшов до свого кабінету і двері не зачинив чомусь. Щось довго думав, – мабуть, не знав, з чого чи як починати "акцію".

– Дайте мені список звільнених на сьогодні від роботи, – звернувся до мене якимсь самовдоволенням тоном. Список був готовий з прізвищами, номерами бригад і діагнозами. Поклав йому на стіл і чекаю команди.

– Чому перебрали ліміт? – питає.

– А я тут при чому? – Згадую в думках, що до лікарів я не звертався за когось і всі, наскільки пам'ятаю, звільнені законно.

– Знаю, при чому, і хто та в який спосіб залишає земляків у зоні. На Горстрої робітників не вистачає, а вони тут розгулюють по табору. – Він ще там щось бурчав під носом – якісь патріотичні фрази, і поки читав прізвища, я переступив поріг до картотеки.

– Негайно приведіть мені сюди ось цих хворих, яких я позначив на списку.

– Зачитав п'ять прізвищ, наголошуючи на українських закінченнях. Перших три не пам'ятаю, якісь на -ук, -юк, -чук, далі "Тарасюк і...і...і Лялькович" – з неприхованою радістю, неначе зробив якесь відкриття, не відразу вимовив останнє прізвище.

Тарасюка я знав особисто – працював на ДОКу ще з п'ятої зони, а

Ляльковича вчора знову привели хлопці під руки і звільнений без моєї протекції. Перших трьох я не знав, хіба з вигляду. Я покликав Кирима, дав йому список – хай шукає і веде сюди.

Кирим довго не приходив. Травкін задоволений ходить по кабінеті. Напевно буде причина мене звідси вигнати. Санкарти хворих у нього. Появився один із чиряками на шиї і температурою. Другий – з високою температурою і підозрінням на запалення легенів. Напевно треба буде покласти до стаціонару. Третій – з переломом руки, здається, Тарасюк. У четвертого теж щось серйозне. Травкін був настільки тупий, що попередньо не здогадався заглянути, який діагноз. З переломом напевно не викликав би. Йому сподобалися прізвища – українські, підозрілі. Не могли знайти Ляльковича. Кирим повернувся без нього і сказав, що передав днювальному в секції і ще комусь із його бригади. Пішли шукати.

– А чому хворі не лежать і не відпочивають у своїх секціях, а кудись ходять? – Це спитав він мене на самому початку, коли довго не могли дочекатися першого.

– А я тут при чому? Їх спитає, – відповів йому спокійно. Нарешті щось застукало в коридорі. Кирим командує, щоб вели хворого до кабінету начальника. Відчинилися двері і двоє інвалідів тримають під руки Ляльковича. Ліва нога у валянку, а права обмотана якимсь старим брудним мокрим мішком і обкручена шнурками чи проводом. Ватні штани мокрі знизу і вище колін. З них тече вода й залишає сліди на підлозі. Травкін здогадався відразу, що зловив одного симулянта. Питає, що трапилось, чому не сидів на нарах, якщо нога болять, і наказав розмотати мішок. Лялькович майже крізь сльози став розповідати. Недавно влаштувався молотобійцем на кузні. Робота важка, зате в теплі і більше зможе заробити, купити хліба, наїстися. Учора хтось із горна витягнув розпечене залізо й кинув під ноги. Лялькович не бачив, наступив на нього, але так був зайнятий працею, що не відчув болю. На запах прогорілого валянка та онучі ніхто не звернув уваги, аж поки не почули горілого м'яса. Тоді й він почув біль. На Горстрої в медпункті перев'язали, привели на одній нозі під руки в зону і тут вчора змінили перев'язку. Травкін не дуже хотів вірити, навіть коли почув запах хлороформу, яким була посипана рана й марля. Віктор Акулов стояв у коридорі, сам не заходив, доки я його не закликав, щоб повністю розмотав бинт. Не знаю, що сталося, але Травкін сказав, що хай так залишиться. Нарешті дійшло, або міг згадати про економію перев'язочного матеріалу. Тільки, чому хворий не був дома. Старий з трудом виправдався. Він ходив на кухню мити підлогу. Заробив миску баланди й кілька скибок хліба. Штани мокрі, бо повзав по підлозі, залитій водою. Так зручніше. На одній нозі не може стояти, нахилиючись.

Коли Віктор допомагав йому обмотувати ногу, старий вже мені говорив, що хтось за той час може зайняти його місце молотобійця в кузні. Переживав дуже.

Часто згадую його. Рідко трапляються люди такі неvezучі, незарадні. На кожному кроці його підстерігало якесь нещастя, прикрий випадок. З вигляду

здоровий, міцний, а насправді в'ялий, незграбний, невпевнений, боязкий. Таке може статися з кожною людиною після серії невдач, якщо хтось сторонній не допоможе або сам не набереся сили волі, щоб стати твердо на ноги. На жаль, частіше бувало, що над такими насміхалися, знущалися, принижували. Не одного такого пам'ятаю з табору, пізніше на волі, а якщо повернутися до шкільних років, то й тоді такі зустрічалися. Навіть у підпіллі були жертви колективних насмішок, тільки не в такій грубій формі. Завжди знаходився хтось із керівників чи старших, які не дозволяли переступати межу товариських жартів. Там постійно перед загрозою смерті кожен усвідомлював, що перед нею ми всі рівні.

Ляльковича вивели з кабінету в коридор, усі вийшли, а я став у дверях, чекаю команди далі, дивлюся на Травкіна. Він тупо втупив очі в стіну – може там висів портрет Сталіна або Леніна – не пригадую. Вивчаю його профіль обличчя й думаю, по чому можна визначити ступінь тупості людини. Він, мабуть, зрозумів, що сам себе посадив у калюжу. Був упевнений, що зловив мене, а вийшло навпаки – ще гірше скомпрометував себе. Хоч би не натякав з таким злорадством про земляків і не вибирав українських прізвищ, тоді можна було би це сприйняти як звичайну перевірку. А, може, ще десь хтось переконав його, що правильно не невропатолог, а таки невропатолог. Про “невропатолога” знали всі в таборі і в штабі, часто передражнявали його.

Пауза здалась мені дуже довгою й питаю сердито: " Кого ще викликати з хворих для перевірки?" "Нікого" – буркнув таким же тоном.

Я вийшов з картотеки. Мене не покидала думка знайти іншу працю, але Віктор радив не звертати уваги на дурня. Після тієї перевірки він трохи присмирнів зі мною. Підійшов місячний чи квартальний звіт. Три рази йому в штабі завертали. Сидів у кабінеті, сопів, переписував, навіть залишався до пізнього вечора. Шахова підходила до мене, питала, чому не допоможу йому. Там у штабі всі знають, що я завжди писав, а Лазарева тільки переписувала. Я витріщив очі – про який звіт вона говорить? Уперше чую. Ніколи я жодних звітів не складав. Шахова зрозуміла правильно, глянула на мене, посміхнулася й каже: "Так йому треба".

Симулянти

Про деякі епізоди, де головним героєм був Травкін, не можна не згадати. Один такий відбувся або в 1951 році відразу по свіжих слідах після масового вмирання в'язнів від голоду в нашому таборі, або в перші місяці 1955-го, коли в Москві почали цікавитися глибше подіями в концтаборах не тільки зі звітів працівників берієвської фірми. Травкін тоді виконував тимчасово функції начальника медчастини. До табору приїхала з Красноярська висока медична комісія на чолі з полковником Біляковичем чи Білановичем. Високий, кремезний дядько у військовій формі – справжній козарлюга. З нашими розмовляв чистою українською мовою. Я був тоді в коридорі санчастини, де збиралися хворі перед прийманням. Полковник, оточений всім табірним почтом, почав розпитувати присутніх хворих зеків про настрій, здоров'я, що нового, які скарги тощо. Ніхто,

звичайно, не вірив у щирість його слів. Усі знали, що він просто так питає "для годиться", щоб справити на людей непогане враження. Дехто хотів сказати, що думав, але появився сам Травкін і відрекомендувався полковникові. Той відразу в коридорі при нас спитав Травкіна, чому така висока смертність серед в'язнів нашого табору за останні роки. Адже людей привезли сюди в таку даль, щоб будувати гіганти індустрії, так потрібні для держави. Відбирали на пересилках здорових, працездатних. Щоб голодом морити, не треба було так далеко везти, витрачати кошти. Травкін, не задумуючись, відповів, що тут самі злочинці – антисоветчики, контрреволюціонери, бандерівці і вони навмисне вмирають, щоб не відбудовувати Советський Союз.

– Як так навмисне вмирають? Не розумію. І так масово, – здивовано, глянувши боком на Травкіна, спитав полковник. Начальник табору Власов і кум переглянулися, посміхнулися. Вони такої дурниці не сказали би.

– Скільки і з якої причини тут померло? – поцікавився полковник.

– Нам заборонено вести таку статистику. Це знає капітан, – вказав на кума Травкін. – Зеки, щоб не працювати, їдять сіль, п'ють багато води і з гіпертонією, часто в тяжкому стані, кладемо їх у стаціонар. Такі вмирають найчастіше.

Хтось із них отямився, що таке не можна голосно говорити при в'язнях, запропонував зайти до кабінету. Це напевно було після 1953 року, бо раніше ніхто в Союзі не наважився би порушувати питання, чому вмирають масово в'язні в концтаборах.

Після того, як Травкіну не вдалося зловити мене на "махінаціях" з незаконним звільненням хворих земляків, він став перевіряти лікарів, але не так примітивно, хоч у цьому не було потреби. Ні Прес, ні Гавриков не принижували себе, як кажуть, до якихсь "блатів", а коли навіть захотіли дати комусь відпочити, то це завжди можна було обґрунтувати. Одного разу до Гаврикова привели з роботи якогось молодого нашого хлопця в напівпритомному стані. Температури не було, з вигляду майже здоровий. Не пригадую прізвища і який діагноз – якась небезпечна недуга, що рідко зустрічається. Гавриков вирішив покласти до стаціонару, але для цього потрібна була згода Травкіна. Лазарева в таких випадках завжди довіряла лікарям, підписувалася в санкарті, не перевіряючи хворого. У Травкіна не так. Перевірив температуру – нормальна, артеріальний тиск теж, переломів, кашлю, розладів шлунка нема – значить, здоровий. Виписує на роботу.

Уночі в хлопця припадок, викликають до секції Гаврикова. Той дає йому якісь ліки чи уколи і залишає на день у зоні. Приходить вранці Травкін, пише в санкарті "симулянт", анулює звільнення від праці. Наступного дня Гавриков знову залишає хворого, обґрунтовує чому. Приходить Травкін, пише начальникові табору рапорт на хлопця за самовільні прогули, а на Гаврикова – за сприяння прогульникові, непідпорядкування начальству і низьку кваліфікацію. В останнє звинувачення ніхто не повірив би, як би не заговорили про це в штабі. Я довідався від Шахової, в якій Травкін кілька разів доскіпувався, куди витрачала якісь ліки. Власов прочитав рапорт і написав резолюцію: 15 діб ізолятора

Гаврикові і "симулянтові". Якщо надходила скарга від вільного на якогось зека, то це вже був вирок і під сумнів не ставився. Якимись напевно писаними інструкціями такі справи зборонялося переглядати. Це не було самодурство окремих місцевих князьків від найвищого до найнижчого рівнів, а узаконені більшовицькі порядки за колючими дротами.

Після обіду за Гавриковим прийшов наглядчак і з кабінету забрав до шізо. Лікар сказав Пресові, що у хлопця стан дуже поганий і порадив, що робити під час припадків. Але хворого теж забрали до ізолятора. Помістили чомусь у різних камерах. Увечері ми з Пресом і Акуловим сиділи в кабінеті й обговорювали те, що сталося. Могли зрозуміти щось подібне в 1949 році, тільки не на початку 1955-го, коли вже стільки змін зайшло. Дивувалися, що Власов на таке пішов, знаючи Травкіна. Він не належав до туполобих, але ненависть до зеків була закладена десь ще в генах. До Гаврикова, як і до мене, обидва з Травкіним ставилися однаково. Здається, Гаврикова хотіли позбутися з посади терапевта.

На другий день вранці за годину до того, як повинен був прийти на роботу Травкін, чую в коридорі голос Кирила: "Гражданін начальник, твой симулянт умір!"

– Кто умер? Как умер? – чути спокійний голос Травкіна.

– А той пацан, пам'ятаєш, якого ти вчора посадив до шізо разом з Гавриковим. Молодий "западнік", бандерівець. Що, забув уже?

– Когда умер? Где умер? Как умер? – ще не вірить "начальнік".

– Сьогодні вночі... в ізоляторі, куди ти його вчора посадив. Забув? "Умір насовсім, насмерть. Капут... Панімаєш? Умір і всьо". – Кирил був у німецькому полоні і там трохи вивчив німецьку мову. Знав тільки одне слово "капут" і часто вживав його. За "ізмєну родіни" отримав двадцять п'ять років і опинився з нами в Норильську. Російську знав слабо і до всіх без винятку звертався на "ти". До цього всі звикли.

Я вийшов з картотеки, став перед порогом. Травкін розгублений, з кам'яним обличчям стояв посередині коридору. Зайшло кілька хворих, стали біля вхідних дверей. Кирил рознервований ходив уздовж стіни перед дверми кабінетів. Не міг заспокоїтись.

– Плохой ты человек, начальник. Очень плохой. И врач ты плохой. Гавриков – очень хороший врач, очень хороший человек, очень умный. Ты потому его ненавидишь, что он умный, хороший. Симулянт умер, а ты Гаврикова не выпустишь с изолятора. Я знаю, что не выпустишь, боишься его, ненавидишь, – не вгамовувався Кирил.

Я стояв на порозі дверей картотеки, Прес – на порозі свого кабінету, Акулов – перед процедурною, біля входу зібралось чимало хворих. Травкін один посередині мовчить, не знає, куди йти. Неначе всюди йому вхід заборонений. Він повинен вислухати при сторонніх усе, що скаже звичайний днювальний – чесний принциповий Кирил із якогось аула в Середній Азії. Відбувався імпровізований суд над молодим тупим начальником комуністом – самодуром, який ще нічого не зробив у житті, зате встиг стільки людям напакостити і, здається, не з власної

вини, а тому, що вирішив бути вірним дикій антилюдській системі.

Кири́м нагадав Травкіну, як недавно змусив його шукати п'ятьох хворих по зоні, звільнених лікарями від роботи, і навіть не вірив тому старикові, якого з обпеченою ногою привели під руки інваліди.

– Ти думав, що Іван своїх земляків сам звільнив. Думав посадити його в шізо і вигнати з роботи, як Гаврикова.

Тіло померлого того ж дня вивезли напевно під Шмідтиху, а Гавриков залишився в шізо відсиджувати 15 діб. Щодня вранці приходили на роботу вільні медсестри і насамперед цікавилися в Кири́ма, чи випустили Гаврикова. На третій чи четвертий день Кири́м попросив мене зайти до аптеки. Там була Шахова, Костіцина та Аня. Обурені, чому не випускають Гаврикова з шізо, питають мене, що можна зробити, як допомогти. Я їм пояснив, що Травкін і Власов повинні визнати насамперед свою провину чи тупість, а на таке жоден з них не піде. Чим обґрунтують звільнення? На все ведеться документація за їхніми правилами і в цьому випадку напевно написано про виявлення злісних порушників табірної дисципліни і покарання. Порадив їм зв'язатися з Лазаревою, бо тільки вона може допомогти. Напевно має зв'язки в управлінні таборів. Через кілька днів Гаврикова випустили. Більше тижня персонал медчастини знаходився неначе в стані жалоби. До Травкіна напевно не дійшло. Далі ходив із задертим носом, ні з ким не вітався, не розмовляв, але перестав перевіряти мене, лікарів і Шахову в аптеці. Не знаю, що робилося у стаціонарі. Зате я мав змогу дещо собі дозволити. Майже через день його "Тумбочка" спізнювала на роботу. Я заходив до начальника, питав, чи буде приймати сьогодні стоматолог, бо вже година минула, як робочий день почався, а кабінет ще зачинений. Хворі мене питають. Якщо вона прийшла, то не менше півгодини стояла в дзеркалі, а люди під дверима шумлять. Тоді я знову питав Травкіна, чи буде сьогодні приймати. "Доктор вже прийшли, але чомусь не приймають", а хворі до мене звертаються. Він вставав і йшов до її кабінету. Виходив звідти і запрошував першого до лікаря. Настрій у нього не міг бути нормальним ніколи. Таке повторювалося постійно.

Про неї згадує Євген Грицяк у "Спогадах" на сторінці 88. Наведу уривок, де не тільки про неї мова. Він описує події після придушення страйку влітку 1953 року. "...В камері я застав тільки Володимира Недоросткова, що все ще непритомний лежав горілиць на спідніх нарах. Нарешті до нас заводять ще Івана Стригіна. Йому дісталася трохи тугіше як мені, бо зайшов до камери із тріщиною в руці. І ось ми зі Стригіним обстежуємо камеру. Що це за така мокра камера? Звідкіля тут вода? А вода була всюди. Вона збиралася густими краплями на стелі й, не витримуючи власної ваги, падала на нари, бетон та наші голови... Нарешті Недоростков подав перші ознаки життя. Він заворушив руками, що лежали в нього на грудях, як у мерця, почав щось невиразно бурмотіти... Нараз у дверях відчинилася "кормушка", й у ній з'являється молоде, лагідне й напрочуд привітне жіноче обличчя.

– Вам медична допомога потрібна? – ласкаво запитало обличчя.

– Ні, – відповідаємо. – Один, правда, є непритомний, але що ви йому

допоможете? Він дуже побитий.

Обличчя знітилося.

– Перед хвилиною він просив чаю, – додали ми. Обличчя озирнулося по боках і прошептало:

– Сьогодні я вже нічого вам не пораджу. Але завтра принесу з дому цукру, тут закип'ячу воду й подам вам до камери. Заварити справжній чай не зможу, бо його запах видасть мене.

Наступного дня ми вже напоїли Недоросткова солодким кип'ятком. Недоростков почав уже свідомо говорити... А десь через півтора тижня нашої чудової лікарки не стало. На її місце прийшла лікарка із 4-ої зони, яку через її низький зріст та квадратову статуру, в'язні прозвали "Тумбочкою". Ця лікарка вже була на своєму місці й цілком виправдала довір'я адміністрації..."

З "Тумбочкою" мені ще не раз доводилося воювати.

Філенко

Мені здається, що прізвище в'язня із шізо, який перерізав собі вену на руці і бризнув кров'ю по стіні, щоб прийшла лікар Шабанова, було Філенко. Він тоді втратив багато крові, непритомнів і на другий день його помістили у стаціонарі. Тоді ще в зоні про нього ніхто не знав. Одного разу я пішов за чимсь на другий поверх до стаціонару. На сходовій площадці знаходився туалет – ліві двері для вільних, а праві для зеків. На підлозі лежав якийсь хворий і заглядав у щілину між лівими дверми й порогом. Питаю, що він тут робить. Показує пальцем під двері і щось гугукає, наче німий. Я здогадався, що це напевно той мишанька з шізо. Замахнувся на нього ногою, щоб піднявся й пішов до палати. Послухав відразу, бо відчинилися ліві двері і звідти вийшла Шахова – трохи не наступила на нього. Відпровадив його до палати, попросив хворих сусідів, щоб заопікувалися ним, нікуди не відпускали. У палаті вже були не нари, а справжні ліжка без другого поверху. Мишанька при мені ліг на ліжко, зігнувся "в три погібелі", а я розговорився з хворими, з якими встиг познайомитись за час роботи картотетчиком. Глянув за Філенком, а його нема. Ніхто не бачив, як він встав і куди пішов. Сусіди розповідали, що якийсь психічно ненормальний. Ні з ким не розмовляє, на запитання не відповідає, тільки посміхається якось не так як люди, а перекирвляє обличчя. Я пішов шукати його. Не знайшов ніде. Вернувся до палати, а він уже лежав на ліжку. Питаю інших, коли він повернувся. Ніхто не бачив. Хтось сказав, що він міг нікуди не виходити, а заховався під ліжко і тепер виліз.

Філенко був низького зросту, трохи вищий від карлика – менший як півтора метра, міцної будови, голова трохи завелика для такого зросту, чоло високе, обличчя в ластовиннях. Ходив він якось дивно – не йшов кроками, а дрібно й нечутно сунув ноги по підлозі. Щойно стояв біля мене, відвернувся й посунув зі швидкістю два-три метри за секунду. В нього не було ні дня ні ночі. Удень можна було його часто бачити на ліжку з колінами у підборіддя, а вночі кудись промишляв. Ні в кого нічого не пропадало. Про нього я розповів Вікторіві

Акулову.

– О! Це ж Філенко! Його знає весь Норильськ. Якийсь справжній геній. Про його витівки ходять легенди і серед в'язнів, і серед чекістів. Ніколи в таборах не працював, жодного злочину не скоїв. На нього ніхто не скаржився, але ціле життя ще з дитинства – по тюрмах, пересилках, концтаборах. З обличчя не можна вгадати, скільки йому років – двадцять чи п'ятдесят. Чоло у зморшках, але не завжди. Кілька років прикидався глухонімим і лікарі визнали його навіть інвалідом. Різні висококваліфіковані медичні фахівці нічого не знаходили – уся мовно-слухова система зовсім нормальна, а він і не чує, і не розмовляє роками.

Знайшовся якийсь фахівець і почав його лікувати. Дав снотворне, а перед закінченням дії препарату став з ним розмовляти і той у стані ще напівсвідомості заговорив. Таквилікував Філенка. Коли зовсім прокинувся, зрозумів, що сталося, став дякувати лікареві. Але на роботу далі не виходив.

Одного дня в обідню пору прибігає до рентгенкабінету Кири́м і каже, що з мишанькою щось трапилось. Той стояв один посередині коридору і якимись судорожними рухами тер руками по обличчі, голові, по всьому тілу та гудів: "Гиги-ги, гу-гу-гу, га-га-га!" Обличчя перекивлене, покрите червоними плямами, рот або розтягнений від вуха до вуха, неначе сміється, або надутий у трубочку. Спочатку здавалося, що задумав якусь нову витівку, щоб посміятися над нами. Я розіпнув його сорочку й побачив, що на грудях теж червоні плями. Тіло гаряче. Питаю, що з'їв. Не відповідає, тільки гуде, труситься й не перестає чухатися. Зробив йому обшук і в правій кишні штанив знайшов малий флакончик вітамінів "РР" (пе-пе) – дрібні, рожеві. Мабуть, четвертинку вже з'їв. Кири́м покликав лікаря, фельдшера Акулова і почали нейтралізувати дію вітамінів. Усі відразу поцікавилися, де він їх взяв. Кабінети замкнені. Зайшли до аптеки. Шахова сиділа з Костіциною, про щось розмовляли, казали, що ніхто сюди не заходив. Почали перевіряти вітаміни – одного флакончика "РР" не дорахувалися. Філенка скоро виписали з лікарні.

Серед ночі в таборі підняли тривогу. Всім наказали одягатися, вийти на вулицю, стати перед будинками колонами, кожна бригада окремо. Стояв мороз під сорок градусів і вітер близько двадцяти метрів. Погода актована й на роботу нікого не виводили. До кожного приміщення в таборі заходили наглядачі й конвойні солдати, обшукували всі кутки. Когось шукали, але марно. Протримали нас на морозі, крім хворих із стаціонара, більше години. Поспали кілька годин і знову підняли всіх вже над ранком. На допомогу викликали наглядачів з інших таборів, добавили солдатів і спецгрупу зі собаками. Перевернули все в таборі. Удень ми довідалися, що пропав Філенко. Його, здається, з шізо перевели до якоїсь бригади, щоб ходив на роботу. Тут він і щез. Табірне начальство збирало всіх зеківських керівників, днювальних – просили допомогти знайти хоч трупа. Втеча з табору – це надзвичайна подія на весь Союз, а тут ще за таких умов. Обов'язково треба було негайно відзвітувати вище, а потім когось покарають, навіть знімуть з роботи. Підозрівали, що його могли вбити, а тіло закопати. Головне, що пропав у сильний мороз і пургу. Неначе крізь землю провалився.

Минуло кілька днів і про цей випадок почали забувати. Одного дня Віктор Акулов, немов жартуючи, сказав мені, що знайшовся Філенко. Не було його два тижні. Ще коли його шукали, Віктор запевняв усіх, що Філенко напевно живий і скоро появиться. Тепер сам прийшов на вахту від сторони міста серед ночі. Сказав, що ходив шукати лікаря, який повернув йому слух і мову, хотів чимсь віддячитися. Не знайшов. Як вийшов із зони, де був, що їв – не сказав нічого. Залишилося таємницею. Хитав головою, що сам не знає.

Слідчі в більшості випадків не розглядали таких справ – знали, що добитися якихсь зізнань неможливо. Кожна тюрма, пересилка чи концтабір на "материку" намагалися позбутися їх, а шізо в нашій зоні було кінцевим пунктом. Звідси або покаяння і в бригаду на роботу, або під Шмідтиху.

1955 рік. Гулаг розпадається

Як передбачав професор Михайло Антонович наприкінці жовтня 1948 року, більшовицька система навіть після смерті Сталіна ще довго буде триматися на всесильному НКВД. Свідомо не перекладаю на українське НКВС. НКВД – не народний, не комітет чи комісаріат внутрішніх справ, а ціла мафія, каста типів, позбавлених усього, що можна назвати людяністю, почуттям людської гідності, навіть здорового глузду – не кажу вже про якусь духовну культуру. Десятки років вони сліпо виконували волю кровожадного Сталіна й цілої людодської системи, милувалися, насолоджувалися своєю владою, безкарністю. Щасливі й горді з того, що їх бояться; можуть з кожним нормальним громадянином зробити, що заманеться, і все їм зійде з рук – жодним законам не підвладні. Для них не було ні рідних, ні близьких, а було начальство з таємними інструкціями з одного боку чи зверху, а внизу народ – підозріла ненадійна маса, потенційні вороги системи, антисоветчики, контрреволюціонери, політичні злочинці, яких треба тримати в покорі, а непокірних знищувати.

Головне в житті простих громадян у більшовицькій системі – це завжди вгадувати, де треба гавкнути, а де лизнути, щоб, не дай Боже, не помилитися. Якщо зробив щось невпопад – кінець кар'єрі. Пиши "пропало".

І треба було вміти підшукувати при підборі кадрів для НКВД серед нормальних людей типів, яких можна виховати в такому дусі, зробити з них знаряддя терору на все життя. Рядові солдати, офіцери й генерали, незалежно від освіти, чину, звикли однаково дивитися на людей, життя, світ і визнавали тільки свої закони, складені ще при Берії.

У 1955 і 1956 роках, коли розформовували табори з політичними, а в'язнів звільняли, серед працівників адміністрації виникла справжня паніка. Дружини начальників та їхні діти плакали, як будуть далі жити без зеків та зечок, хто їм буде прибирати помешкання за скибку чорного хліба, ремонтувати, хто буде для них задарма шити одяг, модні сукні кращі, ніж у московських ательє. Де будуть брати продукти безкоштовно, коли не буде табірних магазинів, складів. Там продавці з мішка цукру робили півтора за вагою – ставили у вологе приміщення або просто поливали водою, мовляв, "начальству теж треба якось жити". Такі

продавці із зеків ніколи не мали кривди, хіба пільги, навіть винагороди. Туди ставили, як правило, перевірених "заслужених" сексотів, провокаторів. Зеки купували, що є. Іншого магазину не було, а завтра й таких продуктів могли не завезти. Доки не розберуть усе мокре, гниле, псоване, на краще годі було розраховувати. Бери, що є, а там перебирай, переварюй, частину викидай або все.

Аж не віриться, що такі порядки в торгівлі, створені більшовицькою системою ще "під сонцем сталінської конституції", збереглися до дев'яностих років у державних підприємствах. Тоді в цілому Союзі обиватель не вірив, що десь у світі могло бути інакше і не гірше. Ще й дивувався, як можна зробити краще.

У шостому жіночому концтаборі в Норильську відбувала покарання львів'янка Оксана Янів. Її моделі жіночого одягу на виставках у Красноярську та Москві завойовували перші місця, відповідні призи, але прізвище авторки ніде не фігурувало – було під заборонаю. Авторство могло належати тільки "благородним особам" – завідувачам ательє чи іншим, але неодмінно членам комуністичної партії або комсомолу. Для "білих негрів" двері до нагород всюди зачинені, накладене табу не тільки в концтаборах, а й пізніше на волі. Таке ставлення до Оксаниного прізвища продовжувалося ще кілька років на волі в Норильську навіть після реабілітації.

Про розгубленість у Норильську серед працівників адміністрації концтаборів розповідала мені Лазарева, по чоловіку Нагібіна. Медичних працівників це не стосувалося, бо вони були однаково потрібні в таборах і на волі. Їхня кваліфікація, ставлення до хворих – це вже інша річ. Решті треба було шукати роботу, перекваліфікуватись. Порозповзалися по різних підприємствах, управліннях, конторах інспекторами відділів кадрів, де все завжди суворо засекречено і постійно треба було підтримувати конфіденційно зв'язок з "органами", тобто з КГБ, військкоматами, райкомами партії, обкомами, міськкоматами та іншими подібними "паразитками". Окупували профспілки – не кажу вже про адміністрацію міст, сіл, матеріально-торговельних баз. Кваліфікація, знання, компетентність при влаштуванні на будь-яку роботу, хоч трохи престижнішу, не мали значення. Головне – заслуги перед партією і "родиною" в боротьбі з ворогами зовнішніми та внутрішніми кожного з них чи їхніх батьків. Їх легко було пізнати з першого погляду по зарозумілому, зневажливому хамському тону розмови зі сторонніми, підлеглими, і миттєвого переходу в позу раба, підлабузника, коли появлявся хтось вищий за рангом, посадою чи навіть незнайомий, але краще вдягнений. Я сам не раз був свідком, учасником, інколи ініціатором подібних карикатурних сцен. Було безліч анекдотів, сатиричних мініатюр, п'єс. Мабуть, вічними залишаться слова Лермонтова про "немытую Россию – страну рабов, страну господ".

* * *

Масові звільнення з таборів почалися ще влітку 1954 року. Вийшли всі, засуджені трійками ОСО в 1937-1940 роках, за ними "набір" відразу після 1944 року, яким кару смерті замінили на десять років. Звільняли переважно росіян та

інших, що були громадянами Союзу перед 1939 роком. Прибалтійців і наших – мало. Крім політичних за 58 статтею Кримінального кодексу (в Україні – стаття 54) багато звільнилося кримінальних злочинців, яким 58-у міняли на інші, а там відповідно знижували терміни ув'язнення. Розформовували цілі зони легкого режиму. Був поширений анекдот про цигана, якого судили за 58 статтею. До революції за крадіж коней селяни розправлялися з циганами самосудом, били часто до смерті, а інколи міг вижити. На більшовицькому суді циган просив, щоб 58-у статтю замінили на кінську кражу. Стаття вилучала людину в більшовицькій дійсності зовсім із суспільного життя до смерті, а після нього ще й дітям та внукам не давали спокою. Селяни за кінську кражу могли вбити цигана, але його дітей, сім'ю, рідних та друзів не зачіпали. Конфіскації майна теж не застосовували.

У таборі змінилася атмосфера й люди. Почали подавати заяви про перегляд справи, дехто про помилування. Одні впевнені, що скоро будуть на волі, інші сумнівалися, а деякі не мали жодної надії. До останніх належав і я. Каятися, просити помилування не думав.

Колись улітку 1953 року під час розмови з генералом Ращепкіним він звернув увагу, що люди, якщо попадають в однакові умови гуртом, починають миритися, звикати до обставин. Вони нікому не заздують, забувають за сірими буднями, що десь там хтось живе краще і що вони повинні мати право на кращу долю. Якщо серед них не знайдеться хоч один лідер, який здатний піднятися вище над масою, знайти силу волі до боротьби, то такий колектив перетворюється в покірних рабів і не думає ні про що, крім спокою. Готов померти добровільно, тільки спокійно – не в боротьбі. Таке явище спостерігалось не тільки в концтаборах, а й серед слаборозвинених суспільств з низькою свідомістю, з психологією вічного раба, який за словами Івана Франка "...знає своє і лиже руку пана, яка його б'є".

Люди стали обережнішими в розмовах, поведінці, бо знали, що стукачі дали не сплять, відробляють ласку в кума, який міг прискорити або відкласти справу для перегляду. Працювала виїзна сесія Верховного суду чи якась комісія від Верховної Ради Союзу. Між зеками ходили різні чутки, що члени суду напевно самі сиділи і ставляться до в'язнів зовсім не по-більшовицьки чи по-советськи, неначе люди з іншого світу. Було видно і з розповідей тих, яких звільняли, що суди не зацікавлені у збереженні системи таборів. Затримка переважно за місцевою табірною адміністрацією, яка не встигала оформляти потрібні документи. Якщо би це залежало тільки від них, то напевно все залишилось би по-старому.

* * *

Лазарева вийшла на роботу відразу після закінчення декретної відпустки і працювати стало легше. З Травкіним конфліктів більше не було. Мабуть, переконався, що кар'єри тут не зробить, або дещо зрозумів після перевірки моїх земляків та випадку з Гавриковим і смертю "симулянта". Йому могли нагадувати про це знайомі.

Гавриков напевно повернувся на своє місце в Томському медінституті і випадок з Травкіним міг бути прикладом для студентів на лекціях. Серед зими на початку 1955 року нашу зону вирішили ліквідувати, а в'язнів перевести до восьмого табору біля ТЕЦ (теплоелектроцентральної). Там перед тим були легкорежимні, які обслуговували електростанцію, а за останні місяці всі вийшли на волю.

Звільнився завгосп Мірзоев і Лазарева запропонувала мені перебрати все майно медчастини. Виділили автомашину для перевезення. Попередила, що на новому місці не буде де розмістити всі меблі, дещо можу по дорозі роздати. Я тоді не дуже розумівся в матеріальній бухгалтерії, не знав, коли і як що можна списати з балансу. Крім того, ще боявся, щоб не довідався про мої дії Власов або хтось з його оточення. Їхній нагляд за мною я далі відчував весь час. Не хотів ризикувати, але частину меблів роздав.

Їхали вулицями міста і разом з водієм, який недавно звільнився, дивилися на перехожих та вгадували: сидів чи не сидів. Біля пекарні побачив пару в бушлатах. Треба було натрапити на краян. Звернув увагу, що йшли під руки, чоловік не хитався, йшов упевнено, а вона притулилася до нього, щоб захищав її від досить сильного східного вітру з тундри. Було холодно, бо перехожі затуляли обличчя комірами. Я підійшов до пари, привітався по-українськи, вони спинилися, відповіли і я зрадів, що вгадав. Питаю, чи не треба їм чогось з меблів. Напевно від несподіванки не знали, що відповісти. Водій на всякий випадок завернув машину і заїхав за провулок за пологовим будинком, де менший рух і без свідків. Незнайомим розповів, хто я такий і що за меблі. Згодилися взяти два стільці, тумбочку і столик. Попросив їх, щоб ще підшукали земляків, бо через годину я знову повезу. Після першого рейсу на новому місці я прикинув, що там можна розмістити, а що треба роздати. За три рейси віддав майже половину. Не наважувалися брати тільки шафи, бо не було як донести, а завезти машиною аж на місце я побоювався. Водій незнайомий, але не цікавився, що я роблю.

Про все розповів Лазаревій. Сказала, що правильно зробив і не треба боятися, бо все майно числиться за нею і вона відповідає. Тільки, щоб ніхто не зловив по дорозі, коли роздавав. Підказала, що деякі меблі залишилися в 4-й зоні, а там їх розікрали. Власов списав легкову машину, забрав її собі, і всі про це знають. Наші меблі старі, давно треба було їх викинути, замінити новими. Уся система розвалюється і скоро табори напевно зовсім розформують – сказала мені по секрету Євгенія Леонтієвна.

– Не розформують. Куди ж моїх земляків подінуть? – питаю.

– А й справді, – згадала вона, – чомусь ваших дійсно мало випускають.

Ми обжилися трохи на новому місці, почали звикати. Рентгенапарат я законсервував, бо не було часу ним займатися, зате все господарство, всю матеріальну частину, навіть аптеку прибрав до своїх рук. Шахова тільки приходила вдень на роботу, видавала ліки хворим, але ключі від аптеки були в мене. Ніхто ніколи нікого не перевіряв.

Минуло кілька тижнів і по табору прокотилася радісна вістка: звільняють

усіх, які були засуджені неповнолітніми, а це майже всі наші й кілька литовців. Лазарева прийшла вранці й відразу до мене: "Чули, що випускають усіх неповнолітніх? А ви казали, що ваших не випустять". Просила відібрати їхні карточки.

Я знав напам'ять майже всіх. Відібрав карточки тих, які народилися між 1926 і 1930 роками. Перед обідом зі штабу принесли списки. Усе в зоні заворушилося. Хлопці раді, заходять до знайомих, питають, що дома передати чи переказати, замовляють, щоб писали листи ті, що залишаються. По бригадах збирають гроші на дорогу, декому на одяг. Я видаю із запасів колишнього стаціонару кожному по парі нової білизни. Летять радісні телеграми: "Вилітаю тоді...", "Зустрічайте тоді...", "Прибуду через стільки-то днів..." У штабі не встигають оформляти документи, видавати посвідчення замість паспортів. Указ Верховної Ради Союзу набрав сили з дня його опублікування й тому всі неповнолітні рахувалися вільними. Деякі знайшли знайомих в місті, ночують на заводах, поки документи будуть готові, до штабу табору тільки навідуються, коли можна буде отримати паспорт.

Раптом як грім з ясного неба: "Нікого із Західної України на волю не випускати". Указ про неповнолітніх їх не стосується. Попередили на аеродромах у Норильську, Красноярську; почалися облави в місті, перевірка документів на вулицях, хоч майже всі прийшли в зону на другий і третій день. Куди втечеш? Ніхто не сумнівався, що 25 років сидіти не буде. І на нас прийде черга. Таких у нашій зоні було 154 "небезпечних бандерівців". Уранці прийшла Лазарева і, переконавшись, що я сам у кабінеті, напівголосно відразу з дверей: "Чули, що роблять з людьми? І бояться ж вони ваших". "А ви казали", – повторив її слова, сказані кілька днів тому.

Тих хлопців почали звільняти раніше від інших, але тільки за рішенням суду, який працював у нас і переглядав справи кожного окремо.

* * *

До восьмої зони з медиків-в'язнів переїхав тільки лікар Прес і фельдшер Акулов. Останній повинен теж скоро вийти на волю. До Преса прилітала з Риги дружина, коли ми були ще в четвертій зоні, і йому дозволили поговорити з нею на вахті. Побула близько тижня. Сказала, що клопочеться про його дострокове звільнення.

Вільний час ми проводили разом у розмовах на різні теми – не оминули, звичайно, українсько-єврейських стосунків. Назвав йому прізвища тих "героїв Варшави", яких зустрічав у таборі в Норильську. Між іншим, їх звільнили майже всіх достроково, судимість зняли, можливо, що й реабілітували. Багатьох і він зустрічав. Нагадав йому про роль євреїв у будівництві комунізму в Україні.

Прес старший від мене на 7-8 років, закінчив Берлінський університет, за фахом патологоанатом. Перед війною 1939 року опинився у Стокгольмі, а в 1945 – в Ризі. Звідси листувався зі знайомими лікарями в Швеції і за "зв'язок з іноземною розвідкою" дали десять років. Так він сам розповідав. У Норильську в якомусь таборі працював землекопом, доки хтось не допоміг йому влаштуватися

фельдшером у медпункті будівельної зони. Одному хворому замість лікарства дав якусь кислоту і його вигнали. Про це розповідав мені Віктор Акулов. Потім Прес влаштувався знову з допомогою знайомих днювальним у конторі. Начальник багато кури́в і часто плював на підлогу. Днювальний дуже дбав про чистоту, старався догодити, щоб були ним задоволені й не вигнали на котловани, часто підходив з віником чи ганчіркою і витирав підлогу. Начальникові це не сподобалося і одного дня сказав: "Ти, інтелігентік ...(найпопулярніше російське нецензурне слово)! Щоб я тебе тут завтра не бачив! Явро-о-па!" У майбутньому ми не раз згадували слово "Явро-о-па", коли заходила мова про чистоту чи нехлюйство.

Про латвійців він був майже такої думки як я. Вони самі не заперечували своїх вад. Між ними ходить притча, як один старець просився в негоду до латвійців переночувати. Усі відганяли, тільки один бідний згодився. Цим старцем виявився сам Господь. Коли вранці запитав господаря, чим може його винагородити, той задумався.

– Але, якщо я дам тобі нагороду, то сусідові удвічі більше, – поставив умову Господь.

– Тоді виколи мені одне око, – запропонував латвієць.

Прес заходив часто до Андрія Калниньша – останнього латвійця, який залишився у восьмій зоні і завідував матеріальним складом. Казав, що це єдиний, не подібний за характером на земляків. Обіцяв мене колись познайомити. У нього теж залишилося ще кілька місяців до волі. До Норильська приїхала дружина з дочкою, винайняли десь кімнату. Власов дозволив видати йому перепустку з вільним виходом за зону без обмеження часу. Ми були знайомі з ним давно, але ніколи не розмовляли.

Якось серед ночі мене розбудив Прес. Сказав, що в Андрія занедужала дочка, висока температура, потрібний пеніцилін. Я видав з аптеки, скільки було потрібно, із запасу, про який знала тільки Лазарева. Радила тримати на всякий випадок, бо в міських аптеках його не завжди можна було дістати. Дитина поправилася і Андрій питав Преса, чим може мені віддячитися. Той сказав йому, щоб про це не думав, бо нічого не візьму.

Після того, як завернули "з волі" наших неповнолітніх, я почав перевіряти на складі медчастини кількість білизни для хворих. Залишилися самі старі, майже непридатні на заміну. З простирадлами й наволочками – не краще. Я так від радості захопився, що роздав майже все, не перевіряючи, що залишиться. Якщо виявлять – можуть звинуватити в розкраданні соціалістичного майна. Поділився своїм клопотом з Пресом і він заспокоїв, що Андрій допоможе. Він часто згадує, що пеніцилін врятував життя його дочці. Пішли удвох з Пресом на склад, застали Андрія на місці. Усе владналося без затримки. Через годину хворі зі стаціонара перенесли все старе на склад, а звітди отримали нове чисте, ще й взяли трохи на запас. Андрій радив не економити, бо на складі білизни багато, а акти на списання Лазарева завжди підпише. Останнім часом тут ніхто нічого не перевіряв. Від того дня не один з наших виходив на волю з комплектом нової

білизни. У місті це був тоді дефіцит і не кожен перші місяці мав гроші на все необхідне. Так ми з Андрієм розраховалися.

Калниньш був високий, міцної статури, з лагідним обличчям – більше подібний на литовця як на латвійця. Між ними є різниця. У литовців більше слов'янського, а в латвійців германського. Естонці не мають нічого спільного ні з першими, ні з другими. Вони ближчі до фінів.

Прес за кілька років праці з Усюком став непоганим терапевтом. Коли ми були у восьмій зоні, до нього зверталися інколи за допомогою або викликали до хати до когось з рідних працівники вільної адміністрації зі штабу.

Для аптеки я приносив дистильовану воду з ДОКу з електроцеху. Там працювали деякі знайомі з табору. Власов видавав мені перепустку на дві години. Розраховував так, щоб я пройшов пішки 2,5 км в один бік, набрав води в бутель, і кілька хвилин ще на запас – ні більше, ні менше. Про якийсь дозвіл вийти у вихідний до міста до знайомих на кілька годин чи просто подивитися, як інші в'язні, я не міг навіть мріяти. Дозволяв мені самому без конвою возити машиною хворих на консультації до поліклініки колишнього першого концтабору за промисловою зоною під горою біля рудника 3/6. На перепустці ставили час виїзду з нашої зони, прибуття і від'їзду з поліклініки. Усе строго, щоб я десь не затримався. Коли Прес їздив або Акулов, то їх у часі не обмежували. На це я звернув увагу, сказав Пресові і Лазаревій. Вона радила не надавати цьому значення. Власов дуже злопам'ятний. Усе минеться.

Одного разу я повертався з ДОКу з водою. Було холодно й дув сильний вітер. Між пекарнею і нашим табором якась жінка не могла витягнути з берега на дорогу п'яного чоловіка. Він на ногах не може встояти, падає. Мимо проходять люди, закривають обличчя від вітру, щоб не обморозитися, і ніхто не звертає на них уваги. Підійшов ближче, хочу допомогти. Він зовсім п'яний, одну рукавицю десь згубив, пальці обморожені – вже побіліли, а жінка в розпачі плаче і весь час по-російськи: "Господи, що мені робити?" Обидвоє вдягнені в якісь старі дешеві пальта. Бачу, що недавно звільнилися з таборів. Я поставив воду в сніг, витягнув п'яного на дорогу, з трудом поставив на ноги і відпровадив до маленької нової хатки, яку недалеко недавно збудував знайомий з табору Микола Лис. Ми з ним колись працювали електриками, були в дружніх стосунках, і я ще в 1952 та 1953 роках допомагав йому вивчити математику та фізику за середню школу. На щастя, застав його вдома, попросив, щоб допоміг цій жінці. Недалеко на узбіччі дороги знайшов другу рукавицю, натягнув п'яному на обморожену руку і порадив не знімати в хаті в теплі, доки пальці самі не відійдуть. Руки треба опустити вниз і не дозволити знімати рукавицю, якщо пальці стануть боліти. Відчуття болю – це ознака, що обмороження минає. У таких випадках не можна ні натирати, ні сунути в холодну, а ще гірше – в гарячу воду. Це не всі знають, навіть лікарі. При розтиранні здирається надмерзла шкіра, а при різкому потеплінні появляються міхурі, обморожені клітини тріскають, створюється рана, яка довго не гоїться. При важких обмороженнях в майбутньому (кілька випадків теж з п'яними) я обкутував ноги чи руки, а потерпілому давав пити гарячий чай або воду. Так

поступово відморожені частини тіла відходили зсередини циркуляцією крові, якщо, звичайно, не промерзло все до кісті.

З п'яним я забарився більше двадцяти хвилин. Швидко схопив бутель, перевірів, чи вода не замерзла й побіг до прохідної зони. Спізнив трохи – якісь хвилини. Як на зло, чергував наглядч, який виділявся серед інших своєю тупістю, самодурством і не так принциповістю, як ненавистю до в'язнів. Коли я виходив із зони, був інший, а тепер звідкись цього чорт приніс. "Чому спізнив? – пристає до мене. – Де був?" І так грубо, нахабно. Пояснюю, що ходив за дистильованою водою, але ще не була готова, тому затримався. Працюю у медчастині.

– Знаю, де працюєш. Тим більше. Пиши, чому спізнив на півгодини.

– Спізнив не на півгодини, бо десять хвилин я вже тут.

– Ну тоді постойш ще тридцять і напишеш, що спізнив на годину.

Я згадав, як писав колись пояснення у грудні 1949 року і попав до БУРу на 15 діб, тому тепер вирішив нічого не писати. Стою й мовчу. Думаю: "Де ти такий, гаде, взявся?" У четвертій зоні його не було. Там навіть Бейнер і Міхнік ("Кінь-голова") змінилися. А цього, мабуть, залишили зі старої восьмої зони. Дзвонить комусь по телефону, питає, що зі мною робити. Відчиняються двері й заходить наглядч, при якому я виходив. Сказав самодурові, що може йти. Я розповів цьому, що спізнив, він не дослухав моїх пояснень, відчинив двері і я зайшов у зону.

Пригадую добре той день, ту перекривлену садистську пику наглядча. Не згадував би про нього, як би не випадок, який стався через кілька днів. Прес спав у першому кабінеті зліва від вхідних дверей, де знаходився законсервований рентгенівський апарат. Там він і приймав хворих. Кушетку закривав шторою, а білизну складав у шафі. Де я спав – не пам'ятаю, мабуть, у сусідній кімнаті. О десятій годині вечора замикав вхідні двері. Замість днювального, за згодою Лазаревої, тримав у стаціонарі якогось інваліда або зека похилого віку і він прибирав кабінети.

Майже опівночі я ще сидів у картотеці і щось робив – можливо, готував квартальний звіт. Почув, що в коридорі Прес з кимсь розмовляє, неначе сперечається. Став біля дверей і чую, як лікар каже, що в нього нема ні пеніциліну, ні ключів від аптеки. Радить йому звернутися до мене. Ніяк не можу вгадати, з ким він розмовляє, але голос наче знайомий. Вийшов у коридор і побачив наглядча, який кілька днів тому вимагав від мене пояснення на прохідній. Обличчя скривлене не як у самодура-садиста, а якимось в інший бік, майже заплакане. Він соромився глянути на мене. Прес за нього розповів, що захворіла дитина. Цілий день шукає в аптеках пеніцилін і ніде нема. Хтось порадив йому звернутися до мене. Я видав Пресові пеніцилін, підняв Акулова і вони утрюх серед ночі пішли чи поїхали до нього додому. На прохідній перепустили – свої. Коли повернулися, я ще не спав і Прес сказав, що по дорозі здогадався, чому наглядч не хотів до мене особисто звернутися за ліками. Я розповідав йому тоді про випадок на вахті, коли спізнив з водою. Дитина

видужала і наглядач заходив спершу до Преса, питав, як віддячитися – грішми чи горілкою. Це був не перший подібний випадок і лікар знав, що відповісти. Наглядач зайшов до мене і я з порога поцікавився здоров'ям дитини. Він подякував мені, але ні про гроші, ні про горілку не згадував. Прес попередив його. Не знаю, чи вплинув цей випадок на нього – не було змоги переконатися. Цей епізод подібний на якусь вигадану притчу чи казку для дітей, але в моєму житті було їх багато. Взяти хоч би історію із Зайцевим і його прилюдне покаяння, поведінку генерала Ращепкіна та інші.

* * *

На новому місці мені додали ще один обов'язок – ходити на кухню і знімати пробу з їжі поперемінно з Пресом і Акуловим. Приходив туди, кухарі ставили на стіл щонайкраще, я наїдався, підписувався в журналі. Ніколи не було жодних зауважень. Тоді на кухні працювали вже наші, а завідував молодий литовець – фаховий кулінар ще з волі. Прізвище його забув, майже сліпий. Розуміється, що прискіпуватись до чогось я не міг. Скарги від в'язнів не надходили, бо частина вже купувала продукти в магазинах на роботі чи навіть у місті, хоч за гарантійні харчі (прожитковий мінімум – близько 2200 кілокалорій на день) з них вираховували щомісяця. На кухні була змога готувати смачну їжу, а лишки збувати наліво. Я сумлінно сплачував щомісяця по 30 карбованців згідно з калькуляцією. Спершу не хотіли брати від мене, але згодом не відмовлялися і записували до відомості. Вирішив бути принциповим, щоб ніхто не мав морального права докоряти, що харчуюся за рахунок хворих у стаціонарі або безкоштовно на кухні. Почувався дуже незручно, коли "знімав пробу", відчував, що думають про такого "лікаря", і тому намагався не давати приводу для непотрібних реплік. Пізніше, коли звикли і вони, і я, призналися, що ще не зустрічали такого випадку, щоб якийсь на моєму місці платив гроші. Радив їм не звертати на це уваги, бо мені ще довго треба сидіти і за ті гроші я не розбагатію. Через свою принциповість навіть посварився з Акуловим, чому не хоче платити за харчі. Він пояснював, що на кухні крадуть, торгують продуктами всі, чимало дістається начальству табору, щоб не дуже перевіряли, і тих 30 карбованців для них нічого не значать. Для нього – це чималі гроші, які будуть потрібні відразу після звільнення на дорогу, одяг і на перші дні життя на волі. На новому місці треба буде починати все, як кажуть, з нуля. Вирішив повернутися додому в Київську область, у Норильську не затримуватись. Хто там у нього залишився – ніколи не розповідав. Тоді було йому вже 37 років. Працюючи фельдшером, не одному допоміг, нікому не відмовляв, а робив усе, що міг, і не боявся. Часто згадую його з вдячністю, пошаною і одночасно з відчуттям неначе провини, що посварився за тих 30 карбованців на місяць за харчі. Не порозумілися з моєї вини.

* * *

Медчастина займала чверть одноповерхового бараку. По лівий бік коридору – лікарські кабінети і дві палати для стаціонару. Останнє приміщення займала аптека. З правого боку – клуб табору із запасним входом з нашого коридору. Від входу знадвору відразу праворуч був кабінет начальника спецчастини, тобто

кума. Сусідство не дуже приємне. Про нього окремо. Картотека й кабінет Лазаревої знаходилися посередині між кабінетами. По сусідству ліворуч – стоматологічний. Там далі працювала знайома "Тумбочка" – Галина Травкіна. Не змінилася ані трохи. Ті ж спізнення, стояння в дзеркалі в робочий час, ненависть до пацієнтів. Свого Травкіна ще гірше ненавиділа, бо кожного ранку приходила в поганому настрої. Він у нас вже не працював. Хворих на зуби тепер не було багато, але й тих не встигала обслужити. Ще далеко до кінця роботи, а вона повідомляє, що приймання закінчене, і починає вдягатися. Одного дня до неї записався хворий з розпухлим обличчям і стогнав у коридорі від болю. З попереднім чомусь довго вовтузилася, можливо, навмисне не хотіла лікувати того в коридорі, боялася, що з її знаннями не зможе йому допомогти. Коли він відчинив двері, сказала грубо, що не приймає більше. Він до мене. Питаю її, чому не приймає хворого – ще півгодини до кінця робочого дня. "А це не ваша справа, – грубо відповіла, а потім додала, що сьогодні прийняла вже п'ятьох. – Нічого йому не буде до завтра, не помре". Я викликав Лазареву і при "Тумбочці" розповів їй, в чому річ. Тільки після цього прийняла хворого. У коридорі кажу Євгенії Леонтіївні, що Травкіна може так вилікувати, що хворий до ранку не дочекає. Порадив їй сісти в кабінеті і припилувати. Так і зробила.

На другий день рівно о восьмій годині, коли повинно починатися приймання, заходжу з карточками до кабінету, кладу їх на стіл, відчиняю двері й запрошую першого хворого. "Тумбочка" відійшла від дзеркала, мовчки взялася за роботу. Так мені радила чинити Лазарева і, мабуть, її попередила. Від того часу робив так щодня і трохи допомогло.

Лазарева розповідала, що "Тумбочка" скаржилася Власову на мене, що я зневажливо ставлюся до неї та інших вільних медиків і "забагато собі дозволяю". Власов проти мене не сказав нічого, тільки пообіцяв, що колись сам перевірить, як працюють медики.

Терапевтом у восьмій зоні працювала якась сибірячка Євгенія Олександрівна Яровая. Було їй вже під п'ятдесят. Як лікар – нічого особливого. Напевно весь час працювала в системі Гулагу і звикла, щоб за неї все робили зеки. Типова базарна баба і мало різнилася від "Тумбочки". У залежності від настрою, могла звільнити хворого при температурі 37,2 або вигнати на роботу при 38. Під час епідемії грипу строго дотримувалася ліміту звільнень. Були випадки, що в санкарті знижувала температуру. Хворі тоді зверталися до мене. За частотою пульсу я легко визначав температуру і направляв таких до Преса, інколи до Лазаревої, якщо була на місці. Прес не дуже боявся – скоро воля – і звільняв на власну відповідальність. Тому всі з температурою намагалися потрапити до нього. Найчастіше я сам враховував ці обставини, вирішував, як розподіляти хворих. Від перших днів відчув, що з Яровою ладити не будемо.

Я вже згадував попередньо, що кількість хворих залежала від погоди й пори року. Якогось дня в пургу в коридорі зібралось багато зеків, звільнених попереднього дня, і нових з нічної зміни. Карточки я заніс ще перед восьмою годиною, поклав на столі в кабінеті, де повинні були приймати Лазарева і Яровая.

Вже пів на дев'яту, але чую, що в коридорі гамір не стихає. Вийшов і побачив, що приймання не починалося. Хворі обурені, питають, чи довго ще чекати. Зайшов до кабінету. Лазарева в халаті сидить ліворуч біля столу, за нею оперлася на ліктях о стіл, долоні о підборідок, нагнулася медсестра Ліда Левіна – землячка з Дніпропетровська. Зі всіма нашими розмовляла тільки українською, завжди весела, з гарним настроєм, але ніколи не могла зрозуміти, чому в поведінці із зеками не можна поводитись як рівний з рівним. Скільки їй у штабі не пояснювали – вона погоджувалася, прибігала до мене, заглядала, чи нема нікого в кабінеті Лазаревої, і весело реготала. Мене називала по прізвищу, а я її просто "Ліда", але на "ви".

Праворуч за столом від стіни сиділа Яровая ще в хутрі й шапці і щось дуже цікаве із захопленням розповідала, а ті дві уважно слухали. Не мала навіть часу комір відігнути. Він весь мокрий, як і шапка, бо не здогадалася в коридорі стрясти сніг. Я відразу здогадався, чому так довго приймання не розпочинається. Відчинив двері й кажу двом першим хворим, щоб заходили. Лазарева, неначе спросоння, закліпала очима і здивовано дивиться то на мене, то на Яровую.

– Вже пів на дев'яту, – кажу їй. Яровая майже з криком накинулася на мене: "Чого ви тут командуєте? Хто ви такий? Євгенія Леонтіївна, – звернулася до Лазаревої, – хто тут начальник – ви чи він?" Та хутко зірвалася з місця, поправила на собі халат, глянула на годинник.

– А й справді, вже пізно. Як би так Власов зайшов?

Хворі вийшли з кабінету, щоб "доктор Яровая" могла переодягнутися. Незабаром до картотеки забігла Ліда, відхилила на всякий випадок штору до кабінету Лазаревої, чи нема там кого, і з радісним обличчям до мене: "Як би ви знали, як вона вас ненавидить, та стара відьма. Вона би вас з'їла. Найстрашніше для неї було, коли Євгенія Леонтіївна сказала, що ви правильно зробили".

Пізніше прийшла Лазарева. Призналася, що "нас, бабів, якщо не контролювати й не підганяти, то цілий день можуть так просидіти за балачками". Радила не боятися Ярової й далі так поводитися.

Картотека знаходилася в одному приміщенні з кабінетом Лазаревої, тільки відгороджена перегородкою з дощок заввишки два метри. Замість дверей між нами висіла штора. Я чув усе, про що говорять в кабінеті. Якось після закінчення прийому я зайшов до картотеки, а в Лазаревої йшла жвава розмова про жіночу зону. Розповідала Яровая майже дослівно: "Як у них там гарно, чисто, в деяких навіть вишиті рушники висять над нарами, вишиті подушечки, сорочки. І де вони тільки нитки беруть, знаходять час? У міських помешканнях рідко в кого такий порядок і чистота. І що їм ще не подобається, чим не задоволені ті бандерівки?"

– Тебе би туди на їхнє місце хоч на рік, стара відьмо, – подумав я. Немов вгадала мої думки, обізвалася Ліда: "А може би нам перебрнутися до них у зону на якийсь час, повчитися. А, Євгенія Леонтіївна?" – звернулася не до Ярової, а чомусь до Лазаревої.

Пізніше Ліда питала мене, чи чув я, що розповідала Яровая. Вона з якоюсь комісією ходила перевіряти шосту жіночу зону, де більшість була наших.

Я знав, що Євгенія Леонтіївна не образиться на мене, що би я не зробив. За два роки праці разом не пригадую, щоб були якісь найменші причини для непорозуміння. Рідко зустрічаються жінки, щоб так розумно, розважливо, тактовно поводитися з людьми. Вона ніколи не сердилася, не підвищувала голосу й не усміхалася. Вираз обличчя, зовнішній вигляд не можна було назвати діловим. Мабуть, ця її природна невимушеність, доброзичливість до людей змушували кожного поводитися так, щоб не підвести її, не наражати на неприємності.

Кум-земляк

Кожного ранку рівно о дев'ятій до свого кабінету з важним виглядом заходив начальник політчастини чи оперуповноважений, або, як ми їх називали, кум чи опер – капітан Василь Андрійович Якимов. Я не дуже розумівся в їхніх функціях, посадах. Усіх ми трактували однаково. Якимов заходив через вхідні двері зі двору і, скільки би не було в'язнів у коридорі, він важно, із задертою головою, мовчки, як колись Травкін, проходив рівно п'ять кроків до дверей свого кабінету, відмикав їх ключем і заходив досередини, немов він один на світі. Через кілька хвилин появлявся його "шестьорка" чи пак вірний слуга – зек Іван Кирпиченко. Обидва земляки з Харкова.

Івана всі знали ще з четвертої зони. Належав до художньої самодіяльності, часто виступав на сцені з цирковими простими номерами як ілюзіоніст чи фокусник. Минуло кілька тижнів після переїзду і Лазарева питає мене, чи знаю Кирпиченка. Відповів їй, що в житті ніколи з такими не дружив. "Правильно робите. Це таке – співзвучне зі словом "воно". Будьте обережні. Колись його сватали до мене картотетчиком".

Удень я завжди намагався швидко впоратись з роботою, щоб вийти з картотеки й дати жінкам змогу вільно поговорити між собою. Одного понеділка після закінчення приймання хтось у мене за спиною мовчки через відчинені двері, піднявши штору, просунув до кабінету начальниці. Я знав, що всі жінки там – Лазарева, Яровая, Левіна й Шахова. Думаю – хто це міг зайти без стуку, без мого дозволу. Не встиг оглянутися, як відразу всі жінки хором закричали: "О-о-о! Вася! Здравствуй! Чому не заходиш ніколи? Сусід називається". Усі весело, мов сороки, накинулися на нього. Чую, що Вася дуже задоволений такою увагою, і замість слів чи речень вставляє між жіночі голоси своє "гу-гу", "га-га", "да-да". З вигляду він нормальний чоловік, навіть симпатичний, з правильними рисами обличчя, тільки реакція якась пригальмована. Я думав, що був контужений на фронті, а пізніше Ліда Левіна сказала мені, що напевно отупів від партійних курсів та інструкцій на посаді кума. Там не можна думати, бути розумним. Його тому завжди обирають парторгом. Тепер серед жінок він почувався, як півень серед зграї курей. Хтось запропонував, щоб Вася розповів анекдот. Він виправдовувався, що на роботі не можна і не знає їх.

– Тоді розкажи про хлопця, який водив корову до бика. Ти гарно розповідав тоді, коли ми були в гостях. У тебе добре виходить.

Вася згадав і розреготався. – А хороший анекдот. Правда? Га?

– Та ти що, Ліда, здуріла? Там була п'яна компанія, а тут..., – втрутилася Лазарева.

– Ну, тоді можна якийсь політичний, – не відставала Левіна.

– Ні, ні, ні! Що ви? Хіба ж можна? – низьким басом категорично заперечив Вася. Потім Ліда розповідала мені, що він кожного разу показував рукою в мій бік, тобто при мені не можна таке говорити.

– Я чула, що Кривуцький знає багато анекдотів, – не вгамовувалася Левіна. – і підтримали інші.

– Я анекдотів не знаю, але можу розповісти деякі історії зі собаками, – дав згоду після короткого відпирання.

– Тоді розкажіть про собак.

– У мене вдома був колись малий песик і я щодня вчив його. Пізніше скажу йому: "Ти ляжеш чи ні?". Він неодмінно послухає і або ляже, або ні. – Ніхто не розсміявся голосно, а їхніх обличчя через перегородку я не бачив. Анекдот посередній, але мене виручив Вася.

– Да-а-а, бувають розумні собаки, – загудів він басом. Тут усі розреготалися на весь голос і Вася з ними. Я вийшов. Потім Ліда розповідала мені, як вони всі разом пояснювали йому, з чого так сміялися. Коли до нього нарешті дійшло, – надувся і з ображеним виглядом пішов до свого кабінету. Цей анекдот розповів мені Прес, як чисто в англійському стилі.

Минуло кілька днів і в таку саму пору дня перед обідом Вася знову завітав до нас. Ліда пристала, щоб розповів анекдот про хлопця з коровою. У нього він дуже гарно виходить. Вася знову, як тоді, розреготався, так само повторив "А хороший анекдот. Правда? Га?", але не розповів, мабуть, трохи стримувався у присутності Лазаревої. Ліда до мене через перегородку, щоб розповісти про собак.

– Ні, ні, ні! Не треба про собак, – категорично заперечив Вася.

– Та він не анекдот, а якусь правдиву історію згадає. Це ж не політичний. Чого ти, Вася, боїшся? Сьогодні не будемо сміятися.

Я не хотів ображати кума, заїдатися з ним і сказав тільки через перегородку, що в нас у селі в сусіда був пес розумніший від господаря.

– І у Васі був такий самий. Правда? – не витримала Ліда.

– Да-а-а, був. Таких розумних собак не було ні в кого, – задоволено похвалився Вася. Я вийшов з картотеки.

На другий день я зустрівся з ним у коридорі, привітався, як належить, "Здрастуйте, громадянин начальник!", але він навіть не буркнув під носом, як при попередніх зустрічах. Це мене зачепило. На волю я ніколи не вийду, і він на мою долю не зможе впливати. Таке мурло і я повинен перед ним принижуватися. Від того часу я з ним ніколи не вітався і не обминав, як колись Травкіна. Проходив повз нього мовчки.

В один з понеділків мені треба було відвезти хворих на консультацію до лікарні в колишній першій зоні на руднику 3/6. Перепустку підписував Якимов.

До міста у вихідні т.зв. "увольнітельні" – дозвіл вийти за зону – підписував теж він разом з Власовим. Я знав, що останній мені ніколи такого не дозволить, тому й не пробував. Зайшов до кабінету. Кум "Вася" сидів ліворуч за столом, уперто дивився в якийсь листок паперу, сопів і прикривав рот рукою. Не важко було здогадатися, що вчора він десь перебрав, тобто перепив. Про цю його слабкість розповідала мені Ліда. Проти вхідних дверей під вікном за другим меншим столом сидів "шестьорка" кума – Іван Кирпиченко. Біля його столу праворуч від мене стояв знайомий бригадир, білорус – забув його прізвище. Серед робітників мав непогану репутацію. Інколи звертався до мене, щоб допомогти комусь із його бригади отримати звільнення – відпочити день-два. Працювали на земляних роботах. Тепер Кирпиченко читав йому нотації. Учора, в неділю, він отримав дозвіл вийти до міста в гості до знайомого, і повернувся в зону з запахом вина. На вахті перевірили й написали рапорт. Мене здивував азарт, з яким Кирпиченко виконував не свою функцію. Його докори, звинувачення були такі високоморальні, високопатріотичні, що сам кум не був здатний на таке. При мені ще гірше розійшовся, хотів показати, який він правильний і який невдячний бригадир. Комуністична партія та уряд, чи пак табірна адміністрація довірила йому, а він, негідник, у гостях пив горілку чи вино. – "Правильно я кажу чи ні?" – звернувся до мене Кирпиченко.

– Правильно – то правильно, тільки за таке інколи можуть в пику заїхати, – пояснив йому. Кирпиченко надувся – не чекав такого від мене, а кум підняв голову. Я не думав, що він почує, а якщо й почує, то не так швидко зреагує. Поки до нього дійде, та ще з похмілля. Поклав перед ним перепустку, щоб підписав. Глянув і сказав, що подумає. Пояснення, що хворі вже зібрані й машина чекає – не допомогли. Я відразу пішов до Лазаревої, сказав їй, що Василь Андрійович не підписують перепустку, бо сьогодні в них поганий настрій. Пішла сама й через хвилину принесла з підписом.

Минуло кілька днів. Лазарева затрималася в штабі, а коли прийшла, питає мене, що було між мною і Якимовим. Він там підняв усе начальство, щоб мене звідси вигнати. – Мабуть, за тих собак, – кажу їй, а потім розповів про випадок з Кирпиченком і бригадиром-білорусом. Я не думав, що до нього дійде.

– Я ж вас попереджала, щоб бути обережним з Кирпиченком.

Власову вона сказала, що рентгенівський апарат працює і часто потрібний. Мені порадила привести його до робочого стану. Це можна було зробити, тільки мало місця в кабінеті, щоб поставити свинцеву перегородку між екраном і пультом. Але на цьому ніхто не розуміється, і на другий день апарат був готовий, якщо хтось поцікавиться. Того ж вечора звернувся до Василя Баглая, який працював фельдшером на ДОКу, Василя Яремчука та Івана Кульчицького, щоб шукали для мене роботу.

– Чо ти сі, хлопе, журиш? – як завжди, жартуючи на галицькому жаргоні, потішив мене Баглай. На другий вечір він вже не жартував. Після роботи зайшов до мене і сказав, що все вже вирішено. Мар'ян Стецишин – майстер чи технолог ДОКу – гарантує місце платне і не обов'язково працювати. Бухгалтер Степан

Шалаш забезпечить зарплатню, незалежно від того – працюватиму чи ні. Доки вони там – мені боятися нема чого.

Ще перед непорозумінням з Якимовим до нашої зони перевели близько чотирьохсот в'язнів з кримінальними статтями з якогось побутового легкорезимного табору. Серед них багато справжньої шпани.

Після інциденту з кумом і його "шестьоркою" Лазарева прийшла одного дня зі штабу в поганому настрої. Сказала мені, що Кирпиченко підшукав на моє місце людину, яка може працювати картотетчиком і рентгентехніком. Якийсь Борисенко.

– Я вже роботу знайшов собі, не турбуйтеся за мене, але будьте обережні – Борисенко наркоман, – попередив я її. Про нього розповідав мені Василь Яремчук, який знав Борисенка ще з каторжної зони. Навіть я сам мав змогу один раз з ним зустрітись і познайомитись.

Через кілька днів Власов сказав Лазаревій, що Борисенко справді наркоман, а Якімова попередив, щоб мене не зачіпав. І так я залишився на старому місці. Лазарева більше переживала як я, не так за мене, як за медчастину в цілому. Вона знала, що може бути в таборі, де живе кілька сотень шпани. Вони скоро дали про себе знати. Про них окремо.

З Якимовим і Кирпиченком стосунки не поліпшились. Лазарева розповідала мені, що Якимов на фронті був майором медичної служби. Чому йому захотілося поміняти професію – не розуміла.

– Радянська медицина втратила такого спеціаліста, – пожартував я. Можна уявити собі, який з нього медик.

Наші шляхи з Якимовим перетиналися в майбутньому ще не раз. Про них варто згадати. На початку 1961 року в середині зими захворів мій однорічний син. Температура піднялася до 41 градуса. Жили ми в бараці колишньої шостої зони, де сиділа колись дружина. В одній кімнаті – тільки стіни і дах без стелі. На стику даху із зовнішньою стіною постійно білів іній упродовж майже восьмимісячної зими. Викликав швидку допомогу. Чекав чомусь більше години. Тричі телефонував з 39-ї їдальні, аж нарешті приїхали. До хати зайшов лікар, мужчина, а з ним дві молоденькі дівчини в халатах, мабуть, практикантки з медучилища. Трудно було повірити, але лікарем виявився майор медичної служби – "кум Вася". Можна уявити собі мій настрій – дитина ледве дихає, а тут такий фахівець. Жоден з нас не подав виду, що ми знайомі. Сказав йому, яка температура, він попросив чайну ложечку і став оглядати рот та горло. А тим часом практикантки під стіною не можуть стримати сміху, дивлячись, як "доктор" оглядає дитину. Ми з дружиною розгублені, думаємо, чи виживе дитина, а ті майже регочуть. Дружина не знала, що за лікар. Я, не чекаючи його рішення, підказую, що треба негайно відправити до лікарні. Він мовчки виписує направлення. До лікарні двісті метрів пішки. Там з обуренням розповідаю, якого лікаря прислала Швидка допомога, і як поводитися практикантки. Дивувався, що "доктор Якимов" сьогодні тверезий. У малого виявився стоматит. В лікарні Якімова всі знали добре.

Улітку 1965 року в Норильську я переходив з дружиною біля кінотеатру, що навпроти Палацу культури. По сусідству – ресторан. Вже було тепло, день сонячний, під ногами сухо. З кінотеатру виходили люди після закінчення сеансу. Під стіною ресторану прямо на піску спав якийсь військовий офіцер у формі. Мабуть, сонце добре його пригріло. Я глянув уважніше і пізнав Якімова. Хотів розбудити його носком черевика по червоному носі, але дружина стримала, бо багато людей проходило і не схвалили би напевно моєї поведінки – сказали би, що знущаюся над нещасним офіцером. П'яні на вулицях чи у дворах Норильська – буденне явище. Улітку такими перехожі не цікавилися, а в морози могли відтягнути до найближчого під'їзду, щоб не замерз на смерть.

Став легко штовхати його черевиком під бік і кажу: "Гражданін начальник, вставай, развод!" Він заворушився й питає: "Де? Який развод?" Протер очі, з трудом присів, оперся на одну руку і глянув на мене проти сонця. Пізнав. (Розвод – це виведення в'язнів із зони на роботу через вахту). – "А-а! Це ти? Далі жартуєш? Допоможи мені встати". Мабуть, вже проспався, бо легко поставив його на ноги. Щоб не впав знову, приставив ближче до стіни і ми розпрощалися. Я ще порадив йому в таких місцях більше не лежати, бо міліція може забрати і два тижні підмітатиме вулиці. Цього він міг не боятися, бо всюди на керівних посадах міста його колишні друзі з Гулагу і т.зв. "собутильники".

У 1967 році працюю в конструкторському бюро Цеха автоматизації підприємств Норильського комбінату. Парторгом був у нас Микола Федорович Попкович – білорус, відсидів десятку і сам не знав, за що. Його звільнили достроково, реабілітували, прийняли до партії, зрозуміло, комуністичної, і навіть обрали парторгом. Він завжди виявляв бурну активність, усюди втручався, – де треба й не треба, – допомагав вирішувати, підтримував, підбадьорював, схвалював – одне слово, як справжній комуніст "ленінського гарту". Його дружина – єврейка Еді Костянтинівна часто просила мене вплинути на нього, щоб не втручався у справи, де його не просять. Казала, що я для нього авторитет, а він, дурень, думає, що, якщо обрали парторгом, то все знає і все може.

Тоді повинні були відбутися якісь вибори, здається, до міської ради. Від нашого цеху кандидатом треба було висунути молоду жінку безпартійну, без вищої освіти і обов'язково з українським прізвищем. Працювала у відділі комплектації якась сибірячка з прізвищем на "-чук", але росіянка. Працьовита, скромна, про табірну систему десь щось чула. Було їй не більше як 28 років. Від того часу я не давав їй спокою, називав тільки землячкою, вітався по-українськи, пропонував вивчити мову, починав від слів "дай", "на", "масло", "сало" тощо. За кілька днів вона вже розуміла майже все. Колектив був дружний, повністю безпартійний, веселий і наші земляцькі стосунки підтримали всі. Вона не знала свого родоводу й не цікавилася. За неї проголосувало 99,98% виборців.

Одночасно в дружини, яка працювала бухгалтером на фірмі "Енергокольормет", треба було подати кандидатуру чоловіка з вищою освітою, єврея на інженерно-технічній посаді, комуніста. Там був такий вже готовий.

Ще перед виборчою кампанією (було й таке за більшовиків) Попкович

запросив мене на дуже важливу розмову. Запропонував увійти до складу виборчої комісії, та навіть заступником голови.

– Я не можу бути в комісії, недостойний. Будете мати неприємності, – кажу йому.

– Є вказівка, щоб залучати авторитетних фахівців. Ваша кандидатура обговорювалася в міському комітеті партії і дали згоду. Головою комісії буде надійна компетентна людина, а ви тільки дещо допоможете. Трохи відпочинете від проектної роботи.

Я дав згоду – знав, що там за робота. Минуло кілька днів і мене знову запросив Попкович. У кабінеті сидів голова виборчої комісії – сам Василь Андрійович Якимов, він же парторг Швидкої допомоги. Привіталися як давні друзі. Попкович витріщив очі – звідки ми знайомі, але не призналися. Не думаю, щоб Якимов забув моє прізвище, коли в головній виборчій комісії йому запропонували мене заступником і він дав згоду. Тепер ми утрюх обговорили план роботи. На виборчій дільниці будуть сидіти дівчата з нашого цеху і це дещо полегшувало мою працю. До результатів голосувань, підрахунків бюлетенів мені не треба буде втручатися і я не напрошувався. Передвиборча агітація – теж не моя справа. Функції розподілені для кожного.

Залишалося кілька днів до виборів, і мене знову викликав Попкович. Просить поїхати до головної виборчої комісії вирішити якісь дуже важливі справи, які не входили до моїх обов'язків. Зателефонували, що Василь Андрійович захворів і потрібний його заступник.

– Мабуть, запив і не може на ногах стояти, – пояснив я Попковичу.

– Та ну! Що ви? – здивувався парторг. – А як же його назначили головою комісії?

– Усе правильно, – кажу. – Це тільки ви ненормальний опинилися в їхній компанії. – Далі я пояснив йому, що там напевно вирішуються якісь секретні питання, про які безпартійним, а тим паче таким як я не можна знати. "Бдітельность" (з рос. – пильність) повинна бути на першому місці. А раптом...? Я ще додав, що тепер багато роботи над дуже відповідальним проектом і кожна хвилина дорога. Нема часу. Попкович зважив усе, погодився зі мною, поїхав сам до міського комітету партії, а там поміняли все керівництво комісією, тобто "кума Васю" й мене.

– Більше я "кума-земляка" не зустрічав. Усе через те, що розпустили Гулаг. Не одному Якимову ліквідація таборів попсувала кар'єру, зруйнувала сім'ю, навіть життя.

–

Шпана

Навесні 1955 року у восьмій зоні залишилося трохи більше тисячі в'язнів, переважно наших і трохи з Прибалтики. Життя йшло спокійно без помітних ексцесів, без непорозумінь між в'язнями та адміністрацією. По зоні вільно бігали кільканадцять різних порід собак. Кожна з них знала своє місце десь біля бараку під східцями або на теплих трубах під бараками. У них були свої господарі –

зеки, яких щодня зустрічали коло вахти, коли поверталися з роботи. Деякі вибігали поміж колючими дротами або попід воротами на дорогу за зоною і там на задніх лапах виглядали приходу колони. Жоден з них не гавкав на в'язнів удень чи навіть уночі. Вранці, в обід і перед вечерею точно в один час щодня організовано, неначе за сигналом, мирно збиралися перед кухнею, там спокійно сідали перед рампою (дерев'яний виступаючий поміст до одного метра заввишки над землею) проти вихідних дверей і чекали своєї порції. Двері з кухні відчинялися, собаки витягували свої голови і всі як один радісно махали хвостами. Не завжди хтось виносив їм їсти, бо з дверей міг вийти сторонній. Собаки знову сідали на задні лапи. Я часто спостерігав за їхньою поведінкою. Серед них було кілька моїх друзів, які вранці приходили "привітатися" зі мною перед порогом. Біля кухні завжди дочекалися виходу годувальника з повним тазом лишків костей.

Одного дня перед обідом до зони прибуло поповнення – близько чотирьохсот "битовиків" з побутовими статтями – не політичними. Розмістили їх у задалегідь приготовлених бараках. Серед вільних медиків помітна була майже паніка. Усі попередили мене, що будуть напади на аптеку, на кабінети і для них легке життя закінчилося. Я чомусь не бачив причин щось міняти. Домовився з Лазаревою, щоб поклала до стаціонару двох наших "хворих", які могли би прибирати й охороняти. Їх можна міняти. Бажаючих відпочити було чимало. Вона згодилася.

Пригадую, як того дня я стояв на східцях перед входом і споглядав, що робиться в зоні. Нічого особливого. До мене підійшов молодий хлопець, середнього зросту, чисто вдягнений в новій тілогрійці, шапці з піднятими вухами. Це було на початку весни, удень вже танув сніг. Незнайомий привітався і насамперед поцікавився, що за собаки бігають по зоні. Пояснив йому, що це наші, місцеві і все про їхнє життя в зоні. Минуло кілька днів і в таборі не стало ні одної собаки.

Цей хлопець став навідуватися до мене щодня. Крім нього, вранці під час приймання хворих заходили малими групами незнайомі, заглядали до кабінетів, приглядалися до замків у дверях, пробували ручки. Ми відразу насторожилися, не зводили з них очей. Крім двох "хворих" зі стаціонару, я просив ще інших хлопців з нічної зміни або з тих, які були звільнені на лікарняному, щоб знаходилися в нас і допомогли слідкувати за ними. Після закінчення приймання ми безцеремонно, доволі грубо за руки чи за комір, виводили всіх підозрілих за двері. До бійки не доходило. Вони відразу зрозуміли, що тут нелегко буде нашкодити чи пожитися.

До мене часто навідувалися знайомі, а найчастіше Василь Яремчук та Іван Кульчицький. Почали збирати інформацію про прибулих. За кілька днів ми вже знали, що серед них є різні люди. Старші віком колишні кримінальники працюють на заводах, готуються до волі, заробляють гроші і поводяться зовсім нормально. Таких більшість. Серед них багато безконвойних, ходять до праці за перепустками, тільки ночують у зоні. Справжньої шпани не більше тридцяти

осіб. Вони ніде не працюють, живуть на гарантійних пайках, інколи вдається їм дещо вициганити на кухні або вкрати. Це ті, що ще недавно не виходили з шізо чи з БУРу. Інші групи теж помалу рідшають. Знаходяться старші зеки, які беруть молодих хлопців зі собою на виробництво, опікуються і виводять в люди. Життєві умови для таких різко змінилися разом із системою.

Нового знайомого я на третій день попередив, що нема йому що робити в коридорі після приймання лікарями. Щось трохи поміркував і каже, що йому потрібний один "шкалик" для хворого "керухи" (кера, керуха – по-циганськи друг, товариш). Трохи поторгувалися, але, щоб відчепився, я виніс одну таблетку вероналу і три якихсь інших, але зовсім подібних. Поклав їх на долоню й кажу: "На, бери". Він глянув, попробував кожную пальцем, забрав веронал: "А це сміття мені непотрібне". Подякував і пішов. Після обіду прийшов знову й каже, що одної мало, треба ще три. Пошкодував, що дав йому, а тепер бачу, що не відчепиться. Сподобалося. Схопив його за комір тілогрійки і швидко, щоб не отямився, виштовхнув щосили через двері, східці і вниз. Якось втримався на ногах. Сказав йому, щоб більше не приходив. Він не образився і зовсім спокійно виправдовувався, що не для себе просив, а для друга. Показав пальцем на молодого мужчину, який стояв неподалік від нас, – високий, стрункий, з інтелігентним обличчям, чорними вусиками. Темна нова тілогрійка перероблена на куртку з коміром, на шії шарф ясного кольору, сорочка біла. Одягнений зі смаком і зовсім не подібний на зека. Трохи далі праворуч стояли ще двоє, теж чисто вдягнені, але тілогрійки не перешиті на куртки і шапки прості – не такі як у того з вусиками.

Я чекав, що всі четверо накинуться на мене, і думав чи оборонятися, чи заскочити досередини, засунути двері. Побачив, що жоден з них не налаштований агресивно, і я заспокоївся. Малий запропонував мені познайомитися з його другом. Не завадить – колись може пригодиться. Я ще раз повторив, щоб більше не приходив, і пішов досередини. Через кілька хвилин зайшов Василь Яремчук і питає, про що я розмовляв з Борисенком. – "Яким Борисенком?" – питаю.

– Той з вусиками. А цей малий, мабуть, його "шестьорка". Ті двоє теж напевно з його компанії. – Василь розповів, що Борисенко з кубанських козаків, ватажок групи блатних чи шпани (між ними є різниця), йому всі підчиняються. Сам він здібний, розумний, за фахом непоганий електрик, але працює рідко. Йому підкоряються не завдяки фізичній силі, як у більшості випадків, а визнають його інтелект. Табірне начальство не дуже переслідує його, мабуть тому, що в дискусіях чи суперечках не знають, що сказати. Вирішили, що краще його не зачіпати. Для них він не був небезпечним.

Здається, в 1946 році Борисенко зі Семеном Головком – теж з кубанських козаків – зарубали якогось "зсученого" (той, що пішов на співпрацю з НКВД) бригадира поляка Каєтовського – відомого в норильських таборах садиста – за знущання над в'язнями. Обидвох судили й перевели до каторжної зони. Дали по 25 років.

Зі Семеном Григоровичем Головком я познайомився трохи пізніше. Мого віку і зросту, кремезний, з добре розвиненою статурою. Розмовляв російською, але, як і інші кубанці, ставився до наших прихильно. Відчувалася історична спорідненість. Головка наркоманією не займався. Борисенко – це той самий, якого Іван Кирпиченко рекомендував на моє місце. З Головком я ще зустрічався пізніше на волі.

Як я вже згадував попередньо, запасні двері з клубу виходили в наш коридор. Одного дня після обіду в клубі йшов фільм "Педагогічна поема" за твором Антона Макаренка. Прийшли подивитися робітники з нічної зміни, обслуга табору, деякі хворі, бригада шпани й наші медики. Останні зайшли з нашого коридору, сіли близько від запасних дверей і замкнули двері на ключ. Фільм про колонію неповнолітніх, подібних на нашу шпану. Сеанс закінчився, Лазарева стала відчиняти ключем двері і на неї відразу натиснули з десятків мишаньків. Зчинився крик. На щастя, близько дверей було кілька хворих і Василь Яремчук. Вони стали у дверях, щоб захистити жінок. Я майже від середини залу ще з кількома знайомими навпростець через стільці поспішили на допомогу. Кричу на всю залу: "Хто там з екрана зірвався?" Накинулися на них з двох боків: Василь з хворими від дверей, а ми від стільців. Не шкодуючи стусанів, відтиснули їх від запасного виходу, а далі вони побачили, що не жартуємо, розбіглися по залі й до виходу на вулицю. Наші медики налякалися, щоб ті не ввірвалися до кабінетів та до аптеки. Більше інцидентів з їхньою шайкою не було.

З нового контингенту до лікарів зверталися рідко. Одного дня Лазарева направила на стаціонарне лікування з захворюванням серця якогось Осадчого. Родом із Сибіру, від дитинства з тюрем чи таборів не виходив. Середнього зросту, кремезний, як у нас казали, "відземок", приблизно мого віку, голова велика, чоло у зморшках, приплющені очі постійно чомусь дивилися в землю. Ніколи ні з ким не розмовляв, а на запитання відповідав "так" або "ні", а найчастіше "не знаю". Витягнути з нього речення було неможливо, хоч з вигляду на тупого не подібний. Розмов унікав. У карточці стояв діагноз: гіпертонія. Я міг здогадуватися, що батьки його були вислані з Кубані чи з України до Сибіру або розстріляні, тому поставився до нього зі співчуттям. Скільки не намагався вивідати щось про минуле – нічого не виходило. Мовчанка. Артеріальний тиск скоро в нього нормалізувався і я домовився з Лазаревою, щоб залишила його прибирати палати. Він теж не заперечував. Я думав, що щось із цікавості вивідаю від нього.

Одного разу Лазарева питає мене, чи не брав я із шухляди її столу таблеток. Там було дві вероналу. Підозріння впало на Осадчого. Ми взяли одну таблетку вероналу, позначили голкою і поклали разом з кількома іншими, подібними за формою, величиною, кольором. За запахом та смаком ніхто з нас не знаходив між ними різниці. Уранці перевірили – позначена пропала. Недуга в Осадчого теж якась підозріла. Лазарева розповіла, що тиск інколи піднімається в наркоманів, появляється аритмія та інші порушення функції не тільки серця. Мишаньки – майстри імітувати різні хвороби, піднімати температуру тіла, артеріальний тиск

тощо. Лікарі, які давно працювали в таборах легкого режиму, знають їхні витівки. Наші політичні в цьому відношенні не такі винахідливі. Осадчого могла не класти до стаціонару і не перевіряла як слід. Тоді було вільне місце. Коридор він прибирав і мив підлогу завжди пізно ввечері, коли всі лягали спати. Інколи обходилося без миття.

Одного пізнього вечора через трохи відхилені двері я почув, що хтось ходить по коридору. Не вмикаючи світла, виглянув у коридор. Проти моїх дверей лампа не світилася і мене не було видно. У другому кінці коридору стояв Осадчий, у лівій руці тримав щітку для підмітання, а правою ключем пробував відчинити двері до аптеки. Я ввімкнув у себе світло, взувся, одягнув штани, вийшов у коридор, перевірів, чи зачинені вихідні двері і пішов назустріч Осадчому. Він вже підмітав у другому кінці підлогу. Питаю, нащо підмітає, якщо недавно мив її водою. Не відповів нічого, тільки злегка здвигнув плечима. Обшуку не робив йому, тільки велів лягати спати. Наступного дня Лазарева виписала його.

* * *

У КВЧ (культурно-виховна частина) далі, як і в 4-тій зоні працював, чи тільки числився давній знайомий, Євген Васильович Константинов. На волі працював у московському цирку. Це той, який вчив мене виголошувати урочисті промови і правильно вимовляти слово "Сталін". Він з Пресом у вільний час сиділи зі мною в кабінеті і ставили двійки, якщо я неправильно складав руки на животі: за низько – виглядає вульгарно; за високо – подібне до положення при молитві. Перед словом "Сталін" треба було зробити паузу й набрати повітря. Якщо пауза занадто коротка – пропадала святість ідола, занадто довга могла викликати сміх у залі. Це "чарівне" слово треба було вимовити трохи голосніше й протяжніше, але знову, щоб у міру. Оратор був з мене неважний і тому крім двійок отримував п'ять років, десять, навіть двадцять п'ять. КВЧ не працювала, але ніхто її не розформовував. Здається, писали в клубі якісь лозунги, плакати. Константинова я майже щодня зустрічав на території зони. Він завжди привітно низько кланявся і з діловим виглядом кудись поспішав. Інколи ввечері заходив до Преса поговорити, розповісти новини, цікаві спогади, обмінятися думками. І мене запрошували. Було йому під п'ятдесят. З вигляду несимпатичний – обличчя в червоних плямах, неначе обгоріле, хоч риси правильні. Перебільшена ввічливість, улесливість, готовність послужити викликали до нього відразу. Оповідач з нього був прекрасний, ерудований, і пережив він чимало, тому мав про що розповідати.

З прибуттям етапу "битовиків" він занадив до Преса щовечора. Я заходив, як раніше, і звернув увагу, що вони з моєю появою припиняють розмову або переходять на іншу тему. Константинов пробував усміхатись, хоч я бачив, що чимсь засмучений і веселий настрої вдаваний. Ми обмінювалися кількома фразами "для годиться" і я виходив. Одного вечора він при мені продовжив крізь сльози: "Як вона мене любила, який я негідник, який я невдячний. Навіть тепер, коли я тут, вона про мене не забуває, пише теплі листи, все мені прощає." І

розплакався голосно. Я не радий, що зайшов непрошеним, постояв трохи і вийшов, щоб їм не заваджати. Через якийсь час до мене зайшов Прес і попросив кілька таблеток наркотиків для Константінова. Він дуже знервований і тільки вони можуть йому допомогти.

Знову через день-два подібна сцена, але тепер Євгеній Васильович заспокоївся і став розповідати про свою Пані (так він ласкаво називав дружину), про працю в цирку, про те, який він був невірний їй, а вона все прощала. Під кінець знову розплакався. Плями на обличчі стали темно-червоними, деякі аж посиніли, обличчя неприємно перекривлене. Я зрозумів, що тут якась психічна аномалія. Придумав причину і вийшов.

Через якийсь час, коли Константінов вийшов, я знову зайшов до Преса. Він перепросив мене, що змушений був якийсь час обманювати, а тепер вирішив сказати правду. Константінов – гомосексуаліст. До нашої зони разом з останнім етапом прибула їх ціла група і всі його знайомі з попередніх таборів. Серед них його "коханець" з минулих часів, якийсь Москаленко. Першого вечора Константінов заходив до нього, але той назвав його "старою кобилою", сказав, що тепер має кількох молодих гарних хлопців. Хіба, якщо принесе "шкаликів", тоді, може, подумає. І ось він приходить щовечора, готовий ноги лизати за одну таблетку. Прес мав свій запас і все віддав, ще й у мене випросив. Що робити далі? Не відчепиться, знову прийде, але казав, що до мене звертатися не буде і просив Преса мені не розповідати.

Прес вважав його хворою нещасною людиною, але давати далі таблетки не можна. Я категорично теж за те, щоб перестати жаліти його. Це не вихід, бо кінця не буде ніколи. Константінов приходив ще кілька разів, переконався, що нічого більше не отримає, перестав навідуватися.

Москаленко жив зі своєю шайкою не в бараці, а в другому клубі за бараками поруч зі складами. Одного дня Прес запропонував мені ввійти до складу комісії, яка повинна перевіряти санітарний стан і дотримання норм пожежної безпеки в бараках. Я згодився. Зайшли до другого клубу. На сцені за столом сидів сам Москаленко. Бачив його раніше в зоні, але не звертав уваги. Високий, міцної комплекції, добре відгодований, обличчя рум'яне, наче нафарбоване червоною помадою. Погляд самовпевнений, владний, нахабний. Біля нього вешталися кілька молодих хлопців віком до 25 років. Москаленко виглядав на тридцять або старше. На столі лежали скибки хліба і якісь недоїдки. Видно, що не були голодні. Таку компанію я вже зустрічав у БУРі четвертої зони в грудні 1949 року. Там ватажком був Сікорський. Тоді подібні сцени мені нагадували оповідання чи казки з дитинства про пекло з Антихристом. Щось дике, жорстоке, антилюдське, азіатське в найгіршому розумінні.

В УРЕ, том 3, написано, що "гомосексуалізм ... в капіталістичних країнах – досить поширене явище і тісно пов'язане з соціально-побутовими умовами. В СРСР кримінальним законодавством передбачено карність г-зму..., за винятком тих випадків, коли Г. є одним із проявів виражених психічних розладів". Ось так, а не інакше. Все, що погане, може бути тільки в капіталістичних країнах, а в нас у

соціалістичному раю неможливе. Під час навчання в гімназії в Перемишлі в бурсі (гуртожиток) нам, підліткам, хтось із вихователів свідомо підкинув чи дав комусь із старших книжку на польській мові "Vita sexualis" ("Статеве життя") – власність бібліотеки "Cansonetta" при польському єпископаті. Ми крадькома читали її, вивчали незнайому термінологію з сексології, венерології, статистичні дані з усіх країн світу, обмінювалися думками. Ніхто нам не заважав. Ще довго після цього ми не раз ходили по підозрілих кварталах міста і по парках, приглядалися випадково до дівчат, дуже вільно одягнених, чи нема на губах прищиків – зовнішніх ознак венеричної хвороби. Дуже цікавими були розділи про стосунки між чоловіком і жінкою в буденному житті, залежно від обставин, характерів тощо. Звідти я довідався, що деякі жінки три-чотири дні щомісяця, інші під час вагітності не володіють собою, їхня вся увага, помисли підсвідомо звернені на дитину, і якщо чоловік цього не розуміє, починаються непорозуміння, сварки, часто доходять до трагедій. Я згадував не раз цю книжку, коли, як членові побутової комісії на роботі в Норильську і в Черкасах, доводилося мирити подружні пари.

Яке було моє здивування, коли в 1948 році під час етапів на пересилках переконався, що неповнолітня шпана з дитячих колоній знає цю термінологію краще від мене – на рівні лікаря-фахівця і вживає дуже часто ці слова в розмовах, де треба й де не треба. Інколи наші дядьки в таборі зверталися до мене за поясненнями, що значать слова, якими їх обзивали або вживають у розмові мишаньки.

Я міг тільки здогадуватися, за що судили Константінова, але не випадало цікавитись. У таборі це не було прийнято. Хтось розповідав, що і в Зайцева була якась подібна "політична діяльність", може іншого профілю.

Суд

Навесні 1956 року в Норильську працює якась виїзна сесія Верховного суду чи комісія з Верховної Ради Союзу. Переглядають справи масово, а пізніше викликають "на суд" групами. Багатьом зменшують вироки наполовину, до десяти років, до двох третіх, а декого звільняють відразу зі зняттям судимості або з повною реабілітацією. Буває, що залишають без змін навіть двадцять п'ять років. У нашому таборі був якийсь білорус, музикант за фахом – скрипаль. Йому залишили повну "котушку", тобто двадцять п'ять. На що ж тоді мені надіятися? Довести, що все, написане у вироці, брехня – не зможу, а каятись, просити помилування – язик не повернеться. Якщо врахують характеристику від адміністрації табору, то про якість полегшення годі думати. Казали, що на такі характеристики мало дивляться. Скрипаль, почувши новий вирок, рознервувався, підняв на суді скандал, відматюкав усіх. Про подібні вироки я більше не чув.

Василь Яремчук з Іваном Кульчицьким радили написати заяву на всякий випадок. Нічого не втрачу. А що – коли пощастить? Лазарева теж не давала спокою щодня й казала, що на характеристику від адміністрації не звертають уваги. З Василем та Іваном ми обмірковували тактику – що говорити, як

поводитися на суді. Сам передумував минуле, не сумнівався, що чинив правильно, совість чиста. Чому підписав усе слідчому і на суді? Чи повірять мені тепер, чи зрозуміють? Багато залежить від судді, як людини, і навіть від його настрою. Написав заяву з одного речення: "Прошу переглянути мою справу і винести відповідне рішення". Віддав її начальникові спецчастини Селєдкову. Він знав мене і, як і Власов, ставився вороже, з ненавистю, хоч я з ним ніколи не розмовляв. Прочитав заяву, покрутив листком, неначе збоку чи догори ногами легше прочитати, посміхнувся: "Ну й ну! Побачимо, що з цього вийде". Початок неважкий – думаю. Раз він так відреагував – значить, щось знає, має досвід, може вгадувати чи прогнозувати рішення суду.

Я вийшов на вулицю й задумався, чи варто було пробуджувати якусь надію, псувати нерви. Пропав спокій. Головний мій козир – це те, що не воював проти більшовиків, а проти поляків. Іван Кульчицький, як завжди, оптиміст, нагадав колишні мої слова, що в мене, якщо щось погано починалося, то добре закінчувалося. Перед відходом я ще спитав Селєдкова, чи залишити собі копію заяви, щоб де не пропала. Глянув на мене вовком і запевнив, що віддасть за адресою. При мені зареєстрував у журналі і дав навіть подивитися, що за журнал, та на запис. Заспокоїв. Коли він відправить мою заяву до суду – першою чи останньою – залежить тільки від нього.

Роботи в мене було багато від ранку до ночі і часу на роздуми не залишалося. Тільки перші дні після віднесення заяви тягнулися довго, а далі стало по-старому. Не так сама робота забиравала час, як події в таборі. Когось звільнили, когось зменшили або відмовили. Треба було збирати гроші на дорогу, декому допомогти придбати одяг, білизну. І так щодня без вихідних. Надходили новини від знайомих на волі, з інших таборів, з України, з Сибіру, про події в Союзі, у світі. Майже кожен день щось нового приносив.

За останній рік я так втягнувся у свої обов'язки, що не знав, де хто зі знайомих працює – чи на будівництві, чи на заводах. Ніхто до мене не звертався за допомогою в харчах, за пайкою хліба і я вже не думав, що хтось може бути голодним. Інколи заходив до знайомих, пропонував, що можу залишити на день-два в зоні "за станом здоров'я". Крім наших земляків, дуже часто відпочивав Олександр Єфремов з Петрозаводська – на рідкість порядна, чесна, розумна людина. Старий естонець Виру ходив на роботу рідко – більше числився за стаціонаром і підтримував майже ідеальну чистоту в кабінетах та палатах. Лімітів на звільнення вже ніхто не встановлював, не перевіряв. Люди намагалися працювати на виробництві, заробити грошей, щоб вийти на волю з якоюсь копійкою. Василь Яремчук лежав у стаціонарі з "ускладненнями після перенесеного гепатиту" (жовтухи), а на ДОКу Мар'ян Стецишин закривав на нього наряди, Володимир Шалаш у бухгалтерії нараховував щомісяця зарплатню.

Настав день, коли й мене викликали на суд. У який день, якої пори року – взимку чи навесні, яка тоді була погода і де відбувся суд – не пригадую чомусь нічого. Мабуть, викликали несподівано. Могли нас везти машиною під конвоєм або пішки аж у четверту зону. Відстань близько чотирьох кілометрів. Чомусь не

відрізняю судової процедури, яка відбувалася з Балановським більше року тому, від моєї. Неначе все відбувалося в тому самому клубі, тільки я стояв уже в перших рядах перед сценою, а тоді сидів у середині залу. Чи були якісь свідки – не пригадую. Суддя вдягнений у ясно-сірому костюмі, віком менше п'ятдесяти, голова велика, зовсім лисий. Я чомусь до таких людей завжди ставився з довірою. Після вступних формальностей суддя попросив розповісти коротко, за що судили. Зовнішність судді й те, що майже напам'ять вивчив заготовлені відповіді на можливі запитання, додало трохи сміливості, впевненості, розкутості. Крім того, я вмовив у себе, що надії на звільнення мало, і сьогоднішній день нічого не вирішує, не міняє. Між нами відбувся приблизно наступний діалог:

– Те, що там написано про часи окупації – трафаретні фрази слідчого і не має нічого спільного з дійсністю. Треба було якось вижити. Моя "злочинна" діяльність розпочалася 12 квітня 1945 року, коли переписував прізвища людей – переважно дітей, жінок і стариків, помордованих польськими цивільними бандами і міліцією в селах Березка та Бахів недалеко від Перемишля. Я був один на кілька сіл із середньою освітою і пасивно спостерігати за тим, що діялося, не міг.

Далі ще деякі дати, числа помордованих, ставлення поляків до українців і закінчив словами: "Часто перебираю в пам'яті минуле, аналізую свої вчинки, роблю т.зв. іспит совісті і доходжу висновку, що якщо би я знов опинився в тих же обставинах, маючи сьогоднішній життєвий досвід, то чинив би так само. Іншого виходу не знаходжу. Кожна чесна нормальна людина на моєму місці інакше не могла діяти. Ніхто не має морального права нав'язувати мені злочини, яких не було. Моя совість чиста". Повторював те, що говорив на суді в Києві у 1948 році. Тоді я заявив, що підпишу все, що кому заманеться, щоб швидше закінчили слідство, яке проводили тільки вночі, а вдень спати не давали. І так упродовж шести місяців. Слідчі за "доведену" кількість "людино-злочинів" отримували нагороди, підвищення у званні, робили кар'єру. Для мене воно тоді не мало жодного значення, бо так чи сяк мене чекав вирок 25 років. Каятися не було в чому і сьогодні нема, а принижуватися не бачу потреби ні тоді, ні тепер.

Суддя цікавився, ким працюю в зоні, а потім секретар суду, жінка, показала пальцем на місце в листку з моєї справи.

– Що можете сказати про події влітку 1953 року? – запитав суддя.

– Люди не могли виходити на роботу, коли не знали, де почнуть у них стріляти – в зоні, по дорозі до праці чи на виробництві. А я робив усе під час страйку, що міг, щоб не допустити знову до непотрібних масових розстрілів. Майстер Зайцев, який на мене доносив і подавав інформації неправдиві, перекручені, ще у вересні 1953 року зрозумів, що вчинив нечесно і просив у мене вибачення.

– Що ви можете сказати про успіхи Радянського Союзу в економіці?

– Слідкую постійно за пресою, радіо. Можу наговорити багато різних компліментів, але те, що збудовано за десять років після війни, напевно

перевершило прогнози людей будь-яких поглядів. Хоч я переконаний, що ті в'язні на волі напевно могли би зробити більше. Ви не можете собі уявити, з яким азартом ми тут працювали задарма, доки не почали розстрілювати.

– Якщо би ви опинилися на волі, які ваші плани на майбутнє?

– Насамперед закінчив би вищу освіту. Це моя мрія з дитинства.

– У вас така довга перерва – як же вступите до інституту?

– Перерва справді більше як 14 років, але я не марнував часу. Ще в 1952 році дістав усі підручники за середню школу й організував навчання у бригаді. Один хлопець з Москви, Дмитро Остроумов, який попав до нас у бригаду майже неграмотним, бо від дитинства тинявся по таборах і дитячих колоніях, за три роки вивчив матеріал за середню школу, недавно звільнився й тепер вчиться в Норильському технікумі. А я хоч сьогодні можу вступити до інституту.

До Польщі до батька не думаю виїздити. Там нема мені чого робити. З Норильська вибиратися теж не варто, коли нема грошей, і тут є змога вступити заочно до політехнічного інституту. Знайомих на волі в Норильську багато й легше підшукати працю.

– У нас нема підстав вам не вірити, – спокійно заявив суддя. – Суд виходить на нараду.

Повернулися дуже скоро. Я аж злякався. Не пригадую, хто з них зачитав постанову: "Звільнити після відбуття половини терміну покарання із зарахуванням заліків". Про позбавлення в правах на п'ять років чи про поселення – ні слова. Тут я вже справді розгубився, бо якийсь час стояв і мовчав. Тільки після якоїсь паузи згадав, що треба подякувати. Але ще не все. Суддя запропонував написати заяву з коротким текстом, як я тут розповів, і просити о перегляд справи. Заяву принести йому в п'ятницю, а він постарається посприяти – може доб'ється реабілітації. Начальникові табору сказати, куди й до кого йду. В них є вказівка видавати в таких випадках перепустку.

Мені здається, що суд відбувався не в клубі четвертої зони, а в якомусь класі четвертої школи коло стадіону "Заполярник", і ми ходили не з конвоем, а з індивідуальними разовими перепустками. Відстань від зони до школи – близько 500 метрів. Повертався кожен окремо і якогось товариства в дорозі не пам'ятаю. Можливо, що в день суду над Балановським я був вільний від переживань і та сцена закарбувалася чітко в пам'яті дець там на вільному місці, а в день суду наді мною, при такому напруженні, вільного місця в пам'яті не знайшлося. Запам'яталася добре тільки особа судді, його сірий костюм, лиса голова, обличчя. Отямився я щойно близько перед зоною. Погода була хмарна, але без снігу. Він недавно почав танути. Довкола тундра вся біла, під ногами мокро. Могла бути друга половина квітня 1956 року. Свіже повітря трохи остудило мене, освіжило голову і я спокійно, неначе нічого не сталося, несу копію постанови суду до спецчастини в штабі, який знаходився за зоною. Тільки зайшов, а Селедков відразу до мене з радісною цікавістю. Мабуть, звернув увагу на моє байдуже обличчя. "Ну, як?" – питає.

– Зняли половину, – відповідаю спокійно й даю йому випуску.

– Не може бути! – здивувався він. Прочитав. – "Ну й ну!" – майже застогнав. Обличчя спохмурніло відразу, настрій зіпсувався. Сказав, що від мене більше нічого не треба, можу йти. По дорозі до бараку на вахті здав перепустку й намагався згадати, що снилося останньої ночі. Нічого не снилося. Лазарева щиро раділа, а Ліда Левіна відразу повідомила всіх хворих і мені кілька разів повторювала, що була переконана, що знімуть частину. Прес потиснув руку, як добрий друг, розуміється, без емоцій, але зі щирим задоволенням, Яровая вимушено посміхнулася, сказала: "Поздоровляю". До вечора всі знайомі знали про мій суд. Це було у вівторок. Дату не запам'ятав. Я відразу взявся писати заяву до Верховної Ради, як радив суддя. У п'ятницю вранці пішов до штабу до Власова за перепусткою. Хочу віднести заяву комісії – і розповів йому все. Він, не дослухавши до кінця, сказав, що отримав попередження від комісії. Сьогодні вони дуже зайняті, щоб нікого із зони до них не випускати, хіба аж у вівторок будуть приймати заяви і відвідувачів. У тоні Власова я відчув якусь підлу підступну пакість і пошкодував, що сказав йому правду. Пізно каятися, треба було раніше думати і сказати іншу причину або передати заяву через якогось безконвойного, чи щоб хтось на роботі попросив когось із вільних. Хто міг подумати, що ненависть до мене не зменшилась, а навіть зросла після того, як мені зняли половину вирoku.

У вівторок пішов знову до штабу. Власова застав у кабінеті Селедкова. Нагадав йому про перепустку, щоб віднести заяву комісії.

– Яка ще комісія? Вони вилетіли до Москви ще в п'ятницю ввечері. Спізнив ти, – і розреготався, а з ним Селедков і капітан Нефедов, що сидів за другим столом ліворуч біля вікна.

– Ти дивись на нього, – продовжував злісно Власов, – реабілітації захотів.

– Що, що? Реабілітації?... Йому? Мало, що зняли половину? – єхидно, жовчним тоном, неначе нічого не знає, спитав Селедков. Мені стало все ясно, попрощався й вийшов. Про свою заяву розповів, здається, тільки Яремчукові й Кульчицькому або нікому. Сам не вірив, щоб у мене все так круто повернулося, і то в кращу сторону. Таке не буває в більшовицькій системі і не могло бути.

Поведінка офіцерів НКВД теж на своєму рівні. Нераз мав змогу переконатися, що якогось чесного слова, людської гідності, гордості в них немає – від п'яного капрала до генерала. Це зовсім інший світ, інша категорія мислення, розуміння загальнолюдських цінностей. У них все запрограмоване в один чорний антилюдський бік. Якщо траплялися серед них винятки, то такий вважався чужим і його "з'їдали". Власов і компанія зненавиділи мене через те, що впродовж двох років не знаходили відповідної кандидатури на моє місце, не було якихсь недоліків у роботі. Знали, що я допомагаю землякам, а зловити на якихсь незаконних діях не могли. Пізніше махнули рукою, хоч при найменшій нагоді намагалися шкодити.

Після суду я навчився рахувати заліки і став прикидати, коли буду на волі. На вахті наглядачі мене вже визнавали й пізнавали від того часу, як допоміг пеніциліном одному з них, радше його дитині. До штабу ходив вільно в робочих

справах, тільки говорив куди, до кого, за чим. Жоден з них не питав начальства чи випускати мене, чи ні. Вирішив зайти до Селєдкова, поцікавитися, з якого дня рахують мій термін ув'язнення. Відповів, що від передачі мене до рук "Смершу" в другій половин листопада 1947 року, а не від дня арешту 23 вересня. Точно не пригадую, але можливо, що й місяць перебування в Бадені в Австрії могли теж не зарахувати, бо за межами Союзу. У моїх документах в особовій справі все до одного дня було зафіксовано. Хтось казав мені, що повинні рахувати від дня арешту. Тут уже поле діяльності для самоуправства чи самодурства працівників спецчастини, тобто для Селєдкова. Категорично пояснив мені, що перебування в тюрмах Чехо-Словаччини й Польщі не зараховуються. Звертався я ще тоді через цензуру до Військового трибуналу в Києві чи ще кудись, але відповіді не отримав, і два або три місяці пропало. Перед звільненням я вже рахував кожний день.

* * *

На початку осені почалася нова кампанія з розповсюдженням облігацій тривідсоткової позики. Очолив її капітан Нефьодов зі спецчастини. Я знову відмовився, бо справді грошей не мав. Викликали до штабу і там у присутності Селєдкова почалися торги, як на базарі. Розклав йому до копійки, куди йдуть гроші. Майже половину інколи віддавав на дорогу тим, що звільнялися. Фактично ініціатива виходила від мене і Василя Яремчука. Я знав щодня, хто коли виходить на волю, бо треба було готувати виписки із санкارت, і відповідно організувати допомогу. Коли я сказав, скільки йде щомісяця на продукти, втрутився Селєдков, нагадав, що я ходжу на кухню – які можуть бути витрати на продукти?

– Так, я ходжу на кухню знімати пробу, але не наїдатися, і не щодня. За гарантійні харчі щомісяця вношу по тридцять карбованців, як і всі в'язні. Можна перевірити по відомості. Не хочу я жити за рахунок хворих у стаціонарі чи інших зеків. Ще не навчився і ніколи не навчусь. Вам це важко зрозуміти.

Коли дійшло до допомоги тим, що звільняються, Селєдков з єхидством додав: "А як же. Землячкам треба допомагати".

– Що тут дивного? – питаю. – Недавно збирали на дорогу для росіянина Єфремова з Ленінграда.

– І що? Так задарма віддаєте гроші? – не міг повірити Селєдков.

– Не задарма. Декому тільки позичаємо, але ніхто ніде не записує й не перевіряє тих, що збирають. Вам важко зрозуміти?

Селєдков уловив натяк, надувся й замовк. Нефєдов далі продовжував мене агітувати, але невміло, непереконливо. Селєдков не стерпів.

– Чого ти з ним торгуєшся? Не знаєш його? Не знаєш, з ким маєш справу? Він грамотний, знає, що говорить. Бачиш, що принципово не дасть ні копійки. Не трать марно часу.

– І я так думаю, що не варто тратити час, коли нема грошей. У мене там багато роботи. Здається, я вже можу йти? – Попрошався й вийшов. Хотіли від мене не менше як 50 крб, бо Кирпиченко дав сто, а стільки, здається, коштував

квиток на літак до самого Києва чи до Москви. Тоді до Сибіру я родичам вже не висилав. Їх звільнили і виїхали в Дрогобицьку область.

Я знав, що вирок суду вони не змінять, а пакостити не перестануть ніколи, як би я не поведився з ними. Тоді вже став думати, як зібрати трохи грошей, якимось скромно одягнутись, щоб не позичати чи випрошувати в когось. Менше як півроку до звільнення пролетять швидко. Не пам'ятаю, скільки я отримував, але в запасі не було ні копійки. Міг продавати з аптеки спирт, вітаміни, рибацький жир, пеніцилін, навіть наркотики і списувати, як це робили інші, але не хотів втягуватися в чужу для мене систему. А по правді – треба було вчитися красти. Не думав, що на волі всі так роблять, у кого є тільки змога. Інакше не можна прожити. Тоді навіть не розумів значення слів "вкрасти і списати".

Школа

До кабінету Лазаревої зайшов сам Власов і я вийшов з картотеки. Через кільканадцять хвилин запросили мене. Начальникові табору потрібний список в'язнів малограмотних або зовсім неграмотних. Я знаю в таборі людей найкраще і можу допомогти їм. Викликати кожного, перевіряти рівень освіти – доволі складно. Згодився зробити це за два-три дні. Головним критерієм було знання російської мови. Підключив сюди знайомих, а вони своїх у бригадах і через три дні список "анальфабетів" був готовий. Серед них два з Прибалтики з вищою освітою, але подали, що російської мови не знають. Знайшлися й такі, що через кілька місяців, навіть тижнів, виходять на волю. Чи варто починати з ними возитися, щоб вивчили російську мову?

У назначений день Лазарева приводить зі штабу знову Власова і майора Ольхова. Останній – добродушний дядько, товстенький, з "буржуйським" животиком, характерним для кабінетного працівника, віком за п'ятдесят, – завідував сектором з виховної чи культмасової роботи в управлінні "Нориллагу". Зайшов, привітався як людина, і став мені пояснювати, що вони думають організувати. Виділено 200 тисяч карбованців на навчання людей, які знають погано російську мову, щоб вони, коли звільняться, могли швидше втягнутися в нормальне життя в суспільстві. Я показав йому готові списки, де були прізвища, вік, освіта, знання російської мови і приблизна дата звільнення. Звернув увагу на прибалтійців, кількох молдаван, українців та білорусів із західних областей старших віком, які російської мови ніколи не вивчать, і вона їм на роботі не конче потрібна. Запропонував інший варіант: підшукати людей, які не закінчили середньої освіти через арешт або пропали документи, організувати десятий клас із випускними іспитами, видати атестати. Тоді буде видно конкретну роботу, гроші не пропадуть невідомо на що, і люди будуть вдячні. Власов, не задумуючись, відразу по-своєму зрозумів суть моєї ідеї. У моїх словах, вчинках він завжди бачив насамперед якийсь протидержавний підступ, бандерівську антисоветчину.

– Нам грамотные преступники не нужны! – заявив категорично, злобно. Ще досі пам'ятаю його тон і вираз обличчя, тому залишаю російською.

– Зачекай, зачекай. Не поспішай, – заспокоїв його Ольхов. – Мені здається, що ця ідея заслуговує, щоб над нею подумати. Я поговорю ще в управлінні. А возитися з людьми, які в цих списках, справді не варто.

Мене підтримала Лазарева і привела ще деякі докази про перевагу десятого класу. Власов замовк. Ольхов забрав списки, пообіцяв, що, мабуть, буде десятий клас і завтра все вирішиться. Офіцери вийшли. Лазарева залишилася, сказала, що Ольхов дуже порядна людина, і як він вирішить, так і буде. Власов уже не зможе нічим зашкодити. Порадила ще сьогодні шукати кандидатів на десятикласників. Хто там буде перевіряти, у кого яка освіта. Сама одягнулася – піде до штабу, може, застане Ольхова і ще поговорить з ним.

Увечері почав з Яремчука й Кульчицького. Зібралися на нараду – кого включити до списків. Відразу залучили ще кількох, розійшлися по бригадах розвідати, в кого яка освіта і хто хоче закінчити середню школу. Охочих відправляли до мене. Я нікому нічого не обіцяв, але поспробуємо. Записував усіх, деяких несміливих підбадьорював, що допоможемо, щоб тільки відкрили школу.

На другий день мене викликав Власов до штабу і зверхнім зневажливим наказним тоном сказав коротко: "Набереш вісім осіб, які закінчили середню школу й не мають атестатів, відкриємо десятий клас. Можеш іти. Завтра принеси списки". Я тільки привітався і попрощався – і ні слова більше.

Увечері зібралися всі бажаючі. З кожним я розмовляв окремо наодинці, щоб не вліз якийсь стукач. Не було таких. На випадок перевірки ті, що мали менше дев'яти класів, повинні були брехати, що вчилися в десятому або в технікумі. Другого дня в назначений час я віддав Власову список на вісімнадцять учнів. Перевірив уважно кожне прізвище і знову сердито: "Я так і знав. Самі бандерівці!"

– Там є і два литовці, – поправляю його, – Шепетіс і Ленк'явічус.

– Один чорт – що бандерівці, що литовці. Ні одного росіянина.

– Тут усі росіяни зі середньою освітою. Неграмотних, таких як серед наших, нема. Я ходив вербувати серед мишаньків, які навесні до нас прибули, але вони підняли мене на сміх.

Насправді не я ходив, а хтось із наших, і його справді висміяли. До списків входили: Василь Баглай і Юрко Порайко – заарештовані з інститутів, Борис Приймак і я мали середню освіту, Василь Яремчук учився до 1942 року в гімназії, так само литовці Шепетіс і Ленк'явічус, тільки вони в Литві; Івана Кульчицького та Михайла Штеця заарештували з технікуму чи училища в Мукачеві, Володимир Батенчук, Дмитро Бريدун, Семен Нуд-Кушнір училися не вище як у восьмому класі. Інших не пам'ятаю. Кілька звільнилося, серед них і Порайко – школу не закінчили. Нам ще добавили трьох безконвойних з інших таборів та двох з НКВД: лейтенанта Балабана з Кіровоградщини і якогось солдата, подібного на вологодського – дуже ідейного на 105 %. Усіх набралось 23 учні.

Приступили відразу до матеріалу десятого класу. Треба було не погоріти зі знаннями й довести, що всі вчилися в десятому. Щовечора половина кабінетів медчастини була перетворена на класи. У кожному по два учні. Всі вивчають

математичні формули, розв'язують задачі, пишуть диктанти з російської. Над слабшими шефтують Василь Яремчук і Борис Приймак з Житомирщини. Останній знає матеріал добре, але ніяк не розуміє, чому інші не знають так як він, а ще більше його дивує, навіть сердить, чому він повинен їм допомагати. Одного вечора я дав Іванові Кульчицькому ключі від складу, щоб пішов з кількома "студентами", у тому числі і з Борисом, хай виберуть собі нову нижню білизну. Приймак уперто не хотів брати, бо не знає, який мені за це хабар дати. Не вірив, що хтось може комусь допомогти чи дати щось задарма. Коли Іван пригрозив, що його самі силою переодягнуть, він згодився. На все, що ми робили, дивився, як бик на нові ворота. А ми справді витворяли неможливе.

Я займався математикою зі всіма – спершу із сильнішими, а відтак разом з ними – зі слабшими. О першій по півночі йшли спати. Найслабших двох відразу поклали до стаціонару – розуміється, за згодою Лазаревої або навіть з її ініціативи. Після двох тижнів їх змінювали два наступні. І так чергувалися. Крім того, на день-два залишали по одному "з температурою", бронхітом тощо. Тільки хтось скаржився на втому, відразу вживали заходів. Про якусь симуляцію, хитрування не могло бути й мови. Минув тиждень, чи більше, і в багатьох почалася втома очей. Трохи збавили темп у навчанні, почали лікувати риб'ячим жиром та вітамінами. В аптеці був достатній запас. Тут вже перше слово було за Лазаревою. Найважче приходилося з Семеном Нуд-Кушнірем. Здібний, кмітливий, але майже сліпий навіть в окулярах. Працював на ДОКу електриком. (Останніми роками жив у Ворохті на Гуцульщині, а Борис Приймак у Львові). Мар'ян Стецишин і Володимир Шалаш на ДОКу робили все можливе, щоб наші "хворі" не втрачали в зарплаті. Вони обидва не вчилися.

Серед учителів – дві вільні жінки. Хімію читала Авдєєва – висока блондинка, досвідчена вчителька зі стажем. Було їй під сорок. Від перших днів, як тільки вона підійшла до столу, я, Яремчук чи Баглай, як справжні джентльмени, допомагали їй зняти пальто, вішали на вішак, а після уроку одягали її. Спочатку почувалась якось незвично, згодом перестала дивуватися. Не боялася, що вкрадемо пальто і проп'ємо, як їх лякали в місті. Коли ближче познайомилися, розповідала, що деякі молоді вчительки, які недавно прибули до Норильська, боялися йти сюди викладати. Вона теж не відразу згодилася, аж поки через знайомих не зустрілася з нашими медиками. Ті сказали їй правду. Ще трохи пізніше при всьому класі заявила, що ніколи ще так легко не проходили в неї уроки, як тут, і рівень знань в учнів набагато вищий, ніж у нормальних школах.

На уроці про луги та їхні сполуки прочитала по-російськи про "едкий натр и едкий кал". Ми з Василем Яремчуком посміхнулися. (Борис Приймак побоювся посміхнутися, а інші російську мову знали погано і не відразу зрозуміли). Глянула на нас, почервоніла й поправила: "Извините, – едкое кали".

На урок російської мови й літератури прийшла якась молода, дуже скромно, майже бідно вдягнена, з вигляду неначе перелякана. Пізніше розповіла, що від вахти до класу привів її наглядач, коло дверей сказав, щоб заходила – не боялася,

повернувся й пішов. Тут вона справді злякалася. Коли я допомагав зняти пальто – розгубилася. Побачила нормальні людські обличчя, всі тихо сидять на місцях і відразу заспокоїлася. Я доповів про клас, попередив, що більшість російську мову знає погано, і спочатку буде важко, але постараємося наздогнати. Запропонував якийсь час декому не ставити оцінок. Урок закінчився в гарному настрої. По дорозі до вахти розповів їй, що в зоні більшість політичних, а частина "битовиків". Боятися нема чого, але треба бути обережним. Ми будемо її зустрічати і проводити до вахти. У класі самі політичні (три з інших зон і два енкаведисти не приходили на заняття), майже всі бандерівці. Щоб не боялася цього слова, яким їх на волі лякають.

Після кількох уроків почали писати диктанти. Дозволялося підказувати, бо два литовці, як не старалися, не могли зробити мало помилок. Шепетіс у тексті замість "Казак вел лошадь под уздцы", написив "... за усы" (із твору Л.Толстого "Казак"). Пізніше при розборі п'єси Чехова "Вишневий сад" сказав: "После отмены крепостного права в Советском Союзе в 1961 году" (замість у Росії в 1861). Якщо би ця його фраза кілька років раніше дійшла, куди треба – додали б десять років. Одного дня вчителька зайшла до класу дуже схвильована. Попросила мене до столу, повернулася спиною до учнів, відкрила свій старий портфель, у якому були наші зошити з диктантами, але так, щоб крім нас ніхто не бачив, і майже крізь сльози до мене: "Дивіться, що ж тепер буде?" Усі зошити мокрі. Розповіла, що живуть з чоловіком і однорічною донькою в одній кімнаті без меблів. Усе їхнє добро на підлозі. Учора донька підлізла до табуретки, на якій стояла каструля з супом, перевернула і весь суп вилила на портфель з зошитами. Я вже голосно розсміявся не так над самим випадком, як хотів підняти в неї настрій.

– А у вас крім дочки буде ще хтось перевіряти наші зошити? – питаю.

– Ні, не буде, тільки, що ваші учні скажуть?

– Ніхто нічого не скаже – можете не переживати. Не зашкодить навіть переписати до чистих зошитів з помилками. Теж корисно. Напевно так зробимо.

Усі, звичайно, згодні. Запропонував їй, якщо не боїться контролю від свого начальства, щоб ми самі перевіряли зошити і розбирали помилки. Так навіть буде більше користі. Серед нас усі свої – не продадуть. Якийсь час так робили, і вона була задоволена. Частину помилок виправляли червоним чорнилом, а вона ставила оцінки.

Скоро звикла до нас, почувалася зовсім вільно і одного дня згадала, як боялася сюди йти, а тепер бачить, що тут зовсім інші учні, набагато кращі, ніж у міських школах. Навіть цікавилася табірними буднями. Довго в нас не працювала. Могла влаштуватися на постійну працю в якійсь міській школі або виїхала з Норильська. Ніхто не сказав нам нічого. Російську мову й літературу став викладати наш зек – колишній вчитель з Молдови – Губський. Розмовляв з нами українською. Виявився принциповішим, як сам Власов, або хотів вислужитися перед начальством, хоч у сексотстві не можна було його підозрівати. Якоїсь прихильності до нас не виявляв, неначе не розумів, що ми

разом тільки зеки за колючими дротами. Незрозумілий самолюб. Ми теж ставилися до нього стримано, без довір'я. Юрко Порайко назвав його "Гротеску" – від слова "гротеск" при вивченні поезії Маяковського і румунське закінчення "ску". Губський міг бути молдаванином, а жив серед українців. Було йому вже за п'ятдесят.

Математику вивчали якийсь час самотужки, і тільки через кілька тижнів дали нам учителя – зека. Перевели з іншої зони, бо в нашій ніколи його не зустрічав. Старший чоловік, віком за 55 років, високий, повний, зі стриженою головою, зовсім сивий, волосся рідке, але не лисий. Його обличчя мені запам'яталося добре, а також статура, повільні рухи, спокійна зважена мова. Замість піджака чи куртки носив якийсь темно-синій кітель, застебнутий під шиєю, як у залізничників.

Після першого уроку я звернувся до нього по-українськи і він теж перейшов на рідну мову зі слобожанським акцентом. Прізвище – Ясінський. Наскільки я тоді розумівся в медицині, чи міг визначити за зовнішнім виглядом стан здоров'я людини, то він хворів гіпертонією або цукровим діабетом. Один чи два уроки я не наважувався до нього підійти – не знав, що за людину нам підкинув Власов, і треба було бути обережним. Відразу було видно, що це знаючий досвідчений педагог. На уроці швидко пробігав матеріал і одночасно перевіряв, що ми знаємо. Крім мене, відповідали переважно Яремчук, Приймак, Порайко, Бридун, Кульчицький, Штець. Після другого уроку я підійшов до нього і признався, що більшість учнів не мають восьмикласної освіти. Похитав головою й пообіцяв, що іспити за десятий клас здадуть усі, якщо будуть вчитися такими темпами. Тоді ми вільно розговорилися і я розповів усе про методику та умови навчання – хто що знає, кому як дається. Розмова відбувалася в присутності всього класу. Він говорив мало, а перед відходом сказав: "Молодці хлопці. Учїться". Хтось із наших довідався, що він сидить ще від 1937 року. Родом з Харкова. Тоді жив на поселенні. У 1957 році він викладав математику в якійсь школі в Норильську. Кілька разів зустрічалися, віталися, але не розмовляли. Через рік чи два після звільнення помер у Норильську. Його часто можна було бачити з іншим колишнім в'язнем – учителем хімії на прізвище Шкурпелло, який теж заохочував і, де міг, допомагав нашим, щоб вступали вчитися до технікуму, заочного інституту. Походив зі Східної України, сидів, здається, від 1937 року.

Фізику викладав теж "зек" з нашої восьмої зони, але в четвертій не був. До відкриття школи працював у КЕЧі (комунально-експлуатаційна частина) – підводою возив пошту. Ходив з перепусткою вільно за зону. До того часу ніхто з нас його не знав. Прийшов п'ятдесятилітній дядько в сірому, наче вельветовому френчі, застебнутому під шиєю, говорив на уроках по-російськи, але з українською вимовою, а в розмовах сам відразу переходив на українську. Настрій у нього завжди гарний, до нас доброзичливий і відразу відчувалося, що він більше зек, як і ми, ніж учитель в школі з учнями. Це був Віктор Каленикович Трохименко, родом із Запорізької області з околиць Чаплинки біля Асканії Нової. Добре пригадую розмову з ним у класі після одного з перших уроків, коли він,

оточений учнями, сказав: "Хлопці, не турбуйтеся. Усе буде гаразд".

Досі при нагоді навідуюся до нього часто в Києві і не раз чую від нього слова "Іване, не турбуйся, усе буде гаразд", але тоді вони були сказані справді в підбадьорливому тоні, серйозно. У кожного появилася надія, що отримаємо справжні атестати, а з ними дехто може і про інститут подумати. Знання, набуті тут, теж пригодяться. Віктор Каленикович викладав не тільки фізику, а й допомагав у математиці.

Отже три вчителі-зеки в одному віці і всі три різні. Ясінський розумів нас, співчував, але напевно через погане здоров'я не міг нам активно допомагати. Губський прискіпувався до всього, не робив скидок нікому, сторонився нас – поведінкою нагадував більше вчителя в чекістській форі, як зека. Про причину я пізніше міг тільки здогадуватися. Він сумлінно виконував вказівки Власова і чомусь боявся за свою кар'єру. Старався більше, як від нього вимагали.

Віктор Каленикович ще тоді мені признався, що його викликав Власов і попередив, що в класі самі бандерівці і треба бути дуже "бдітельним", бо грамотні злочинці – знаєте, які небезпечні. Трохименко пообіцяв йому, що буде старатися, а нам: "Не журіться, хлопці, все буде гаразд". Не сумнівався і нас запевняв, що атестати будуть справжні. Це вже серйозно. Ось над чим ми тоді думали, за що переживали: вийти з-за колючих дротів з атестатом зрілості. Неймовірно.

Дещо я згадав, як ми вчилися. Мабуть, такого класу не було в цілому Союзі. Усі віддавалися навчанню повністю, скільки було сил, можливостей. Про якісь махінації, обмани, шпаргалки під час уроків не могло бути мови. Часто згадую Дмитра Бридуна (або Бредун). Середнього зросту, кремезний, молодший від мене на три-чотири роки. Жадоба до знань була сильнішою, ніж у мене в гімназії. Не звертав уваги, що очі почервоніли, сльози течуть. На роботі вдень втомлювався і, коли я запропонував йому лягати в стаціонар, відмовився. Тільки пізніше дав згоду на кількаденні звільнення від праці на ДОКу. Чомусь у слові молекула ставив наголос на "у". Пригадую, як він з тригонометрії всі формули вивчив напам'ять підряд цілими сторінками, але не розумів, звідки воно береться. Усе наче в тумані. Я ще в гімназії займався репетиторством, щоб якось прожити і вчитися. Досвід з учнями однокласниками був чималий. Порадив Бридунові забути всі формули, які вивчив напам'ять, і став пояснювати йому, звідки беруться тригонометричні функції, як вони міняються, якщо радіусом йти по колу. На другий день признався мені, що немов прозрів. Адже в тій тригонометрії все дуже просто. Від того часу пішло легко у всіх предметах – змінив спосіб підходу до розв'язування задач. Неначе перескочив якийсь бар'єр між зазубрюванням і мисленням. Коли пізно ввечері сидів в одному з кабінетів над вивченням уроків, здавалося, що з головою і з ногами вліз у підручник. Не звертав уваги, що робиться довкола. Треба було двічі покликати його або покласти руку на плече, щоб оглянувся, і сказати, що скоро друга година по півночі, пора йти спати. Тоді він слухняно вставав з-за столу, ще щось у голові перемелював, приводив до порядку стіл і тільки через кілька хвилин мовчанки

переходив у розмові на якусь буденну тему. Щодня відчувалася різниця в його багажі знань. При відповідях на запитання не вгадував, а відповідав продумано, переконливо, твердо. Так само твердо стояв завжди на ногах і ходив упевнено по землі. Наглядний приклад, коли по ході людини не фахівець може легко визначити характер.

Дмитро отримав атестат, вийшов на волю раніше від мене, виїхав в Україну, працював у Криму в якійсь геологорозвідувальній експедиції, заочно закінчив Львівську політехніку. Я з ним не зустрічався. Відразу після звільнення прислав мені одного листа зі Львова. Василь Яремчук або Баглай розповідали мені про нього. Бридун довго не прожив – здається, на початку сімдесятих років помер від рака.

Ще був у нашому класі Володимир Батенчук. Раніше чомусь ніколи не зустрічав його в таборі, але обличчя знайоме. Здається, заарештували його неповнолітнім. Якийсь по-дитячому несміливий, сором'язливий, неначе з якоїсь аристократичної родини попав у це пекло більшовицької дійсності і не міг звикнути. Колективна взаємодопомога нашого гурту, атмосфера безкорисної взаємовиручки були для нього чимсь незвичним. Може, я помиляюся, але здавалося, що він на волі не проходив школи жорсткої підпільної боротьби. Соромився підійти до когось із сильніших із запитаннями, коли щось неясно, аж доки Василь Яремчук чи Юрко Порайко самі до нього не підійшли. Мене неначе боявся. Перші вечори він справді мучився над уроками ще гірше як Бридун, але згодом втягнувся, звик і все пішло на лад. Не було тут нічого дивного. Хлопці на волі якось мимохідь у воєнний час трохи зачепили сьомий чи восьмий класи, опісля тюрми зі слідством і десятирічна перерва, а тут несподівано за кілька місяців треба наздогнати весь матеріал за середню школу і є змога отримати атестат зрілості. Пам'ятаю, що він швидше втомлювався як Бридун і, здається, частіше треба було звільняти його від праці за лікарняним листком. Добре, що хоч була змога.

Менше як за місяць усі втягнулися в заданий ритм і збоїв не було. Ніхто не захворів серйозно очима, крім Семена Кушніра, ні іншими недугами. Спали ми в середньому по чотири-п'ять годин на добу. У неділю спали, скільки хто захотів. Якийсь відпочинок завжди потрібний. Час летів дуже швидко. Ми щодня рахували розділи і навіть сторінки в підручниках – скільки вивчили і скільки ще залишилося. Самі складали графіки і пропонували вчителям, крім Губського. З російською мовою справді було сутужно. Засвоїти такий обсяг літератури за кілька місяців неможливо, а для литовців ще граматики давалася з трудом. Шепетіс і Ленк'явічус нагадували Бридуна й Батенчука. Подібні дві пари друзів. Наші допомагали їм, чим могли, і вони були рівноправними членами нашого гурту. Ленк'явічус кілька разів лежав у стаціонарі. Він найгірше перевтомлював очі. Ще сьогодні пам'ятаю його дитяче обличчя й запалені почервонілі повіки. Теж такий несміливий, як наш Батенчук. Недаремно казав Власов, що бандерівці й литовці – це один чорт.

Наш "штаб" – я, Баглай, Яремчук і Кульчицький – постійно сліdkували не

тільки за навчанням, а й за станом здоров'я кожного. Ленк'явічус і Бريدун довго не признавалися, що очі болять. Василь Баглай слідкував, чи на ДОКу "Рудий" (Мар'ян Стецишин) і "Жид" (Володимир Шалаш) закривають нашим "хворим" наряди, щоб не втратили в зарплаті і щоб рахувалися робочі дні для майбутніх заліків при підрахуванні строку відбуття покарання. Інколи спадало на думку, чи не може хтось донести якомусь начальству про те, що робиться в нашій школі, як "хворіють" і "працюють" студенти. Мене заспокоювали, особливо Баглай: "Чо ти сі, хлопе, журиш? Систему шляк трафляє, усе розвалюється, а начальство думає тільки, де що можна вкрати і списати. "Рудий" і "Жид" не з тих, яких можна на чомусь зловити. У них все законно". Лазарева розповідала, що у штабі все знають від вільних вчителів, як іде навчання, а Ольхов навіть задоволений таким поворотом справи і його заслуга, коли в таборі двадцять в'язнів отримують атестати. Безпрецедентний випадок. Два військові теж поводитися по-різному. Лейтенант Балабан з Кіровоградщини за вдачею й поведінкою та ставленням до нас зовсім не подібний на чекіста. Безтурботний, веселий, любив з кожним з нас поговорити і завжди по-українськи. Від першого дня звертався до мене за консультаціями, бо перерва в нього теж не менша як у нас. До берієвської фірми напевно попав з фронту, щоб після війни в Україні з голоду не вмирати, як інші фронтовики. Учився не так, як ми, і напевно сподівався, що під час випускних іспитів звернуть увагу на його погони. Не помилився. Сам запропонував мені, що може принести з міста горілки, вина, але я подякував і відмовився.

Листи теж може кинути на пошті. Такі послуги в той час вже не були проблемою, але видно було, що він ще раніше робив це для в'язнів. На підлогого провокатора не подібний.

Другий солдат – мабуть, якийсь вологодський. Дивився на нас косо, вороже, і за консультаціями, якщо не розумів чогось або не зробив домашнє завдання, звертався до вчителів. Одного разу звернувся до Балабана, щоб пояснив йому щось. Той, замість допомогти, став його соромити майже дослівно: "Чого ти, дурню, дуєшся, боїшся людей? Хіба не бачиш, хто вони? Грамотні, розумні, порядні справжні люди. Скоро всі будуть на волі, а ти боїшся підійти, спитати. Забудь, що тобі трамбували колись в голову про них на політінформації. Підійди сам, спитай, бо я не знаю". Хтось із наших сам підійшов до нього, пояснив. Солдат не був подібний на тупого, але якийсь принциповий комсомолец, патріот, нафарширований від дитинства більшовицькими ідеями. Пізніше він вже сам несміливо підходив до когось з нас.

Завжди між уроками стояв мовчки десь збоку, слухав і дивувався, як ми розмовляємо по-українськи, і поводимося, як нормальні люди на волі, якщо не краще. Мені здається, що він усвідомлював нашу вищість над собою у всіх аспектах, крім комуністичної ідейності. Може, тому ми за дротами, а не на волі. Не знаю, чи вистачило в нього інтелекту, щоб зрозуміти цей парадокс більшовизму. Згодом міг зрозуміти. Учився він наполегливо, на совість і все самотужки. Умов таких, як у нас, у нього не було, тому дивувався, як наші так встигають. Пропонувати йому залишатися в зоні на вечір і вчитися разом не

можна було тому, що це був молодий кандидат у чекісти за характером у гіршому розумінні. Міг нам нашкодити і на таку увагу з нашого боку не заслужив. Навіть після допомоги у вирішенні задач він далі дивився на нас насторожено, якщо не вороже. Українська мова його дратувала. Так нам здавалося.

Ця школа була для нас неначе сонце в полярну ніч. Усі так захопилися, що інколи забували поїсти і втоми не відчували. З наближенням випускних іспитів ми подумки підганяли час, переживали, щоб десь там у Москві не сталися зміни на гірше. Я навіть висловив свої побоювання перед нашим "штабом". Баглай і Кульчицький – вічні оптимісти були переконані, що атестати вже в кишені, бо Віктор Каленикович слів на вітер не кидає. Ми з Яремчуком більше стримані – не забували про Власова, який в останню годину міг напакостити, показати нам дулю й розреготатися. Я навіть обережно спитав Лазареву, чому ніхто з начальства не цікавиться школою. Занадто підозріло гладко все йде.

– Не переживайте. Вони зайняті розбазарюванням табірної майна. Деякі шукають теплі місця на виробництвах, щоб не працювати тяжко, а заробити потрібний стаж для пенсії чи інших пільг. Знають, що скоро можуть зустрітись з колишніми в'язнями, але вже в інших ролях. Все дуже скоро міняється.

Я справді не знав, що робиться в таборі і за його дротами. Не було часу цікавитися.

Іспити

Юрко Порайко вийшов на волю раніше і до іспитів не дійшов. Його реабілітували і напевно виїхав до батьків в Чернівецьку область, а там міг продовжити навчання в інституті, з якого забрали 1947 року. Зв'язок з ним припинився. Міг боятися комусь з нас писати. Запас знань у нього в порівнянні з іншими був доволі високий. Напевно мав змогу ще до арешту вдома набувати освіти систематично з допомогою батьків. Цим відрізнявся від Бридуна та Батенчука, які пробивали собі дорогу самотужки в несприятливих умовах без сторонньої допомоги.

Перед початком випускних іспитів нам відрекомендували офіційного директора школи, який повинен був очолювати екзаменаційну комісію. Це був капітан НКВД. Високого зросту, блондин з худорлявим пропитим обличчям, віком під п'ятдесят – тип росіянина з Центральної Росії або десь з північних областей. Прізвище якесь подібне на Шишкін або Шукшин. Лазарева доповнила його характеристику – сказала, що це хороший дядько, доволі людяний, тверезим буває рідко, а за горілку може продати все. Попередила, щоб у перші дні не вгощати його спиртом, бо пізніше не відчепиться. Можна під кінець іспитів. Він шкодити напевно не буде нікому, а допомогти може й без горілки. Першим був іспит з російської. Губський за кілька днів продиктував нам можливі теми твору і ми всі старанно готувалися, дехто запасався шпаргалками. Найбільше помилок зробив Семен Кушнір. Він погано бачив і не міг списати. Навіть литовці написали на "трійки". Хтось із них за згодою комісії переписував твір удруге. Усі були зацікавлені, щоб ми іспити здали, а найменше, мабуть, сам Губський.

Пригадую, що йшла суперечка за оцінки між капітаном, членами комісії та учнями проти одного Губського. Останній ніяк не хотів відступити і Семенові за твір поставив "двійку". Йому одному атестат не видали. Навіть капітан підійшов до мене обурений й каже: "Що за дурень? Звідки він тут узявся? Яка йому різниця, коли я підписую протоколи, за все відповідаю і ніхто нас не буде перевіряти?"

Віктор Каленикович теж пробував вплинути на Губського, але марно. Махнув рукою і більше з ним не розмовляв.

На іспитах з літератури мені дістався білет про літературу неросійських народів Союзу радянського періоду. Я, розуміється, вибрав українську. Згадав "Прапорonoсців" Гончара і детально охарактеризував драматургію Олександра Корнійчука. Сказав, що після російського Олександра Островського Корнійчука можна поставити на друге місце як драматурга в літературах народів СРСР. Дав короткий аналіз його творів "Платон Кречет", "Загибель ескадри", "В степах України". З його творчістю я мав змогу познайомитися тільки по кінофільмах у таборі і з однієї радіопередачі про "Платона Кречета". Членам комісії моя відповідь сподобалася, бо одна молода незнайома вчителька з якоїсь міської школи схвально хитала головою і сказала, що можна ставити "п'ять". Інші не заперечували.

Перед кожним усним іспитом ми складали список, хто за ким повинен йти здавати. Першим випускали Бориса Приймака. Він знав матеріал на "відмінно", робив добрий початок, справляв непогане враження на членів комісії. Крім того, він не міг комусь допомогти, підказати, підкинути якусь шпаргалку. Більше користі приносив там, де все робилося легально, законно, без найменшого ризику.

Іспити з російської та математики ми здавали в якомусь класі в одному з бараків восьмої зони. Білетів з математики нам наперед ніхто не давав і навіть не було змоги хоч поверхово познайомитися. Ясінського чомусь не було на іспитах – міг занедужати. Не пам'ятаю його ні в комісії, ні серед учнів.

У класі стояло три ряди парт. У середньому сіли всі учні, у правому ззаду зайняв місце капітан – директор школи. Він напередодні напевно добре випив, бо сів за парту, поклав руки перед себе, нахилив на них голову і став дрімати. Перед середнім рядом стояв вільний стіл для учня, який готувався відповідати. У передній стіні перед нами було велике вікно, а праворуч від вікна стояла класна дошка. Біля неї стіл, за яким зайняли місця три молоді незнайомі вчительки – члени комісії. Я сів за парту у вільному лівому ряду ближче до передніх учнів. Учителки звернули на мене увагу, пошепталися між собою і одна з них сіла переді мною. Нікому з нас це не сподобалося. Зрозуміли, що допомогти буде неможливо. Василь Яремчук з Іваном Кульчицьким, які знали матеріал непогано, сіли десь посередині і повинні були йти останніми на випадок, якщо мені не дадуть змоги допомогти або викличуть одним з перших і накажуть вийти з класу. Члени комісії – усі молоді і на суворих не подібні. Попередньо я не шукав з ними якихсь контактів – надіялися на себе. Першим пішов Борис Приймак і ще двоє.

Сіли за стіл. Борис швидко розв'язав задачі і зголосився відповідати, а ті двоє переписали білети на листочки, по підлозі штовхнули до передньої парти, звідти далі назад і передали мені. Моя сусідка сиділа так, що бачила їхні спини трохи збоку й мала змогу слідкувати за кожним рухом. Це була доволі симпатична, скромно вдягнена в сірий светер, молода вчителька – не старше двадцяти п'яти років.

Я швидко розв'язав задачі, дав відповіді на запитання, склав листок, легко діткнувся пальцями до плеча сусідки. Повернулася. Даю їй листок і кажу тихо: "Передайте". Розгубилася, почервоніла.

– Що ви? Що ви? Хіба ж так можна? – здивовано питає, але не бере.

– Можна, можна, – відповідаю. – Для чого вас сюди посадили? Передавайте швидко, бо час іде. Хлопці можуть погоріти.

Не знаю, що вона тоді подумала про мене. Може, злякалася "страшних бандерівців". Узяв листок в ліву руку і мовчки передаю їй з лівого боку. Мабуть, розгубленість минула, вона взяла, ще акуратніше склала, вилучила момент, коли вчительки дивилися на дошку, де Борис розв'язував задачі, і швидко передала відповіді в руку учня, що сидів за столом. За нами напружено із цікавістю слідкували всі учні. Я вже заспокоївся.

– Молодець! – кажу їй. – А я думав, що понесете відповіді членам комісії. Не треба тільки боятися. Перший раз завжди страшно.

Через хвилину повернулася до мене, прикрила збоку рот долонею, усміхнулася й шепнула: "Ми теж так колись робили". З правого боку ззаду дуже голосно закашляв капітан – директор. Я повернув голову. Він вдоволено посміхнувся і злегка помахав рукою. Мабуть, давно проснувся і слідкував за мною та сусідкою. Далі все йшло нормально. Трійок, здається, не ставили нікому. Капітан дрімав, інколи спросоння повторяв собі під носом, що "все правильно" і злегка над головою помахував рукою. Сусідка кілька разів, коли я подавав їй розв'язані задачі, здивовано питала: "Що, вже?" Один раз таки попалися. Учителька забула про обережність і, коли передавала листок, одна з тих, що приймала іспити коло дошки, глянула в наш бік і все побачила. – "Все. Погоріли ми з вами. Що буде тепер?" – питаю трохи наляканий. – "Нічого не буде, не бійтеся. Це моя найкраща подруга. Ми з нею разом сюди приїхали і живемо в гуртожитку в одній кімнаті".

Подруга – молода, симпатична, чорнява, з довгим волоссям, яке з обох боків трохи закривало обличчя, – ще раз глянула в наш бік, усміхнулася й хитнула головою на знак, що все гаразд.

Удвох ми слідкували уважно за відповідями учнів і відповідно реагували, особливо вона. Часто повторяла: "Правильно, правильно". За фахом напевно математик. Була в гарному настрої. Вони всі, мабуть, не сподівалися, що іспити підуть так гладко. Несподівано повернулася до мене й несміливо запитала: "Якщо не секрет – хто ви за фахом?" Пояснив їй, що ми ще не встигли набути якусь спеціальність. Опинилися за дротами молодими, а дехто з присутніх тут навіть неповнолітнім. У кожного за плечима майже десять років тюрем і концтаборів.

Офіційно в документах числимося бандитами, страшно небезпечними злочинцями. "Хіба ж вас не попереджали?" – запитав я її.

Більше вона не питала мене нічого. Далі мовчки передавала відповіді на білети. Ті, що здали, не виходили з класу, а сідали за задніми партами поруч із капітаном і слідували, як здають інші. Останнім пішов я. Сказав своє прізвище і в протоколі без жодних запитань поставили "відмінно". Подякував від імені класу за проведені іспити, інші учні мене підтримали, підходили ближче з радісними обличчями, обступили членів комісії і кожен намагався щось їм сказати. Атмосфера і настрій у всіх був майже святковий. Математика вважалася найважчим предметом і ми трохи побоювалися, бо не було ні приготованих відповідей на білети, ні навіть самих білетів.

Підійшов до капітана і запросив до себе в рентгенкабінет. Залишив його з Василем Яремчуком, а сам пішов до аптеки, налив до півлітрової пляшки спирту, трохи розбавив водою на всякий випадок, знаючи, що додому не донесе – може випити по дорозі. Віддав йому, але він запропонував випити тут разом. На таке ми не могли згодитися і з трудом переконали його. Наговорили йому компліментів, потім перейшли на анекдоти і провели до вахти. Ще з-за колючих дротів з дороги він помахав нам рукою й пішов до міста. Напевно був не менше задоволений ніж ми. До штабу не заходив.

З хімії іспитів не було. Залишилася фізика. Віктор Каленикович Трохименко (у паспорті "Трофименко") зібрав нас на нараду й ознайомив з найпередовішою методикою здачі іспитів. Ніхто з нас досі про неї не чув. З якоїсь середньої школи Норильська йому дали 33 білети з фізики. За вечір він переписав їх, роздав нам, щоб готувати відповіді. Я теж переписав для себе. Визначаємо, хто піде першим. Бориса Приймака залишаємо десь у середині, щоб не злякався і не попсував усього. Тут усі беруть участь в незаконній акції. Борисові треба адаптуватися. Пішов хтось сміливіший – Михайло Штець або Дмитро Бريدун. Іспити проходили в четвертій міській школі коло стадіону "Заполярик" у спеціальному класі для фізики. Комісію очолював Віктор Каленикович, а до складу входив Ясінський і ще дві незнайомі жінки, мабуть, учителі з тієї школи. Ми знали, що вони втручатися до іспитів не будуть. (За зону нас випустили за груповою перепусткою без конвою).

Білети лежали на столі вчителя. Перед самим початком Віктор Каленикович "краде" один під №6 і дає мені, а я тому, який піде першим. Він готується до відповідей, розв'язує задачу. Починаються іспити. Перший підходить до столу, бере білет під №14, але називає число "6", щоб вписати до протоколу. Сідає за окремий стіл, кладе шостий білет перед себе, пише відповіді, а чотирнадцятий непомітно передає назад тому, хто піде за ним. Той пізніше підходить, бере білет, але називає №14. Свій передає наступному. Так пройшла без заминки майже половина. Настала черга Василя Баглая. Узяв білет, подивився на готові відповіді, які ми підготували за ніч, і не сказав нічого. Підійшов до столу з білетами, зробив усе правильно, а коли сів для підготовки, через якийсь час задумався і став чухати потилицю. Бачу, що він чимсь незадоволений.

Залишається кілька хвилин до виходу, Василь звертається до мене й не зовсім тихо каже, що не зможе тих слів вимовити. Я глянув у білет, а там другим пунктом стоїть "Інтерференція і дифракція світла". Я злякався не на жарти. Уся система летить.

– Та ти що, Василю, здурів? – питаю. – Чому раніше мовчав? Що тут важко вимовити? Латину вчив? Згадай: "інтер" – значить "в середині", "між". Пам'ятаєш вірш "Inter pedes puellarum..." – Василь якось кисло посміхнувся і продовжив вірша по-латині, але настрої в нього не покращав. – "Ференц, Ференц Ліст – мадярське ім'я", – розшифровую далі. – "Інтер, Ференц і я. Що тут важко вимовити?" – Далі я нагадав йому про веселку після дощу, північне сяйво, плями від нафти на воді, а при дифракції – про огорожений місяць перед дощем, зміщені рослини у воді. Радив говорити, що попало, тільки не запинатися, сміливіше. Серед членів комісії тільки Ясінський може знати цей матеріал, але він буде мовчати. "Не валяй, Василю, фраєра, йди здавай!" – наказав йому.

А тим часом члени комісії зрозуміли, що в наших рядах якась паніка. Віктор Каленикович теж трохи розгубився, почервонів і дивиться на мене. Без слів троє членів комісії пішли до другої кімнати, де знаходилася лабораторія з фізики. Залишився один Трохименко. Василь вже трохи сміливіше вийшов і став відповідати голосно без запинки. Віктор Каленикович схвально хитав головою й повторював "правильно, правильно". Поставив "чотири". Василь пішов за останню парту, сів, витирає хустинкою піт з чола й дивиться на мене, усміхаючись. "Оцінка не за фізику, а за латину", – кажу йому. Далі все пішло гладко. Оцінки у всіх "чотири" або "п'ять". Майже кожного року я нагадував Василеві про інтерференцію і дифракцію при зустрічах у його хаті, коли приїздив до нього в гості до Львова. Він звільнився раніше від мене, отримав реабілітацію, закінчив Львівський медичний інститут, працював там хірургом аж до смерті 1988 року. Дружина його з дому Грицеляк, походила зі села Сосниця недалеко від Перемишля, викладала у Львівському медінституті німецьку мову.

Через кілька днів після фізики нам вручили атестати. Не отримав тільки Семен Нуд-Кушнір. "Гротеску" (Губський) вперся на своєму. Мені з російської мови поставив єдину четвірку в атестаті, бо якщо були би всі п'ятірки, треба було вручити золоту медаль, а де її взяти? У майбутньому вона давала мені деякі пільги при вступі до інституту. Це питання він напевно узгоджував з Власовим. Останній не міг не насолити комусь із нас. Я боявся, щоб чогось гіршого не придумав. Отримання атестатів такою кількістю в'язнів табору – це був "промінь світла в темному царстві" Власова. Явище несумісне з його світоглядом, його людиноненависництвом і самою системою.

За директора в атестатах підписався капітан. Тоді, мабуть, був добре напідпитку – по почерку видно, що руки тряслись. Частина з нас на пам'ятку сфотографувалася з Віктором Калениковичем. Коли, де і в якій обстановці нам вручили атестати і де фотографувались – не пам'ятаю. Віктор Каленикович згадує, що атестати роздавав він.

Усі наші, крім Семена, покінчали тенхнікуми та інститути, працювали за

фахом. Не знаю, яка доля литовців – Шепетіса і Ленк'явічуса. Справді, дуже тяжкий труд упродовж більше як півроку не пропав марно. Це, здається, була єдина така школа в концтаборах Союзу, де в'язні отримали атестати.

Часто згадую, як все несподівано вирішилося за кілька днів завдяки допомозі Лазаревої і людяності кегебіста майора Ольхова всупереч примхам Власова. Останній ні разу не поцікавився школою, хоч знав про нас усе до подробиць.

Розвіяні в полі вітрами

"...Без неї ми як пил, як дим,
Розвіяні в полі вітрами..."
(В. Сосюра – "Любіть Україну")

Цими двома рядками починалася третя строфа вірша "Любіть Україну..." В. Сосюри. За них поет мав великі неприємності в 1946 році і вірш заборонили друкувати. Навіть хотіли надати змогу авторові переконатися, що десь на Соловках, Воркуті, Норильську та Колимі українці почуваються не гірше, ніж на рідній Україні. Порадили замінити ці слова іншими. Так появились рядки:

Між братніх народів, мов садом рясним,
Сіяла вона над віками...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Авторський варіант був трохи інший:

Без неї ми як пил, як дим,
Розвіяні в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Про це розповідав мені член Спілки письменників України Дядькович у тюрмі в Києві на Короленка, 33 наприкінці січня 1948 р. Варіант з "братніми народами" друкується досі у всіх виданнях творів Сосюри.

30 серпня 2001 р. я отримав листа від колишньої норильчанки з 6-ї зони Оксани Юрчук (Камінської), яка живе в Нетішині Хмельницької області. 1947 року вона випадково дістала збірку віршів В. Сосюри, перекладених на російську мову. Читала їх дівчатам, а "Любіть Україну" вивчила напам'ять і досі не забула. Третя строфа в перекладі російською:

Мы пыль без неё, без неё мы как дым,
Развеян над степью густою...
Любите Украину всем сердцем своим
И всею своею душою.

У грудні 1992 року я переглядав свої колишні архіви з листами і знайшов "Акт передачі майна" медчастини від завгоспа Мажарова новому завгоспові Кривуцькому. Дата 1 грудня 1955 р. Усіх 61 найменування: меблі, посуд, білизна тощо. У мене копія акта, але підписи справжні. Головою комісії була начальник

медчастини 21-го табірної відділення Є.Л. Лазарева, прізвище бухгалтера не назване, а підписалася якась жінка зі штабу (здогадуюся по почерку). Прізвище Мажарова знайоме – якийсь із північно-кавказьких народностей, але більше про нього не пам'ятаю нічого. Отже табір наш тоді числився не під 4-м номером, а під 21-м. Переїхали ми до 8-ї зони коло ТЕЦ в перших днях грудня 1955 року.

У графі "кількість" проставлені цифри на підставі даних бухгалтерії, а поруч олівцем моїм почерком – трохи менші числа. Норильський концтабір під N4, з яким були пов'язані долі до шести тисяч в'язнів, серед них більше чотирьох тисяч наших із Західної України, проіснував від вересня 1948 до грудня 1955 року. Перші місяці називався спецрежимним з умовами строгішими, ніж у каторожних, але згодом їх всіх вирівняли, напевно, щоб не створювати нове управління і нові інструкції. У порівнянні з іншими зонами Норильська в нас була найвища смертність від голоду і виснаження, особливо навесні 1949 року.

Ще вісімнадцять років прожив я в Норильську, але жодного разу не подумав, щоб зайти туди подивитися. Навіть з відстані не міг глянути в той бік. Згадка про нього викликала в душі якусь загальну ненависть до всього, навіть прекрасної природи; – дивний страх перед минулим, страх перед самими спогадами. Більшовицька система за всі роки існування не давала нікому гарантії, що не попаде знов у зону за колючі дроти. Слова "Росія", "Москва", "комунізм", "більшовизм" досі утотожнюються в моїй уяві з колючими дротами концтаборів Норильська. Хоч пережив ті страшні часи, зробив чимало доброго для інших, але гіркота від того принизливого стану пасивного раба, яким я почувався, особливо перший рік, десть там у глибині душі залишилася.

Будинки четвертої зони після нашого виселення передали під житло тим, що звільнялися з таборів або комсомольцям чи вербованим, яких багато стало найжджати до Норильська "за довгими рублями", тобто за високими заробітками. Більшість в'язнів після звільнення намагалася відразу виїхати, особливо наші з України, і тому великий промисловий комбінат відчував відплив кадрів. Комсомольці й вербовані – це вже не ті кадри, що наші чи прибалтійці.

За цим кварталом ще довго зберігалася назва четвертої зони. У якомусь із будинків знаходився ковбасний цех. Знайомі розповідали, що все там змінилося: колючих дротів з вишками нема, з асфальтових доріжок перед будинками сліду не залишилося – усюди безлад, брудно, подвір'я завалені сміттям та різними відходами цілий рік.

Разом з актом про передачу майна знайшов вузький листок з переліком білизни та інших речей в медчастині, написаним олівцем мною без заголовка – якісь мої чорнові нотатки. Унизу чорнилом дата 30/VI.56. Тоді я міг передати комусь майно, а сам перейшов працювати за перепусткою електромонтажником в КЕМРі (Контора електромонтажних робіт). З медициною не хотів пов'язувати свою долю, вирішив стати електриком чи інженером-електриком. Отже навчання в школі тривало напевно від початку січня до середини червня 1956 року. Не більше як п'ять місяців.

У Норильську вже працював гірничий чи енергетичний технікум, а при

ньому учбово-консультаційний пункт від Всесоюзного заочного політехнічного інституту (ВЗПІ) в Москві. Михайло Дзикевич вступив на перший курс енергетичного факультету. Я теж жив мрією про навчання.

Починаючи від кінця 1954 року, події розгорталися так швидко, що годі було за всім стежити, аналізувати й робити якісь конкретні висновки. Щодня щось нового, несподіваного: одних звільняють через суд, іншим приходить воля з Москви, інвалідів вивозять "на материк", тобто на південь Красноярського краю. Найцікавіше те, що й наші починають серед них появлятися. Одні готуються вийти на волю через тижні, місяці, інші не знають, що вирішить суд на місці чи десь там у Москві, а є й такі, що отримали категоричну відмову і треба буде відбувати своїх двадцять років каторги, якщо засуджений перед 1946 роком, або двадцять п'ять для тих, які були заарештовані і суджені в 1947 році і пізніше. До перших належав Василь Яремчук з Рівненської області, який в УПА брав участь у боях ще в 1943 році проти німців навіть у західних районах Київської області. Такі могли розраховувати на якийсь указ про дві третіх строку і заліки. Ті, що звільнялися, записували адреси близьких тих, які залишалися, щоб відвідати їх, розповісти, якщо їх не виселили з України. Інші вирішили в Норильську заробити трохи грошей, щоб одягнутися, допомогти рідним, висланим до Сибіру, Середньої Азії чи на Далекий Схід. Там переважно старі батьки або дружини з малими дітьми. Я отримував багато листів від тих, що опинилися в інших таборах або на волі. Не всі збереглися. Перечитуючи їх сьогодні, можна створити собі картину тих буднів з різними перешкодами та митарствами, які треба було долати нашим людям на шляху до волі, а особливо тим, які хотіли повернутися на рідну землю. Чомусь не запам'ятався ні один випадок, щоб комусь із наших прийшло звільнення від якогось суду в Україні. Там робили все, щоб ніхто туди не повернувся. Суди в Україні були обсажені тими, які не так давно катували на слідствах, розстрілювали, засуджували або виселяли і тепер не хотіли зустрічатися зі своїми жертвами в нових умовах.

* * *

Лист Гриця Паламарчука

(граматичні помилки залишаю).

Здоров, Старенький!

Прийми разом з друзями щиросердечний привіт від мене і рідних просторів. Сьогодні отримав першого Твого листа. Тобі написав уже звідсіль два на "Чорного" адресу (взяв у сестри). Виїхавши з 4 л/о, як оселедців набили у вагон і в Дудінку, там у баржу. Щось страшне – всі каліки; гірше як в 48 році – чоловік 70 ледве доїхали. В Красноярську всі мед. заключення з Норильська визнали недійсними і почали все спочатку. Мене вирішили послати на стаціонарне обслідування. Зваживши становище, думаю, треба поспробувати зачепитися зі своєю малоліткою. Перевезли з пересилки в 9 л/о там же в Красноярську, станція Злобіно (дуже багато там наших переселенців). Не гаючи часу, йду до начальника

(раніше мені казали, що непоганий). Говорю, що в Норильську захворів запаленням легенів під час оформлення "під малолітство", пізніше слабкість прийняла гіршу форму і, як інваліда, мене етапували сюди.

Після деяких формальностей він визвав нач-ка спецчасті і потребував негайно до себе мою особову справу. Цей приніс (я горю), переглянув і до мене: "Вы лжете. Вас там не осудили совершенно не потому, что болели". Пізніше добавив: "Врать нехорошо". Я став доказувати, що йому однаково – буду я сидіти в нього хворим чи випустять. Після довгої розмови каже: "Добре. На суд вас представляю, але він не звільнить". 24.XII.54 приїхав суд і мене та Миколу Юречка викликали, зовсім нічого не питали. Суд складався з трьох жінок, присутній був цей начальник л/о. Після суду приїхав нач-к 3-го відділення управління полк. Смирнов, викликав нас і оголосив, що за оперативними передбаченнями ми не можемо бути відпущені на Україну, а лишаємося тут в розпорядженні Красноярського УМВС. Ми категорично відмовилися виходити з л/о. Так тягнулося до 24.I.55 р. 24.I нас беруть в тюрму N1 в Красноярську з наміром налякати. 25.I пишемо заяву Генеральному прокуророві, копію прокуророві Красноярського краю і оголошуємо голодовку. 1.II.55р приїхав прокурор Красноярського краю, але вже майже не було сили об'яснити йому становище (ми і так були "фітілі"). Словом, відразу дав розпорядження відпустити на батьківщину. Три дні дали спецдіету, трохи віджили і 3.II.55 випустили. 6.II.55р виїхали з Красноярська. По дорозі він заїхав до Івана Козака, а я до Славка Кліма (Ти його не знаєш). Трохи погостювали і 15.II.55р в Москві зустрілися. Їздили на екскурсію по столиці – нема чим захопитись. Наш Львів кращий (без фантазії). Великий і Малий театри зовнішньо гірші ніж Львівський – все обвалено, мури німі і холодні. Один університет торчить як вежа між розвалинами. Метро сподобалося. Київська станція (зроблена в честь воз'єднання) просто причаровує. Там я вперше після 8 років відчув рідну теплоту своїх звичаїв. Перше місто на Україні – це Конотоп. Ми вибігли і не знаємо, що робити. Кругом говорять на рідній мові, сміються веселі дівчата. Мені перед очима на хвилю стала жахлива картина – пригадав вас усіх. Ще раз подумав "Конотоп" і заплакав. Підійшли дівчата з яблуками. Микола почав купувати, а я думаю – хоч наговорюся рідною мовою. Мушу признатися, що розмова на рідній мові мене здивувала. Я думав, що в місті та ще майже на кордоні говорять мішаною або й зовсім по-російськи.

17.II.55 прибув до Львова. Там, де я гостив, просили заїхати до їх дочки у Львові. Отже затримався на дві доби і думаю – зайду до сестри. Радо прийняла; посидів дві години. Сестра якось занадто делікатно себе поводи́ла, а, може, я зі своїми огрубілими спостереженнями добре не визначив. Просила заходити ще, але не встиг. Колись іншим разом.

В мене становище тут неважне (були би батьки). ЧК коситься деколи, пробують докоряти не мені, а наче за батька. Влаштуєся напевно в Луцьку, а, можливо, одружуся (тут є відповідне місце). Трохи відпочину, а тоді буде видно. На першому місці навчання. Матеріально люди живуть погано в місті і селі;

продукти дорогі, цукру, масла нема. Молодь, і взагалі населення, до мене ставиться дуже добре, гніваються, як не зайду до хати. Ніхто не пізнає. Зустрічався кілька разів з Василем О. (Омельчук – І.К.), скоро прийде Максим до мене. Все гаразд, Старий. Здоров'я моє нічого. Ще тут на рентгені не був і не думаю йти. Тут вже весна – сиро, але я гірше не почуваюся, а навпаки... Мені пиши сюди, друзям передай, щоб не гнівалися, що часто не пишу. Ще я тут не обсох – не роздивився. Кічі обійми від мене, а також широко здорови "блондина", обох Славків, Володю Стаха (мого односельця) і взагалі всіх. Хай Малий напише мені. Будь здоров! Пиши все.

Твій – (підпис).

17.III.55р

Деякі пояснення до листа:

Граматику, крім кількох помилок, і стиль я зберіг повністю. Розділові знаки поставив по-своєму, не змінюючи змісту.

л/о – російською "лагерное отделение" – табірне відділення;

"Чорний" – Микола Панчук, звільнився восени 1953 року, помер в Норильську від рака легенів у 1965 році;

сестра – моя двоюрідна сестра Марійка Макар (по чоловікові Микитин), живе у Львові;

"малолітка", "малолітство" – указ чи постанова Верховної Ради Союзу, згідно з якою випускали на волю тих політичних в'язнів, яких судили неповнолітніми – не досягли віку 18 років. Вона не стосувалася наших хлопців і дівчат із Західної України;

"фітілі" – дистрофіки, обезсилені від голоду;

УМВС – Управління міністерства внутрішніх справ;

Малий – Іван Кульчицький, живе в Калуші Івано-Франківської обл.

Як могли потрапити на етап з інвалідами Паламарчук та Юречко – в листі не згадується. Про це написав мені Микола Юречко аж у червні 2000-го року.

Я згадував попередньо, що хірург Ярослав Омельчук восени 1953 року після медичного обстеження 72-х хворих, переважно похилого віку, запропонував визнати інвалідами і відправити "на материк". Вища медкомісія з управління анулювала діагноз Омельчука, визнала всіх здоровими, майже симулянтами. Дядьки ще цілий рік промучилися в нашій зоні, радикуліт прогресував, бо не було ні ліків, ні нормальних умов, і тільки восени 1954 року їх відправили до Красноярська етапом, про який пише Паламарчук.

З листа видно, що указ про звільнення неповнолітніх справді був, але наші під нього не підпадали. Групу інвалідів могли вивезти у вересні-жовтні 1954 року перед самим закриттям навігації на Єнісеї.

Ще один лист від Паламарчука, якого я отримав 13 лютого 1957 року в Норильську.

Здоровий будь, мій Старий!

Нарешті я дома. Взяв відпустку на 30 днів, трохи відпочиваю. Відвідую знайомих, їздив на Полісся до Максима, побував у Львові. Вже забрав нарешті свого батька – трохи хворий. Незважаючи на те, що намагається стримуватись (не раз я звернув на це увагу), все одно що-небудь ляпне про сучасний лад. Уже лютий, а зими ще не було. Аж дивно. Друга половина січня і температура весь час плюсова.

Дещо про себе особисто. Закінчив курси в Києві, правда, не на “отлично” а на “хорошо”. Трохи не під силу, як не старався. Там більшість була з вищою освітою. Приїхав до Луцька і тут неначе все гаразд. А тепер вийшло якесь непорозуміння. Річ в тому, що коли я був у Києві, у відділі кадрів Мінавтошосдора треба було заповнити особовий листок і написати автобіографію. На моє запитання, що це має значити, якийсь чиновник пояснив, що звідси кілька разів вимагали з Луцька мою особову справу, а ті чомусь не присилають. А тут, у міністерстві, потрібно для всяких формальностей.

Раніше я домовився зі своїм безпосереднім начальником, щоб ніде не признаватися і не говорити про своє минуле. Тепер я написав автобіографію і заповнив особовий листок так як тоді, коли мене приймали в Луцьку до праці. На тому тоді все закінчилося, але останніми днями на адресу директора прийшов лист з грифом “совершенно секретно” на конверті. Там описане все моє минуле. Директор про це знав від мене раніше. Думаю, що на цьому все “засохне” і мене більше не турбуватимуть з міністерства. Цього року працюватиму на будівництві траси Луцьк – Львів, діляниця завдовжки 10 км...

Коли Ти написав мені, що Войченко в Києві, я відразу почав шукати його. В адресному бюро довідався, що прописаний він у Броварах на вул. 7-го з'їзду рад, 27. Я так зрадів, що відразу поїхав туди. Знайшов хату, але його не застав. Він у роз'їздах і все малює. Господиня сказала, що згодився з якимсь районом понаписувати передвиборні кличі і оформити клуб. Я залишив йому записку і через три дні виїхав з Києва. Господиня – це мати Миколи Барбона. Миколи тоді теж не було дома. Тепер у Луцьку чекаю листів від них. (Войченко і Барбон – колишні політв'язні норильських концтаборів. Войченко давно помер, а Барбон живе в Броварах – І.К.)

Останнім часом масово по цілій Україні намагаються позбутися нашого брата. Депутати різних рівнів (обранці народу) просто викликають і пропонують залишити своє місце перебування та виїхати в східні області Сибіру. Так нахабно просять, що аж дивно. Усі наші, розуміється, дякують за “добру” пораду і ...відмовляються. Не знаю, що з того вийде. Характерно, що цією справою займаються не органи МВС. Тепер тут нікого не прописують з колишніх в'язнів,

засуджених за статтею 54. Ті, які приїхали, не без скандалів відмовляються кудись виїздити і живуть без прописки. Я раджу всім прописаним і не прописаним залишатися тут...

Тепер тут багато добре озброєних військових частин, у шпиталях лікуються поранені. Мені доводилося розмовляти з одним офіцером – учасником “усмирення Венгрії”. Дуже цікаво, що там творилось, особливо тоді, коли на прохання Імре Надя наші “виводили” війська. Полягло сила-силенна. Усе інше нормально, братва темна – завжди треба вести боротьбу з їхніми анархічними переконаннями. Життя тут взагалі погане, село бідує страшно, працюють від зорі до зорі. Місто живе трохи краще тільки тому, що більше відпочивають. Цукру майже нема ніде, крім Києва, м’яса мало і дороге, і взагалі все дороге, незважаючи на те, що кричимо про добробут і підвищення реальної заробітної платні...

Порадь мені, що маю робити з братвою – що не станеться, усі до мене за порадою. Я тим задоволений, але часто настрій у деяких не відповідає дійсності. Доводиться сперечатися, а це не зовсім вигідно і нам, і нашому оточенню. Щиро здоровлю Тебе і Друзів.

Дещо про Гриця Паламарчука.

Він ніколи не розповідав про себе. З листа можна здогадатись, що батько був пов'язаний з підпіллям. Пригадую, що походив з Сенкевичівки Волинської області. Гриця заарештували неповнолітнім, мабуть, у 1947 році. Серед інших виділявся вродженою інтелігентністю, кмітливістю; легко знаходив спільну мову з будь-якою людиною, незалежно від національності, віку. Завжди злегка усміхнений, дивився кожному просто ввічі. До нього часто зверталися різні люди за допомогою чи навіть за порадою. В зоні він міг зробити все – всюди знайомі. Ніколи не пам'ятаю його засмученим, зневіреним. Безвихідних становищ не визнавав. Про національну свідомість, патріотизм – не знаю, чи можна з кимсь порівнювати. Стриманий, спокійний, без зовнішньої показності, ніколи не підводив, завжди точний, але все в нього виходило “так – між іншим”. Коли треба було – міг прикинутися наївним простаком. У зоні серед своїх ровесників з цілої України – справжній лідер. Людей характеризував безпомилково. Між мною і ним підтримувався якийсь телепатичний зв'язок. Хтось може не повірити, але було кілька таких випадків, коли я у вихідний день казав Іванові Кульчицькому, з яким кілька років жив в одній секції, що зараз прийде Гриць, і вгадував. Інколи збиралося наше товариство на якесь свято, щоб разом посидіти, пообідати чи просто так побалакати, і хтось згадав, щоб запросити Паламарчука. Я впевнено заявляв, що він скоро прийде, хоч могли не бачитися кілька днів. З нами на електромонтажі він не працював від 1950 року і жив у бригаді табірної обслуги. Пригадую, як сьогодні, такий випадок. Зібралися і хтось згадав про нього. Я, не задумуючись, кажу, що він вже йде. Зараз появиться у дверях. Усі повернули туди голови і справді побачили його. Я сидів за столом і, коли згадав про нього, він напевно тієї миті ввійшов до під'їзду нашого будинку. Треба ще згадати, що

він у нашій групі був наймолодшим. Я з Кульчицьким часто звали його "пацаном". Подібні випадки траплялися в мене в житті з іншими знайомими, тільки раніше не звертав уваги.

Улітку 1958 року я був у нього в Луцьку. Вже одружений, росла маленька дочка, працював майстром чи начальником дільниці на будівництві доріг. Радив мені переїхати в Україну, не дивлячись на те, що в'їзд мені до західних областей заборонений. Гарантував, що допоможе підшукати роботу і вирішити житлову проблему. За гроші все можна зробити. Я не наважився, не хотів ризикувати і мав тоді тверді наміри закінчити заочний інститут та заробити грошей, щойно тоді виїхати з Норильська. Гриць помер у сімдесятих роках від рака.

* * *

Уривок із листа Миколи Юречка від 17 червня 2001 року.

“...Восени 1954 року мене з групою з Купця в Норильську відправили “на материк” на пересилку в Красноярську. Тут ми опинилися серед в'язнів з побутовими статтями. Політичних було мало і не всіх я знав, але до мене ставилися добре. Напевно хтось розповів їм про мене. Одного дня в жовтні керівництво пересилки задумало взяти на етап Михайла Ізмайлова – мого доброго знайомого з Норильська. Сам він за національністю татарин, але весь час дружив з нашими і стверджував, що мати його українка. Тепер він побоювся йти сам на етап. Могли десь по дорозі пристрелити "при спробі втечі" і ніхто нічого не доведе. Ізмайлов ще в Норильську добре насолив наглядчам і тепер захотіли, мабуть, відомстити. Він був розумний, справедливий, принциповий. Ми вирішили його не віддати. У зону зайшла група солдатів, але не змогли забрати. Тоді вдерлися офіцери, почалася бійка. І хоч я ніколи не брав участі в подібних акціях, цього разу опинився на передньому рубежі. Ми захистили Ізмайлова, але один майор сказав, що запам'ятав мене і завтра знайде. На другий день наказали всім вийти за зону по порядку нумерації бараків і строго бригадами. У секціях залишилися тільки хворі і днювальні. Хлопці вирішили переодягнути мене в лахміття і прикинутися хворим. Я так і зробив, але після перевірки на вахті офіцери пішли оглядати тих, що залишилися в зоні. Тут мене майор упізнав і відразу не дуже чемно схопили й повели в тюрму. Тут зустрів знайомих з Норильська – білоруса Мітю і Мирона з Дрогобича, якого теж привезли з Купця. Прізвище його забув, але це був дуже гарний друг. Кинули нас до камери з карними злочинцями, які хворіли відкритою формою туберкульозу. Треба віддати їм належне – усі поставилися до мене з великою повагою. Вони чули про повстання в Норильську і знали, що нас зачіпати не можна. Із сусідньої камери наші поцікавилися, хто зі мною ще є з Норильська. Я назвав їм прізвища нас трьох. У сусідній був Іван Огородник. Вони попередили, що якщо тут когось з нас хоч волосок спаде з голови, то розберуть стіну і розквітаються за нас. Старший камери запевнив, що ніхто нас тут не скривдить.

Хоч нам віддали найкращі місця на верхніх нарах біля вікна, я відразу

зрозумів, куди потрапив і що нас чекає, побачивши сліди крові на підлозі. На наші зауваження і протести ніхто не реагував. У камері не дотримувались елементарних правил гігієни, поводитися як люди приречені, весь час плювали тільки на підлогу, а на мої лекції про санітарію відповідали посмішками і грубими репліками. Я зрозумів, що нас вирішили покарати туберкульозом. Що може бути страшнішого, дикішого, підлішого? Ми викликали прокурора, звернули його увагу не тільки на заразну хворобу, але й на те, що нас тут тільки троє політичних на 40 з побутовими статтями. Камера була забита вщент. Я лежав по сусідству з тяжко хворим, який весь час кашляв. Прізвище – Владимирів. Прокурор обіцяв допомогти, але тільки через три тижні нас перевели з тюрми в зону. Справа була зроблена...

Я вийшов на волю, закінчив 10-й клас і в 1956 році вирішив продовжити навчання у Львівській політехніці. Зі мною в класі вчився рентген-технік Іваницький, який по знайомству обіцяв видати мені медичну довідку про стан здоров'я (форма 286). Під час рентгеноскопії виявилось, що мої легені уражені туберкульозом. Зліва дві каверни і одна справа. Легені вкриті темними плямами...Далі почалася боротьба за життя...

Був я на останньому курсі інституту, коли прощався з туберкульозом. Я блискуче переміг цю страшну хворобу, переміг смерть, я переміг більшовицьку потвору, яка так хотіла моєї смерті. На цей тяжкий час, але такий прекрасний для мене, я вчився, лікувався, будувався, виховував трьох дітей і навіть працював над кандидатською дисертацією...Сьогодні я забув, що таке хвороба, десять років тому мене зняли з обліку, на курорти більше не їздив, бо мене туди вже не приймали..."

* * *

Я майже два роки обмінювався записками з Ганею Заячківською із шостої жіночої зони. Вона походила, здається, з Городенки. Працювала в зоні. Напевно через хворобу очей числилась інвалідом якоїсь легкої групи. Я знав від Олекси Романюка, чи когось іншого з Гуцульщини, що її брат був там районним ОУН і загинув.

Наводжу одного з її листів, написаного перед самим від'їздом з Норильська 21 серпня 1953 року, тобто через неповних три тижні після закінчення страйку. Написаний олівцем, поспіхом, але зберігся добре. Граматичних помилок і навіть розділових знаків не виправляю. Почерк гарний, рівний, скромний. Я тоді напевно більше робив граматичних помилок як вона. Яка освіта була в неї – не знаю. Дуже гарно малювала.

Добрий день, І.!

Писала я до Тебе не раз, відповіді не було. Ні від Г., ні від М-ої, ні слова. Знаю, що трудно, а може і ще які інші причини, не можу знати. Та й не знаю, чи взагалі Ви що-небудь від мене мали; могло так доходити, як і від мене до Вас. Що з Тобою і Твоїми? Я їду на етап. Сьогодні оформили остаточно, так, що з години на годину жду. Н-ка на роботі. Всі ті, що Ти їх знав, остаються. Жаль їх, жаль

всіх Вас, особливо тепер Н-ку. Що доброго зробили, що таїли від неї все те, що сталося дома. Тепер удар за ударом, трохи занадто. Думаю, що стріну Г. і тих всіх, що в бурі. Тих, що в тюрмі, напевно ні. Куди призначений етап, ще й досі не знаю. Всі говорять вже так, що наслухаєшся всього і аж чудно – Вавилон. Це, що пишу, напевно одержиш тоді, коли мене вже тут не буде. Н-ка остається. Вона тоді вже буде знати, куди спрямований етап – напише. Отак лишиться "Буковина" і "47" не скінчені. Багато ще можна було в Тебе запитати, навчитись. Склалось не так. Якщо ще останусь хоч день тут, постараюсь Н-ці переслати Б-ну і до 45р (перебігом), але чи до цього Тобі тепер? Мені трудно тепер думки позбирати – порозгублювалися, як вівці по полонині. Зі всього видно, що звідси всіх вивезуть, тільки кого, куди і коли? Хотіло б ся разом, так що з того. В нас говорять, що до Вас багато вернулось тих, що були "на вигнанні". Може є ті, про яких і Ти знаєш і я все питаю. М. (С-ич) і Ч-ка передають поздоровлення. Скажи Грицеві, що та ж Галина (Б-ко) їде разом зі мною. І він знає, кому сказати. Новості і є і нема. Щоденно можна побачити яркий образ "гуманності" над нашим знедоленим братом. І доки?!... Знов нові перспективи – нічим не кращі від 102 км, якщо не гірші. Як не тундра знівечена і вічна мерзлота, то тайга непроходима (як не головою в камінь, то каменем в голову). Якось буде. Знаю, що з нами їде частина "дачників". Цікаво, хто? Тут багато вибраних, а багато й таких, що покірніших не найдеш. Зненавиділи ми себе до того, що по дорозі при зустрічі з ними можна б усього сподіватись, як би не було опіки. Завдяки їм вже не одне змолось, але "ніс вовк, понесуть і вовка".

Пишу, а хто знає, де Ти тепер? Чи не сидиш часом як я, та не дивишся, хто і чого рипнув дверима. Час від часу пиши Н-ці, їй легше буде. Зле, що нікому з нас наші адреси не дійдуть. Прийдеться через рідних і то як свої. Хто знає ще, як взагалі буде з поштою – то було 2 р. на рік, а може бути ще краще – всього можна сподіватись. Так чи інакше, нехай через скільки років, все-таки думаю, що стрінемось, як добрі знайомі (хоч і не пізнали б себе). Хочу, щоб ця зустріч була вже на волі. Бажаю Тобі і Всім Твоїм всього того, чого Ви самі собі бажаєте, а Тобі успіхів в тому, що задумав. Якщо судилось жити, таки буду шукати "47" і "Історію наших днів".

Прощатись не хочу. Бувайте – "чик."

21.8.53

Пояснення до листа.

Н-ка – "Наталка" – підпільне псевдо її подружки ще з волі з Городенки Івано-Франківської області, а прізвище, здається, Водянка Ганя. Про кого мова, де скорочені імена та прізвища – не пам'ятаю.

102 км – місце, де наші дівчата-в'язні серед голої тундри в будь-яку погоду при морозах до 50 градусів і вітрі в 1946 році прокладали залізничну колію до Норильська на відстані 102 км від Дудінки.

"Дачники" – це ті, що під час страйку в 1953 році втекли за зону.

"Буковина" – це напевно її розповіді про події на Буковині, де вона працювала в підпіллі, а "47" – напевно мій задуманий твір про 1947 рік, особливо про "акцію"Вісла". Чи це був тільки задум, чи, може, я дещо написав – не пригадую. Щось напевно писав фрагментами. Вона теж могла не зберегти, бо в секціях на нарах, а особливо під час етапів наглядачі проводили дуже прискіпливі обшуки і за написані спогади грозила тюрма.

"Історія наших днів" – мабуть, теж задуманий мною опис табірнього життя. Я тоді писав для розваги, але ніколи не думав, що колись настане час і можна буде повернутися до спогадів. Напевно нічого не збереглося. Я маю ще кілька її листів і намальованих картинок.

* * *

У січні 2001 року я відшукав у Брюховичах коло Львова Івана Кобзу – колишнього норильчанина, одного з лідерів серед українських в'язнів у таборах і пізніше на волі. Він познайомив мене з Костиком Королем з Чернівців – теж каторжанином з Норильська, який видав спогади "Моя Голгофа". Там він згадує про Ганю Заячківську. На початку квітня ми обмінялися своїми виданими творами і він ще надіслав мені листа від Гані, в якій описана її доля. Поміщаю його повністю і витяг із спогадів, де згадує про неї.

Уривок із спогадів Костя Короля "Моя Голгофа" (Чернівці, видавництво "Троянда" 2000).

"Курінь спробував пробиватись до Чорного лісу. Їх хтось зрадив. Вояки прийняли бій під "Трилісками". Потерпіли поразку. Михайло Бабинський (так звали мого нового знайомого) не повернувся в Галичину з роздрібленим куренем, а пішов з побратимами через Карапчів, Драчинці, Стрілецький Кут. Перейшли річку Прут. Дійшли до Шубранця. Тут напоролися на засідку НКВД. Прийняли бій, в якому Михайла важко поранили в ногу. Деякий час змушений був лікуватися в Шубранці. Потім пробував налагодити зв'язок з допомогою зв'язкової Ганни Заячківської, також з Городенківщини і котра ішла з ним до Шубранця. Перейшли ріку Прут, зупинилися в Стрілецькому Куті. Зв'язкова чомусь припізналася з Мамаївців, а за цей час нога сильно почервоніла, розпухла. Вирішили знову повертатися до Шубранця на возі із сіном. На мосту через Прут їх виявили і заарештували. Хворий, з покаліченою ногою Михайло потрапив до Чернівецької тюрми. На першому ж допиті назвав себе Михальчуком, оскільки тут його ніхто не знав..."

* * *

Лист Ганни Заячківської до Костя Короля від 6 серпня 1996 р.

Шановний і дорогий Друже!

Читаю Вашого листа і думаю, який жаль, що він так пізно прийшов, що Ви не змогли зустрітись після тяжких літ поневірянь і мук, наговоритись.

Михайло помер 16.06.1994 р. Минуло вже два роки. Шукав Вас, де лиш міг.

Львів'яни (Н. Мазепа, Н. Думанська) прислали нам фотографії з Вами уточнити, що дійсно він Вас знав і шукав. Загоруйко Роман прислав адресу, ми писали Вам не раз, та, видно, так мало бути.

Був на Конгресі в Києві, шукав Вас там, восени 1993 р. поїхав по рідних місцях, наче душею відчував, що більше цього не буде. Навіть хотів провідати Кравця П. з Тернопільщини, але той якось так зробив, що сам поїхав, а Михайлові дав зрозуміти: "Добирайся до мене, як хочеш". На цьому їхня зустріч скінчилася і листування також.

Був у Львові, Івано-Франківську, Коломиї, хотів Вас шукати в Чернівцях через паспортний стіл чи бюро розшуку та стало погано зі здоров'ям і повернувся додому. Не чекали ми такого страшного вироку долі, але й обійти його не змогли. Рак стравоходу в 4-й стадії. Підступна хвороба дала себе знати надто пізно, коли вже не було рятунку. Зробили опромінювання, начебто полегшало, а потім з новою силою перейшло в легені, шлунок. Те, що не змогли тюрми, доконала хвороба. Пам'ятав усе до останньої хвилини, згадував друзів і Вас. Між іншим сказав: "Боролись ми і мучились за Україну, але не за таку, що не хоче нас визнавати, та й видно, що не дочекаюсь я її такої. Слава Богу, що хоч такої дочекався...А Костик все одно буде мене шукати. Я знаю..."

І правда. Помер при повній свідомості мені на руках.

Може, він Вам розповідав, як і де був поранений, яке було його горе-лікування. Я – та дівчина, що рятувала його, як вміла і як могла. Після засідки в Стрілецькому Куті я побігла в с. Мамаївці шукати когось, щоб його забрати звідти, а за той час жінка (господиня тої хати) впхала його якось у віз, вкрила сіном і везла назад у Шубранець. На мості заарештували обох.

Я йшла без зв'язку, поки перевірили, що та як – було пізно.

Він попав у карагандинські табори (Джезди, Спаськ).

Я пізніше вже в 1945 в Галичині – до Норильська. Спочатку 102 л/п, потім нафтобаза Дудінка над Єнісеєм, а далі жіноча зона №6 (в ній було тоді близько 500 каторжанок).

Після 7.07.53 р (дата придушення повстання у шостій зоні – І.К.) етапом в Тайшет на БАМ, Мордовія. Висилка в Комі АРСР, в Печору. Там була моя мама й сестра. В Інті загинув Михайлів батько, колишній січовий стрілець. Сестра його була у Воркуті, потім загнали в Іркутську область. Звідти повернулась додому, ще відробила каторгу в колгоспі – тепер каліка, без коляски не може обійтись.

Михайло довідався, де я, у серпні 1956 року приїхав до мене в Печору. До 1964 р. ми – в Комі, потім до 1988 – в Казахстані, а з 1988 – тут, на Україні. Дітей не було – лишилась сама. У своє село не їхала, думаю, що він Вам сказав, чому. Шукав друзів і Вас через газету "Нескорені" (Львів). Якщо Вам попадеться нарис "Пекельні кола" за 1993 рік NN 3 і 4, прочитайте.

Якщо Ви зможете (якщо здоров'я дозволить) – може, провідасте хоч могилу його.

Треба приїхати до Бару, а звідти ми якось допоможемо добратись, бо ніякого транспорту нема.

Якщо Ви надумаєте таке зробити, то, прошу, напишіть мені, я дам Вам адресу, Вас зустрінуть. Звичайно, треба телеграму. Ось тоді і наговоритесь. Є про що.

Щирі вітання Вашій родині, бажаю всім Вам щастя, здоров'я.

З повагою до Вас – Ганна.

24.07.96.

* * *

Наприкінці квітня 1955 року я несподівано отримав листа з Мордовських концтаборів із селища Явас від “Мотрі” (Марійка Тесля) – колишньої друкарки підпільного видавництва надрайону “Холодний Яр” в околицях Перемишля. Езоповською мовою (всюди цензура – і в таборах, і навіть на волі могли перехоплювати листи) повідомила, що сиділа чотири роки в польських тюрмах, із них три роки з Олею Ханас (“Офелія”), назвала, кого зі знайомих засудили на кару смерті (“Бурлака”, “Зенко”, о. “Кадило”, “Бродич”). Інших засуджували на довгі терміни. Перебувала у в’язницях тяжкого режиму в Ряшеві, Тарнові, Грудзьондзу і Фордоні. 12 липня 1951 року її ще з кількома дівчатами забрали до Києва, а всі інші залишилися в Польщі і до 1955 року вийшли на волю.

У Києві під час слідства на вул. Короленка, 33 їй не було доведено жодного злочину проти Радянського Союзу, за який згідно з Кримінальним кодексом УРСР чи СРСР її можна було би судити. Тому “трійка ОСО” при МДБ (Мін-во держ. безпеки) СРСР присудила: 12 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав. Відбуті чотири роки в польських тюрмах не зараховувались. Завезли на Воркуту.

Після Норильського повстання в 1953 році суди в СРСР переглядали справи насамперед засуджених трійкою ОСО і, як правило, звільняли з повною реабілітацією. Мотрі це не стосувалось, хоч упродовж кількох років зверталась до різних інстанцій, а звідти приходила або відмова, або зовсім не відповідали.

У 1954 році польських громадян з більшовицьких концтаборів почали відправляти до Польщі. Її теж включили до цього списку, не питаючи згоди. Вона не дуже хотіла туди їхати, але від неї мало залежало. В Україні чекала її сестра й мати, яка втекла з Сибіру і десь ховалась поміж людьми в околицях Львова.

З Воркути кандидатів до Польщі перевезли до Мордовських таборів для акліматизації. Сюди звезли дівчат і з інших таборів Союзу.

У листі від 22 грудня 1956 року пише, що наших, яких відпустили до Польщі, на кордоні перебирав конвой і в закритих вагонах везли до Мокотова коло Варшави. Тоді в Польщі було неспокійно і наших нічого доброго там не чекало. У тому ж листі повідомляє, що Наталку Хробак (сестра Ірини, дружини сотенного “Крилача”), яка звільнилася з табору і переїхала до Львова, викликали до міліції і поставили в паспорті штамп, який забороняє проживати їй на терені Західної України. Так роблять зі всіма, які звільнились. До трьох днів повинні вибратись і “повертатись туди, звідки прибули”.

8 січня 1957 року пише, що отримала листа з Польщі від знайомої, яка

виїхала з табору. Там надзвичайні зміни: "...створюються українські гуртки, виходять газети, словом – прокидаються наші зі сну". У Перемишлі ставили "Сватання на Гончарівці". Була велика маса людей і ніхто не вірив своїм очам. Адже не так давно люди боялись по-українськи слово сказати. А зі Львова пишуть, що далі забороняють звільненням з таборів повертатися в Західну Україну..."

Її справа ще вирішується – чи відправлять до Польщі, чи випустять на волю в Союзі. Таку відповідь отримує кожного разу, коли звертається до начальника спецчастини табору. Часто з різних інстанцій, навіть міністерств, приходять відповіді, які заперечують одна одну. У цілому Союзі всі, засуджені трійкою ОСО, давно на волі, реабілітовані. Її знайомі з підпілля теж випущені з таборів, заводять сім'ї, а вона далі за колючими дротами. А місяці, навіть роки летять.

18 листопада 1957 року відзначала десяту річницю страшної неволі. Звільнили останньою аж 20 квітня 1958 року з "вовчим" паспортом без права жити в Західній Україні – з тавром небезпечної "української буржуазної націоналістки". Один рік після звільнення прожила в Читинській області, де працював її наймолодший брат, пізніше приїхала до Львова до мами, яка жила тут під чужим прізвиськом після втечі із заслання. За порадою знайомих "згубила" паспорт і з допомогою добрих людей отримала новий чистий в Рудках Львівської області. Закінчила заочно інститут, працювала інженером на підприємствах Львова, вийшла заміж у Сокільниках. Реабілітована аж 14 листопада 1994 року – 12 днів після смерті чоловіка і більше трьох років після проголошення України суверенною державою.

"Мотря" була заарештована в Перемишлі 18 листопада 1947 року, далі слідство у Ряшеві, а 20 травня 1948 року відбувся суд. Наводжу деякі основні фрагменти з вироку, перекладені з польської, зі збірника документів Миколи Сивіцького "Історія польсько-українських конфліктів" (Варшава 1994), том 3, с. 277, документ 57.

Військовий Суд Районовий
у Ряшеві
Знак акт – Sr. 405/48

ВИРОК

в імені Жечипосполітей Польскей
Ряшів, дня 20 травня 1948 р.

...суд визнав:

Гр. Тесля Марія д. Стефана звинувачується в тому, що від грудня 1946 р. до 18 листопада 1947 р на терені Перемиського повіту Ряшівського воєводства була членом нелегального об'єднання ОУН (Організація Українських Націоналістів), яке мало на меті відірвання частини терену, а іменно південно-східних земель від Польської держави, і в цій організації виконувала функції друкарки технічного звена при надрайоні "Холодний Яр", послуговуючись псевдонімом "Мотря", – тобто в злочині, передбаченому ст. 85 КК ВП (Дз. У. Р.П. № 6/44, поз. 2)

і за те засудив

гр. Тесля Марію, д. Стефана згідно із ст. 85 КК ВП на 12 (дванадцять) років ув'язнення, а за ст. 46 параграф 1 пункт “б” і ст. 48 парагр. 1К на позбавлення громадянських прав на 3 (три) роки з конфіскацією всього майна...

Обґрунтування

...Захистові засудженої, що не була справжнім членом ОУН, а тільки допомагала їй, Суд не повірив, тому що з самого характеру її роботи, яку виконувала, перебуваючи в банді, коли через її руки, як друкарки, переходили всілякі таємні накази і штафети, стає ясно, що мусила сама бути членом банди, оскільки їй довірено таку таємну кореспонденцію. Зрештою сам факт перебування засудженої такий довгий час у бункрі, а пізніше в лісі з іншими членами банди, суперечить її захистові...

При визначенні міри покарання Суд врахував дуже щире і без крутійств визнання засудженою доведеного їй злочину, її дуже молоді літа і брак життєвого досвіду, що безсумнівно схилило її до злочинної діяльності; враховуючи це, Суд визначив їй за доведений злочин відносно лагідне – в порівнянні з провинною – покарання.

Голова: - пор. Панас Зигмунт
Засідателі: - кпр. Зелінський Міхал
кпр. Нога Казімеж

Варто навести деякі епізоди про перебування у слідчій в'язниці у Ряшеві з її розповідей:

“Слідство весь час провадив зрадник Ярослав Гамівка (підпільне псевдо “Вишинський”), інколи заходив майор Врублевський і ще якийсь третій. Мені здавалося, що Гамівка знав про мене небагато або тільки вдавав. Майже весь час з ним був убіст (працівник УБ) Міхал Байовський, родом з Дрогобича. Це справжній кат-садист, який при розбіжностях між моїми зізнаннями і тим, що знав Гамівка, накидався на мене з дерев'яною рейкою і бив, куди попало, аж до крові. Під час таких “процедур” Гамівка вдавав, що йому байдуже, опускав голову над столом і щось писав. Складалося враження, що Байовський мав більше прав від нього, бив аж до крові, а Гамівка ніколи навіть не пробував його спинити. Одного разу після побоїв уранці я не мала сил встати. До камери зайшов черговий відділу (“оддзялови”) Антоні, який перед 1939 роком сидів у Березі Картузькій (концтабір для політв'язнів у міжвоєнній Польщі) за комунізм, і поцікавився, чому не встаю. Оглянув усе моє тіло, вкрите синяками і спеченою кров'ю. Зайшов Гамівка і наказав йому відпровадити мене на допит. Той сердито до Гамівки: “Хочеш – бери її на плечі і неси на допит сам, а я не понесу”. Після того мене майже тиждень не викликали, доки рани не загоїлись і я могла сама ходити...” Сліди від побоїв на тілі залишились на все життя.

Катруся Підбільська з Молодович коло Перемишля, з якою зустрілась у

Мордовії, теж перейшла через допити Гамівки і Байовського. Від струсу мозку кілька років числилась інвалідом.

Короткий коментар.

Доля “Мотрі” в порівнянні з іншими нашими дівчатами була чи не найжорстокішою. Молода дівчина з дитячим обличчям і зовнішністю, яка не могла залишити байдужим кожного стороннього, беззахисною попадає до рук здегенерованих типів. Слідчий Байовський був з породи тих садистів, які ненавиділи все прекрасне, відчували якусь зоологічну насолоду від знущання над нею. Подібних випадків було дуже багато з нашими дівчатами. Наше покоління пам’ятає фразу більшовицьких слідчих: “Такая красивая і такая упрямая. Молчіт”. Хоч, як зазначено у вироці, “Мотрі” не було чого приховувати, бо її слідчий Гамівка знав набагато більше від неї. Дивно, що їй не винесли смертний вирок, як вчинив польський суддя Келтика з Розалією Минько зі Станькови, Галиною Горак із Затварниці коло Ліська і Параскевією Баб’як з Волі Заліської коло Ярослава. Напевно суддя – поручник Панас Зигмунт передбачив, що дитяче обличчя “Мотрі” переслідувало би його до самої смерті. Келтика напевно не завагався би.

Більшовицька каральна система прославилась на весь світ своєю нелюдською жорстокістю. Найнебезпечнішим своїм внутрішнім ворогом вона вважала наш визвольний рух і його учасників. До останніх “особливо небезпечних елементів” належала і “Мотря”.

Ближче до волі

Після отримання атестата я на кілька місяців неначе попав у якийсь стан забуття. Нічого не пригадую з тих часів, мабуть тому, що не було справді вільної хвилини. Підрахував, що повинен вийти на волю в грудні, а якщо додати час, проведений в тюрмах Польщі та Чехо-Словаччини, то на два місяці раніше. Здається, писав кудись, але не відповіли. Моє ув’язнення почалося від того дня, коли чехи передали до рук НКВД, тобто десь в середині листопада 1947 року. Останніх два місяці тягнулися довше як попередніх два роки. Можливо, що моя заява не вийшла навіть за межі кабінету цензора чи спецчастини, де капітан Селедков разом з Власовим не могли змиритися з тим, що я скоро вийду на волю. Намагалися шкодити, де тільки могли.

За всяку ціну треба в липні здати вступні іспити до заочного інституту (ВЗПІ). Але як? Я за дротами і перепустку видають тільки на кілька годин, коли щось потрібно для медчастини.

Мабуть, у червні-липні розформовують наш табір N8 коло ТЕЦ. Під амністію підпадає частина кримінальних злочинців, відпускають на вільне поселення тих, яким залишилося по кілька тижнів. Їм видають перепустки й дозволяють влаштуватися працювати, де самі захочуть. Кількасот тих, що залишилися, переводять недалеко в зону табору N2 коло коровників. Це від ТЕЦ не далі як 300-400 метрів за дорогою на Вальок на початку тундри. Тоді

звільнився Іван Кульчицький. Михайло Дзикович вже закінчив перший курс інституту. Я попадаю до 2-ої зони, але вже не як працівник медчастини.

У Конторі електромонтажних робіт (КЕМР) було багато знайомих і я за їхньою рекомендацією переходжу туди працювати. Власов відмовився від посади начальника табору і влаштувався десятником на Цементному заводі. Розповідали знайомі, що так змінився – хоч до рани прикладай. Начальником табору стає якийсь єврей Микола Дмитрович Блох. Усі про нього гарної думки – на чекіста не подібний. Він теж студент ВЗП. Я отримую перепустку: на день вільний вихід із зони до праці, а ввечері повертаюся на нари.

Якось устигнув здати документи до інституту на енергетичний факультет, спеціальність – релейний захист і автоматизація електростанцій та підстанцій. Там на одне місце двадцять заяв. Під час вступних іспитів отримав чотири п'ятірки і одну четвірку з письмової математики за те, що хотів допомогти незнайомому сусідові роз'язати задачі не мого варіанта. Єдине місце віддали якомусь випускникові технікуму – відмінникові, який прибув "з материка". Мені пропонували переоформити документи на гірничу електромеханіку, де був недобір, але я відмовився і рік втратив. Думав, що попереду ще сотні років життя і я повинен все добре вивчити, набрати досвіду, щоб стати знаючим фахівцем. Релейний захист вважався найпрестижнішим серед інших спеціалізацій, хоч я мало з ним стикався. Цей технік-медаліст восени, коли почалися заняття, ніколи в інституті не появлявся. Казали, що забрав документи і кудись виїхав, але я підозрівав, що мені знову хтось там шкодив. Хто знає, що там робиться поза моєю спиною, які сили вирішують долі людей? Усі ми так думали і чогось добивались, вияснити – даремна витрата часу. Завідуючою У КП (учбово-консультаційний пункт) була Інна Сергіївна Берлін – дружина артиста місцевого театру. На перших двох курсах викладала історію партії (розуміється, комуністичної) та основи марксизму-ленінізму. Здати в неї якийсь залік чи іспит за першим разом було неможливо. На вивчення її дисциплін студенти витрачали більше часу і здоров'я, як на всі інші разом. Дехто їздив до Красноярська, до Москви, щоб тільки її оминати, але не кожен мав змогу. Щоб здати іспити в іншому місті за перші два курси, треба було взяти від неї направлення. Студентам вона неначе мстила з якоюсь незрозумілою садистською насолодою. Було їй за сорок років, очі та волосся чорні як смола, обличчя не слов'янське – єврейське або вірменське, характер вольовий, навіть деспотичний. Я не чув ні від кого про неї доброго слова. Казали, що велика патріотка-комуністка. Деякі студенти доходили до третього та четвертого курсу, але змушені були залишати навчання, бо не могли здати в неї історію партії. Я прозвав її "Клеопатрою Львовною" (героїня п'єси російського драматурга Олександра Островського, здається, "На всякого мудреця досить простоти") і від того часу студенти поза очі інакше її не називали. Більшість студентів – це колишні політв'язні і до навчання ставилися сумлінно. Не пригадую, чи Інна Сергіївна звертала на це увагу, чи переслідувала всіх однаково.

Через Михайла Дзиковича я познайомився із Сашком Бодраком. Він теж

відсидів десятку, але не в нашій зоні. Родом із Сибіру, з тих областей, де цілі райони заселені українцями ще від царських часів. Українською розмовляв вільно, але писати не вмів. Казав, що в них по селах ніколи не чув російської мови, хіба від тих, що повернулися з армії. Високий, кремезний, добродушний, завжди веселий, доброзичливий, товариський. Часто хвалився, що скоро поїде подивитися на Україну, звідки його батьки, і неодмінно заїде "до Львіва". Михайло покаже йому місто, яке так часто з любов'ю згадує. Навчання Сашкові давалося важко, особливо математика, фізика, а пізніше технічні дисципліни. Якимись правдами чи неправдами постарався, що в нього був один варіант із Дзикевичем і всі контрольні, лабораторні списував у нього. Важче стало від третього курсу, бо Михайло був на енергетичному факультеті, а Сашко на гірничому, де завжди був недобір студентів і там під час іспитів не дуже прискіпувались, бо план випуску інженерів треба було виконувати. Він це врахував. Його звільнили з табору з повною реабілітацією. Сам не знав, за що відсидів десять років. Мабуть, за український буржуазний націоналізм. У Сибіру народився, виріс, учився, а в розмові навіть з начальством більше українських слів як російських, і вимова як з якогось глухого полтавського села. У таборі вмів пристосуватись – працював у культмасовому або господарському секторі.

Згадую його часто теплими словами як людину і прекрасного друга. Він навчив мене пізніше, як можна з моїм "вовчим паспортом", з яким я не мав права не тільки в Москві, але навіть у будь-якому обласному центрі затримуватися хоч на добу, поселитися в самій Москві в гуртожитку інституту, жити там кілька тижнів, виконувати лабораторні, здавати заліки, іспити, ходити на лекції, консультації. У той же час в гуртожитку не вистачало місця для дипломників. І так двічі на рік по місяцю.

Варто згадати, як Сашко писав контрольні роботи і здавав іспити. На сесію до інституту в Москві з'їжджалися студенти з цілого Союзу. В коридорі перед аудиторією, де приймали екзамени, Сашко питає однокурсників, у кого готова контрольна з 5-го варіанту (реєстраційний номер закінчувався цифрою "5". У мене "2"). Хтось признається. Сашко бере його зошит з контрольною, сідає за стіл і швидко переписує. Підходить черга тому здавати, забирає зошит, але Сашко перераховує кількість переписаних сторінок і віддає.

– У кого ще п'ятий варіант? – питає. Його всі знають, бо не одного студента виручив, – як не допоміг, то порадив. Хтось з його варіантом віддає свій зошит, Сашко перегортає стільки сторінок, скільки переписав у попереднього, і продовжує переписувати. Встиг до кінця. Переписує до чистого зошита, здає на перевірку й через кілька днів отримує з рецензією: "Початок правильний і кінець правильний, а в середині нічого не можна зрозуміти. Зараховано".

Під час екзаменів з якоїсь технічної дисципліни Сашко відповідав дуже слабо. Викладач здивовано питає, у чому причина і що йому робити з оцінкою. Сашко показує на сиву голову: "Хіба ж в таку голову може щось залізти?"

– А звідки ви приїхали?

– З Норильська.

- Давно вже там? Як попали?
- Дуже давно. З допомогою самого Лаврентія Павловича (Берії).
- Якщо поставлю вам "трійку", вас влаштовує?
- Буду дуже вдячний, мені більше не треба.

Отже мене не прийняли до інституту. Рік ще пропаде, але не здаюсь. Мені вже 35 років і ще не на волі. Сашко під час зустрічі каже: "Вано, не переживай. Є вихід". Радить мені вечорами після роботи відвідувати нелегально заняття в інституті, робити контрольні, готуватися до іспитів, а навесні вступити знову, здати контрольні та іспити за перший курс і відразу перейти на другий. Мені це під силу, тим більше, що попередніми роками декому з колишніх зеків таке вдалося.

На роботі направляють на монтаж електropідстанцій на БОФі (з рос. – "большая обогатительная фабрика") до бригади якогось Віктора Уколова. Він теж відсидів, але у виправно-трудоному таборі легкого режиму. Йому вже під п'ятдесят років. Одружений, дітей нема, щоранку приходить на роботу зі собачим настроєм. З людьми нормально не вміє розмовляти – завжди з криком і матюками. Казали, що дома дружина його постійно гризе і він всю лють скидає на когось з бригади. Мені дають найнижчий другий розряд, тому що з мене табір забирає для себе 50 чи більше відсотків за те, що охороняє, щоб ніхто не вкрав. Адміністрацію теж треба годувати. За мій рахунок іншим підняли розряди. Покірно мовчу, бо обставини та люди нові і я ще неповноцінна людина – зек. Отримую на місяць близько 250 крб, а проїдаю вдвічі більше, та ще на автобус на роботу. Сиджу в боргах в Івана Кульчицького. За день треба трохи наробитися фізично, шість кілометрів їзди автобусом в один бік і більше кілометра пішки від зупинки до зони. Найгірше, що я чотири роки не працював фізично на монтажі, колись керував роботою, а тут треба підпорядковуватись самодурові. Сперечатися чи захищатися можна було тільки з ножом у руках або іншою залізкою. На таке я не міг собі дозволити, але був готовий. Ще можна було якось терпіти, доки у вересні одного дня не сказав йому, що затриматися після роботи не зможу, бо треба йти на лекції в інституті. Він глянув на мене, пика дико перекивилась і з якоюсь тваринною ненавистю прошипів: "Ах, ти, інженерчик...(нецензурщина)! Легкого хліба захотів, працювати не подобається. А я думаю, чому ти розмовляєш не як люди, "не по-руські" – делікатно, культурно. Тепер я зрозумів, хто ти такий,...твою мати."

На другий день тільки вийшов на роботу, а він, побачивши мене, відразу: "А-а, наш (такий-сякий) інженерчик прийшов!" Цілий день так. На кілька тижнів пізніше від мене прийшов у бригаду Володимир Калюжний з Кубані. Він відразу поставився до мене прихильно, як близький земляк. На монтажі працює давно і, як фахівець, кращий від мене. Признався, що теж думає вступати до інституту заочно, але після довгої перерви важко буде. Я пообіцяв йому допомогти. Зайшла мова про поведінку Уколова і він сказав, що такого не стерпів би. Тоді я признався, на якому положенні знаходжуся, і що якийсь конфлікт може мені дорого коштувати. Хто знає, що за тип цей Уколов – чи не спеціально мене до

нього призначили? Такі як я постійно знаходяться під наглядом НКВД, а тим більше тепер, коли я ще не на волі. Калюжний здивовано слухав, дещо несміливо розпитував і порадив бути ще обережнішим, не звертати уваги на хамство. Не вірив, що люди можуть бути в такому приниженому безправному положенні і щойно тепер почав дещо розуміти.

Я намагався звикнути до хамства Уколова, не звертати уваги, сприймати спокійно, але не виходило. Такий стан впливав на мій настрій, на саму роботу – все неначе з рук валилося. Крім того, я мало спав, бо допізна сидів на верхніх нарах – під слабою лампочкою готував уроки. Спав не більше як чотири-п'ять годин, а при такому режимі дня з фізичною працею цього замало. Після розмови з Володимиром я зрозумів, що на випадок якогось конфлікту він, як свідок, мене підтримає. На мій бік став би і лєнінградець Валерій Павлович Обнорський. Він теж відсидів десятку по 58-й статті. Четвертим у бригаді був молодий хлопець – земляк чи родич Уколова. Одного дня я робив щось у приміщенні генераторної. Забігає розлючений Уколов і до мене з матюками та криком. Я спокійно з молотом в руці переступив через малий генератор, зачинив двері, зробив бандитську міну, витріщив на нього очі й питаю: "Ти чого кричиш? Ти знаєш, що я не глухий. Чого кричиш? – питаю". Я не думав користатися молотом, як би він першим на мене накинувся, і приготувався руками з ним розправитись, щоб знаку не було. Відкинув молот в кут. Уколов відступив крок назад, але я попередив його, щоб не впав на генераторі, бо він крутиться. Бачу, що трохи злякався, не знає, що робити, і я пожалів його. За долі секунди я згадав, що він напевно ціле життя поневірявся по тюрмах, таборах, дітей нема, на носі старість. Не знати, що мене ще чекає. До нього ближче не підходив, і він трохи отямився. Сказав, щоб я допоміг притягнути трансформатор з одного приміщення в друге. Від того дня він від мене відчепився.

Я не хотів переходити на інший об'єкт, думав допрацювати до кінця грудня, тобто до виходу на волю. Боявся ускладнювати собі життя і часу не було ходити, шукати роботу. Стільки проблем треба було щодня вирішувати, що я інколи падав у зневіру, думав відмовитися від інституту. Не покидала думка, що якісь темні сили вирішили мене не допустити.

* * *

На початку січня 1957 року я вже на волі. В один з вихідних у магазині зустрічаю знайомого ще з 4-ї зони Арвіда Грамса. Дуже скромний, на кілька років молодший від мене, звільнився ще в 1954 році за указом про неповнолітніх, одружився, вступив до технікуму, працював на електромонтажі майстром. Розговорилися і він запропонував мені перейти до нього бригадиром по п'ятому розряду. Я, звичайно, дав відразу згоду, хоч треба було їздити поїздом 25 км на Кайєркан, витрачати на дорогу до трьох годин на день. Зате я від нікого не залежний, заробіток вищий.

Грамс походив з Вінницької області, замість Арвід звали його Володя. Казав, що він нащадок тих шведів, які в 1709 році після битви під Полтавою залишилися в Україні. Як у нього склалося життя в тридцятих роках – не

пригадую. Батьків вже не було і ніколи про них не згадував, хоч працювали разом на монтажі ще в таборі майже чотири роки. Здається, ще в 1944 році опинився в таборі для неповнолітніх, а пізніше засудили на десять років за "фашистське" ім'я та прізвище. Пояснював слідчому, що він не німець, а швед за походженням, а мати українка. Не хотіли слухати на допитах. "Якийсь там швед чи німець – один чорт. Все одно не наш, "не рускій", не советський – фашист". Вліпили десятку для профілактики. У таборі він був скромним, слухняним тихим хлопчиною. Всі до нього добре ставилися. Тоді ще він проходив з нами початки математики й фізики.

На початку весни 1957 року я довідався, що Уколов на роботі попав під напругу й загинув. Наприкінці дня, коли всі з його бригади залишили роботу, він поліз до високовольтної камери, щоб забрати звідти тілогрійку. Хтось тілогрійку причепив до дроту, на якому була напруга. Почалося розслідування. Коли поцікавилися стосунками в бригаді, його ставленням до людей не тільки своїх, а й сторонніх, справу закрили. Хтось не витримав.

* * *

У вересні 1956 року почалися заняття в інституті. За порадою Сашка Бодрака ходжу на уроки щовечора від 19 до 23 години. Математику викладав німець з Поволжя – Шмідт. Йому вже під п'ятдесят. Знаючий досвідчений педагог, але відсидів десятку, мабуть, за національність. Напевно реабілітований, бо інакше не дозволили би вчителювати. Хімію викладав Шкурпелло. Про нього я згадував попередньо. На уроках беру активну участь в обговоренні тем, вирішуванні задач. Шмідт і Шкурпелло, здається, знали про моє становище і плани, і не заперечували. Більшість студентів були підготовлені слабо, на перервах біля мене завжди збирався гурт і я пояснював їм незрозумілий матеріал, допомагав розв'язувати задачі.

Перепустка в зону була видана на час від шостої ранку до восьмої вечора, але я приходив після одинадцятої. Наглядачі – ще давні знайомі з восьмої зони – дивилися крізь пальці, коли пояснив їм, що ходжу на лекції. Враховували напевно й те, що їх скоро скоротять, треба буде шукати роботу на якомусь виробництві. Було багато випадків за останній час, коли колишні в'язні займали керівні посади на заводах і допомагали наглядачам влаштуватись на роботу, стати непоганими фахівцями.

Після одинадцятої ночі я прибігав до зони, по дорозі весь час думав, чи не появився якийсь новий наглядач-самодур з іншого розформованого табору та стане прискіпуватись, чому спізнив, забере перепустку, скаже написати пояснення і вранці, замість на роботу, треба чекати приходу начальника табору, виправдовуватись, щоб віддав перепустку. Часи вже не ті, але хто знає, що кому в голову стукне. Добре, що від зони до інституту не далі як п'ятсот метрів.

Розселення бригад по бараках останнім часом відбувалося без мене і я знаходив свої речі десь в непрестижному місці на верхніх нарах. Пригадую, як останніми часами я приходив пізно, як-небудь повечеряв, залізав на нари, виймав із саморобної торби зошити і брався за задачі. Добре хоч, що слабенька лампа

висіла близько. У секції накурено, дихати нема чим. Контингент зібрався різний, ні одного знайомого нема – не те, що колись у четвертій чи восьмій зоні, де ми могли підтримувати якийсь порядок, чистоту, впливати на поведінку інших. Люди, які виростили при більшовицькій системі, особливо росіяни десь із провінції, взагалі не розуміли, що таке порядок, пошана до старших, допомога слабшим, хворим. Вони визнавали тільки силу і страх перед силою. Винятком могли бути з вищою освітою москвичі та ленінградці.

Опівночі хтось вимикав світло в секції, я зіслав з нар і доучував свої уроки в напівтемному коридорі. Туди виходили ті, що докурювали саморобні цигарки зі смердючої махорки, розмовляли впівголоса й дивилися на мене напевно здивовано або зі співчуттям. Ніколи на цю тему зі мною ніхто не розмовляв і я не зачіпав їх, щоб не втрачати дорогих хвилин, бо о шостій треба вставати, швидко поснідати хлібом і чаєм або згущеним молоком та бігти до автобуса.

* * *

В один з вихідних до бараку зайшли якісь два офіцери, два наглядачі і незнайома лікар в халаті. Знайомий наглядач звернувся до мене, щоб іти з ними по секціях у складі комісії для перевірки санітарного стану. Пояснив їм, що я вже не медик і для комісії не підходжу. Офіцер спитав моє прізвище, а коли я назвав, каже, що саме я їм потрібний. Десь хтось там в управлінні мене рекомендував. Лікар теж чомусь завела розмову зі мною і сказала, що знайома з Євгенією Леонтієвною Нагібіною (Лазаревою). У зоні було три чи чотири старих бараки. Я ніколи до них не заходив і не знав, хто де живе. Тільки Василь Яремчук мешкав десь по сусідству зі мною.

Зайшли в крайній від ТЕЦ. На нарах усе перевернене, як після погрому. Всюди брудно, не прибрано. Людей на нарах теж не видно, тільки десь у кутку ліворуч під вікном чути якийсь гамір. Підійшли ближче. За столом, збившись до купи, сиділи мешканці секції, а частина лежала або сиділа на сусідніх верхніх та нижніх нарах. Обличчя в кожного насуплене, важне, суворе, неначе в якихсь екзотичних племен під час релігійного ритуалу. Були серед них старі досвідчені ватажки, але більшість – молода шпана. Ці люди ніколи не жили нормально на волі. Одні тут – за злочини, інші, можливо, за колоски. Тут вже їм добавляли по кілька вироків, але найбільше серед них напевно тих, що починали життя в дитячих колоніях і якимось вижили – не померли ні від голоду, ні від знущань.

Офіцер ввічливо привітався, йому частина відповіла, і він поцікавився, що вони роблять.

– Як, що робимо? "Дьоргаємо". Хіба начальник не бачить? – обізвався найсміливіший чи найстарший серед них. Офіцер і лікар звернули увагу на бруд на столі, розкидані скибки хліба, старі банки від консервів, які напевно вже кілька днів розкриті і такими продуктами легко отруїтись. Чому на нарах не застелено, як у людей? Що дає це "дьоргання", яку користь?

– Ти, начальник, історію партії вчив? – питає той самий.

– Вчив. А до чого тут історія партії?

– Як до чого? Начальник не знає, що Володимир Ілліч Ленін теж "дьоргав",

тобто чифірів щодня. Професоре, – звертаючись до свого бородатого сусіда, – постав начальникові двійку з історії КПРС (Комуністичної партії Радянського Союзу). Усі розсміялися якимсь придушеним голосом. На столі стояло два горнятка з густо завареним чаєм. Кожен з них по черзі випивав по ковтку густої рідини. Неприємно було дивитися на це все. Я не один раз чув про різні неймовірні історії з життя справжнього суспільного дна. Над горнятком чаю група могла просидіти мовчки цілими годинами. Пили повільно, а довше тримали носа чи голову над чаєм і нюхали. Були, здається, якісь норми часу чи кількості ковтків, залежно від віку, стажу або інших "заслуг".

Із зауваженнями щодо санітарії вони погоджувалися, обіцяли негайно все зробити, навести порядок, але ніколи нічого не робили, якщо не наказував їм їхній старший. Табірної адміністрації не визнавали.

* * *

Одного вечора на прохідній до зони якийсь незнайомий наглядчак став перевіряти мою перепустку з підозрінням і звинувачувати в порушенні табірному режиму. Пояснення та переконання не допомагали. Підійшов інший і з його допомогою вдалося забрати перепустку, але пообіцяв їм, що більше спізнювати не буду.

Іван Кульчицький вже був на волі, одружився і замешкав тимчасово у квартирі знайомого головного інженера якогось підприємства, який виїхав на кілька місяців у відпустку. Іван порадив поселитися в нього, до зони ввечері не повертатись. Там майже ніколи не перевіряють, хіба у вихідний. Якщо навіть розкриють, що не ночую в зоні, радив звернутися до начальника табору Блоха, який теж вчиться десь заочно, а ще краще до його заступника, теж єврея – Литвинова. Останній – молодий юрист, але зі старими берієвськими порядками не має нічого спільного.

Прожив я так напіввільним два тижні, доки Василь Яремчук не повідомив, що в зоні була перевірка і мене шукали. Це вже втеча з табору і могли бути неприємності. Після роботи йду просто у штаб до Литвинова. Раніше його ніколи не бачив. Молодий, чорнявий, симпатичний чоловік справді нічим не нагадував працівника такої фірми. З Блохом я теж ніколи не розмовляв, тільки бачив його кілька разів. Розповів Литвинову про все, як було. Він взяв мою перепустку, зайшов сам до Блоха, а через кільканадцять хвилин вийшов і віддав мені. Там, де години від 6 до 20, було написано "цілодобово". Мені радив говорити наглядчакам, що працюю в різні зміни і ходжу вечорами на лекції. Не вимагав ні посвідчень, ні довідок з інституту, хоч я там фактично не числився. За те, що мене не було в зоні під час перевірки, не варто переживати – сказати, що я все узгоджував з ним або з Блохом. Ніколи не повірив би, що так легко викручусь, та що так різко часи змінилися на краще.

Від Івана було близько до автобуса, а до інституту не далі як 200 метрів. Умови для навчання теж нормальні. Снідав і вечеряв теж за його рахунок, тобто задарма, і не переживав, що зароблених грошей не вистачить на продукти.

В інституті таких, що не пройшли за конкурсом і думали вчитися на першому курсі нелегально, нас було кілька. Про це довідалася завідувача УКП Берлін і видала постанову, якою забороняла відвідувати лекції стороннім. Це було в середині вересня. З математиком Шмідтом я ніколи не розмовляв, але він знав мене. Підійшов до нього в коридорі, коли близько нікого не було, й питаю, що мені робити. Радив не звертати уваги, бо він та інші викладачі не зобов'язані знати всіх студентів в обличчя від перших днів, а там, може, якось утрясється. Я став скромніше поводитись на лекціях, сидів тихо. До аудиторії заходив завжди з гуртом студентів – уникав зустрічей із завідувачою. Казали, що в неї феноменальна зорова пам'ять на людей.

Наприкінці вересня почалися лабораторні заняття з хімії. Проводила їх якась молода єврейка з дуже несимпатичним обличчям, в окулярах. За списком перевірила присутніх. Підійшов до неї, сказав про своє становище і попросив дозволу відвідувати заняття. Вона, неначе щось вкусило її під хвіст, замахала руками: "Ні, ні, ні! Я не можу вам дозволити, виходьте негайно з лабораторії, або я піду покличу завідувачу!" Інші студенти хотіли за мене заступитись, тоді підняла справжній крик, попростувала до дверей, але я вийшов. На другий день студенти розповідали мені, що вона якась психічно хвора. Дві години під час лабораторних занять не могла заспокоїтись, боялася, що її за мене можуть вигнати з роботи. Від лабораторних з хімії треба було відмовитись. Інші викладачі мовчать. Через кілька днів піднімаюся сходами на другий поверх і несподівано вона з коридора вийшла назустріч. Побачила мене, миттєво розвернувшись у дверях і бігом коридором в другий кінець до кабінету завідувачої. Студенти здивовані дивляться їй услід, думають, що трапилось. Кажу, жартуючи, що вона мене так злякалася. Через кілька днів повторилася та сама сцена. Знайомі студенти допомагали мені уникати зустрічі з нею. Одного дня зустрічаю саму Берлін. Як на зло, коридор в цьому місці майже порожній. Ніколи я з нею не розмовляв, тому не боюся, йду впевнено, привітався, вона теж відповіла і ми спокійно розминулись. На другий день на лекції з математики Шмідт при всіх заявив, що завідувача вчора востаннє попередила викладачів, щоб не дозволяли відвідувати лекції стороннім.

Зустрів Михайла Дзикевича і Сашка Бодрака, обмірковували, що ще можна придумати. Сашко радив мені зайти до неї й поговорити – поспробувати знайти підхід. Може, вона не любить, коли її ігнорують, не звертаються, тому запровадила таку дисципліну. Однак утрюх дійшли остаточного висновку, що вона фанатична патріотка комуністичної партії, а я ще зек – ворог більшовизму та її ідеалів. Тут і вся причина. Де гарантія, що захоче вислухати і згодиться допомогти мені? Хабарі напевно не бере і я на таке не піду. Краще не ризикувати й не принижуватися. Припинив ходити на лекції. У грудні записався на підготовчі курси, щоб поглибити знання, познайомитися з іншими викладачами, які можуть увійти до складу приймальної комісії на другий рік.

Деякі епізоди з підготовчих курсів варто згадати. Російську мову й

літературу викладала Катерина Федорівна Красикова. Віком за 35 років, приємної зовнішності, трохи кульгала на одну ногу, свій предмет знала і любила. Приступаючи до уроку, називала тему й питала: "Вам про ідеологію чи про любов?" – "Про любов, про любов!" – хором закричали дівчата. Викладала доступно, зрозуміло й цікаво. Її любили слухати. Відчувалося, що більшовицька ленінська ідеологія не була для неї рідною, не захоплювалася нею, або не прилипла до її світосприймання. Темою одного уроку був "Подвиг Павлика Морозова" про малого хлопця, який доносив сільським комуністам на свого батька й сусідів, де вони під час колективізації закопували зерно, щоб не вмерти з голоду в 1933 році. Павлика куркулі вбили.

Урок закінчився, Красикова вийшла з класу а я за нею. Наздогнав у коридорі й кажу: "Катерина Федорівна, я чомусь не дуже розумію подвига Павлика Морозова".

– Т-с-с! Тихіше! Та що ви? Хіба ж так можна? – оглянулася, побачила, що близько нікого нема, продовжила: " А ви знаєте – я теж не розумію. Т-с-с-с!" – приклала палець до вуст, усміхнулася й повернула до вчительського кабінету, а я пішов далі.

Геннадій Мосолов теж ходив на підготовчі курси. Хтось казав, що він служив в "органах" (не треба плутати статеві органи з органами безпеки), або навіть у системі Нориллагу. Тупим його не можна було назвати, але знаннями, якоюсь ерудицією не визначався. На одному з уроків Красикова поставила йому запитання з теорії літератури чи граматики. Мосолов встав і серйозним тоном: "Такі складні запитання ви ставте не мені, а хохлам. Їх тут п'ять і всі відмінники". Справді, до відмінників належав я і теж колишні зеки – Микола Марійко з Чернігова, Борис Приймак із Житомира та ще двоє з інших зон.

* * *

Для повної уяви про те, як мінялися обставини та люди, забіжу на рік наперед. Я таки вступив до інституту на той же факультет і спеціальність. Знову трохи не погорів, але виручив викладач фізики, вірменин Оганесян. Він, розмовляючи зі мною під час вступних іспитів не про фізику, а про здоров'я, та як справи на роботі, поставив у відомості оцінку "відмінно". Найнебезпечнішим конкурентом була відмінниця – комсомолка з Москви Раїса Громова. З фізики отримала четвірку, хоч відповіла на всі запитання. Поскаржилася завідуючій на необ'єктивність, але Оганесян заявив, що не може поставити їй таку оцінку, як Кривуцькому. Громову прийняли, тільки на іншу спеціальність.

Усіх вступило 142 студенти, з них більше половини – це молоді комсомолки переважно з Москви. Мене знали всі з підготовчих курсів, особливо з уроків фізики й математики. У перший день занять найбільша аудиторія заповнена. О 19-й годині зібралися всі, хто знайшов себе у списках. Прийшла завідувача Інна Сергіївна Берлін, привітала нас зі вступом, розповіла про порядки, права та обов'язки студента, а наприкінці додала, що в групі повинен бути староста. Оскільки студенти ще не всі знають один одного, вона рекомендує на цю посаду ... В аудиторії ще було доволі шумно, а я сидів далеко за серединою і почув якесь

прізвище на "...цький" чи "...ський". Усі замовкли, оглядаються, але ніхто з-поміж студентів не встає. Тепер при повній тиші вона чітко повторює моє прізвище, ім'я та по батькові. Здивований встаю. Попросила зайти до її кабінету. Виходимо разом, йдемо майже 50 метрів довгим коридором мовчки. У кабінеті вона сідає за своє керівне крісло і мене просить сісти. Почала давати вказівки.

– Сто сорок студентів в аудиторії – це забагато і для викладачів дуже важко. Треба підтримувати порядок. Думаю, що вас не треба вчити. Будуть виникати якісь проблеми – в будь-який час звертайтеся до мене. Все ясно?

– Все, – відповів їй коротко.

– Бажаю успіхів. Можете підібрати собі заступника.

Заступника я не підбирав – він сам нав'язався. Киянин Олександр Гуревич. Зі мною демонстративно часто розмовляв українською, але його ніхто не любив. Нав'язливий, нахабний, дуже любив крутитися коло начальства. Для мене вигідний, бо виконував усі доручення, пов'язані з адміністрацією. До завідуючої я майже не звертався, завжди його посилав, але вона відразу зненавиділа його за підлабузницький характер. Кілька разів запрошувала мене до кабінету, коли треба було щось обговорити чи вирішити.

З аудиторією справді було нелегко. Часто деякі студенти приходили напідпитку, доки одного вечора я силою не вивів за двері здорованя Лисихіна з Ростова і ще одного його "собутельника". Спочатку в них появилось кілька захисників, але коли я оголосив, що, якщо не вийдуть, лекція припиниться. Більшість студентів підтримала мене і Лисихін вийшов, радше я випхав його за двері, а за ним вийшов другий. Більше подібних випадків не було. Від того часу аудиторією легко стало керувати.

Ще були дрібні інциденти з іншими, які перешкоджали на уроках, особливо на математиці, яку читала молода, недосвідчена, не дуже симпатична, втомлена за день уроками в школі, Петрова. Деякі студенти, особливо Гуревич, непотрібними запитаннями затягували час, аж доки я при всіх не порадив Петровій не відповідати на провокаційні чи дурні запитання, або з матеріалу, який повинен знати учень середньої школи. Вона була інколи занадто ввічливою і тоді я втручався, відповідав за неї такому "знатокові" часто доволі грубо. Я тоді міг собі на таке дозволити. Зате під час сесії викладачі ставили мені п'ятірки без запитань і відповідей. Завідуюча знала все, що робиться на нашому курсі.

Настала черга і мені здавати історію партії самій Інні Сергіївні. Приймала в кабінеті. Сама заповнила бланк направлення, поставила без слова в ньому і в заліковій книжці оцінку "4" чи "5", віддала мовчки, я подякував і вийшов.

* * *

Здається, ще у вересні 1956 року в коридорі інституту підійшов до мене Сашко Бодрак і каже веселим голосом: "Вано! Можеш мене привітати. Я вийшов заміж. Жінка – во! Знайома Михайлової Галини, теж гінеколог, разом працюють, козачка з Кубані, має своє помешкання з однієї кімнати й кухні, звати її Раїса Євдокимівна Величко, тобто Рая. Висока, струнка, симпатична. Маємо вже свою шафу для одягу, стіл, два стільці й одне залізне ліжко на двох. Якось

поміщаємося. Заходь у гості, познайомлю, вип'ємо за щастя". Це майже дослівно. В умовлений день я завітав до них. Сашко справді щасливий і Рая така, як він розповідав. По-українськи не розмовляла, але розуміла. Для неї не мало значення.

* * *

Останні тижні 1956 року тягнулися страшно довго. Щодня підраховую, скільки залишилося до волі, боюсь якихсь несподіваних змін на гірше з Москви чи з Києва. Від Василя Яремчука та Івана Кульчицького довідуюся, хто з наших за останні дні опинився на волі, хто залишається в Норильську, а хто виїжджає до Сибіру до рідних чи в Україну. Приходять листи зі всіх кінців Союзу, де тільки порозкидані наші люди, описують, хто як влаштувався, як живуть інші. Більшість одружується, деякі думають про навчання. Мені двоюрідна сестра Марійка зі Львова прислала дві гарні сорочки – темно-сині з горошком і в'язаний светер з двома оленями на грудях, а між ними ялинка. Десь я придбав темно-синій піджак, до нього штани і на заняттях в інституті ніхто ніколи не здогадався би про моє недавнє минуле. Виглядав я на кілька років молодшим як насправді (ще досі кажу, що я довго був заморожений). Варто згадати один курйозний випадок у перші дні занять в інституті у вересні 1957 року, коли мені вже було 36 років.

До аудиторії під час перерви чи після лекцій зайшла парторг (секретар партійної організації) інституту і запропонувала комсомольцям обрати з-поміж себе комсорга, тобто секретаря комсомольської організації. Я відразу намагався вийти в коридор, але тут же десятки голосів, переважно дівочих, почали називати моє прізвище. З трудом вдалося прорватись до дверей і вийти. На другий день увечері йду коридором до аудиторії. Всі якось дивно дивляться на мене, уступають дорогу, тільки деякі вітаються стримано, немов бояться, щоб хтось не почув. Здогадався, в чому річ. Учора на комсомольських зборах їм розповіли, що я не тільки не комсомолец, а щось набагато страшніше.

Під час перерви до мене ніхто не підходить. Відійшов у кінець коридору і став біля вікна. Підійшла Люда Шабанова – здається, татарка з Москви – і несміливо тихим голосом, щоб ніхто не почув і не побачив її зі мною, питає, чи то правда.

– Що, правда? – прикидаюсь, що не розумію, про що мова.

– Ну, кажуть, що...Ну, як тобі сказати? – боїться вимовити слова.

– Правда, правда. А що, не видно по мені? Бачиш, який я страшний. Що, не подібний на такого?

– Господи! Нічого не розумію.

Розмова тривала кілька хвилин. Люда завжди весела, щебетлива, а тут ніяк не могла підібрати чи витиснути із себе кількох слів. Стояла мовчки на відстані до двох метрів, оглядалась, чи хтось не бачить її зі мною, і повільно водила очима від ніг до голови. Я насолоджувався її комсомольською, майже дитячою наївністю, радив не підходити близько.

Минуло кілька днів і ставлення до мене повернулося, як було перед комсомольськими зборами. Ніхто більше не підходив, не співчував, не розпитував. Мабуть, комсомольці самі почали десь довідуватися про Норильськ,

хто насправді його збудував (усюди писали, що комсомольці), хто ми такі – колишні зеки – вороги народу, злочинці, бандити чи ...?

* * *

У середині грудня 1956 року мене викликали до штабу табору, який знаходився там же коло восьмої зони, і попередили, що 26 грудня – день виходу на волю. Я повинен прийти за паспортом. Знайомі розповідали, що начальник спецчастини капітан Селєдков проводить інструктаж, якими правами користуються на волі ті, у кого записано про "положення в паспортах", що можна, а що ні. Нашим усім заборонено проживати в Західній Україні, в обласних центрах цілого Союзу, ближче як сто кілометрів від кордону та інші "права". Селєдков поздоровляє з виходом на волю, бажає щастя, успіхів і всього..., тисне руку і вручає паспорт. Одне слово – як у людей. Аж не віриться. Цікаво, як він зі мною поведе себе. Не сумніваюся, що не так як з іншими. Як може на прощання ще напакостити? Такі, як він, вже не всемогутні, як колись, але, що все піде гладко як в інших – упевненості нема.

26 грудня 1956 року я зайшов до знайомого кабінету в штабі, привітався. За першим столом ближче до дверей, як і раніше колись, сидів Селєдков, а за другим лівіше під вікном – капітан Нефедов. Давні знайомі. Я назвав своє прізвище на всякий випадок – може забули. Селєдков узяв приготовлений мій паспорт, щось ще перевірів у ньому, записав до журналу й почав знайомити мене з правами та обов'язками, як громадянина Советського Союзу. Без дозволу міліції не маю права перебувати ні одного дня в Західній Україні, в обласних центрах Союзу, і т.д. і т.ін. За порушення паспортного режиму грозить штраф мені й тим людям – рідним та знайомим, в яких буду гостювати чи просто затримаюсь на кілька днів, не попередивши відповідні інстанції.

Повернувшись до мене журнал реєстрації, дав ручку й показав пальцем, де розписатися. Узяв паспорт, протягнув праву руку понад столом і, не встаючи з місця, простогнав: "На!" Не зводячи з мене очей, продовжив повільно, розтягуючи кожне слово по складах: "Ра-но... те - бе... відпускають. Я... би тебе ще по - три - мав... тро - хи".

Я подякував за паспорт відразу, коли перебирав з його руки, спокійно вислухав "щирі побажання", помалу, нога поза ногу, відступаю до дверей, не відвертаю від нього очей і "прощаюся" таким же тоном, виділяючи кожне слово: "А в нас... колись... на Україні... старі... люди... казали: "Не дай, Боже,... корові... роги!"

Не зводжу очей з його правої руки й великої скляної чорнильниці на столі перед ним. Він, мабуть, не чекав такого від мене, не знав, як реагувати. Я сказав "до свідання", відчинив двері і вийшов. На вулиці на морозі став задумуватись над таким розлученням із "системою в системі", згадав, що це переломний день у моєму житті. Я повинен був радіти, а тут ми так один одному зіпсували настрій, але він сам почав, а я тільки не стримався і зреагував. Згадав, що в кишені паспорт, я майже вільний громадянин, хоч "з рогами" (так називали паспорт з позбавленням громадянських прав на вісім років – чомусь не на п'ять, як сказано

в судовому вироці), і подумав, що може мені тепер зробити Селедков, як відомстити. Хіба на хвіст солі насипати – сказав я сам собі. Але помилявся.

Після ліквідації концтаборів Селедков перейшов працювати завідувачем архівом колишніх концтаборів, який знаходився в тій же другій зоні, звідки я вийшов на волю. Ми кілька разів зустрічалися в 39-й їдальні в обідню пору на території колишньої шостої зони. Я жив з дружиною близько в одному з бараків. Він, мабуть, цікавився мною, бо знав про успіхи в навчанні в інституті. Під час зустрічей ми віталися, як нормальні люди, він вже не тикав мені, як колись, але сідав обідати завжди за іншим столом. Приходив з іншим офіцером, трохи молодшим, мені незнайомим. Цікавився, де працюю, чи заробляю три тисячі. Тоді я вже влаштувався змінним електромонтером у ремонтному цеху рудника на 1500 крб, а йому похвалився, що на руднику за три тисячі ніхто не працює. Знав ще від Лазаревої, що заробіток Селедкова у восьмій зоні був 2200 крб. Електромонтаж треба було залишити – не під силу фізична праця далеко від міста і навчання. На новому місці під час чергування я мав змогу на роботі вчитися, а в нічну зміну виспатися.

У грудні 1964-го минуло вісім років, як я на волі, але з "вовчим" паспортом. За якимсь законом мені вже повинні видати чистий, як казали "без рогів". Я зможу поселитися в готелі в Москві, Києві з малими дітьми по дорозі в Україну під час відпустки й не боятися, що виженуть, не давати хабаря адміністратору. Закон є, але над ним ще чимало "підзаконів", "надзаконів", різних таємних інструкцій і чисті паспорти після вісьмох років не всім дають. Залежить від статті, записаної у вироці, від тяжкості "злочину", характеристики з місця роботи, а головне – як подивляться "ті", тобто товариші з КГБ. Згідний їм допомогти де в чому – можна сподіватися на ласку, а якщо ні, то чекай ще кілька років милостині від барина.

До заяви про обмін паспорта на ім'я начальника паспортного стола потрібна була виписка визначеної форми з моєї особової справи з архіву. А там начальником Селедков. Я прибіг туди вже наприкінці робочого дня кілька хвилин перед п'ятою годиною вечора. Селедкова нема, а якийсь інший в цивільному, прізвище, здається, Тимченко. Василь Яремчук знав його раніше й був про нього гарної думки, як про людину. Він вже одягнений, збирався виходити. Кажу йому, що потрібна виписка з моєї справи, щоб поміняти паспорт, бо другого січня мені треба бути в Москві в інституті, готуватися до захисту диплома. Брешу й не червонію. Диплом я отримав ще 15 червня того року. Він каже, що без Селедкова не може видати, а я переконую, що сьогодні п'ятниця – останній день подачі документів, щоб устигнути оформити паспорт до кінця місяця й року. Йому треба шукати мою справу, виписувати, а потім щось подумав, узяв бланк і став заповнювати: прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження, а під кінець стаття, за якою мене судили. Кажу, що 58-10 – антисоветська агітація і більше нічого. Так переконливо брехав, що він повірив, підписав документ, поставив печатку і віддав. Я подякував і побіг.

Начальник паспортного стола прочитав заяву й каже, що так просто не

робиться. Тут ще не все. Потім глянув на виписку з архіву, що там тільки 58-10, поклав документи до папки і казав зайти за паспортом у вівторок. За Карним кодексом УРСР стаття не 58-10, а 54-10. У мене була ще 54-1 (зрада батьківщини), 54-11 (збройний виступ) і ще якась.

26 грудня 1964 року, рівно вісім років після звільнення з табору, я отримав чистий паспорт і став повноправним громадянином. Хто може сказати, що я не вмію обманювати, або що мені в житті не щастило. До профспілки мене прийняли ще 1958 року.

Але на цьому ще не кінець. Я знаходився під щільною опікою "органів" аж до кінця вісімдесятих років і не тільки я, але також моїх двоє дітей. Дружину чомусь не зачіпали.

19 січня 1957 року я одружився. Дружина – Людмила Юрчук, народилася 15 листопада 1924 року в Мокроволі Білогірського району Хмельницької області. Батька її, Якова Юрчука, розстріляли 26 грудня 1937 року, а брат Петро відбув десять років каторги на Колимі за те, що в 1941 році опинився в німецькому полоні і не помер там з голоду. Людмила під час німецької окупації була пов'язана з підпіллям на Кременеччині Тернопільської області. У 1946-му заарештована з Педагогічного інституту в Кременці, засуджена на 15 років каторги, відправлена аж до Норильська. У 1955-му звільнена і реабілітована. Удвох стало легше долати труднощі в Норильську.

Юність Михайла Баканчука, Івана Кобзи та тисяч їхніх ровесників

Про Михайла Баканчука із часопису "Ровесник", ч.2, Тернопіль, 1991 рік.

Заарештували мене 16 жовтня 1947 року. У неповні сімнадцять випала велика "честь" пройти через костеломну машину сталінських тюрем. Жахливо усе це пригадувати, а ще гірше мовчати.

Вини ніхто не шукав. Майже кожному приписували зв'язок з бандерівцями. Перший допит проводив капітан Кравченко. Це був першокласний кат. Від його "щедрих" побоїв відбирало пам'ять. Одного разу після "обробки" мене, непритомного, кинули в карцер, який містився у льосі. Не знаю, скільки там провалявся. Коли ж відійшов, відчув холод і якийсь писк. Виявляється, моїми сусідами за весь час перебування тут була чимала зграя щурів. Незважаючи на нестерпний біль, підвівся, доплентався до дверей. На мій стук зазирнув наглядач з ліхтарем. "Ти єщо не подох? Ге?" – запитав зневажливо, освітивши мою жалюгідну постать...

Через деякий час – знову допит... Опам'ятався у тому ж карцері. Цього разу "пригостили" щедріше. У роті було повно згустків крові, тіло спухло. При найменшому доторку здавалося, що ніби пронизує електричний струм.

Котрогось дня відчинилися двері і наглядач штовхнув молоду дівчину. Побачивши мене, вона закричала. "Ну, что, пацан, ми привелі тебе девку, так что действуй", – цинічно засміявся недолюдок. Я запитав її, хто вона, звідки, розповів

про своє лихо. Довідавшись, що я в'язень, та ще й так потовчений, дівчина заспокоїлася. Розповіла, що мешкала на Шумщині, в селі Антонівці. Недавно її родину привезли на залізничну станцію в Кременець для відправлення в Сибір, а її та ще кількох хлопців і дівчат привели під конвоєм сюди. За "зв'язок з бандерівцями", – пояснили. Спочатку побили, а потім на п'яну голову познущалися. Нічого, крім смерті, не хотіла тепер моя нова знайома. Адже не уявляла, як розповісти матері, родині про все, що сталося. Правду кажучи, не знав, що відповісти дівчині, бо втішати було безглуздо.

Через кілька годин її від мене забрали. Не знаю, що було далі, чи лишилася живою. Пригадую лише, що називалася Олею.

У кам'яному мішку слідчої тюрми довелося просидіти два тижні, після чого перевели в камеру. В ній уже сиділо четверо в'язнів. Це – студенти Максим Шишкевич і Михайло Чумак, мешканець Кременця Володимир Птушинський, Лаптев із Рівненщини. Я себе не бачив, зате співкамерники, оглянувши моє збите тіло, жажнулися. Казали, що воно було зеленим, а ран годі й порахувати. Тут я довідався про страшні речі, які творилися руками сталінських посіпак. Щодня когось привозили, когось забирали. Де дівалися люди, ніхто не знав. Подейкували, що їхніми тілами закидали криниці, яри. Пізніше ці злодіяння вміло приписали бандерівцям...

Наступним моїм слідчим був капітан Тихоміров. Допити проводив лише ночами. Жорстокості цієї людини на десятих вистачило б.

В іншій камері, куди мене вкинули після чергового допиту, сиділо вже десятеро в'язнів, двоє з них були психічно хворими. Не доведи, Господи, нікому бачити подібне. Божевільний на прізвище Козак нічого не хотів їсти, крім хліба та води. Весь час стояв у кутку, бурмочучи одне й те ж: "Я красний, я красний..." Розповідали, що він спочатку був ковпаківцем, а пізніше перейшов в УПА. З такими тут були особливі рахунки.

У сусідній камері сиділи жінки. Між ними також була божевільна дівчина Соня. Щоб дійти до такого стану, багато непотрібно, особливо дівчатам. Як збиткувались над ними наглядачі, тюремне начальство – один Бог знає.

За півроку перебування в Кременецькій тюрмі я не бачив жодного справжнього бандерівця. Сиділи переважно сільські мешканці, хлібороби, а також місцева інтелігенція. Надовго запам'яталася розповідь про долю ще однієї дівчини із горезвісних Антонівців. Працювала вона, здається, у селі секретаркою. Якось уночі прийшли в її хату озброєні хлопці. Сказали, що з лісу, обізвали більшовицькою наймичкою, постригли та поглумилися. Після цього випадку, поїхавши в Шумськ, побачила на вулиці "бандерівця", який побував тоді в хаті. Ним виявився червонопогонник із місцевого гарнізону. Дівчина побігла до оперуповноваженого МДБ і розповіла йому про своє горе. Її відразу заарештували, обвинувативши у наклепі на "чесних чекістів" і зв'язку з бандерівцями...

Якось у тюрму приїхав з перевіркою тернопільський прокурор (прізвище не пам'ятаю). Запитав, хто на що скаржиться. Ми розповіли про те, як над нами

знушаються слідчі, що не мають нас за людей. Після того нам дісталася додаткова порція побоїв. Ніхто ж не знав, що робилося це спеціально. Ось такі були тоді прокурори...

Судив мене військовий трибунал. Отримав 25 років концтаборів. Скільки смертей довелося перебачити, знущань! Коли ж звільнилися від табірних пут, залишилися для країни умовними ворогами. А творці зла, чий імена проклинав народ, отримали різноманітні пільги, честь і славу... Серед них і мої "знайомі" - Кравченко, Волков, Тихоміров, Сорокін, Луцев, Кравець, які творили криваве беззаконня на Кременеччині та Шумщині Тернопільської області...

* * *

Про Івана Кобзу – уривки із спогадів Костя Короля опубліковані в часописі "Буковинське віче" чч. 61 і 74 за 1999 рік та доповнення особистими розповідями.

Іван Кобза народився 29 липня 1926 року в селі Яблунівка (колишнє Угерсько) Стрийського р-ну Львівської області. Від 1941 року – тереновий провідник юнацтва ОУН (охоплював 23 села Стрийщини). Псевдо "Ярема". 1943 року пройшов військову підготовку у вишкільному таборі УПА в поблиських лісах, а навесні 1944 прийнятий до Окружної польової жандармерії при УПА.

8 грудня 1944 року в бою з відділом енкаведистів у селі Сихів Стрийського р-ну, недалеко від Моршина, був тяжко поранений і заарештований. Того дня із десятиособової групи він один залишився живий – усі інші загинули. Далі слідство, допити з катуваннями, яких тоді не оминула ні одна жертва "визволителів", і суд 10 березня 1945 року. Вирок – кара смерті, яку 12 травня замінили на 20 років каторги. На той час ще не сповнилось 19 років.

Зі стрийської тюрми привезли на пересильний пункт до Львова, а звідси цілий ешелон з в'язнями відправили до Молотовська Архангельської області. Тут завантажили на пароплав у трюми і Північним морським шляхом доставили до Дудінки над Єнісеєм. У серпні 1945 з Дудінки вузькоколійкою прибули до приготовленого для львівських в'язнів концтабору Коларгон, не доїжджаючи 20 км до Норильська. Тут вже була готова внутрітабірна обслуга та адміністрація (нарядчики, бригадири, кухарі та інші), яка складалася з кримінальних злочинців, так званих "сук". Вони повинні були з перших днів навчити непокірних бандерівців "па русські плакати" і "любіть советскую родину". (У лапки взяті популярні тоді фрази з їхнього жаргону). Наші називали їх комсомольцями. Це була головна опора більшовицької системи в таборах з політичними. В'язні зі Львова були поінформовані про порядки в таборах ще в Молотовську, трималися дружно і на Коларгоні від перших днів не допустили до знущань над собою, хоч небезпека загрожувала їм кожної хвилини.

Через кілька днів після прибуття Івана Кобзу і ще трьох вивели під конвоєм за зону, щоб прочистили від чагарників просіку для дороги від табору до вузькоколійки. Дали їм лопати і сокиру. З Іваном Кобзою був ще Іван Матвій з Миколаївського р-ну коло Львова, 1923 року народження, – колишній чотовий сотні "Сіроманці", Дмитро Кухтій з Підгірців коло Стрия, 1920 р.н. і Микола Кулик з Дрогобича, 1915 р.н. (помер у 1949 році від дистрофії). Іван Кобза весь

час думав про втечу і обговорював це питання з Матвіївим. Тепер якраз трапилась слухна нагода. Кухтій з Куликом теж згодилися. Залишили лопати, забрали зі собою тільки сокиру і бігом щосили тундрою на південний захід в напрямку Ігарки – близько 250 км на південь від Норильська.

Далі цитую уривок із статті Костя Короля "Втеча з каторги" з газети "Буковинське віче".

"...Бігли так довго після того, як перейшли успішно вузькоколійку, що було найважчим. Втомившись, десь аж під вечір розділили той буханець хліба на чотирьох, який взяли зі собою вранці. Підкріпилися – і далі бігцем в дорогу. Біля якогось озерця знайшли дві дощечки. Взяли зі собою. Пізно вночі (хоча було видно – адже стояла полярна ніч) розпалили вогнище. Вогонь добували, як первісні люди. Скручували вату з куфайки в рулончик, терли дощечку об дощечку доти, поки прикладена вата не загорілась. Зігрілися, трохи відпочили, підгодувалися ягодами, яких на ту пору було багато. Грибів першого дня не варили – боялися. Під кінець другого дня назбирали і зварили в тому котелку, який мав Іван Матвіїв. Попоївши, відчули прибавку в силі, бо гриби все-таки калорійніші за ягоди. Третьої днини Кулик так зголоднів, що вже пожалкував, що пішов разом з нами, але один повертатися назад в зону побоявся. Та й дороги не знав. А без зірок не дуже орієнтувався. Дерев тут не було, щоб визначити, де північ, а де південь. Отож погодився йти далі. Проминула й третя днина. Відійшли, за своїми підрахунками, вже більше 100 км в сторону Ігарки. Іншого шляху з Норильська не було. Навкруг – ні стійбища оленеводів-тунгусів, ані бодай якогось поселення – одна дорога. Назбиравши ягід, грибів, уночі на четверту добу розпалили вогнище, зварили два котелки грибів. Добре поїли і лягли відпочити до ранку, щоб із свіжими силами піти далі. Зморені, скоро заснули мертвим сном. Розбудив усіх постріл з рушниці. Прокинулись. Посхоплювалися бігти, але даремно. На них націлено було дуло рушниці. Над ними чатувало двоє озброєних людей. Для страху мисливець дав ще один постріл. Усіх повалили на землю, скрутили та пов'язали руки мотузкою. Добре, що хоч пса не було з ними. Військовий виявився українцем, доброю людиною. Дорогою до Дудінки ще й дав хлопцям буханець хліба. У Дудінці на них вже чекав спеціальний конвой з призначених до розшуку. Зав'язалася суперечка. Конвоїри хотіли втікачів забрати та відвезти до Норильська. Мисливець і військовий не віддавали "здобич". Особливо впирався мисливець, надіючись на добру винагороду. Перемогли перші. Вийшли до вузькоколійки, зупинили перший порожняк, який їхав до Норильська, і поїхали.

Їхати треба було 120 км. Хлопцям щось таки та дали поїсти. Їм весь час твердили, що трьох могли пристрелити на місці, а одного повели б як доказ. Так завжди робили з втікачами – за мертвих призначалася більша винагорода. Трупів привозили до зони, залишали біля вахти і показували в'язням доти, поки тіла не розкладалися..."

У Норильську помістили їх у слідчу тюрму на Нульовому пікеті, тобто в загальну, а не до політичних, кожного в окрему камеру. Свою втечу, як перед

конвоїрами по дорозі до Норильська, так і під час слідства, хлопці мотивували тим, що не хотіли терпіти на Коларгоні знущань від блатних кримінальників. Слідчим був капітан Широков. Він нічого не заперечував, тільки намагався в'янути, хто серед втікачів був лідером чи ініціатором, бо втеча була групою і підпадала під статті 58-11 та 58-14 Кримінального кодексу (КК). "Главарем" капітан визнав наймолодшого з них – дев'ятнадцятилітнього Івана Кобзу, напевно тому, що за німців навчався в гімназії.

Суд відбувся аж навесні 1946 року. Усім чотирьом за названими статтями присудили додатково по десять років виправно-трудоих таборів, а Іванові Кобзі ще додали п'ять років позбавлення громадянських прав, бо суд у Стрию, мабуть, забув про цей додаток. Отже 20+10+5. Та ще додали йому один рік БУРу із тих десяти. Після суду відправили до БУРу в каторжній зоні N3 в Норильську. В особовій справі в кума була помітка про втечу з табору і це часто погіршувало долю в'язня в майбутньому.

Це був один із кількох випадків утечі наших в'язнів з табору в Норильську. Про інші я не чув. Казали, що після цього випадку знущання над в'язнями на Коларгоні припинилися.

Коли я під час розмови на цю тему спитав Івана, на що вони тоді розраховували, згадав, що десь читав чи чув від когось, що в тундрі місцеві мисливці будують на певних відстанях дерев'яні хатки-стібища і залишають там продукти на випадок, якщо б когось серед тундри застала пурга. Він не знав, що за зловленого втікача з табору давали певну винагороду продуктами і грошми.

Після відбуття року в БУРі Івана Кобзу перевели до каторжного табору N3. Працював на цегельному заводі, бутовому кар'єрі, будував дорогу від Норильська до селища Вальок.

У 1953 році, після придушення повстання і розстрілу каторжан 4 серпня, Іван опинився серед тих, яких звинувачували в організації і керівництві рухом. Знову етапи, пересильні пункти, слідства, суди, вирoki.

Ще перед виходом на волю майже рік жив за зоною за перепусткою, одружився з Ольгою Залюбовською, яка звільнилася із 6-ї зони в 1955 році, вступив до місцевого технікуму, у липні 1956 року народився син Ігор. Ці обставини могли додатньо вплинути на його долю при перегляді справи комісією Кириченка.

Після закінчення технікуму в 1961 році виїхав до Стрия, але тут відмовили у прописці. Перебрався до Рівненської області, звідки походила дружина, і влаштувався на будівництві льонокомбінату, де працював начальником цеху до виходу на пенсію. Пізніше перебрався до Львова. Жили у власній хаті в Брюховичах. Дружина Ольга померла в 1999, а Іван – 20 липня 2001 року.

* * *

Про ставлення більшовиків до молоді інтелігенції Західної України приведу деякі уривки з "Матеріалів ювілейної наукової конференції в Чернівцях 13-14 липня 1998 року, присвяченої 45-й річниці повстання в Третньому каторжанському таборі Норильська та початку масової депортації буковинців" п.

з "Українці в архіпелазі Гулаг", організованої колишнім каторжанином Костем Королем.

Із доповіді доцента Тамари Марусик.

"...У західних областях України сталінські репресії відзначалися особливою жорстокістю й мали певні особливості. В місцевій інтелігенції Сталін вбачав носіїв національної самосвідомості і намагався вирвати з корінням саму можливість національно-визвольного руху в цьому регіоні...

Нещодавно вийшла друком невелика за обсягом книжка "З аудиторії – за колючі дроти: Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою" під редакцією Василя Фольварочного та покійного нині Степана Далавурака, де зібрані спогади небагатьох колишніх студентів чернівецьких вузів, які, за твердженням авторів, навіть не належали до політичних організацій...

Зокрема, у березні 1948 року була заарештована група студентів, звинувачених у приналежності до студентської "націоналістичної" організації "Буревій". Серед них: Кузьма Хобзей, 1929 р. н.; Петро Москалик, 1926 р. н.; Єлизавета Бучинська, 1927 р. н.; Онуфрій Перун, 1922 р. н.; Дмитро Семенюк, 1928 р. н.; Оріся Запаринюк, 1928 р. н.; Михайло Войченко, 1925 р. н.; та Катерина Григорійчук, 1929 р. н. – студенти Чернівецького університету; Петро Осадчук та Марія Дмитрук – студенти учительського інституту; Юрій Порайко, 1929 р. н., Василь Понур, 1928 р. н. та Мирослав Пантелюк, 1926 р. н. – студенти медінституту...

Чотири томи присвячені розслідуванню цієї справи: численні протоколи допитів, анкети засуджених, акти звинувачень, постанови на арешт, на здачу комсомольських квитків, постанови про направлення засуджених в особливий табір МВС СРСР, касаційні прохання, визначення військової прокуратури, листи, характеристики, довідки про реабілітацію.

Слідчі органи, застосовуючи різноманітні форми допитів, вимагали неможливого – зізнання в неіснуючих злочинах. Студенти університету зізналися, що вони справді створили літературне товариство "Буревій", однак спецслужбами воно було визнане як "організація українських націоналістів". Цікаво, що на перших зборах головував провокатор, який закликав студентів згуртувати націоналістичний актив спочатку в університеті, а потім зв'язатися з медичним та учительським інститутами, Львівським та Ужгородським університетами і навіть запропонував підготувати на наступні збори доповідь "Колоніальна політика Москви на Україні"...

У травні 1948 р. (небагато часу витратили слідчі органи на доведення звинувачення) відбувся суд. Страшний вирок: К. Хобзей, В. Понур, Ю. Порайко, Д. Семенюк, О. Перун, М. Дмитрук, М. Войченко у відповідності зі ст. 2 Указу Президії Верховної Ради від 26 травня 1947 р. "Про відміну смертної кари" засуджені до 25 років позбавлення волі у таборах суворого режиму та 5 років позбавлення прав; П. Москалик, Є. Бучинська, О. Запаринюк, П. Осадчук – до 10 років кожному з позбавленням прав на 5 років; М. Пантелюк – до 5 років, 3 роки

позбавлення прав; К. Григорійчук – до 4 років позбавлення волі.

Значний інтерес становлять документи четвертого тому цієї справи, в якому зберігаються листи, скарги засуджених та їх батьків і відповідні матеріали, пов'язані із переглядом справ. Зрозуміло, що це стало можливим лише після смерті Сталіна. Кому тільки не писали вони: Хрущову й Маленкову, Ворошилову й Генеральному Прокурору СРСР. Ось деякі витяги із скарг:

"...слідчі органи, застосовуючи нелюдський терор, намагалися штучно сколотити підпільну студентську організацію, діючи та таку, що мала зв'язок з ОУН, чого не було" (К. Хобзей, 30 серпня 1954 р.).

"...слідчі вимагали від мене брехливих свідчень, наклепів на себе, дуже сильно знущались. Свідків не було, однак засудили як зрадника Батьківщини за те, що визнавав, що читав брошуру націоналістичного характеру" (Ю. Порайко, 12 грудня 1954 р.).

"... слідчі органи сфабрикували "справу", надавши їй вигляд страшної організації. Державний прокурор Гойхман зрівняв її роль з історією виникнення ОУН і вимагав для всіх смертної кари" (О. Перун, 4 червня 1955 р.).

Трагічно склалася доля студента філологічного факультету Чернівецького університету Івана Даниша, 1927 р. н. У лютому 1948 р. у Даниша була вилучена так звана "націоналістична" книга М. Возняка "Історія української літератури", видана Львівською "Просвітою" у 1920 р...

Незважаючи на те, що Даниш хворів на туберкульоз легенів, його засудили до 10 років позбавлення волі і направили в особливий табір МВС як соціально небезпечну особу... 9 травня 1951 р. він помер у місцях позбавлення волі,.. Лише в травні 1992 р. через 41 рік після смерті І. Даниша реабілітували...

Доля жорстоко обійшлася з двома студентками біологічного факультету, землячками Іванною Гавукою та Любов'ю Дудківською. Восени 1945 р. вони стали студентками біологічного факультету Чернівецького університету... В січні 1949 р. дівчат заарештували. Більше двадцяти страшних допитів і, зрозуміло, мета досягнута – дівчата "зізналися". Але в чому? У Чернівцях на квартирі, де вони проживали, відбулося дві вечірки: у травні 1948 р. – день народження Іванни і в грудні того ж року – день "Андрія". Усе звелось до виконання на вечірці пісні націоналістичного змісту "Засіяло сонце золоте".

Аналізуючи протоколи допитів, можна простежити, як майстерно їх фабрикували, повертали в необхідне для себе русло. Зрозуміло, що до пісні додалися всі неіснуючі гріхи: причетність дівчат до ОУН (Дудківська навіть "зізналася", що до липня 1944 р. була заступником керівника районного проводу ОУН Кутського району Станіславської області, хоча в цей період перебувала на роботі в Німеччині).

Вирок не забарився, і 5 травня 1949 р. доля дівчат вирішена одним розчерком пера: по 25 років кожній!...

Наведені факти – це тільки декілька прикладів ставлення сталінського керівництва до української інтелігенції Буковини..."

Пізніше виявилось, що провокатором був Михайло Станівський (Інформацію

про Станівського надав у червні 2001 року у Львові п. Кузьма Хобзей – один з учасників згаданого процесу) – син священика зі Заставнівського району Чернівецької області, студент 3-го курсу філології. Як він став провокатором і пішов на співпрацю з НКВД, можна тільки здогадуватись. Напевно не обійшлося без шантажування, погроз заарештувати і вивезти батька, заборони продовжити навчання та інше. Під час арешту цілої групи Михайла теж тримали кілька днів для очної ставки, але навіть не остригли, як інших. Пізніше він закінчив університет, захистив дисертацію, викладав на філологічному факультеті якусь іноземну мову, прославився серед студентів відкритим хабарництвом, і довгий час це минало безкарно, аж доки не донесла на нього одна студентка – дочка високого партійного обласного працівника. Засудили на 8 років виправно-трудового табору. Відбував у колонії недалеко від Чернівців. Помер кільканадцять років тому.

* * *

Про Марію Гуменюк з Яворова Косівського р-ну Івано-Франківської області, 1926 року народження, розповідає син її сестри Парасковії – Василь Гуменюк. (Василь Гуменюк підготував і організував у Палаці мистецтв у Львові виставку 216 світлин про учасників УПА на терені Гуцульщини і Буковини, знайдених 24 червня 1999 року родиною Кіщуків у селі Яворів. Виставка тривала від 26 травня до 15 червня 2001 року і мала великий успіх у глядачів.)

...Кажуть, що в неї були великі голубі очі, та й сама вона була гарною, можливо, навіть "першою дівчиною" в карпатському селі Яворові, що на Косівщині в Івано-Франківській області. У селі, де започаткована знаменита гуцульська різьба по дереву, а також ліжникарство – промисли, що нині гідно репрезентують Україну в цілому світі. Розказують, що Марія Гуменюк, 1926 р. н., дочка Федора і Гафії, росла талановитим дівчам, змалку опанувала художню вишивку, ткацтво, гарно співала, малювала і навіть грала на мандоліні – інструмента з Першої світової війни приніс батько. У родині Гуменюків було шестеро дітей, жили в середньому достатку, політикою цікавилися мало, але брали активну участь у роботі сільського осередку "Просвіти". Коли в 1942 році на Гуцульщині започаткувався національно-визвольний рух, старший син Іван та молодша дочка Марія вступили в ряди ОУН-УПА. Повстанські дороги зв'язкової УПА Марії-"Квітки" пролягали по Гуцульщині і Буковині. У загоні зустріла сотенного "Святослава" із сусіднього села, який став її нареченим.

У листопаді 1945 року сотенний "Святослав" загинув, а Марію схопили живою. Після слідства в Косові та Коломиї засуджена на десять років таборів. Покарання відбувала спочатку в концтаборі в селищі Кочмис в Комі АРСР, а пізніше етапом Північним морським шляхом разом із сотнями інших дівчат відправлена до Норильська.

З Норильська Марія написала два листи до сестри Параски, але їх конфіскували енкаведисти під час чергових частих обшуків у хаті в 1952 році, розуміється, без повернення їх, як антисоветський пропагандивний матеріал. Тоді ще тривала боротьба зі збройним підпіллям і облави та постійні обшуки по хатах були буденним явищем, особливо там, де хтось з родини відбував покарання у

концтаборі або на засланні.

Параска Гуменюк розповідала, що перший лист з Норильська був дуже короткий і приблизно такого змісту: "Везли нас кораблем по морю. По дорозі конвоїри пограбували нас. Привезли на холод і голод".

Другий лист містив повідомлення, що їхня колона, яка нараховувала 140 осіб, через нестерпні умови вже скоротилась більше як наполовину. В цьому листі Марія благала вислати їй хоч які-небудь харчі. Той лист був останнім, бо згодом надійшло повідомлення такого змісту: "Повіdomляємо Вам, що з колони в 140 осіб нас залишилося в живих тільки 14. Решта померли від тифу і серед них Ваша сестра Марія Гуменюк".

Це повідомлення надіслали дві дівчини з Буковини в 1951 році, але точної дати ні прізвищ дівчат Параска Гуменюк не пам'ятає. Посилку, яку приготували для Марії, відправили цим дівчатам. Від них прийшов лист-подяка, але більше з ними зв'язку не було.

Пізніше стало відомо, що поховали Марію у підніжжя гори Шмідта у спільній ямі разом з тисячами інших в'язнів Норильська, а навесні яму загорнули бульдозером.

Марія, як і багато інших наших дівчат-патріоток, навіть за колючими дротами Гулагу не змиралася з долею і постійно демонструвала непокору дикому більшовицькому режимові. Ще в Кочмисі в березні 1946 року вони самовільно організували святкування Шевченківських днів. Марія декламувала "Катерину", яку знала напам'ять ще з волі. Пролог "Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями..." повторила і наприкінці поеми, за що посадили її в карцер.

У тих нелюдських умовах знаходила можливість творити – якимсь дивом збереглися дві її художні карточки, виготовлені з березової кори, завтовшки менше одного міліметра. Кожен лист розмальовувала квітами, немов би писала із сонячної країни, а не з вічної мерзлоти. На одному – яскраво-червоні ружі і зелене листя, а на другому – квіти фіолетовим чорнилом...

Лист Марії Гуменюк з концтабору в Комі АРСР до сестри Парасковії (дата не вказана).

Слава Ісусу Христу!

Дорогенька Сестричко!

З нагоди жовтневих св. пишу до Тебе листа. Мушу Тобі написати, що в нас дуже урочисто відбулись жов. св. Між іншим, ми всі разом мали нагоду відсвяткувати св. Дмитрія.

Дівчата всі не ходили на роботу, сиділи по бараках, на Дмитрія відправили Сл. Божу. В нас тут є одна зі Львівської об. монахиня – старенька жіночка. Ми її називаємо всі Мамою. Вона старається підтримати в душі релігії. Все у вільний час відправляємо молебни чи сл. Божу. Це ще нам не забороняють.

Поза тим, дорога Сестричко, то умовини до життя дуже погані. Тільки що ті нещасні люди чують за собою ту обов'язаність і "провину" то вже усвоєють в себе ту нужду та горе. Так що коли десь який день є такий, що не підуть на

роботу, то для нас є дуже велике свято.

Пазюнько-Сестричко, Ти пишеш, що мій пакунок завернувся. Ну, напевно щодо цього то я не маю щастя. Тут дівчата діставали і так, що не було написано кол. N 15. Але, Сестричко, постарайтесь вислати і заадресуйте на адр. Коми АССР пос. Кочмис Л.К. 274/3. – Т. Колони вже не пишть, бо змінена адр., але коли вже вислали пакунок чи листи, то ще зайде на давню адр. Дорогенька Сестричко, посилайте, як можете, зчаста. Ти пишеш, що там вівця 250 р., а тут кіло масла 150 рб. Грошей не посилайте, хіба трохи, і так кладіть, як Ви посилали до Коломиї листи. Пазюнько, здоровлю Тебе щиро, здорови від мене Василя та своїх Стареньких. Твоя сестра М-я.

Припис збоку: Пазюнько, здорови від мене Васюту-Марічку і пишть до мене.

Коментар Василя Гуменюка.

Листи Марії Гуменюк з табору в Кочмисі Комі АССР датовані 1946 роком і адресовані старшій сестрі Парасковії Гуменюк, 1919 року народження, проживає у селі Яворів; Васюта (Василина) – друга старша сестра Марії (1910 р. н.); Марічка – її дочка; Василь – чоловік Парасковії; Старенькі – батьки Василя.

Доповнення Івана Кривуцького.

У Норильську в таборах серед в'язнів епідемії тифу не було. Ніхто зі знайомих колишніх норильчан не пам'ятає чогось подібного. Причиною масової смертності був голод і виснажлива праця на морозах по кільканадцять годин на день без вихідних. Епідемією тифу адміністрація комбінату тільки прикривала нелюдські умови в таборах у звітах перед Москвою. Крім того, за "ліквідацію епідемії" отримували нагороди.

Дівчата-каторжанки кілька років жили в зоні на "102-му кілометрі" і працювали на будівництві аеродрому, а пізніше на розширенні залізничної колії від Дудінки до Норильська – з вузькоколійки робили нормальну. Робота весь час на відкритому терені в будь-яку погоду. Серед них була найвища смертність.

Ось як описує умови тих років Ганя Заячківська в листі з Вінницької області від 3 липня 2001 року.

"...Щодо Марії Гуменюк, то я її не зустрічала. Нас розвезли із 102-го кілометра, як тільки здали аеродром (ми його будували). Чотири бригади каторжанок відправили до Дудінки копати канали для нафтобази, а інших – до Норильська. Це було в 1948-1949 рр. У Норильську близько п'ятисот каторжанок розмістили в старих бараках шостої зони, відгороджених від ІТЛ-івської частини табору, в якій знаходилось кілька тисяч з побутовими статтями. Марія могла потрапити і до них, бо тоді почали ламати старі бараки і будувати нові.

Зі 102-го кілометра ніхто ніяких листів не писав, тільки, коли нас перевезли до Норильська, дозволили два листи на рік.

Для будови аеродрому зігнали в одну зону і чоловіків, і жінок, але тоді голодом, морозами, режимом і цингою всі були доведені до такого стану, що

люди падали, як мухи. Особливо масово від виснаження гинули литовки, латвійки, естонки та представники інших європейських народів. Наші, збідовані, легше переносили такі умови. Адаптуватися до такого клімату і більшовицьких порядків було неможливо. Жили в палатках, обкладених сирим торфом. Ніяких сушарок не було, щоб висушити обмерзлі валянки та одяг. З нижніх нар втікали на верхні, бо внизу голова примерзала – усюди сніг і лід. Не було навіть світла. Про якісь скарги комусь, на щось, на когось не могло бути й мови. Йдеш на роботу – гонять, там – гонять, а прийдеш з роботи під ворота – ще треба наносити снігу (води не було) і на кухню, і в лазню, і конвоїрам. Ідем на роботу чи з роботи – під воротами лежать заштабельовані в мішках з номерованими бирками ті, що вже відмучились. Спочатку було моторошно, а потім стали байдужими до всього – знали, що таке чекає кожну з нас. Ще до всього горя на 102-му нам підкинули венерично хворих "битовичок". Вони на роботу не ходили, а намагалися нам шкодити – пробували навіть заразити воду і їжу. Тоді ми, каторжанки, збунтувалися, щоб їх відділили. Коли ми опинилися в шостій зоні, нам сказали, що хворі залишилися на 102-му. Як було насправді – достеменно не знав ніхто з нас..."

Через пекло 102-го кілометра, будівництва аеродрому, залізничної колії, бутового кар'єру, де наші дівчата вивозили вагонетками каміння і не одна стала калікою на ціле життя, пройшла і моя майбутня дружина Людмила Юрчук. На волі страшно було згадувати ті часи, якимось неприємно і, головне, небезпечно, щоб удруге не судили за антисоветську агітацію. Лише зрідка вона згадувала деякі фрагменти, коли зустрічала знайомих з тих часів. Про написання спогадів за більшовицьких часів більшість з нас не наважувалась навіть думати.

* * *

У часописі "Шлях перемоги" від 25 липня 2001 року, ч.30 (2465) на с.7 під рубрикою "Правда – мовою документів" була надрукована стаття Павла Мазура з Маріуполя "УПИРІ". Вона може бути доповненням до тексту про юність Михайла Баканчука. Наводжу її повністю.

У журналістській практиці трапляється матеріал настільки "пекучий", що не знаєш, як до нього взятись, з якого боку підступитись, викласти...

Уже років десять покоїться у шухляді мого письмового столу особлива тека, на обкладинці якої напис "Архівні документи НКВС – МВС – МГБ. Спеціальні провокаційно-розвідувальні групи проти ОУН-УПА (1944 – 1955 рр.)".

Вкотре гортаю один за одним документи, і вкотре з обуренням і неспокоєм запитую себе: як таке могло трапитись?.. То може вже настав час, щоб поділитися з читачами своїм неспокоєм?

Я розумію, що у читача, і особливо старшого віку, ставлення до автора і тексту цієї публікації буде, м'яко кажучи, неоднозначне. Але справа тут не в авторові, а в самих документах і в тих справах, які вони відображають. Спробую викласти матеріал об'єктивно, у кожному конкретному випадку, роблячи

посилання на архівні джерела.

В арсеналі репресивного апарату совєтської доби найпідступнішим методом, який широко практикувався у боротьбі з національно-визвольним рухом українського народу, було створення так званих груп спеціального призначення, що діяли під виглядом окремих загонів УПА або боївок “СБ” (Служби безпеки) ОУН протягом 1944 – 1955 років у кожному із 156 райвідділів МВС і МДБ на території Західної України.

Як і коли ця підступна справа починалась? Хто був її ініціатором?

20 вересня 1944 року тодішній нарком внутрішніх справ УРСР Рясний звернувся з листом N 2070/СП до секретаря ЦК КП(б)У Д.С. Коротченка. Нарком запропонував розформувати партизанську дивізію імені С.А. Ковпака під командуванням генерал-майора П.Н. Вершигори і створити з її особового складу спеціальні малі групи, які б під виглядом загонів УПА вели боротьбу з повстанцями в західних областях України. Цей лист і поклав початок військово-політичним провокаціям.

ЦК КП(б)У оперативно відреагувало на ініціативу наркома. Невдовзі постановою “Про партизанську дивізію імені двічі Героя СРСР генерал-майора Ковпака” вище партійне керівництво на, так би мовити, “законних основах” благословило злочинні дії уперів-перевертнів.

У постанові, зокрема, зазначалось: “Дивизию им. Дважды Героя СССР Ковпака расформировать, весь личный состав обратит на укомплектование органов НКВД в западных областях Украины и создание мелких отрядов для продолжения борьбы с бандитами...” (Центральний Державний архів громадських об’єднань України. – Фонд 63. – Опис 1. – Справа 1. – Арк. 41).

Що ж це за “мелкіє отряди”?

30 квітня 1944 року газета “Голос України” вмістила фото такої спецгрупи “перелицьованих” – серед перевдягнених у форму УПА співробітників держбезпеки сидить у військовій формі підполковник Захаров, у 1945 році він був начальником Коломийського районного відділу НКДБ.

Фотографію з необхідними коментарями і прізвищами надіслав до редакції голова Коломийського територіального історико-просвітницького товариства “Меморіал” Б. Юрашук.

Для чого ж створювались у надрах держбезпеки ці спецгрупи?

З цього приводу пошлемося на авторитетну думку Івана Біласа, який чи не першим голосно заговорив про цей “епізод” нашої історії. Провокаційно-розвідувальні групи створювались для того, щоб проводити широку агентурну роботу і виявляти чільних провідників ОУН, командування УПА та їх фізично знищувати; щоб проникати в структури центрального проводу ОУН включно з закордоном і дезорганізувати політичну лінію; щоб проводити політичні провокації та вбивства мирного населення від імені ОУН-УПА і таким чином компрометувати національно-визвольну боротьбу українського народу та паплюжити ідею Самостійної Соборної Української Держави; щоб нацьковувати українців на своїх же українців, розпалювати ворожнечу, протиставляти Західну

та Східну Україну і поглиблювати розкол між народом, підривати його єдність у боротьбі проти сталінського режиму. (Див. “Літопис Червоної Калини”, № 3-4, 1993 р., с.53).

Як здійснювалась на практиці реалізація цих положень?

Ось лише один приклад, що ілюструє “героїчні дії” спецгрупи “Орла”, створеної з колишніх партизанів у Рівненській області у травні 1944 року у складі 35 чоловік. Командир спецгрупи Б.П. Коряков.

У Центральному Державному архіві Російської Федерації зберігається характеристика-опис дій Корякова (Колекція документів, Арк. 107–108):

“Коряков с 15 июня по 15 августа 1944 года со своей группой, находясь в рейде в Мизочском районе, **ДЕЙСТВУЯ ПОД МАСКОЙ БАНДЫ**, проделал большую работу. За этот период... уничтожено до 215 и задержано около 65 бандитов. Сам Коряков имеет на счету 16 убитых бандитов...

С 23.03 по 16.04.1945 года тов. Коряков со своей группой участвовал в проводимой операции по ликвидации краевого проводника Южной Группы УПА в Козовском районе Тернопольской области. **ДЕЙСТВУЯ ПОД МАРКОЙ БАНДЫ**, собрал полные данные о дислоцировании бандгруппировок в селах Пенев и Конюхи и подвел их под удар войск НКВД...”

Ще одна ілюстрація, цього разу про “технологію” дій спецгруп:

15 лютого 1949 року прокурор військ МВС Українського округу полковник юстиції Кошарський направив секретарю ЦК ВКП(б)У М.С. Хрущову “Доповідну записку про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т.з. спецгруп МГБ”.

Ось лише кілька епізодів із хроніки дій цієї спецгрупи, що діяла в Рівненській області.

“В ночь на 22 июля 1948 г. спецгруппой МГБ из. с. Подвысоцкое Козинского р-на, Ровенской области был уведен в лес местный житель Козловский Федор Леонтьевич, которого участники спецгруппы подвергли пыткам. Обвиняя его в том, что у него в доме часто останавливаются работники из числа совпартактива и в том, что, якобы, он выдавал органам советской власти бандитов...

В ночь на 22 июля 1948 г., той же спецгруппой, был уведен в лес житель с. Ридкив, Михальчук С.В. – инвалид Отечественной войны.

В лесу Михальчук был подвергнут допросу, во время которого его связывали, подвешивали и тяжело избивали, добиваясь таким путем показаний о связи с бандитами...

В ночь на 23 июля 1948 г. этой же спецгруппой из села Подвысоцкое была уведена в лес гр-ка Репницкая Нина Яковлевна, рожд. 1931 г. В лесу Репницкая была подвергнута пыткам. Допрашивая Репницкую, участники спецгруппы тяжело её избивали, подвешивали вверх ногами, вводили в половой орган палку, а затем поочередно изнашивали.

В беспомощном состоянии Репницкая была брошена в лесу...”

А це ж дії лише однієї спецгрупи впродовж двох ночей. А таких груп, як

уже зазначалось, було 156, і діяли вони день у день, ніч у ніч одинадцять років!

Полковник юстиції Кошарський змушений був констатувати: "...Действия т.н. спецгрупп МГБ носят ярко выраженный бандитский антисоветский характер и, разумеется, не могут быть оправданы никакими оперативными соображениями". (Центральний Державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1. – Опис 16. – Справа 68).

У березні 1945 року майор державної безпеки Соколов очолив у Тернопільській області спецгрупу з 60 осіб. Група "плідно функціонувала" більше півроку під виглядом контрольного відділу "СБ". Звіт, який зберігається у Центральному Державному архіві Російської Федерації, про свою "роботу" Соколов направив начальникові 1 відділу Головного Управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР генерал-майору держбезпеки Горшкову.

Високо оцінивши "заслуги" Соколова, Горшков 28 січня 1946 року клопотав за нього перед начальником Головного Управління боротьби з бандитизмом НКВС СРСР, генерал-лейтенантом держбезпеки Леонтьєвим:

"...Представляю докладную записку начальника отделения ОББ УНКВД Тернопольской области майора госбезопасности Соколова об организации, формировании и работе спецгруппы, созданной им из бывших бандитов-боевиков. За время работы в УГКВД т. Соколов проявил исключительные образцы мужества, отваги и героизма. Весьма трудно учесть все операции, проведенные т. Соколовым. Однако до сих пор он награжден только одним орденом... Ходатайствую перед Вами о возбуждении вопроса о присвоении т. Соколову звания Героя Советского Союза..."

Якими ж муками, стражданнями невинних людей була окроплена ця зірка Героя!

Посилаючись на архівні матеріали, приклади злочинів провокаційно-розвідувальних груп, організованими органами держбезпеки, можна продовжувати й продовжувати. Але, гадаю, і так все доказово.

Скільки ж невинної крові, скалічених доль, погублених людей на совісті цих упирів! Хто і коли відповідь за скоєне?

Павло МАЗУР, м. Маріуполь.

З табірної поезії

Вірш незнайомого автора з Норильського концтабору №4, написаний між 1948 і 1954 роками. Його міг написати Михайло Пилипчук, Микола Юречко, Мирослав Мелень, Микола Барбон або Ганя Заячківська із жіночої зони.

Хай же виє хуга люта,
Жахом серце зворуша –
Сил здобуде думка скута,
Загартується душа.

Так і наша хмура доля –
Прогудуть громи
І зітхнем ми, збувшись горя,
Повними грудьми.

Я знову вірю, що пригода
Мов чорна хмара пропливе,
Що невмируща міць народа
Усе лихе переживе.

* * *

Вірші Михайла Пилипчука зі збірки “Крутою дорогою” (Київ, Радянський письменник, 1991).

ЗА ГРІХ ЯКИЙ?

За гріх який покуту маєм ту?
За що несем ярмо це сучкувате,
Недолю, сльози, рабську сліпоту,
Кривавий меч, петлю, тюремні ґрати?

Чому копаєм вічну мерзлоту,
У тундрі чахнем, лаємо брат брата,
А рідну землю, скривджену, святу,
Віками топче чобіт ката?

За що, хто хоче, б'є нас у лице,
А ми покірно підставляєм шию?
То де ж прокляття наше за все це,
На кого ще тримаємо надію?

Чи терпим, що Україна не сама:
Підтримають Норильск і Колима!
1950 р. Норильськ

Північне сяйво
Ніколи не забуду Кайєркан,
Північне сяйво сплячого Таймиру –
Блукаючого світла океан
В безкраях надпланетного ефіру.

Величезний храм. Глухоніме сплетіння
Фантазії. В небесній пустоті
Чарівне різнобарвне миготіння,
Чи є що загадковіше в житті?
1950 р. Норильськ

* * *

Вірш Ірини Бабій з альбому-"пам'ятничка" Марії Теслі на згадку про спільне перебування в таборі на Воркуті.

В чужій далекій стороні
Так холодно, понуро, хмарно,
Лише сніги й льоди одні –
Життя Твоє проходить марно.
Ти трудишся і день, і ніч,
Схиливши голову додолу,
І сотні раз в своїх думках
Ти повертаєшся додому.
В уяві бачиш рідний край,
А там високі горді гори
І річку Сян, що з-поміж гір
Виходить на вільні простори.
Над річкою густі-густі
Ростуть зелені верболози,
Пахучі сині фіялки –
І потечуть по личку сльози.
Та не сумуй, Марусю люба,
Не плач, не нарікай на долю,
Бо все минає, все пройде,
І Ти повернешся на волю.
І низько вклонишся Карпатам,
Будеш радіти всьому-всьому,
І волі пісню заспіваєш,
Всміхнешся сонцю золотому.
Тоді згадаєш Воркуту –
Холодну північну країну,
І ще міцніше, ще сильніш
Будеш любити Україну.

Дорогій Марусі на згадку – І. Бабій /підпис/

Воркута, 8.III.54 р.

Дещо про родину Бабіїв.

Ірина Бабій народилася 1898 року в селі Помонята Рогатинського району Івано-Франківської області в родині священика Льва Юрчинського, який помер у 1939 році. Мати – Теофілія Юрчинська працювала учителькою, 23 грудня 1949 року заарештована і вивезена на безстрокове заслання в Хабаровський край. У 1950 році згоріла в бараці під час пожежі.

Ірина закінчила учительську семінарію в Тернополі. Після Другої світової війни працювала в музеї у Львові. 1948 року заарештована за зв'язок з УПА (в музеї був зв'язковий пункт). Після звільнення в 1956 році виїхала до родичів у Комсомольську-на-Амурі. Не працювала, отримувала пенсію 16 карбованців. У березні 1961 року разом з родичами повернулась в Україну. У Львові її не прописували. Забрав її до себе до Миколаєва Львівської області Ігор Попович – син її сестри Наталії Попович. У 1966 році з допомогою Міжнародного Червоного Хреста виїхала до Австралії до дочки Оксани Веселої (прізвище по чоловіку). Там брала активну участь у житті місцевої української громади. Єпископ о. Прашко називав її святою. Померла в 1986 році. Не залишила ніяких спогадів.

Чоловік Ірини, Іван Бабій, – колишній офіцер австрійської армії, пізніше в УГА (Українська Галицька Армія) брав участь у боях проти поляків від листопада 1918 року до середини липня 1919, коли Галицька Армія перейшла за Збруч. У березні 1919 вони повінчалися. Ірина пішла з Іваном і працювала в УГА при Червоному Хресті медсестрою, доглядала поранених та хворих. Разом пройшли "чотирикутник смерті" восени 1919 року, коли епідемія тифу майже знищила Українську Галицьку Армію.

Після закінчення війни Іван з Іриною замешкали у Львові. У 1921 році народився син Орест, а в 1925-му – дочка Оксана. Іван Бабій викладав грецьку та латинську мови в українській гімназії у Львові, а пізніше став її директором.

Орест Субтельний у творі "Україна. Історія" (Київ, "Либідь", 1991) на с. 385 пише: "На початку 30-х років...члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств... Було здійснено багато замахів на українців, які не погоджувалися з політикою ОУН. Найбільш відомим із них стало вбивство в 1934 р. авторитетного українського педагога Івана Бабія".

Про Івана Бабія згадується і в Енциклопедії Українознавства за редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича, том 1, с.78:

"Іван Бабій (1893 – 1934), педагог, старшина УГА; у 1934 дир. Акад. Гімназії у Львові; активний діяч Укр. Кат.Акції, один з головних організаторів свята Укр. Молодь Христові; за виступи проти діяльності ОУН серед гімназіальної молоді став жертвою атентату".

Ось що пише про справу Бабія Петро Мірчук у своїй праці "Степан Бандера – символ революційної безкомпромісності", виданій у 1961 році. Нью-Йорк – Торонто.

На с. 32:

"...Бандера доручив теж виконати кілька актів індивідуального терору супроти національних зрадників, що стали на службу польського наїзника проти власного народу. Іде тут про вбивство директора української гімназії у Львові Бабія та українського студента Якова Бачинського.

Обидвох вбито у виконанні присуду Революційного Суду ОУН за доказане вислуговування польській поліції проти українського революційного підпілля. За те, що Бабій, директор української гімназії намовляв українських гімназистів

виявляти польській поліції, за його посередництвом, членів ОУН та їхньої діяльності, рішенням КЕ ОУН, Бабія зразу тільки набили для остороги. Коли ж ця осторога не опам'ятала його і не завернула з ганебного шляху національної зради, і він особисто приловив одного учня на розкидуванні протипольських летючок та передав його в руки польської поліції, а потім з власної ініціативи зголосився на прокурорського свідка проти Лемика, виконавця атентату на більшовицький консулят у Львові, щоб при тій нагоді прилюдно оплюгавити революційно-визвольну боротьбу українського народу, Революційний Суд ОУН видав на нього смертний присуд...

Обидва присуди виконано в часі, коли Степан Бандера перебував уже в тюрмі і крайовим провідником ОУН був уже хто інший. Та на львівському процесі Степан Бандера добровільно взяв моральну відповідальність за обидва акти на себе, заявляючи, що Революційний Трибунал ОУН розглядав справу на його доручення і коли був виданий присуд смерти, він як крайовий провідник ОУН дав наказ виконати обидва присуди...

Степан Бандера з'ясував своє становище в цій справі у своїй промові перед польським судом у Львові в 1936 р. так:

"На директора Бабія і студента Бачинського Революційний Трибунал видав присуд смерти за злочин національної зради. Прокуратор сказав, що я не дав тут доказів вини директора Бабія та Бачинського. Я навіть не старався цього робити, бо їх вину розглядав Революційний Трибунал, який на основі конкретних даних і матеріалів видав присуд. Я тільки назвав тут ті злочини і провини тих людей, за які їх засуджено. Кожний зрозуміє, що з конспіративних мотивів я не міг тут переводити доказів вини тих людей. Ми стоїмо на становищі, що обов'язком кожного українця є підпорядкувати свої особисті справи і своє життя інтересам нації. Коли ж хтось добровільно і свідомо співдіє з ворогами в поборюванні, і то фізичними методами, українського визвольного руху, стоїмо на становищі, що за такий злочин національної зради належить лише кара смерти. Суд, що ті засуди видав, мав мандат від ОУН".

Варто на кінець у цій справі відмітити, що й польський прокурор на судовій розправі проти авторів і виконавців атентатів на Бабія і Бачинського у своїй промові навіть не пробував відкликатися до моралі і тільки дав вияснення, що польський суд мусить карати за ті акти членів ОУН просто тому, що це суд польський, який обов'язаний заступати інтереси польського панування на цих землях..."

Як бачимо, справа Бабія навіть через десятиліття не отримала однозначної оцінки серед істориків. Трагічна доля цілої родини була характерною для активних представників поневоленої нації. У народів, які мали власну державу, подібні трагедії були неможливими.

Іван Бабій – людина з великим життєвим досвідом намагався дати освіту українській молоді, підготувати її до боротьби за волю в майбутньому, суворо дотримувався законів християнської моралі. Після пацифікації українських сіл

польськими каральними загонами на початку тридцятих років він займає позицію громадянина, лояльного до окупаційної польської влади, і за це отримує вигідну посаду директора української гімназії у Львові. Він чомусь не звертав уваги на динаміку розвитку подій у тодішній Європі, коли кожен день приносив щось нового. У Західній Європі фашистська Італія, нацистська Німеччина, а на Сході більшовицька Москва діяли за принципом: "Хто не з нами – той проти нас". Польський уряд не відставав від сусідів, особливо в переслідуванні українців, які домагалися своїх прав на рідній землі.

Керівництво ОУН розуміло ситуацію, знало, що не можна стежити за подіями, склавши руки, і тому взялось за підготовку населення до вирішальної боротьби за українську державу. Треба було викоренити закладену віками рабську покірність, виховати активних агресивних лідерів – справжніх борців-патріотів, які за волю готові були віддати життя.

Ще варто звернути увагу на те, що під час процесу у справі вбивства міністра внутрішніх справ Польщі генерала Перацького, як у Варшаві від 18 грудня 1935 до 13 січня 1936, так і у Львові від 25 травня до 26 червня 1936 року на лаві підсудних було 12 членів ОУН. Серед них найстаршим був Яків Чорний – мав 28 років, а всі інші молодші від нього.

Згадані процеси мали великий вплив на пробудження національної свідомості серед населення, особливо молоді. Про ОУН заговорила ціла Європа. Підпільна діяльність стала мрією кожного юнака – як хлопців, так і дівчат.

Незважаючи на значні кадрові втрати від більшовицького терору в 1939 – 1941 роках, починаючи від липня 1941, ОУН контролювала суспільне життя в цілій Західній Україні.

Син Ірини, Орест Бабій, в 1942 році був заарештований гестапівцями, сидів з Андрієм П'ясецьким в тюрмі у Львові в одній камері "на Лонцького" і обидвох розстріляли разом з групою до тридцяти осіб 23 листопада 1942 року. Його сестра Оксана випадково бачила, як в'язнів роздягнули догола, завантажили на автомашину і повезли на розстріл.

Дані про долю Ірини Бабій з родиною записані у травні 2001 року з розповіді її сестри Наталії Попович та сина Наталії – Ігоря Поповича, які мешкають у Львові.

Висновки

У січні 1948 року на Луб'янці в Москві в камері № 62 зі мною сидів советський генерал Темляков. На мої наміри опротестувати жорстокі методи ведення слідства (допити тільки вночі, а вдень запліщувати очі заборонялося), він відповів, що нічого в мене не вийде і я повинен пам'ятати, куди потрапив. Це не Європа і нормальній людині більшовицькі порядки незрозумілі. Слідчі тут нікуди не поспішають і роблять з в'язнем те, що задумують. Підписували собі

смертні вироки секретарі центральних комітетів партії, маршали, генерали, академіки, письменники та інші. Якщо в'язень не підпише потрібний їм протокол, то за нього самі підпишуть.

У цивілізованих демократичних країнах, коли уряд не подобається народові, то такий уряд міняють, а при комуністичній системі правителі міняють народ. Так за короткий час у двадцятому столітті московсько-більшовицькій імперії вдалося "поміняти народ" – виховати на шостій частині земної кулі покірних рабів, яких сьогодні називаємо "гомо советікус" або просто "совок". Усюди брехня, лицемірство, злодійство, сексотство у трудових колективах, навчальних закладах, страх кожного перед кожним, інколи навіть серед рідних та близьких. Тільки сильні одиниці з високою духовністю та почуттям людської гідності не піддавалися "советизації".

У 1962 році до Москви приїздив прем'єр-міністр Індії Джавахарлал Неру. Під час неофіційної розмови з Микитою Хрущовим він висловився дослівно: "Цікаво, чим цей ваш експеримент закінчиться". Хрущов напевно відповів: "Наше покоління житиме при комунізмі!" Цю трафаретну фразу можна було тоді зустріти майже на кожному кроці.

У всіх крамницях найбагатшої країни світу прилавки порожні, усюди черги за продуктами, за товарами першої необхідності, а на початку шістдесятих не стало навіть хліба – перейшли на кукурудзяний і то за чергою.

Феномен більшовизму буде загадкою для дослідників ще не одне століття. Чи це випадковість в історії людства, чи справді експеримент над шостою частиною земної кулі, або, може, закономірний розвиток подій, пов'язаний з ментальністю російського народу, в котрого "слава русского оружия" завжди стояла вище матеріального добробуту, духовної культури і мирного співіснування з іншими народами.

Держсекретар США за часів президента Айзенгауера Джон Фостер Даллес в середині п'ятдесятих років сказав, що більшовизм – це нещасний випадок в історії людства. Не пригадую, хто перший назвав СРСР Імперією зла.

Отже, експеримент, випадковість чи російська ментальність?

Історичний розвиток суспільства упродовж майже цілого століття та ще з такою кількістю населення випадковістю не можна назвати. Думаю, що це експеримент з використанням російської ментальності, бо жодна інша розвинена нація не дозволила би робити над собою такі дослідження.

Експеримент не вдався, більшовицька система розвалилась, а російська ментальність залишилася. Згадаймо слова російського поета Лермонтова в першій половині XIX ст. "Прощай немытая Россия...", слова Леніна на початку XX ст. про Росію – тюрму народів, і про Імперію зла – СРСР.

Після розвалу Союзу разом із тоталітарною системою, коли президентом став Борис Єльцин, здавалося, що Росія перейде на демократичний, європейський шлях розвитку. Але не все так просто.

Сьогодні цілий цивілізований світ має змогу слідкувати за подіями в Чечні і реагувати відповідно на порушення там прав людини, на злочини військових

проти цивільного населення, на катування полонених під час допитів, групові поховання розстріляних, арешти невинних і звільнення їх за хабарі тощо. Тепер неможливо навіть уявити собі, що витворяли в Західній Україні в другій половині сорокових років озвірілі під час Другої світової війни енкаведисти з безборонним цивільним населенням. Імперія була ізольована від цілого світу, про якихось іноземних журналістів, про права людини не могло бути й мови, усе минало безкарно. Розстріли на порозі власної хати, грабунки серед білого дня, насильства були звичним буденним явищем. Виконавців не те, що не карали, а навіть нагороджували як героїв. Про якісь скарги постраждалих кудись у вищі інстанції чи суди не могло бути й мови. У кращому випадку п'яні енкаведисти могли скласти акт, що такий-то і такий накинувся на них або при спробі втечі був застрелений. І на цьому кінець.

Національно-визвольний рух в Західній Україні під час і після Другої світової війни напевно мав чималий вплив на внутрішню і зовнішню політику більшовиків. Із Західної України найменше чоловіків загинуло на німецькому фронті "за родину, за Сталіна!", де з людськими жертвами ніхто ніколи не рахувався. Більшість із тих, котрі опинилися в концтаборах, вижили, повернулися в Україну і мали значний вплив на виховання наступних поколінь, на збереження національної свідомості і духу непокори перед окупантами.

Масові арешти і депортації цивільного населення більшовиками в Західній Україні після війни можна розділити на три етапи. Перший – від 1944 до 1946 року, коли до концтаборів потрапляли переважно воїни УПА та інших збройних угруповань – найактивніший, найсвідоміший елемент. Після нелюдських катувань на слідствах військові трибунали засуджували таких від 10 до 20 років каторги або на кару смерті. У Норильську такі опинилися в третій каторжній зоні, а дівчата – у шостій, жіночій, теж з каторжним режимом.

26 травня 1947 року в Союзі була скасована смертна кара і появилось звернення уряду УРСР до учасників підпілля, щоб зголошувалися добровільно зі зброєю. Їм буде гарантована свобода і повні громадянські права. Таких виявилось багато. Частину з них прийняли навіть до "стрибків" (з рос. "істребітельніе батальйони") для боротьби проти підпілля, а в 1948 році їх усіх, хоч трохи підозрілих у співпраці з УПА в минулому, молодих і старих, десятками тисяч з вироками 25 + 5 етапами відправили до таборів зі спецрежимом. У Норильську вони складали основний контингент 4-ї, 5-ї, 6-ї зон, Кайеркана і Медвежки. Одночасно вивезли на заслання до Сибіру, на Далекий Схід та до Казахстану їхні родини. Це була наймасовіша хвиля арештів.

Тяжкою фізичною працею по кільканадцять годин на добу на морозах за 40 градусів, без вихідних, при нелюдських побутових умовах і терорі з боку бригадирів, яких підбирали із середовища zdeгенерованих кримінальних злочинців або колишніх власовців – учасників ліквідації Варшавського повстання в 1944 році, – більшовикам удалося на якийсь час змусити в'язнів думати тільки про те, як дожити до завтрашнього дня. Голодна людина, яка від перевтоми падає з ніг, не думає ні про що, тільки як би поїсти та поспати. Про якийсь протест чи

опір не могло бути мови. Так було аж до 1952 року.

Після ліквідації відділів УПА і масових арештів та депортацій населення в 1947 - 1948 роках, які я умовно назвав другою хвилею, більшовицький терор в Західній Україні не припинявся. Настала черга молодого покоління інтелігенції, студентів і навіть старшокласників середніх шкіл. Таких після судових вироків відправляли не на Колиму чи до Норильська, а переважно до Казахстану. Там, у Караганді, в 1952 році вони підняли бунт проти місцевого свавілля і навели порядок. Їх за кару розпорошили по таборах цілого Союзу, але найбільше привезли до Норильська у вересні 1952 року. Тут суворий режим, тяжкі кліматичні умови, географічне розташування і повна ізоляція Норильська від решти Союзу виключали будь-які спроби непокори серед політ'в'язнів. Але вийшло навпаки. Заразний дух свободи передався тисячам місцевих і таким чином 1953 рік увійшов до історії як переломний для концтабірної системи.

Якби не події в Західній Україні під час і після Другої світової війни, концтабірна система, можливо, не набрала би таких великомасштабних потворних форм. Хоч каральна більшовицька машина шукала би внутрішніх ворогів в іншому середовищі суспільства.

Які були передумови подій 1953 року в таборах Норильська?

Варто нагадати, як ми жили рік раніше. Кількатисячний колектив з вироками переважно 25 років, ізольований від світу колючими дротами, щодня вранці за командою бригадирів та нарядчиків після сніданку слухняно, майже покійно, збирався перед вахтою, відчинялися ворота, в'язнів перераховували наглядачі з конвоїрами і випускали на дорогу до Горстрою, обставлену солдатами з собаками. Далі цілий день тяжка праця під погавкуванням бригадирів, особливо в землекопів, і думки та розмови, чи буде в неділю вихідний, чи виконають норму, щоб отримати додаткових сто грамів хліба. Газети заборонені, листи з Західної України не надходили (через рік ми довідаємося, що їх цензор спалював мішками), по радіо тільки про трудові подвиги доярок та свинарок. Інколи із Красноярська передавали українські пісні. Десь там за зоною по вулицях міста ходять вільні люди без конвою, малі діти бігають до школи, а наші рідні на засланні чи ще в Україні думають, як нам допомогти, деякі роками марно чекають якоїсь вісточки. Вони не знають, що цензор листи спалює. А ще десь там далі за кордонами є країни, де нема концтаборів і люди вільно одні другим пишуть листи без цензури, розмовляють по телефону, мають свої окремі помешкання, працюють, виховують дітей і не вірять, що є більшовицькі концтабори. І так минали тижні, місяці, роки.

Ми були неначе заколисані монотонністю буднів; у кожного за плечима вже п'ять і більше років, а попереду ще двадцять. Молоді, яких дитинство забрала війна а згодом підпілля, арешт і слідство, етапи і табори, не знали, що таке нормальне людське життя, – вони майже звикли в зоні за дротами. Старші теж не бачили якогось виходу і не сумнівались, що поховають їх під Шмідтихою, як багатьох за останні роки. Про третю світову війну вже ніхто не думав, більшовицька імперія стояла твердо на ногах, змінами не пахло, а її представники

на міжнародних форумах з небувалим цинізмом кричали з трибун, що десь там у якійсь капіталістичній країні переслідують за політичні переконання, існує колоніальний режим тощо. Переконували цілий світ, що в Союзі права людини не порушуються, політичних в'язнів нема, а є тільки тимчасово ізольовані і то небагато.

Іноколи раз на кілька місяців хтось із наших отримував якусь вістку з волі від рідних і ми пошепки передавали її один одному, щоб не почув якийсь стукач, не доніс кумові.

Тоді про якийсь організований протест чи опір ніхто не наважувався думати – не сумнівалися, що на випадок провалу ініціаторів неодмінно знищать, як це робили комуністи ще від 1918 року. Хоч смертна кара в Союзі була неначе скасована, але політв'язнів у концтаборах могли розстрілювати, вбивати в різних "бурах", штрафних ізоляторах, карцерах.

У цих спогадах, написаних кілька років тому, я в деяких місцях висловлював свої думки та здогадки про існування серед наших молодих в'язнів підпільних груп, особливо, коли познайомився з Іваном Козаком у листопаді 1948-го. Багато прояснили листи від Миколи Юречка і Михайла Баканчука, які я отримав від них у 2000-му році. Мені тільки дивно, що при такому поширенні підпільного часопису і розгалуженні організації Миколи Юречка на інші зони, НКВД за кілька років не напав на їхній слід. Може, справді не звертали уваги на двадцятилітніх, але тут, напевно, вирішальним був досвід конспірації, набутий в підпіллі. Немає сумніву, що ця організація мала вплив на успішний перебіг подій 1953 року. Були готові групи довірених надійних людей і налагоджені зв'язки між окремими зонами.

Настав вересень 1952 року, прибули карагандинці, розповіли, як там розправились із сексотами та тими, що знущалися над в'язнями, і все заворушилось, ожило. Майже одночасно подібні акції почались у всіх зонах Норильська, де переважали наші. Це вже діяли групи найактивніших колишніх підпільників на волі, про яких згадує в листах Михайло Баканчук. За кілька тижнів зони були очищені від всякої нечисті, негідників, і в'язні неначе прокинулись, згадали, що вони люди. Знущання відразу припинились. Жорстокіший режим, запроваджений генералом Семеновим напевно за наказом з Москви, викликав зворотний ефект. В'язні перестали боятися. Ці акції мали чи не найбільший вплив на підготовку до повстання 1953 року збайдужілого до життя покірного натовпу.

Слідства і судові розправи аж в 1954 році не все прояснили. Марко Заскотський взяв усю вину на себе і таким чином тільки його одного засудили на кару смерті.

Історія більшовицьких концтаборів – це невід'ємна складова частина історії України. Повніше дослідження і вивчення повинно проводитись на державному рівні із залученням кваліфікованих істориків, з використанням архівних матеріалів та спогадів учасників – як жертв злочинів комунізму, так і їхніх виконавців. На жаль, об'єктивних спогадів останніх я чомусь не зустрічав ніде,

хоч більшість з них у пенсійному віці порозповзалась, мов метастази ракових пухлин, по курортних зонах і містах Східної України. Це вони сьогодні з червоними прапорами, портретами Леніна і Сталіна ходять вулицями міст зненавидженої ними суверенної України і вимагають повернення до "світлого минулого". Їхнім правдивим щирим спогадам не було би ціни. Це вони десятки мільйонів жертв голодоморів та фізичного винищення української інтелігенції ще сьогодні, як за часів Брежнєва, називають "незначним відхиленням від норм соціалістичної законності".

На жаль, на десятому році незалежності офіційний Київ ще не повністю визначився, з яких позицій підходити до історії свого народу, особливо до визвольних змагань за останніх три століття після епохи Богдана Хмельницького.

На особі гетьмана Івана Мазепи ще й досі висить прокляття Московської православної церкви, якій поклоняється майже вся керівна верхівка нашої держави на чолі з Президентом і більшість населення Східної України, хоч портрет гетьмана є на десятигривневій купюрі.

Симон Петлюра серед сьогоднішніх наших комуністів і соціалістів вважається далі ворогом українського народу, а про Степана Бандеру, ОУН та УПА й говорити нічого.

Summary

In January 1948 I was inmate of Lubyanka prison in Moscow sharing the cell # 62 with the Soviet general Temlyakov. When I intended to protest against the cruel methods of investigation (we were interrogated only at night and were not allowed to close the eyes during the day time) he said that it was hopeless and that I should remember where I got to. This is not Europe that is why normal person can not understand the Bolshevik rules. The investigators do not hurry here and they can do with a prisoner whatever they want. Secretaries of the Central Committees of the Communist Party, marshals, generals, academics, writers and others signed death sentences for themselves. If a prisoner would not sign a protocol they need, they will sign it themselves.

In civilized democratic countries, when government is not liked by the people, such a government is changed; but, in the Communist system, the rulers change their people instead. Thus, during relatively short period of the 20th century, the Moscow-Bolshevik empire succeeded to change people – to bring up submissive slaves on the one sixth part of the world territory, whom we call today “homo soveticus” or simply “sovok”. Lies, dishonesty, thievery, denunciations are everywhere: in working collectives and educational institutions. Everybody fears everybody, even among relatives and friends. Only very strong personalities with highly developed human dignity and self-respect did not subject to the “sovietization”.

In 1962 the Indian Prime-Minister Nehru visited Moscow. During the non-official discussion with Nikita Khrushchev he literally said: “It is interesting what would be the

outcome of your experiment”. And Khrushchev supposedly answered: “Our generation will live under communism”. Everyone was exposed to this stereotypical expression everywhere.

In all shops of the richest country of the world the shelves were empty, the long queues were everywhere waiting to buy the basic food, clothes and other things. At the beginning of the 1960s even the wheat bread disappeared. Substitute bread was made of the mixture of rye and corn and people had to queue to buy it.

Phenomenon of “bolshevism” will be a challenge for the researchers for many centuries in a future. Was it an unexpected accident in the history of mankind, or was it actually an experiment over the one sixth part of the globe, or possibly, was it a natural development of events related to the mentality of Russian people, for whom the “glory of Russian weapon” was always superior to the material well-being, spiritual culture and peaceful co-existence with the other peoples?

John Foster Dulles, who was the USA State Secretary during the President Eisenhower’s administration, told in the middle of the 1950s that bolshevism is an unlucky accident in the history of mankind. I also do not remember who for the first time called the USSR the Empire of the Evil.

So, was it an experiment, or an accident or the Russian mentality?

The historical development of the society during almost a century involving such an amount of people can not be called an accident. I think it was an experiment with the application of Russian mentality, because no other nation in the world could allow making such experiment over itself.

The experiment failed, the Bolshevik system collapsed, but the Russian mentality is preserved. Let us recall words of Russian poet Lermontov in the first part of the 19th century: “Good bye, unwashed Russia...”, and Lenin’s words from the beginning of the 20th century describing Russia as a prison of nations, and the words about the USSR – Empire of the Evil.

After the dissolution of the Soviet Union together with the whole totalitarian system, when Boris Yeltsin became the first Russian president, it seemed that Russia will turn to the democratic European way of development. But it is not so easy.

Today the whole civilized world has can observe events in Chechnya and response to human rights violation, crimes committed by the military against the civil population, tortures of captives during the interrogations, the mass burials of the shot people, arrests of innocent people and their release for the bribes. It is impossible to imagine how bestial-like members of the NKVD behaved during the Second World War and what they did to the defenseless civic people of Western Ukraine in the second half of the 1940s. The empire was isolated from the rest of the world, no one could even think about foreign journalists or human rights, everything passed unpunished. Executions at thresholds of the homes of executed, non-hidden robberies and rape were common and everyday events. Executioners were not punished, on contrary, they were praised as heroes. One could not even think about the possibility for victims to complain to the higher authorities or court. In the best case drunken members of the NKVD could compose a report how certain person rushed on them or he was shot when

trying to escape. That was all that could happen.

The national-liberation movement in the Western Ukraine during and after the Second World War possibly made a great impact on internal and external policy of the Bolsheviks. There was seemingly the smallest number of men from the Western Ukraine who died “For the Fatherland, for Stalin” on the German front (where nobody respected human lives). Majority of those imprisoned in concentration camps survived, returned back to Ukraine and made a great impact on the upbringing of future generations, on preservation of their national consciousness and a spirit of disobedience to the occupants.

Mass arrests and deportation of civil population by the Bolsheviks in the Western Ukraine in the post-war period can be divided into three stages. The first one – from 1944 to 1946, when UPA soldiers (the most conscious and active element) were sent to the concentration camps. Military tribunals usually sentenced them to 10 or 20 years of penal servitude or to the capital punishment, after the wild torturing during the interrogation. In Norilsk such category of people was placed into the 3rd hard-labor regime (katorzhnyi) zone, and girls in the 6th zone, also with the hard-labour regime.

The capital punishment was abolished in the Soviet Union on the 26th May 1947 and appeal was issued by the Ukrainian SSR government addressing the participants of a clandestine movement calling for surrendering their arms. It guaranteed full freedom and civic rights to those who surrendered. There were many who surrendered. Part of them were even accepted to “strybky” (from Russian “exterminating battalion”) to fight against clandestine groups. And in 1948 all of them – thousands people, young and old, who were suspected in the co-operation with UPA in the past, were sentenced to the 25 + 5 years of imprisonment and sent to the concentration camps with a special regime. In Norilsk they constituted the main contingent of the 4th, 5th and 6th zones, Kaierkana and Medvezhka. At the same time, their families were deported to Siberia, Far East and Kazakhstan. This was the most massive wave of arrests.

For a some time Bolsheviks succeeded forcing inmates to think only how to survive till the next day by sending them to the hard physical work for more than twelve hours a day at the temperature about 40 degrees below zero without any holidays, by keeping them in unbearable living conditions and terror from the side of their unit leaders, who were selected from the degraded criminals or former vlasovtsy (participants of the liquidation of the Warsaw uprising of 1944). A hungry, deadly tired person can not think at all but about what to eat or how to sleep. No one could even think about any opposition or resistance. It lasted so till 1952.

After the liquidation of the UPA, and numerous arrests and deportations of the population in 1947-1948, which I provisionally called the second wave, the Bolshevik terror did not stop in the Western Ukraine. This time it was a turn of the generation of young intelligentsia, students and even high school pupils, who after the trial sentences were sent not to Kolyma or Norilsk, but most often to Kazakhstan. There, in Karaganda, they rebelled in 1952 against the local brutalities and put everything in order. As the punishment, participants were sent to the other camps all over the Soviet Union, but most of them were sent to Norilsk in September 1952. The severe regime,

harsh climate conditions, geographical location and complete isolation of Norilsk from the rest of the Soviet Union excluded any attempts of political prisoners to disobey. But the opposite happened. The contagious spirit of freedom contaminated to thousands of local inmates. Thus, 1953 became a turning point in the history of concentration camps' system.

If these events would not happened in the Western Ukraine during the Second World War, the concentration camps' system would not probably reach such enormous scale and scaring forms. Though, in that case, the Bolshevik punitive machine would look for the internal enemy in the other spheres of the society.

What were the preconditions of 1953 events in Norilsk camps?

It should be remembered how we lived one year before. It was a collective of several thousands inmates, who were sentenced primary to 25 years of imprisonment, isolated from the rest of the world by the barbed wire. Inmates obediently, almost submissively, gathered in front of guardhouse on the order of group leaders and duty detailers (nariadchyky) every morning. Then the gates were open, inmates were counted by the wardens, and convoy and sent to the "Gorstroy" road guarded by soldiers with dogs. Then the whole day hard work, especially for diggers, "stimulated" by the barking of group leaders. And thoughts and talks whether there would be a holiday on Sunday, whether they will manage to accomplish the ordered amount of work and get an additional 100 grams of bread. Newspapers were prohibited; letters from the Western Ukraine were not coming (a year after we found that censor was regularly burning them). What could we hear over radio was only information about the labor deeds of milkmaids and pig-tenders. Sometimes Ukrainian songs were broadcasted from Krasnoiarsk. And there, outside of zone, free people without any convoy are walking along streets; little children run to school, and our families in exile (or still in Ukraine) are thinking how to help us, some of them are waiting in vain for a message from us for years. They do not know that censor is burning all letters. Moreover, there, behind the borders, exist countries without concentration camps, where people openly write letters to each other without any censorship, they talk on phone, they have their individual apartments, work, bring up their children and do not believe that Bolshevik concentration camps exist. And so the weeks, months and years passed.

We were like rocked to sleep by the monotonous rhythm of workdays; everyone already served 5 or more years and had to serve another 20. The young, whose childhood was taken by war, and later by underground work, arrest and investigation did not know what normal human life is like and almost got accustomed to life behind the barbed wire. The older could not see any way out and did not doubt that they will be buried somewhere near Shmidtykha, as it happened to many during those years. Nobody dreamed about the Third World War. Bolshevik empire stood firmly on its feet; there were no sings of any change, its representatives with an exceptional cynicism shouted from the tribunes of international forums that somewhere in the capitalist countries people were persecuted for their political convictions and that the colonial regime existed there. They were convincing the whole world that human rights

are obeyed in the Soviet Union, that there were no political prisoners there and those that were isolated were not numerous and isolated only temporarily.

Sometimes, once upon several months, someone from us received news from outside from the family, and we were whispering it to each other to prevent sneaker from hearing it and reporting to kum.

At that time nobody even dared to think about an organized protest or resistance – nobody doubted that in the case of failure all organizers will be executed, as communists did it before since 1918. Despite the fact that capital punishment was abolished in the Soviet Union, political prisoner were often shot, killed in various bury and penalty isolators.

In these memoirs, written several years ago, in some parts I expressed my thoughts and guesses about the existence of underground groups among our younger inmates, especially after I got acquainted with Ivan Kozak in November 1948. A lot was clarified by the letters from Mykola Yurechko and Mykhailo Bakanchuk, which I received in 2000. I was surprised that underground periodicals were so widely spread at the other zones of NKVD, the organization of Mykola Yurechko grew, but nobody for several years disclosed it. Maybe nobody really paid attention to the twenty-year old people; or probably the experience of clandestine work acquired in the underground probably played a decisive role. Without any doubts this organization had an impact on successful outcome of events in 1953. The groups of trustful confidants were created and connections with the other zones were established.

It was September 1952 when Karaganda prisoners arrived and recounted how they made short work of seksoty (sneakers) and those, who humiliated inmates. And everything immediately was motioned, revived. Almost simultaneously similar actions began in all other zones of Norilsk, where our people were in majority. Those were groups of former underground activists in action, mentioned in Mykhailo Bakanchuk's letters. After a few weeks zones were cleared from all evil and dishonest people, and it seemed that inmates awaked and recalled that they are human beings. Humiliation immediately stopped. The cruel regime introduced by General Semenov, perhaps on the order from Moscow, caused the opposite reaction. Inmates were not afraid any more. Those actions had the greatest effect on preparation of uprising of indifferent to the life and submissive crowd in 1953.

The investigations and court retributions in 1954 could not clarify the situation completely. Marko Zaskots'ky had taken all responsibility as purely his own, and was the only person condemned to death.

The history of the Bolshevik concentration camps is the essential constituent of the history of Ukraine. The comprehensive investigation and research should be accomplished on the state level. Professional historians should be involved and archive materials as well as participants' recollections (of both - victims of the Communist crimes and their executors) should be used. Unfortunately, I never came across any objective recollections of former executors, despite the fact that majority of them after retirement spread out like cancer metastases to the best resorts and cities of Eastern Ukraine. Those are the people, who now march along the streets, full of hatred for

independent Ukraine, with red flags and portraits of Lenin and Stalin, and demand the restoration of “the bright past”. Their accurate, sincere recollections would be priceless. They still call those tens of millions of victims of famines and physical destruction of Ukrainian intelligentsia (like under Brezhnev rule) “minor deviation from the norms of socialist legal principles”.

Unfortunately, official Kyiv did not determine how (from which perception) to approach history of its nation, and especially its attitude to liberation struggle active during the last three centuries following Bohdan Khmelnytsky epoch.

Up till now the name of Hetman Ivan Mazepa is damned by the Moscow Orthodox church, which is idolized by almost all ruling leaders of our state including the President as well as by the majority of inhabitants of the Eastern Ukraine; despite the fact that Hetman’s portrait is on the 10 hryvna banknote.

Symon Petlyura is considered by the present-day communists and socialists as an enemy of the Ukrainian nation, not to mention Stepan Bandera, OUN and UPA.

Іменний покажчик

"Арсен", 9
"Бистрий" (див. Юречко М.), 138, 139
"Бродич", 304
"Буковинське віче", газета, 326, 327
"Бурлака", 304
"Весела" (див. Глинна О.), 138
"Вишинський" (див. Гамівка), 309
"Вісла", акція, 132, 302
"Вулька" (див. Баканчук П.), 149
"Гагана", 74
"Галичина", 18
"Галушка" (див. Панчишин Р.), 143
"Гомін України", газета, 147
"Дир", сотенний, 143
"Зенко", 304
"Кадило", 304
"Криlach", 305
"Круча", 148
"Ластівка" (див. Теодорович Н.), 149
"Марія" (див. Коваль Стефа), 138, 139
"Мотря", 104, 304, 305, 306, 309, 310
"Моя Голгофа", твір Костя Короля, 7, 155, 190, 303
"Нескорені" газета, 304
"Офелія", 304
"Правда", 76
"Рен", 240
"Ровесник", часопис, 324

"Роман", 138, 140
"Руссікум", 23
"Сіроманці", сотня, 327
"Смолоскип", 64, 165, 188
"Уманець", 81
"Христя", 142
"Шлях перемоги", газета, 147
"Ярема" (див. Кобза І.), 326
"Ярема" (див. Романій М.Д.), 138

Авдєєва, 281
Адамовський В., 152
Айзенгауер, 349
АК (Армія Крайова), 18
Акулов В.А., 114, 210, 216, 217, 227, 233, 235, 236, 239, 242, 243, 244, 245,
247, 248, 250, 251, 256, 257, 259
Алієв, 149
Альбрехт, 122
Антоні, 309
Антонів Олена, 34, 35
Антонович М.Д., 11, 12, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 51, 74, 113, 114,
155, 204, 210, 251
Аня, 233, 235, 248
Аржанов П., 186
Аронець В., 187

Баб'як П., 309
Бабинський М., 303
Бабій Іван, 342
Бабій Ірина, 341, 342, 344
Бабій Орест, 344
Баглай В., 119, 222, 265, 280, 281, 285, 286, 287, 291
Байовський М., 309
Баканчук М., 4, 7, 147, 151, 157, 324, 352
Баканчук П., 149
Балабан, 281, 286
Балановський, 200, 201, 202, 275, 276
Баль М., 14, 16
Бандера В., 181
Бандера О., 181
Бандера С., 352
Баранчик, 149
Барбон М., 7, 147, 151, 298, 339

Батенчук В., 280, 285, 287
Бейнер, 144, 145, 176, 206, 207, 258
Бен Гуріон, 74
Берг, 42, 43, 197
Бердзенешвілі, 91
Бережанський, 46, 47, 48, 52, 63
Березовський С., 9, 10
Берзіньш, 15, 16, 21, 22, 41, 215
Берія, 7, 36, 139, 142, 162, 165, 166, 167, 171, 176, 179, 252, 312
Берлін І., 311, 317, 318, 319
Беспалова, 108
Биков, 38
Бігель, 150
Білякович плк., 246
Блох, 310, 317
Бодрак О., 232, 315, 318, 320
Бойко, 157, 183
Болтушкін К., 108
Бондаревський, 149
Бондаренко, 196
Бондарський В., 147
Борисенко, 265, 270
Борозний Степан, 222
Борушевська Віра, 4
Борщак, 9, 10
Босс, 204
Братство УПА, 48
Бридун Д., 280, 283, 284, 285, 287, 291
Брояновський, 91, 123, 124, 125, 126, 127, 181
Буковський, 31
Буркаленко, 196
Бурмістров, 147
Бутусов О.О., 159
Бухтуєв, 61, 147, 199

Ваадре, 91
Вавілов, 108, 166
Валленберг, 23
Варшавське повстання, 350
Василишин, 148, 151, 152
Васильєв, 137
Васнєцов, 198
Ващук В., 151

Велде, 111, 209, 215
Величко Раїса, 320
Венгрин, 139
Верхацький П.О., 113, 237, 238, 239
Весела Оксана, 342
Виру, 275
Вишиваний В., 38
Вінер, 49
Вінтоняк Р., 140
Вітковський Д.І., 64, 83, 84, 124, 125, 183
Власов А.В., 64, 78, 96, 146, 156, 158, 161, 165, 170, 178, 179, 184, 202, 212, 214, 215, 219, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 239, 246, 247, 248, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 264, 265, 274, 277, 279, 280, 283, 284, 285, 287, 292, 310
Власов, ген РОА, 18
Водянка Ганна ("Наталка"), 302
Войнаровський, 9, 10
Войченко М., 298
Волков, 326
Воробкевич, свящ., 9
Ворошилов П., 91, 145, 161
Врона (див. Деляво-Врона), 54, 55, 56, 64, 65
Врублевський, 309

Гаас, 39, 40, 42
Габович, 197, 198, 199
Гавриков, 241, 247, 248, 254
Гальчинський, 139
Гамівка, 309
Гаспар'ян Гоар, 116
Генкін, 42, 43
Гібура В., 149, 151
Гіндін, 135
Гладунець І., 78, 146
Глинна О. ("Весела"), 138
Гліксберг, 197
Глінка, 117
Гмиря Б., 117
Головін В.К., 36
Головко С.Г., 270
Гончар О., 160, 288
Горак Г., 309
Горожанкін, 147, 199
Горошко М., 139, 151

Готзеліх Ганс, 147, 149
Граб С., свящ., 112
Грамс Арвід, 314
Гринюс А., 85
Гринь І., 138
Грицеляк Ася, 292
Грицяк Є., 7, 64, 108, 134, 139, 142, 143, 144, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 204, 207, 232, 249
Гришко (Твердохліб), 20, 21, 117
Громова, 319
Грушевський М., 27
Губський, 282, 284, 285, 287, 288, 292
Гуревич О., 319, 320
Гюго, 38

Даллес Джон Фостер, 349
Данилей О., 139
Дауге І., 185
Деляво-Врона, 54, 55
Дем'янченко, 9, 27, 33, 34, 35, 114
Джек Лондон, 60
Дзикевич Галина, 241
Дзикевич М., 64, 92, 111, 113, 114, 143, 146, 187, 193, 205, 206, 208, 210, 212, 215, 217, 224, 225, 231, 232, 236, 239, 294, 310, 311, 318
Дзюба В., 148, 150
Дзюбак С., 148, 150, 152
Диканський Й.А., 89, 93
Дімент О., 79, 80, 147
Дмитренко І., 90
Дмитрів Ганна, 138, 139
Доротій А., 187
Дорош Я., 143, 147
Дроздов В., 39
Дубніченко, майор, 140
Дудутіс М., 72, 84, 85, 114, 196, 199
Думанська Н., 303
Дядькович, 293

Езоп, 38
Емінеску, 122
Енгельс, 88, 220, 233
Епштейн, 72

Еренбург І., 75
Еста, 185

Єжак І.В., 137
Єльцин Борис, 349
Єршова, 117
Єфімович, 56, 57, 58, 65
Єфремов, 275, 278

Жаботинський, 74, 122
Жбаков, 29, 30
Журахівський, 140

Зав'ялов Ю.О., 84, 92
Загоруйко Р., 7, 147, 151, 162, 185, 187, 221, 303
Зайцев М.Г., 51, 52, 83, 89, 101, 121, 123, 125, 159, 161, 163, 166, 173, 180,
182, 191, 192, 193, 194, 195, 210, 276
Закандикін, 17, 18, 20, 78
Закордоев, 147
Заливадний В., 197, 210, 211, 212, 214, 215
Залюбовська Ольга, 329
Заляйсканс, 90, 215
Заскотський Марко, 140, 148, 151, 352
Заячківська Г., 4, 104, 105, 107, 303, 339
Зверев, 144
Зелінська Л., 151, 185
Зинов'єв, 31
Зленко, 35
Зобнін В.В., 195

Ийгіас, 38

Іван (Кривуцький з Кракова), 12
ІКЦ, газета, 10
Іщук І., 111

Йончі, 53

Кайда А.П., 91
Калмиков, 51, 52, 161, 170, 172, 173, 180, 182, 190, 191, 194
Калниболоцький, 134
Калниньш А., 215, 256, 257
Калюжний В., 313

Калюшко Л., 91, 181
 Камінська І. ("Христя"), 142
 Камінська-Юрчук О., 7
 Камінський, бр-р., 154, 155
 Камінський, ген., 14, 18
 Капа, 132
 Карпенко, 147
 Катерина II, 95
 Каукас, 92
 Качан, 15
 Квазімодо, 38
 Келебей, доктор, 7
 Кельнер Я., 161, 167, 169
 Келтика Людвіг, 309, 310
 Кизима Ф.П., 112, 232
 Кирилін, 200
 Кирим, 214, 220, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 232, 234, 241, 244, 247, 248,
 250
 Кириченко, 139
 Кириченко, гол. комісії, 150, 329
 Кирпиченко І., 118, 262, 264, 265, 270, 279
 Кисельов, 165
 Кібаліна, 97
 Кім, 72
 Кім Зюм Бем, 87, 88, 89
 Клим Славко, 296
 Климович, 166
 Кляченко-Божко, 157
 Кметь Ян, 55, 56, 57, 58, 59, 64
 Книш А., 150
 Кобза Іван, 4, 7, 147, 151, 189, 302, 324, 326, 327, 329
 Кобилянський, 119
 Коваленко, 150
 Коваль В., 187
 Коваль Стефа, 138, 139, 185
 Ковальчин Михайло, 4
 Ковтун, 221, 238
 Когут Б., 7
 Кожанс, 115, 210, 211, 212, 215
 Козак І., 35, 36, 37, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 150, 296, 325, 352
 Колесник І., 151
 Колодій К., 103, 109, 139
 Колодрубський С., 140

Коляда В., 9, 19, 22
 Комаров М., 94
 Конгрес, 303
 Константинов Є.В., 271, 272, 273
 Коньт Я., 37, 38, 40
 Коран, 68
 Корнійчук О.Є., 288
 Короленко Д, 67
 Король Кость, 4, 7, 27, 147, 151, 155, 186, 189, 190, 303, 326, 327
 Косарев, акад., 204
 Костіцина Н.П., 232, 248, 251
 Котик В., 54, 55, 56
 Котів І., 11, 12, 23, 30, 34, 44, 103, 157
 Котульський, 204
 Коцюба, 110, 111, 112, 149, 217
 Кравець М.С., 14, 100, 109, 124, 125, 171, 303
 Кравченко, 122
 Кравченко, кпт., 324
 Кравчук Юхим, 139
 Красикова К.Ф., 318, 319
 Кречко М., 170, 179
 Кривоногов, 39
 Кривуцький І., 125, 191, 263, 293, 319
 Кропивницький М., 70
 Кудибин М., 99, 100
 Кузич І., 9, 11, 22, 23, 30, 35, 47, 157
 Кузнецов, лікар, 110, 111
 Кузнецов, плк., 162, 165, 166, 167, 179, 180, 184, 185, 225
 Кулик М., 327, 328
 Кульчицький І., 48, 49, 50, 51, 65, 83, 84, 86, 92, 109, 125, 157, 158, 159, 162, 168, 182, 184, 190, 191, 194, 238, 265, 269, 274, 277, 280, 281, 283, 287, 288, 297, 299, 310, 313, 317, 320
 Курило Г., 104
 Куртна, 23, 113
 Кухтій Д., 327
 Кучеревський А., 148
 Кушнір (див. Нуд-Кушнір), 285, 287

 Лазарева Є.Л., 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 252, 254, 255, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 268, 270, 271, 274, 277, 279, 280, 281, 286, 287, 292, 293, 316, 323
 Лазарєв, 72

Лаптев, 325
Ларін В.М., 182, 192, 193
Лаурітс Е., 91, 95, 96, 101
Лебедєв, 147, 149
Лебедь М., 38
Левіна Л., 261, 262, 263, 277
Ленін, 15, 38, 88, 118, 172, 220, 233, 245, 316, 349, 352
Ленк'явічус, 280, 285, 292
Лермонтов М., 253, 349
Лесик, 148
Леся Українка, 220
Либохорський, 238, 239, 240
Лимарченко О., 7, 77, 113, 230
Лис М., 258
Лисенко І.І., 9, 27
Лисихін, 320
Литвиненко-Вольгемут, 117
Литвинов, 317
Лихий Й., 137, 139
Луцев, 326
Лялькович, 242, 244, 245

Мажаров, 293
Мазепа Г., 138, 139, 151, 185, 303
Мазепа І., 10, 95, 352
Мазурак Я., 10, 11
Майстренко Л.І., 36, 37
Макар М., 297
Максимів, 39
Маланчук, 130, 131
Манолій (Шостак), 15, 17
Мануїльський Д., 27
Марек Отто, 9
Марійко М., 319
Маркос, ген., 76, 77
Маркс К., 73, 76, 77, 80, 82, 85, 88, 115, 189, 220, 233
Марр, 110
Марчадзе М.О., 183, 193
Матвєєв П. (див.Матвіїв П.), 54
Матвіїв І., 327
Матвіїв П., 54, 56, 64
Матвійчук Іван, 140
Матошко, 181

Матросов В.С., 84, 85, 101, 102, 123, 182
 Мейтус, 117
 Мелень М., 36, 37, 133, 138, 139, 140, 150, 151, 157, 162, 196, 339
 Мельник В., 148
 Мельник Ю., 120, 160, 161, 162, 168, 182, 190, 191
 Миклашевський С.П., 49, 50, 51, 52, 54
 Минько Р., 309
 Митросян, 148
 Михайло, брат І. Кривуцького, 12, 41
 Михайлов, плк., 180
 Мілявський Л., 90
 Мірзоєв, 191, 214, 224, 234, 254
 Мірчук Петро, 343
 Міхоелс С., 75
 Морозов Павлик, 318
 Москаленко, 272, 273
 Мосолов Г., 319
 Мосціцький І., 125
 Моцарт, 116
 Муравйов, 72, 144, 164
 Мутерна В., 148, 151, 152
 Муханов, 24, 61, 143, 147, 149, 199

Нагібіна Є.Л., 241, 252, 316
 Нагловський Т., 132, 133, 138, 181
 Назаров, 200
 Недоростков, 139, 166, 184, 249
 Нейлс, 114, 118, 210, 212
 Некрасов В., 31
 Неронін, 44
 Неру Джавахарлал, 349
 Несторович, 100, 112, 116, 119, 139
 Нефедов, 214, 215
 Нємков М., 29, 30
 Николаєв, 54, 56, 57, 59, 60, 63, 64, 65
 Николенко, 152, 153, 203
 Николишин, 34
 Ніч М., 148, 151, 152
 Ніщинський П., 200
 НКВД, 6, 13, 15, 25, 32, 34, 35, 36, 50, 59, 75, 76, 86, 97, 109, 110, 118, 128, 132, 143, 144, 154, 156, 162, 165, 166, 169, 170, 173, 175, 191, 196, 199, 200, 219, 251, 252, 270, 277, 281, 287, 303, 310, 313, 352
 Новіков, 147

Новоградський, 149, 152
Новосад Р., 9, 22, 32, 33, 35, 38, 39, 59, 60, 121, 170, 204, 211
Нога Казімеж, 309
Ножевніков, 197, 198, 199
Нуд-Кушнір С., 280, 281, 292

Оганесян, 319
Огородник Іван, 300
Олійник, 17
Ольхов, майор, 279
Омелянюк В., 139
Омельчук В., 78, 146, 238, 296
Омельчук Я., 110, 111, 112, 209, 215, 217, 297
ООН, 72, 74, 77, 79, 80
Орел, 109, 157, 183
Осада, кпт., 116
Осадчий, 270, 271
ОСО, 5, 23, 38, 88, 97, 153, 164, 169, 203, 204, 253, 305
Островський, 118, 288, 311
Остроумов, 92, 114, 191, 276
Осьмак Кирило, 5
ОУБ, 138
ОУЗ, 136, 138
ОУН, 8, 9, 10, 34, 35, 38, 103, 113, 152, 157, 175, 238, 239, 301, 306, 326, 342,

352

Оцебера П., 109, 171

Павлик М., 4
Павлишин П., 187
Павловський С.Д., 14, 65, 66
Павула, 150
Паламарчук Г., 29, 30, 48, 50, 65, 69, 78, 79, 103, 109, 146, 156, 157, 160, 161,
162, 177, 184, 189, 191, 193, 295, 297, 298, 299

Паламарчук, балерина, 117

Палій С., 150

Палюшок В., 4

Панас Зигмунт, 309

Панасюк, 64, 65, 147, 149

Панчишин Р., 4, 143

Панчук М., 29, 30, 51, 52, 64, 65, 110, 120, 152, 153, 157, 170, 179, 182, 193,
297

Папечкіс А., 131, 132, 135

Папчук Василь, 140

Папчук Микола, 138, 140
 Пасулько, 9, 93
 Паторжинський І., 117
 Паукер А., 121
 Петерсон, 119
 Петлюра С., 352
 Петрашук, 185
 Петро І, 95
 Петров, 223, 226, 227, 228, 229, 237
 Петрова, 320
 Петрушевич, 211, 212
 П'єр Петі, 73
 Перацький ген., міністр, 344
 Пєтухов, 48
 Пилипенко, 180, 181, 182, 184, 190, 191, 197
 Пилипчук М., 33, 36, 37, 132, 134, 196, 198, 339, 340
 Півкін, 58
 Підбільська К., 104, 309
 Підгорецький О., 9
 Підгурський А., 31, 32
 Пілсудський Ю., 125
 Пітка, адм., 37
 Пічкарьов Ю., 84, 91, 96, 173, 182
 Полстяний, майор, 155
 Понур В., 46, 48, 50, 54, 78, 330
 Попкович М.Ф., 266, 267, 268
 Попов, 143, 190, 191
 Попович Ігор, 344
 Попович Наталія, 342, 344
 Порайко Ю., 280, 283, 285, 287, 330
 Прашко, єпископ, 342
 Прес Б.О., 82, 114, 117, 206, 208, 215, 220, 223, 226, 231, 236, 241, 243, 247,
 248, 256, 257, 258, 259, 261, 263, 272, 277
 Приймак Б., 280, 281, 283, 288, 291, 319
 Прокопович Григорій, 140
 Птушинський В., 325
 П'ясецький А., 344

Радейко Микола, 4
 Радовський В., 10
 Радьо А., 9, 93
 Раульф, 89, 90
 Раутманіс, 16, 17, 21, 24, 41, 215

Рачковський, 64, 163, 191
Ращепкін, 52, 160, 161, 162, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 182,
188, 190, 206, 238, 253, 259
Ребрик, 147, 148
Реймасте, 38
РОА – Рус. освоб. арм., 14, 201
Розумна Дарія, 139
Роїк В., 187
Рокуелл Кент, 13
Романій М.Д., 137, 138, 139
Романюк Г., 231
Романюк О., 103, 120, 301
Росовський В., 9, 14, 17, 31
Руданець Розалія, 150
Руденко, ген. прокурор, 189
Рудмінський Г.І., 143, 150
Рудченко В., 87, 157, 183
Ружанський, 118
Рузвельт Е., 12
Рябий В., 96
Рябов, 38

Сагайдак Зеновій, 222
Сверчевський, 173
Селєдков, 274, 277, 278, 310, 321, 322, 323
Семенов, ген., 144, 154, 155, 166, 206, 352
Семенюк С., 162, 185
Сенін О., 91, 96, 124, 163, 164, 173, 182, 192, 193
Сеньків В., 129, 132, 133, 139, 147
Сергєєв-Ценський, 94
Серьодкін, ген., 165
Сивіцький М., 306
Симоненко В., 64
Сікора, 124
Сікорський, 59, 62, 63, 64, 65, 143, 146, 148, 181, 199, 273
Скавінський Я., 138, 140, 152
Скейрус, 150
Скобович-Околот Богдан, 4
Скотніков, 24, 143, 199, 207
Скрипник, 14
Сліпий Й., 34
Смішний А.І., 87, 183
Солженіцин О.І., 7, 31

Солонинка П., 96, 103
 Солопов Ж., 14, 16, 17, 20, 37, 41, 46, 48, 213
 Сорокін В., 183, 192, 193
 Сорокін, кпт., 60, 218, 219
 Сорочинський, 148
 Сосюра В., 188, 293
 Сотак, 70, 71
 Сталін, 8, 12, 20, 50, 59, 69, 75, 77, 88, 97, 102, 109, 110, 118, 121, 128, 142, 155, 169, 172, 175, 201, 204, 220, 233, 245, 251, 271, 350, 352
 Старчак В., 193
 Старченко, 116
 Стах В., 296
 Степанов, 118
 Стефан, 128
 Стецишин М., 222, 265, 275, 281, 285
 Столяр, 140
 Сторчан, 149
 Стрельников, 14, 15, 20
 Стригін, 249
 Стрільців В., 138, 140
 Субтельний О., 342
 Султанов, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 78, 79, 80, 81, 87

 Табукашвілі М., 65
 Таненбаум Б., 74, 79
 Тараненко Ю.В., 190
 Тарас Ілля, 138
 Тарасюк, 244
 Тарш (Таркш), 114
 Твердохліб (див. Гришко), 20, 21
 Телюк Я., 139
 Темляков, ген., 93, 173, 176, 349
 Теодорович Н. ("Ластівка"), 149
 Тесля М., 104, 107, 304, 306, 341
 Тиктор І., 9, 10
 Тимофєєв Д.В., 196, 197, 198, 199, 200
 Тихоміров, 42, 43, 46, 213, 325
 Ткач П., 116
 Ткаченко О.М., 221
 Томашівський Я., 119, 140, 150
 Травкін О., 81, 82, 232, 233, 234, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 262, 264
 Травкіна Г., 260

Тримко, 158, 170, 179

Трохименко В.К., 283, 284, 291, 292

Туницький В., 147

Турбін І., 145

УГА (Українська Галицька Армія), 342

УГВР, 5

Уколов, 312, 313, 314

УПА, 5, 6, 25, 34, 46, 48, 50, 64, 69, 103, 110, 142, 143, 152, 156, 157, 175, 180, 187, 188, 211, 221, 238, 239, 295, 325, 327, 342, 350, 352

Урванцев, 203, 204

Усенко М., 147, 150

Устінова Т., 198

Усюк Я.М., 114, 146, 206, 208, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 226, 228, 231, 232, 235, 236, 239, 240, 241, 257

Утриско Б., 119

Фалінський М., 138

Фатєєв М., 91, 95, 96, 191

Федик Теофіль, 4, 30, 112, 140, 147, 151, 157, 170, 196, 346

Федоров, 195

Федоровський, 231, 239

Філенко, 249, 250, 251

Франко, 7, 13, 26, 132, 220, 253

Фрейлер В., 90

Футала Лев, 4

Фуфалько М.К., 135

Хайкін, 119, 120, 183

Ханас О., 304

Хмельницький Б., 88, 199, 352

Хобзей К., 4, 330, 331

Хома Г., 103

Хоменчук Д., 120, 157

Хом'як, 34

Хробак Н., 305

Хрущов М.С., 53, 82, 144, 349

Худик М., 177, 178, 179

Худоба, 185

Царьов, ген., 139, 166

Цимбал І., 109, 119, 183

Циплаков А., 212

Цішек, 23, 44, 47

Чавдар О., 117

Чепига Кирило, 139

Червоний Хрест, 342

Чернишевський, 194

Чигрин І., 171

Чичкін Ф.І., 129

ЧК, 16, 149, 296

Чорна М., 185

Чорній Яків, 344

Чумак Михайло, 325

Чхонелідзе, 91

Шабанова А.Д., 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 230, 249

Шабанова Люда., 321

Шалаш В.С., 222, 265, 275, 281, 285

Шапсельбаум С.Л., 72, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82

Шастків Б., 34

Шахова В., 223, 224, 226, 227, 228, 229, 232, 234, 246, 247, 248, 250, 251, 255,

262

Шебалков А., 40

Шевченко Т., 26, 27, 140, 141

Шекспір, 35

Шепетіс, 280, 282, 285, 292

Шептицький А., 34

Широков, 329

Ширяєв, 206, 207

Шифрін А., 207

Шишкевич Максим, 325

Шкітенков В., 92, 93, 94, 95, 96, 101, 115, 118, 170

Шкурпелло, 283, 315

Шмельов Д.М., 197, 198, 199

Шмідт, 315, 317, 318

Шорнік, 123

Шостак, 15

Штець М., 48, 50, 65, 83, 84, 95, 109, 115, 280, 283, 291

Шумук Д., 7, 142, 147, 151, 162, 185, 187, 188, 221

Шуцбунд, 122

Щербанич С., 146, 205

Юзич О., 119

Юречко М., 4, 7, 36, 37, 129, 132, 133, 134, 136, 139, 140, 147, 150, 151, 157, 295, 297, 339, 352

Юрчинська Теофілія, 342

Юрчинський Лев, 342

Юрчук Людмила, 324

Юсик М., 86, 168, 171

Явтощук Д., 186

Якимов В.А., 262, 264, 265, 266, 267

Яковенко В., 147

Яковець В., 150

Янів О., 252

Янкель, 67, 161, 167, 168, 169

Янушкевич, 21

Яремчук В., 221, 238, 265, 269, 270, 274, 275, 278, 280, 281, 283, 285, 287, 288, 291, 295, 316, 317, 320, 323

Яровая Є.О., 140, 260, 261, 262, 277

Яровенко О.І., 86, 87

Ясінський, 283, 284, 288, 291, 292

Яцковський, 123

Географічний показчик

"Западна", шахта, 148, 150, 151, 152

"на Лонцького", тюрма, 344

"Середній", табір у Норильську, 147, 148, 150

"Ширяєвка", тюрма в Норильську, 148, 187

"Яма", тюрма в Норильську, 185

Австралія, 342

Аксманичі, 8

Албанія, 77

Алтайський край, 103

Америка, 26, 52, 98, 203

Англія, 121, 122

Антонівці, 325

Асканія Нова, 283

Баден, м. в Австрії, 9, 278

БАМ, 304

Бар, 304
Барнаул, 103
Бахів, 275
Бельгія, 175
Бережанський р-н., 148
Береза Картузька, 309
Берлін, 12, 40, 74, 156
Білогірський р-н., 324
Біломорканал, 143
Білорусь, 7, 14, 54, 74, 91, 101, 123, 152, 181, 242
Борівниця, 8
Боршевичі, 179
Борщівський р-н., 136
Братислава, 55, 56, 58
Бровари, 114
Бродівщина, 148
Брюховичі, 302, 329
Будапешт, 23, 53, 90
Букове Бердо, 240
Буковина, 7, 15, 104, 302
Бухарест, 121, 122, 123

Вавилон, 301
Вальок, 150, 310, 329
Варшава, 14, 18, 19, 20, 47, 78, 91, 181, 256, 305
Ватикан, 23, 34
Венера, 204
Верецький перевал, 240
Винниківський район, 113
Відень, 9, 32, 36, 38, 39
Владивосток, 20, 213
Владимир, 5, 189
Волгоград, 204
Волинь, 6, 14, 36, 48, 65, 109, 124, 139, 221, 238
Волоколамськ, 94
Воля Заліська, 309
Воркута, 69, 293, 304, 305, 341

Вроцлав, 32

Гаї, присілок, 113

Галичина, 6, 15, 32, 99, 103, 160, 232, 303, 304

Гамбург, 9

Германовичі, 112

Голландія, 90, 175

Городенка, 103, 301, 302

Городенківщина, 103, 303

Греція, 15, 76, 77

Грудзьондз, 305

Грузія, 183

Гурби, 149

Гуцульщина, 281

Данія, 15

Дніпро, 94

Дніпропетровськ, 20, 152, 180, 261

Дніпрорудний, 232

Доброміль, 104

Довге озеро, 24

Донбас, 118, 152, 170

Драчинці, 303

Дрогобич, 30, 151, 309, 327

Дудінка, 31, 127, 205, 295, 302, 304, 327, 328

Дунай, 38

Егейське море, 76

Естонія, 31, 37, 38, 95

Європа, 15, 27, 28, 33, 38, 76, 89, 95, 202, 236, 349

Єленя Ґура, 142

Єнісей, 103, 171, 189, 297, 304, 327

Єрмаково, 99

Єрусалим, 163

Житомир, 36, 196, 319

Житомирщина, 148, 281

Заболотів, 46, 78

Закарпаття, 48, 53, 146, 205

Закерзоння, 7, 8, 12, 34, 104, 173

Заліщики, 35

Затварниця, с. Ліського пов., Польща, 309

Західна Європа, 77

Західна Німеччина, 202

Західна Україна, 5, 6, 14, 16, 25, 34, 47, 50, 69, 89, 95, 98, 100, 112, 142, 152, 154, 156, 164, 165, 196, 209, 210, 217, 221, 235, 237, 255, 294, 297, 305, 350, 351

Збараж, 96, 168

Зборів, 138

Збруч, 342

Здолбунів, 148, 151, 152

Зирянка, 113

Злобіно, 189, 295

Зозулинці, 35

Івано-Франківськ, 29, 287, 303

Ігарка, 99, 327, 328

Ізраїль, 74, 122, 207

Індія, 90, 349

Інта, 304

Іркутська область, 304

Іспанія, 172, 173, 174

Кавказ, 220

Казахстан, 304, 350, 351

Кайєркан, 30, 31, 32, 140, 149, 154, 155, 205, 314, 340, 350

Каліфорнія, 49, 123

Калуш, 48, 297

Канада, 7

Караганда, 64, 69, 139, 142, 143, 146, 151, 156, 351

Карапчів, 303

Карелія, 44, 91

Карпати, 160, 240, 243
Карське море, 13
Катинь, 19
Київ, 7, 9, 12, 32, 34, 35, 36, 48, 53, 94, 113, 116, 163, 164, 198, 229, 230, 275, 278, 279, 284, 293, 297, 298, 303, 305, 320, 323, 340, 342, 352
Київська Русь, 94
Київщина, 67, 114, 221
Китай, 93, 240
Ківерці, 157
Кіровоградщина, 281, 286
Коларгон, 327, 329
Колима, 31, 32, 69, 175, 204, 293, 324, 351
Коломия, 303
Команча, 12
Комі АРСР, 304
Комсомольськ-на-Амурі, 175, 342
Конотоп, 296
Копичинці, 222
Корея, 88
Корманичі, 104, 142
Коровники, 177
Крайня Північ, 98, 142, 171
Краків, 12
Красне, 48
Красноярськ, 9, 19, 20, 23, 46, 110, 112, 144, 147, 150, 156, 189, 197, 198, 246, 252, 255, 295, 296, 297, 311, 351
Кременець, 324, 325
Кременеччина, 324, 326
Кременчук, 87
Кремль, 5, 110, 203, 204
Кривий Ріг, 152
Крим, 33, 34, 112, 285
Кронштадт, 20, 213
Кубань, 94, 145, 175, 219, 271, 313, 320
Куйбишев, 19
Купець, 140, 189, 205, 206, 237

Курники, 96, 168

Латвія, 15, 115, 119

Лемківщина, 12, 77, 160

Ленінград, 49, 52, 92, 108, 204, 278

Либохора, 240

Литва, 54, 201, 280

Ліда, 91, 181

Лісько, 309

Лондон, 122

Луб'янка, 23, 45, 93, 121, 173, 176, 202, 349

Лук'янівка, 79

Луцьк, 48, 146, 157, 296, 297, 298, 299

Ляцьке, 104

Львів, 9, 10, 11, 14, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 48, 91, 99, 104, 112, 113, 123, 126, 132, 142, 143, 148, 149, 151, 163, 164, 177, 179, 232, 281, 285, 296, 297, 302, 303, 305, 306, 311, 321, 327, 329, 342, 344

Львівська область, 102, 143, 306, 326, 342

Львівщина, 143, 146, 151, 152

Мамаївці, 303, 304

Маньчжурія, 51, 124

Медведівка, 221

Медвежка, 131, 143, 147, 154, 155, 350

Мельники, 221

Мельниця Подільська, 136, 147

Миколаїв (Львівської обл.), 33, 342

Мокотов, 305

Мокроволя, с. Хмельницької обл., 324

Молдова, 7, 135, 282

Молодовичі, 309

Молотовськ Архангельської обл., 327

Монголія, 43

Мордовія, 107, 304, 309

Моршин, 151, 327

Москва, 9, 18, 19, 23, 34, 38, 52, 75, 76, 77, 88, 92, 93, 97, 109, 110, 111, 116, 120, 121, 122, 142, 153, 155, 156, 161, 162, 164, 165, 166, 167,

171, 176, 179, 189, 191, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 206, 208, 226, 232, 246, 252, 276, 277, 279, 287, 294, 295, 296, 311, 312, 319, 320, 321, 323, 349, 352

Московія, 94

Мукачево, 280

Нетішин, 7

Німеччина, 114, 153, 154, 202

Новий Розділ, 151

Новосибірськ, 135

Норвегія, 4

Норильськ, 6, 10, 11, 13, 14, 18, 21, 23, 30, 31, 32, 33, 36, 48, 53, 70, 72, 75, 83, 92, 98, 101, 102, 103, 104, 108, 110, 111, 113, 121, 128, 131, 132, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 149, 153, 154, 156, 159, 164, 166, 167, 169, 178, 179, 188, 189, 190, 193, 195, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 219, 220, 226, 232, 236, 239, 240, 241, 244, 248, 252, 255, 256, 260, 266, 273, 276, 281, 282, 283, 291, 293, 294, 295, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 312, 320, 324, 327, 328, 329, 346, 350, 351, 352

Нюрнберг, 18

Нью-Йорк, 179

Одеса, 48, 94, 118, 164, 175

Освенцім, 181

Пашова, 12

Перекопана, 9, 177

Перемиський повіт, 306

Перемишль, 8, 9, 11, 17, 39, 41, 90, 103, 104, 112, 116, 126, 142, 167, 177, 179, 273, 275, 292, 304, 305, 306, 309

Перемищина, 8, 77

Петрозаводськ, 91, 275

Печенія, 148

Печора, 304

Пикуличі, 41, 90, 104

Північний Кавказ, 61, 87

Підгаєччина, 152

Підгірці, 327

Поволжя, 315
 Полісся, 160, 211
 Полярне коло, 137, 141, 149, 171
 Польща, 8, 95, 104, 116, 127, 132, 133, 168, 169, 173, 177, 201, 239, 276, 278, 305, 309, 310
 Помонята, 342
 Потутори, с., 148
 Почаїв, 148
 Прага, 12, 19, 32, 56, 198
 Пралківці, 103
 Прибалтика, 28, 38, 44, 45, 69, 156, 161, 162, 215, 268, 279
 Прут, 303
 Псковська область, 95
 Путорани, 13, 14, 159, 171, 184

Ракова, 12, 60
 Раменське, 163
 Рига, 82, 111, 114, 132, 215, 256
 Рим, 23
 Рівненська область, 152, 295, 329
 Рівненщина, 169, 325
 Рогатинський район, 342
 Ромни, 137
 Росія, 5, 7, 15, 20, 38, 52, 67, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 108, 115, 118, 169, 176, 215, 282, 294, 349
 Ростов, 320
 Ростовська область, 87, 157
 Рудки, 306
 Румунія, 15, 121
 Ряшів, 306
 Ряшівське воєводство, 306

Самбір, 177, 179
 Свердловськ, 76, 195
 Сенкевичівка, 29, 48, 298
 Середня Азія, 34, 43, 45, 61, 67, 68, 87, 92, 113, 116, 164, 214, 220, 224, 240, 248, 295

Сибір, 31, 34, 39, 69, 86, 88, 98, 99, 142, 164, 175, 179, 208, 217,
230, 232, 270, 271, 274, 279, 295, 298, 305, 311, 321, 325, 350

Сиракізці, 99

Сихів, 31, 327

Сімферополь, 32, 170

Січ, 95

Сколе, 240

Слобідська Україна, 95

Словаччина, 56, 70

Снятин, 78, 156

Сокаль, 54, 152

Сокальщина, 193

Сокільники, 104, 136, 306

Соловки, 293

Солонний, 12

Сосниця, 292

Сочі, 12

СРСР, 77, 150, 165, 200, 273, 288, 305, 349

Станіславів, 29

Станькова, с. Ліського пов., 309

Старосамбірський район, 179

Стебник, 30, 140, 151

Стокгольм, 114, 256

Стрий, 54, 327, 329

Стрілецький Кут, 303, 304

Сумщина, 137

Східна Азія, 88

Східна Європа, 12, 23, 93, 204

Східна Прусія, 201

Східна Україна, 6, 7, 14, 81, 87, 109, 157, 197, 283, 352

США, 18, 49, 74, 98, 123, 203, 349

Сян, 8, 103, 179, 341

Таймир, 180, 181, 203, 340

Тайшет, 104, 304

Тарнів, 304

Ташкент, 116

Тернопіль, 7, 36, 129, 142, 147, 149, 324, 342
Тернопільська область, 35, 152, 168, 324, 326
Тернопільщина, 29, 111, 129, 130, 148, 303
Томська область, 113
Торонто, 7, 64
Триліски, 303
Туреччина, 95

Угерсько (див. Яблунівка), 326
Ужгород, 109
Україна, 52, 68, 74, 86, 89, 90, 93, 94, 95, 97, 103, 104, 108, 116,
117, 128, 169, 342
УРСР, 34, 305, 324, 350

Фастів, 111
Філядельфія, 4, 179
Фордон, 305
Франція, 26, 73, 74, 75, 76, 82

Хабаровський край, 100, 342
Харків, 86, 89, 93, 118, 164, 196, 262, 283
Херсон, 210
Хмельницька область, 7, 324
Холодний Яр, 221
Хоросно, 143
Хотинський район, 15
Хрещатик, 163

Центральна Росія, 287

Чаплинка, 283
Черкаси, 113, 190, 196, 221, 273
Чернівці, 7, 151, 303
Чернігів, 319
Чехо-Словаччина, 149, 278, 310
Чикаго, 142
Читинська область, 305

Чорний ліс, 303

Швеція, 37, 256

Шмідтиха, 44, 167, 238, 248, 251, 351

Шубранець, 303, 304

Шумськ, 149, 326

Шумщина, 325, 326

Щуч'я, 41, 69, 215

Югославія, 77

Юрас, острів, 76

Яблунівка, с. Стрийського р-ну, 326

Явас, 107, 304

Ямна, 104

Ярослав, м. в Польщі, 309

Словник

“бдітельность” – з рос. пильність;

битовики – в'язні, засуджені за кримінальні злочини – не політичні;

блат – протекція;

блатні – каста чи прошарок кримінальних злочинців ще з царських часів, які відмовлялися працювати в таборах. Були добре організовані, підтримували зв'язки між собою в таборах цілого Союзу;

БУР (бур) – з рос. “барак усиленного режима”, барак суворого режиму, яким карали порушників;

бушлат – ватяна довга куртка з коміром;

вахта – ворота, через які випускали за зону і запускали в'язнів;

вуз – вищий навчальний (учбовий) заклад;

ДОК – деревообробний комбінат;

заліки – пільги для в'язнів більшовицьких концтаборів. Для політичних набрали чинності в 1952 році. При виконванні норми виробітки на 100% і більше та відсутності порушень трудової дисципліни (прогули, покарання БУРом, шізо тощо) за один день нараховували два. Таким чином скорочувався термін покарання;

зек, з/к – з рос. “заключенный”, в'язень;

кантуватися – байдикувати, ухилятися від праці;
КВЧ – культурно-виховна частина;
КЕ – Крайова Екзекутива;
кера, керуха – друг, товариш (з циганської);
колона – нараховувала кількості в'язнів; мала свого начальника колони і нарядчика;
комсорг – комсомольський організатор, керівник ланки комуністичної молоді;
культорг – відповідальний керівник за культурно-просвітницьку роботу в таборі;
кум – те саме що “опер”, працівник спецчастини табору, який відповідав за особові справи в'язнів, слідкував за поведінкою кожного, вербував сексотів, видавав характеристики тощо;
л/о – з рос. “лагерное отделение” – табірне відділення, табір;
л/п – з рос. “лагерный пункт” – табірна точка, табір;
материк – території на південь від Таймирського півострова;
мишаньки – так політичні зневажливо називали битовиків, переважно неповнолітніх;
нарядчик – працівник внутрітабірної адміністрації з в'язнів, який відповідав за вихід в'язнів до праці, провадив облік особового складу. Були нарядчики в кожній колоні, а над ними старший нарядчик – один на весь табір;
опер – те саме що “кум”;
партія, компартія – тільки комуністична партія, бо про будь-яку іншу заборонено було навіть згадувати;
парторг – партійний організатор, керівник низової ланки комуністичної партії колективу;
сексот – з рос. “секретный сотрудник” – стукач, донощик, таємний співпрацівник;
стаціонар – внутрітабірний шпиталь;
суки або зсучені – блатні, які згодилися співпрацювати з більшовицькою системою. Їх використовували в таборах з політичними на посадах бригадирів, нарядчиків тощо. Це переважно здегенерований злочинний елемент;
тілогрійка або фуфайка – коротка ватяна куртка без коміра;
фуфайка або тілогрійка – коротка ватяна куртка без коміра;
чекіст – назва працівника більшовицьких каральних органів ще з двадцятих років. Те саме, що “енкаведист”, “кагебіст”;
шестьорка – прислужник, джура;
Ширяєвка – слідча тюрма в Норильську, де катували і навіть без суду розстрілювали в'язнів. Назва походить від прізвища її начальника Ширяєва;
шізо – штрафний ізолятор;
шкалик – таблетка наркотику на табірному жаргоні;
Шмідтиха – гора імені Шмідта на південній окраїні Норильська. У підніжжя гори до глибокої ями скидали трупів в'язнів, а пізніше загортали бульдозером;

Шмон – обшук;

шпана – те саме що “мишаньки”, тільки в більш образливому значенні;